

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
VĒSTURES UN FILOZOFIJAS FAKULTĀTE
LATVIJAS UN AUSTRUMEIROPAS JAUNO UN JAUNĀKO LAIKU
VĒSTURES KATEDRA

LATVIJAS PSR REPRESĪVO IESTĀŽU DOKUMENTI KĀ
VĒSTURES AVOTS
1940. – 1941.; 1944. – 1991.

PROMOCIJAS DARBS

Autors : Ainārs Bambals

Darba vadītājs : profesors, Dr.habil.hist. Aivars Stranga

RĪGA 2011

LATVIJAS
UNIVERSITĀTE
ANNO 1919

EIROPAS SAVIENĪBA

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

ŠIS DARBS IZSTRĀDĀTS AR EIROPAS SOCIĀLĀ FONDA ATBALSTU PROJEKTĀ „ATBALSTS
DOKTORA STUDIJĀM LATVIJAS UNIVERSITĀTĒ”

SATURS

IEVADS	7. - 9.lpp.
Avotu un literatūras apskats	10. – 28.lpp.
1. LATVIJAS PSR REPRESĪVO IESTĀŽU DOKUMENTU MANTOJUMA VISPĀRĒJS RAKSTUROJUMS	28 – 30.lpp.
1.1. Latvijas PSR VDK un tās priekšteču arhīva dokumentu veidošanās priekšvēsture	31. – 36.lpp.
1.2. Latvijas PSR VDK arhīvu mantojums un dokumentu sastāva pilnīgums	36. – 42.lpp.
1.3. VDK un IeM kā represīvo iestāžu dokumentu Latvijā un Baltijas valstīs salīdzinoša analīze	43. – 50.lpp.
2. GALVENIE LATVIJAS PSR VDK ARHĪVA DOKUMENTU VEIDI. DOKUMENTU SATURA ANALĪZE	50.- 53.lpp.
2.1. Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietu dokumenti	53. – 64.lpp.
2.2. Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljonu dokumenti	64. – 77.lpp.
2.3. Latvijas PSR VDK dokumentu kolekcijas dokumenti	78. – 96.lpp.
2.4. PSRS IeTK pārbaudes – filtrācijas punktos un nometnēs ieslodzīto personu filtrācijas lietu, kas glabājās LPSR VDK arhīvā, dokumenti	96. – 113.lpp.
3. LATVIJAS PSR IeTK – IeM NO LATVIJAS ADMINISTRATĪVI IZSŪTĪTO PERSONU LIETAS	113.lpp.
3.1. 1941. gada 14.jūnijā no Latvijas administratīvi izsūtīto personu uzskaites lietu dokumenti	113. – 121.lpp.
3.2. 1949. gada 25.martā no Latvijas administratīvi izsūtīto personu uzskaites lietu dokumenti	121. – 133.lpp.
3.3. 1945. – 1955.gadā no Latvijas izsūtīto vācu tautības iedzīvotāju, bezvalstnieku religiskos sektu dalībnieku un antisociālu elementu personu uzskaites lietu dokumenti	134.- 137.lpp.
3.4. Latvijas PSR IeTK karagūstekņu nometņu kapu grāmatu dokumenti	137. – 145.lpp.
4. CITU LATVIJAS PSR VALSTS VARAS UN PĀRVALDES IESTĀŽU REPRESĪVĀS DARBĪBAS DOKUMENTI	146. – 148.lpp.
4.1. LKP represīvās darbības dokumenti	148. - 149.lpp.
4.2. Latvijas PSR Augstākās Tiesas represīvās darbības dokumenti	149. - 150.lpp.

4.3. Latvijas PSR prokuratūras represīvās darbības dokumenti	150. – 152.lpp.
4.4. Baltijas Kara apgabala kara prokuratūras represīvās darbības dokumenti	153. -157.lpp.
5. LATVIJAS PSR VDTK, VDM, VDK , IeTK, IeM DOKUMENTU KĀ VĒSTURES AVOTA RAKSTUROJUMS UN ANALĪZE	157. – 159.lpp.
5.1. Latvijas PSR IeM - VDK izmeklēšanas un tiesvedības dokumentu īpatnības	160 – 171.lpp.
5.2. Dokumentu autentiskums, ticamība un falsifikācijas	171. - 182.lpp.
5.3. Dokumentu salīdzināšanas iespējas ar citiem vēstures avotiem	182. – 195.lpp.
5.4. Dokumentu izmantošanas iespējas vēstures pētījumos	196. – 200.lpp.
SECINĀJUMI	201. – 204.lpp.
SAĪSINĀJUMI	205. – 206.lpp.
AVOTU UN LITERATŪRAS SARAKSTS	207. - 226.lpp.

Anotācija

Latvijas PSR represīvo iestāžu dokumenti kā vēstures avots 1940. – 1941. ; 1944. – 1991.

Promocijas darbs veltīts Latvijas PSR represīvo iestāžu dokumentu kā vēstures avotu izpētei. Latvijas historiogrāfijā tēma līdz šim maz pētīta, jo daudzus gadus šie avoti pētniekiem nebija pieejami. Tēma iekļaujas plašākas tēmas – komunistiskā totalitārā režīma Latvijā izpētes ietvaros. Darba novitāte ir tā, ka no avotu kritikas viedokļa analizēti Latvijas PSR represīvo iestāžu (VDK, Iekšlietu ministrijas, tiesu, prokuratūras u.c.) dokumenti kā vēstures avoti. Parādītas šo avotu specifiskās īpatnības un atklātas šo avotu izmantošanas iespējas Latvijas politiskās, administratīvās, sociālās, ekonomiskās un militārās vēstures tematiku ietvaros.

Atslēgas vārdi: represīvās iestādes, vēstures avots, VDK, Latvija, Latvijas vēsture, jauno un jaunāko laiku vēsture, mūsdienu vēsture.

Annotation

Documents of the Repressive Institutions of the Latvian SSR as a Source of History 1940 – 1941 ;1944 - 1991

The doctoral thesis studies the documents of the repressive authorities of the Latvian SSR as a source of history. The topic has been little studied in the Latvian historiography because the respective sources had been inaccessible to researchers for many years. The topic falls in the framework of a broader theme: the research into the Communist totalitarian regime in Latvia. The novelty of the present thesis lays in the fact that the author evaluates sources of history: documents of the Soviet repressive bodies (KGB, Ministry of Interior, courts, prosecutor's offices, etc.) from the perspective of source studies. The thesis reveals the specifics of the respective sources and demonstrates the possibilities of using them in the research of different topics of the political, administrative, social, economic and military history of Latvia.

Key words: repressive bodies, source of history, KGB, history of Latvia, modern history, contemporary history

IEVADS

1991. gada augustā pēc “augusta puča” un pilnīgas Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas Latvijas Republikas Augstākā Padome pieņēma vairākus likumdošanas aktus, kas atzina bijušās Latvijas PSR Komunistiskās partijas darbību par antikonstitucionālu, kā arī lēmumu par PSRS Valsts drošības iestāžu darbības izbeigšanu. 1991. gada 26. augustā saskaņā ar Latvijas Republikas Augstākās Padomes lēmumu Latvijas PSR Valsts drošības komitejas (VDK) darbība Latvijā tika izbeigta.¹

Latvijas Republikas Augstākā Padome pieņēma lēmumu LKP un LPSR VDK –abu minēto iestāžu arhīvus nodot Latvijas valsts arhīvam. Savukārt represīvo iestāžu² - Latvijas PSR Valsts drošības komitejas, Iekšlietu ministrijas, prokuratūras un tiesu izmeklēšanas dokumenti līdz 90-to gadu vidum vēl atradās Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras un Iekšlietu ministrijas rīcībā. Diskusijas par to, vai šie arhīvi ir saglabājami vai nav, sabiedrībā praktiski nenotika, viedoklis bija viens – tie jāsaglabā maksimāli pilnīgā veidā, jo šie dokumenti ir nozīmīgi kā 50 gadu ilgās padomju okupācijas liecinieki.³

20.gs. 90 tajos gados Latvijas Valsts arhīvā (LVA) nonāca ievērojama daļa no bijušo padomju represīvo iestāžu – Latvijas PSR tiesu, prokuratūras, iekšlietu ministrijas, arī Latvijas PSR Valsts drošības komitejas struktūrvienības (10. daļas) arhīva dokumentiem.⁴ Citi dokumenti, tai skaitā VDK lietvedības un operatīvās darbības dokumenti nonāca citās institūcijās (Iekšlietu ministrijas Drošības policijā un Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centrā).

Jāatzīmē, ka jēdziens „represīvās iestādes” darbā lietots ar nolūku – parādīt šo iestāžu represīvo darbību pēc būtības pret Latvijas iedzīvotājiem 20.gs. pirmās un otrās padomju okupācijas laikā. Ar to domātas tās iestādes, kurām komunistiskais totalitārais režīms deleģējis „sociālistiskā taisnīguma varu” pār sabiedrību un indivīdu, kas šķietami domāta sabiedrības interesēs.

¹ LR Augstākās Padomes lēmums “Par Valsts drošības komitejas darbības izbeigšanu Latvijas Republikas teritorijā”. // LR AP un Valdības Ziņotājs – Nr. 35/36. – 1991. – 1655.–1656. lpp.

²Ar jēdzienu “Represīvās iestādes” tradicionāli saprot valsts tiesību teorijā definētās valsts represīvā aparāta institūcijas - tiesu, prokuratūras, drošības un iekšlietu iestādes.

³ Kļaviņa D. Represīvo iestāžu dokumentu saglabāšana un izmantošana // Starptautiskā konference “Cenzūra, vārda brīvība, bibliotēkas” 14.10.–17.10.1998. Rīga (Konferences materiālu krājums). – Rīga, [b.i.] 1998. – 90. –94. lpp.

⁴ Šeit un darbā kopumā ar jēdzienu “Represīvo iestāžu dokumenti” domāts dokumentu kopums, kura radītājs vai tā izcelsme ir bijusi Latvijas PSR Prokuratūra, tiesas, VDK (attiecīgi Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāts, vēlāk IeM ministrija un Valsts drošības tautas komisariāts – VDK; Valsts drošības ministrija – VDM un Valsts drošības komiteja – VDK) un kuru valsts glabāšanā ir pieņēmis Latvijas Valsts arhīvs.

Ņemot vērā, ka bijušās padomju represīvo iestāžu dokumenti pēc savas būtības ir specifiski un tiem gadu desmitiem bija konfidenciāls raksturs, to izmantošana vēstures pētījumos praktiski nebija iespējama.

Minēto dokumentu nonākšanu sabiedriskajā apritē noteica vairāki faktori.

No vienas puses, objektīvs priekšnoteikums šo dokumentu apritei atklātībā bija Latvijā uzsāktais komunistiskā totalitārisma laikā represēto personu sociāli tiesiskās rehabilitācijas process. Atbilstoši Latvijas likumdošanai, bijušie represētie griezās LVA ar lūgumiem izsniegt sociāli tiesiska rakstura izziņas, kas bija nepieciešamas gan rehabilitācijas, gan darba stāža, gan mantisko jautājumu kārtošanai. Līdz ar to pavērās iespēja publiskot gadu desmitiem represīvo iestāžu arhīvos rūpīgi slēpto informāciju. No otras puses, represīvo iestāžu dokumentos ietvertā informācija saistīja plašu sabiedrības interesi sakarā ar Latvijas iedzīvotāju kolaborāciju ar padomju okupācijas režīmu (t.s. “čekas maisu”, “VDK aģentu” u.c. jautājumi), kā arī ar ierobežotām bijušās Latvijas PSR represīvo struktūru dokumentu plašākas izmantošanas iespējām.

Latvijā atstātais padomju represīvo iestāžu arhīvu mantojums⁵ ir nepilnīgs (Latvijas Valsts arhīvā – vairāki desmiti šo iestāžu arhīvu fondi ar vairākiem simtiem tūkstošu lietu un attiecīgu uzziņas kartotēkas kartīšu skaitu). Apjoma ziņā lielu, līdz galam vēl nenoskaidrotu VDK dokumentu daļu (piemēram, pašu VDK darbinieku personas lietas, aģentu darba lietas u.c. dokumentu grupas) Latvijas PSR VDK 1989.-1990.gadā nosūtīja uz PSRS VDK speciālajiem arhīviem Krievijā. Darbā kā apmatavoti izmantoti Latvijas Valsts arhīvā esošie represīvo iestāžu dokumenti.

Darba „Latvijas PSR represīvo iestāžu dokumenti kā vēstures avots 1940. – 1941.; 1944. – 1991.” mērķis ir, izanalizēt Latvijā esošos padomju represīvo iestāžu dokumentus, no avotu ārējās un iekšējās kritikas viedokļa, atklāt to kā vēstures avotu īpatnības un izmantošanas iespējas vēstures pētījumos.

Darba uzdevumi mērķa sasniegšanai:

1) apzināt padomju represīvo iestāžu dokumentu sastāva pilnīgumu Latvijā, salīdzinot to ar līdzīgām pieejamām dokumentu grupām Igaunijas, Lietuvas, daļēji Krievijas arhīvos (Krievijā, piemēram, PSRS IeTK filtrācijas lietas nodotas apgabalu valsts arhīviem sociāli tiesisko pieprasījumu izpildei);

⁵ Par citās Latvijas institūcijās esošo VDK dokumentu sastāvu sīkāk skat. Zālīte I. Valsts drošības komitejas dokumentu komplekss Latvijā un vienotas informācijas sistēmas nepieciešamība tā izmantošanai // Starptautiskā konference “Cenzūra, vārda brīvība, bibliotēkas”. 14.10 –17.10. 1998. Rīga (Konferences materiālu krājums). – Rīga : [b.i.], 1998. – 95.–97. lpp.

- 2) noteikt galvenos padomju represīvo iestāžu tiesu–izmeklēšanas un tiesvedības dokumentu veidus;
- 3) atklāt padomju represīvo iestāžu dokumentu īpatnības, sniegt šo avotu ārējo un iekšējo kritiku un tajos esošās informācijas salīdzināšanas iespējas ar citiem vēstures avotiem;
- 4) noteikt padomju represīvo iestāžu dokumentu kā vēstures avotu izmantošanas iespējas zinātniskajos pētījumos.

Darbs sastāv no ievada, avotu un literatūras apskata, piecām nodaļām ar apakšnodaļām, secinājumiem, un avotu un literatūras saraksta, pielikuma ar tekstā lietotajiem saīsinājumiem, anotācijām angļu un latviešu valodās un satura rādītāja. Tēmas hronoloģiskie ietvari atbilst padomju okupācijas laikam Latvijā: pirmā padomju okupācija (1940.g.jūnijs – 1941.g.jūlijs); otrā padomju okupācija (1944.g.jūlijs – 1991.g.augusts).

Avotu un literatūras apskats

Avoti

Promocijas darbā “Latvijas PSR represīvo iestāžu dokumenti kā vēstures avots 1940. – 1941. ; 1944. – 1991.” izmantotos avotus var iedalīt divās galvenajās grupās: nepublicētie un publicētie avoti.

I. Nepublicētie avoti

1) Latvijas Valsts arhīva fondu dokumenti

Pirmkārt, bijušās Latvijas PSR VDK un tās priekšteču dokumentu fondu dokumenti:

1986. fonds “Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (1919–1991)” – 1.apr. – krimināllietu pamatfonda krimināllietas, uzraudzības lietas, ieslodzīto personas lietas, pārbaudes materiāli u.c.; - 2.apr. izbeigtā krimināllietu fonda krimināllietas, uzraudzības lietas, ieslodzīto personas lietas, pārbaudes materiāli u.c.; 3.apr. – krimināllietu reģistrācijas žurnāli.

1822.fonds „Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944.-1991)” 1.apraksts „Latvijas PSR VDM IB Pavēles”

2.apraksts „LPSR VDM IB komandējošā sastāva personu lietas”.

1825.fonds „Latvijas PSR VDK dokumentu kolekcija (1940.-1991.)”

1.apraksts „Latvijas PSR VDK saņemtie un speciālai pārbaudei paredzētie pilsoņu dokumenti (1961.-1991.)”

2.apraksts „Dokumenti par Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas cīņu pret nacionālo pagrīdi. 1944.-1956.”

3.apraksts „Latvijas PSR Valsts drošības komitejas 10.daļas (arhīva) slepenās lietvedības lietu apraksti.”

4.apraksts „Latvijas PSR VDK sastādītie vācu drošības policijas latviešu palīgvienības ”Arāja komanda” dalībnieku uzskaites dokumenti.

1821. fonds “PSRS IeTK pārbaudes–filtrācijas punktos un nometnēs ieslodzīto Latvijas iedzīvotāju personas lietas (1944–1948)”

1.apraksts „Filtrācijas lietu pamatfonda filtrācijas lietas.”

2.apraksts „Pārtraukto filtrācijas lietu fonda filtrācijas lietas.”

Minēto fondu dokumenti kā vēstures avots pēc būtības ir padomju speciālās lietvedības tiesu–izmeklēšanas un tiesvedības dokumenti.

Otrkārt, Latvijas PSR IeM un tās priekšteču fondu dokumenti:

1987. fonds “1941. gada 14. jūnijā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju personas lietas (1941–1956 [2010])”

1. apraksts „1941. gada 14. jūnijā no Latvijas administratīvi izsūtīto personu lietas.”

1894.fonds „ 1949.gada 25.martā no Latvijas administratīvi izsūtīto personu lietas (1949.-1956 [2010])” – 1.apraksts- 3.apraksts

1994.fonds „ 1945.-1955. gadā no Latvijas izsūtīto vācu tautības iedzīvotāju, bezvalstnieku, reliģisko sektu dalībnieku un antisociālu elementu personu lietas” – 1. apraksts

1846.fonds Latvijas PSR IeTK karagūstekņu noņemtu kapu grāmatas.- 1.apraksts

Šos dokumentus veidojuši: PSRS, Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāts⁶ IeTK), Iekšlietu ministrija⁷ (IeM), Valsts drošības tautas komisariāts⁸ (VDTK), Valsts drošības ministrija (VDM)⁹ un Valsts drošības komiteja(VDK)¹⁰ , kā arī armijas pretizlūkošanas vienības SMERŠ struktūras¹¹.

1940.–1941. gadā krimināllietas¹² un administratīvās izsūtīšanas lietas izveidoja atbildīgie Latvijas PSR IeTK un VDTK struktūru – pilsētu, apriņķu, jūras un sauszemes transporta daļu operatīvie darbinieki.

Savukārt, filtrācijas lietas pēc kara izveidoja PSRS IeTK Galvenā pārbaudes un filtrācijas noņemtu pārvaldes un Galvenās karagūstekņu un internēto personu pārvaldes struktūrvienības. Runājot par visu triju dokumentu grupu – krimināllietu, administratīvās izsūtīšanas lietu un pārbaudes filtrācijas lietu dokumentiem kā vēstures avotiem, jāatzīmē, ka katram no tiem piemīt savas īpatnības un trūkumi.

1940.–1941. gada Latvijas PSR IeTK (VDTK) krimināllietās un izsūtīšanas lietās esošajos protokolos informācijas ticamība ir nav liela, arī pārējos dokumentos:

⁶ **Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāts** (IeTK) izveidots 1940. gada 25. augustā. Tā bija vissavienības un republikāniskās pakļautības iestāde. Ar PSRS Augstākās Padomes Prezidija 1941. gada 3. februāra dekrētu PSRS IeTK sadalīja divās iestādēs – Iekšlietu tautas komisariātā (IeTK) un Valsts drošības tautas komisariātā (VDTK). Attiecīgi Latvijas PSR 1941. gada 31. martā IeTK tika sadalīts – Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariātā un Valsts drošības tautas komisariātā. PSRS 1941. gada 20. jūlijā Valsts drošības tautas komisariātu apvienoja ar Iekšlietu tautas komisariātu, bet no jauna IeTK izveidoja 1943. g. 14. aprīlī. Latvijas PSR IeTK otrā pasaules kara laikā darbojās evakuācijā PSRS. Latvijas PSR IeTK pastāvēja līdz 1946. gada 23. martam (sk. Высшие и центральные государственные органы Латвийской ССР 1940–1985 гг. Справ. // Отв. ред. В. В. Заикина. – Рига: Зинатне, 1989. – с. 161; Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. // Aizvestie. 1941. gada 14. jūnijs (sast. Bambals A., Kalnciema A., Kļaviņa D., Lase I., Pelkaus E., Šķiņķe I., Riekstiņš, Vītola L.), Latvijas Valsts arhīvs. – Rīga: Nordik, 2001. – 10. lpp.).

⁷ Latvijas PSR Iekšlietu ministrija (IeM) izveidota 1946.gada 24.martā.

⁸ (VDTK), Valsts drošības ministrija (VDM)

⁹ **Latvijas PSR Valsts drošības ministriju** (VDM) izveidoja uz VDTK bāzes. Tā darbojās līdz 1953. gada 13. aprīlim, kad to apvienoja ar Latvijas PSR Iekšlietu ministriju.

¹⁰ **Latvijas PSR Ministru Padomes Valsts drošības komiteju** (VDK) izveidoja 1954. gada 10. aprīlī. Tā bija vissavienības un republikāniskas pakļautības iestāde. 1978. gada 7. septembrī to pārdevēja par **Latvijas PSR Valsts drošības komiteju**. (Sk. Высшие и центральные государственные органы Латвийской ССР 1940–1985. гг.: Справ. // Отв. ред. В. В. Заикина. – Рига: Зинатне, 1989. – с. 161–163).

¹¹ **SMERŠ** (СМЕРШ – смерть шпионам!) PSRS Aizsardzības tautas komisariāta un Jūras kara flotes tautas komisariāta Pretizlūkošanas galvenās pārvaldes, kuras izveidoja PSRS Valsts aizsardzības komiteja 1943. gada aprīlī uz PSRS IeTK (VDTK) bāzes. Tās pamatuzdevums bija karadarbības zonā apkarot varbūtējo spiegošanu un novērst diversiju darbības, kā arī veikt speciālās izmeklēšanas.

¹² 40. gadu oficiālajā tā laika PSRS (Latvijas PSR) IeTK, VDTK terminoloģijā krimināllietas sauca par izmeklēšanas lietām (следственные дела), turpmāk tekstā lietots apzīmējums – krimināllietas – A. B.

apcietināšanas lēmumos, lēmumos par apsūdzības uzrādīšanu un apsūdzības rakstos tā nav augsta. Dokumenti tika veidoti un informācija tika atlasīta tā, lai tā kalpotu apsūdzības uzturēšanai un apsūdzētās personas vainas pierādīšanai, nevis objektīvās patiesības noskaidrošanai. Tas tika darīts atbilstoši tā laika padomju tiesvedības praksei, ko 20.gs. 30. gadu vidū PSRS bija iedibinājis PSRS galvenais prokurors A. Višinskis.

Saskaņā ar to tika “nopamatota” atziņa, ka tiesa principiāli nevar konstatēt objektīvo īstenību, jo tā nevar pielietot praksi kā patiesības kritēriju: noziegumu nevar rekonstruēt. Padomju tiesu uzdevums bija nevis patiesības noskaidrošana, bet gan apsūdzētā “iespējamās” vainas noteikšana. Objektīvi apsūdzētā vainas pierādījumi nebija vajadzīgi, ja apsūdzētais pats bija atzinies viņam inkriminētajos noziegumos. Līdz ar to tiesuizmeklēšanas dokumenti tika rakstīti pēc iepriekš nodomāta “scenārija”, t.i. ar iepriekšēju nolūku – piespriest sodu padomju varas ienaidniekiem par viņu “pretpadomju” rīcību. Bez tam, atbilstoši KPFSR Kriminālkodeksa 58. pantā noteiktajiem sodiem par apsūdzēto personu pretpadomju (kontrrevolucionāriem) noziegumiem, Latvijā šīm personām “noziegums” un attiecīgi “sods” tika inkriminēts pēc formālas piederības kādai neatkarīgās Latvijas (1918.–1940.) organizācijai, tāpat apsūdzības uzrādīšanā lietots “kolektīvās vainas” princips. Pie tam, kopš 1940. gada 26. novembra, kad Latvijā stājās spēkā KPFSR Kriminālkodekss, Kriminālprocesa kodekss, Civiltkodekss, Civilprocesa kodekss un Darba likumu kodekss, tiem bija atpakaļejošs spēks. Rezultātā Latvijā tika iedibināta PSRS pastāvošā tiesu izmeklēšanas prakse, saskaņā ar kuru tika vajāti padomju režīma ienaidnieki, tajā skaitā personas, kas cīnījušās pret padomju Krieviju tās pilsoņu karā.

Šie dokumenti bieži vien satur arī fiktīvu informāciju, piemēram, krimināllietās, izsūtīšanas un filtrācijas lietās esošajos dokumentos -VDK izziņās, īpaši 20.gs.50.-60.gados sniegtajās izziņās represēto personu tuviniekiem par viņu ģimenes locekļu bojāejas apstākļiem ieslodzījuma vietās uzrādīti izdomāti nāves datumi, slimību diagnozes utt. Tas tika darīts ar nolūku neatklāt padomju Gulaga nometnēs un cietumos ieslodzīto personu patiesos nāves cēloņus – necilvēciskos darba apstākļus, badu, slimības u.c., kā arī represīvo iestāžu darbības mehānismu.

Krimināllietu fondā atrodas ziņas par personām, kas apsūdzētas par sevišķi bīstamiem noziegumiem pret padomju valsti un sauktas pie atbildības pēc KPFSR Kriminālkodeksa (KK) 1926. gada redakcijā¹³ 58. panta, dzīvojušas un izdarījušas noziegumus Latvijas PSR teritorijā vai dzimušas Latvijā un noziegumus izdarījušas citās vietās PSRS teritorijā, un kuru krimināllietas savulaik nodotas glabāšanā Latvijas PSR VDK arhīvā. Izmeklēšanu

¹³ KPFSR Kriminālkodekss. Ar grozījumiem līdz 1940. gada 15. novembrim. Rīga: Latvijas PSR Tieslietu tautas komisariāta izdevums, 1940. – 23. –27. lpp.

par šiem noziegumiem dažādos laikos veica (PSRS) Latvijas PSR VDTK, VDM, VDK un armijas pretizlūkošanas vienības SMERŠ apakšvienības.

Šo vēstures avotu sastāvs ir: krimināllietas, dažādi to pielikumi – uzskaites lietas, ieslodzīto personu lietas, meklēšanā esošo personu lietas, speciālajā nometinājumā izsūtīto personu lietas, mantas konfiskācijas lietas, pārbaudes materiāli, sevišķās inspekcijas materiāli, uzraudzības lietas krimināllietās, krimināllietu reģistrācijas žurnāli.

Galvenie dokumentu veidi krimināllietās: lēmums apcietināšanai, lēmums par drošības līdzekļa izvēli, apcietināšanas orderis, apcietinātās personas anketa, fotogrāfijas, daktilokarte, kratīšanas protokols, konfiscēto mantu protokols, kvītis par vērtslietu, naudas vai ieroču nodošanu valsts iestādei, pratināšanas protokoli, lēmums par izmeklēšanas pabeigšanu un slēdzieni par lietas nodošanu tiesai, prokuratūrai, Sevišķajai apspriedei, kara tribunālam u.c., apsūdzības raksts, dažāda sarakste ar cietuma vadību par ieslodzītās personas uzturēšanos ieslodzījuma vietā, tiesas sēžu protokoli, tiesas spriedums vai Sevišķās apspriedes lēmuma izraksts, kasācijas sūdzības, akti par nāvessoda izpildi, nāvi vai ieslodzītā atbrīvošanu no ieslodzījuma vietas, sarakste rehabilitācijas jautājumos, rehabilitācijas slēdziens u.c. dokumenti. Šo dokumentu specifika un īpatnība ir tā, ka krimināls pēc būtības un atbilstošs padomju tiesvedības praksei bija pats politisko noziegumu recidīvs. Politiskajos noziegumos aizdomās turamie, kā likums, vispirms tika aizturēti, bet pēc tam, kad tie jau atradās ieslodzījumā, pret šīm personām tika veiktas izmeklēšanas un tiesu darbības. Respektīvi, -politiskajos noziegumos apsūdzēto personu vaina un atzīšanās pastrādātajos noziegumos „tika pierādīta” jau pēc to aresta tiesvedības procesā, nevis pirms apcietināšanas, kā tas ir vispārpieņemtajā demokrātiskajā tiesu praksē. Galvenais bija izrēķināties ar esošajiem un potenciālajiem „padomju varas ienaidniekiem”. Krimināllietu dokumenti to apliecina.

Līdzīgs padomju tiesu-izmeklēšanas lietu paraugs ir administratīvās izsūtīšanas lietas¹⁴, kuras Latvijas PSR IeTK (VDTK) 1941. gadā ierosināja pretpadomju (kontrrevolucionāros) noziegumos apsūdzēto personu ģimeņu locekļiem. Ģimenes galvas (tēva, dēla) “noziedzīgā pretpadomju” darbība un apcietinājums kalpoja par pamatu viņa ģimenes locekļu izsūtīšanai.¹⁵

No Latvijas administratīvi izsūtīto personu lietās galvenie dokumentu veidi: lēmums par ģimenes galvas arestu, lēmums par ģimenes locekļu izsūtīšanu, izziņas par

¹⁴ **Izsūtīšanas lietas**, kas šobrīd atrodas Valsts arhīva 1987. fondā, būtībā sevī apvieno divu veidu dokumentus: ģimenes uzskaites lietu un speciālā nometinājumā esošā katra individuālā ģimenes locekļa personas lietu.

¹⁵ **Ģimenes locekļu** izsūtīšanas juridiskais pamats rodams KPFSR Kriminālkodeksa 58–1c pantā, saskaņā ar kuru “noziedznieka” pilngadīgiem ģimenes locekļiem bija atņemamas vēlēšanu tiesības un tie bija izsūtāmi uz attāliem Sibīrijas apgabaliem.

ģimenes sastāvu, konfiscētās mantas saraksti, kratīšanas protokoli, anketas un formulāri, pratināšanas protokoli, Latvijas PSR, PSRS IeTK apgabalu un novadu vadības sarakste izsūtīto personu lietās, formulāri par izsūtīto personu darba gaitām izsūtījumā, dokumenti par atzīmēšanos vietējās milicijas nodaļās, lūgumi par apžēlošanu un atļauju atgriezties Latvijā, sarakste ar institūcijām šajā jautājumā, autobiogrāfijas, izsūtīto personu sarakste ar tiesībsargājošām institūcijām rehabilitācijas jautājumos, izziņas par rehabilitāciju, rehabilitācijas slēdzieni. Arī šo avotu specifika līdzīgi krimināllietām – tie apliecina padomju represīvā režīma vēlmi izrēķināties ar tā ienaidniekiem. Īpatnība ir tā, ka administratīvi izsūtīto personu lietas tika veidotas par tautas ienaidnieku ģimenes locekļiem, jo atbilstoši padomju tiesu praksei, represijām tika pakļauti ne vien tautas ienaidnieki, bet arī viņu ģimenes locekļi, kas bija izsūtāmi no pastāvīgās dzīves vietas uz attāliem PSRS ziemeļu un Sibīrijas apgabaliem, bet šo personu īpašums tika konfiscēts par labu padomju valstij.

Kā trešā tiesu-izmeklēšanas avotu grupa, kas aplūkota darbā, ir LVA 1821. fonda “PSRS pārbaudes–filtrācijas punktos un nometnēs ieslodzīto Latvijas iedzīvotāju personas lietas (1944–1948 [1948–1991]” ir t.s. filtrācijas lietas. Filtrācijas lietas tika izveidotas visiem tiem Latvijas iedzīvotājiem, kuri otrā pasaules kara noslēgumā bija atradušies PSRS IeTK pārbaudes–filtrācijas nometnēs un punktos. Filtrācijas dokumentu kopums Latvijas PSR VDK arhīvā izveidojās laika posmā līdz 1957. gadam. Dokumenti aptver personu loku, kas dienējušas vācu armijā, tai skaitā Latviešu leģionā, mobilizētos vācu armijas valsts darba dienestā, izvestos piespiedu darbā uz Vāciju vai koncentrācijas nometnēm, aizsargus, personas, kas sadarbojušās ar vācu okupācijas iestādēm, kā arī bez dokumentiem un uz aizdomu pamata aizturētos Latvijas iedzīvotājus, kas kara noslēgumā aizturēti Kurzemē vai padomju okupācijas zonā Eiropā.

Filtrācijas lietu galvenie dokumentu veidi ir: personas anketas dati, pratināšanas protokoli, citi dokumenti par atrašanos filtrācijas nometnēs un pārbaudes punktos, autobiogrāfija, personu apliecinoši dokumenti (pases, karavīru apliecības “Soldbuch”, cita veida apliecības, dokumenti, kas apliecina aizturētās personas atrašanos filtrācijas nometnē vai punktā, kā arī personas atbrīvošanu no nometnes (kvītis, formulāri, slēdzieni un izziņas par atrašanās laiku filtrācijā u.c. dokumenti). Cita starpā, lai gan nedaudz, tomēr šajās lietās ir saglabājušies arī aģentūras ziņojumi, kas saistīti ar personu atrašanos vai uzturēšanos pārbaudes–filtrācijas punktos un nometnēs. Atšķirībā no 1940.–1941. gada krimināllietām un administratīvi izsūtīto personu lietām, filtrācijas lietas ir krietni plānākas (vidēji no 12–25 lappusēm lietā), to dokumenti ir tipveida anketas, tie

vienveidīgāki, jo esošā informācija ir sistēmiski strukturētāka. Šo avotu īpatnība ir tā, ka tie tika veidoti ar mērķi noskaidrot filtrācijai pakļauto personu politisko lojalitāti pret padomju valsti, izzināt politiskos pretiniekus, piemēram, vācu armijā dienējušos, sadarbojušās ar vācu okupācijas iestādēm utml. Dokumenti ir autentiski, to ticamības pakāpe ir visai augsta, tomēr tiem piemīt virkne trūkumu un īpatnību. Dokumentos esošās informācijas izmantošanā, kas skar tās autentiskumu, ir nepieciešams pievērst uzmanību filtrācijas pārbaudē veiktajam gala slēdzienam. Ir atšķirības viena vai otra notikuma datējumā, pretrunas liecībās, dokumentos bieži trūkst nepieciešamo parakstu, rezolūciju, slēdzienu, datējuma utt., no kā bieži nav saprotama filtrācijā esošās personas filtrācijas procesa virzība, kā arī izprotami uzturēšanās apstākļi filtrācijas nometnēs.

Latvijas PSR tiesu dokumenti: 856.fonds”Latvijas PSR Augstākā tiesa (1940-1941;1944-1990)”¹⁶ - fondā atspoguļota Latvijas PSR Augstākās tiesas darbība. Visi ar Augstākās tiesas darbību saistītie dokumenti - pavēles, rīkojumi, reglamentējošie dokumenti, sarakste ar PSRS institūcijām tieslietu jautājumos u.c. Promocijas darbā avotu analīzei izmantoti galvenie tiesu dokumentu veidi, kas sasaucas ar represīvo iestāžu darbību. Darbam avotu analīzei izmantoti Augstākās tiesas spriedumi, kasācijas sūdzības un apelācijas dokumenti, arī Augstākās Tiesas 20.gs. 50.-60.gadu Apžēlošanas komisijas dokumenti, kas saistīti ar represēto personu rehabilitāciju. Minētie dokumenti ir vērtīgi ar to, ka tajos esošo informāciju ir iespējams salīdzināt ar politiskajos noziegumos (1940.- 1941.; 1944.- 1991.) apsūdzēto personu krimināllietās esošo informāciju, kas daudzos gadījumos sevišķi staļinisma laikā atsedz pastrādātos noziegumus un nelikumības pret politiski represētajām personām.

Latvijas PSR prokuratūras dokumenti: 1221.fonds” Latvijas PSR prokuratūra (1940 – 1990)”¹⁷ Fondā ir sekojoši dokumentu veidi: prokuratūras operatīvo apspriežu protokoli, kolēģijas sēžu protokoli un lēmumi, rajonu un pilsētu prokuroru apspriežu stenogrammas, pārbaucēju materiāli, ziņojumi, prokuratūras uzraudzības dokumenti, analīzes , apskati, ziņojumi u.c. dokumenti.

Promocijas darbā izmantota informācija par Latvijas PSR prokuratūras darbu LPSR VDK krimināllietu uzraudzībā, procesuālo kārtību, kā arī prokuratūras pārbaucēju slēdzieni par konstatētajiem pārkāpumiem Latvijas PSR VDTK,(VDM ,VDK) veiktajā izmeklēšanas darbā. Bez prokuratūras dokumentiem nav iespējams objektīvi izvērtēt krimināllietu izmeklēšanas un tiesvedības praksi kāda pastāvēja staļinisma laikā 20.gs. 40.gados un tās izmaiņas praksē, kāda pastāvēja staļinisma kulta nosodīšanas apstākļos

¹⁶ LVA, 856. fonda uzskaites lieta.

¹⁷ Turpat, 1221.fonda uzskaites lieta.

50.-60.gadu mijā. Ja pirmajā posmā atbilstoši 1938.gada 17.novembra PSRS TKP un VK(B)P CK lēmumam „Par arestiem, prokurora uzraudzību un izmeklēšanas kārtību” lielā mērā vēl pastāvēja politisko noziedznieku „masu operāciju” prakse, kas brīvi pieļāva arī nesankcionētas izmeklēšanas darbības, tajā skaitā arestēto personu fizisku iespaidošanu, tad 20.gs. 50.gadu beigu prokuratūras darbā pastiprinājās prokurora uzraudzība un kontrole pār aresta un izmeklēšanas darbību likumību, tajā skaitā prokuratūras darbinieku klātbūtni svarīgākajās tiesu izmeklēšanas procesuālajās darbībās, sūdzību gadījumos utml.. Šie avoti ir vērtīgi ar to, ka ļauj līdzī izsekot tiesu izmeklēšanas un prokurora uzraudzības prakses ”rokkrakstam” dažādos padomju okupācijas perioda posmos.

2) Latvijas Valsts vēstures arhīva (LVVA) fondu dokumenti.

No LVVA fondu dokumentiem promocijas darbam izmantoti Latvijas Republikas (1918.-1940) valsts iestāžu, atsevišķu ministriju un aizsargu organizācijas fondu personālsastāva dokumenti, par darbību laikā no 1918. līdz 1940.gadam. Respektīvi izmantotas to personu lietas, kas vēlāk padomju okupācijas laikā tika represētas. Piemēram, 5601. fonda “Latvijas Armijas štāba personu lietu kolekcija (1918–1940)” 1. aprakstā esošajās lietās sniegtā informācija par bijušās Latvijas Armijas virsniekiem (vēlāk Noriņlaga ieslodzītajiem).¹⁸ Šie avoti izmantoti informācijas salīdzināšanai ar VDK krimināllietām, jo krimināllietās esošās apsūdzības balstītas tieši uz šo personu darbību Krievijas pilsoņu karā, Latvijas atbrīvošanas karā un viņu darbību neatkarīgās Latvijas Republikas laikā.

LVVA esošās Latvijas valsts, politisko, sabiedrisko un militāros darbinieku, tajā skaitā Latvijas armijas virsnieku personu lietas ar dienesta gaitu sarakstiem sniedz visai patiesu informāciju par viņu darbību Latvijas Republikas(1918.-1940) laikā un šīs informācijas konfrontēšana ar VDK krimināllietu dokumentos esošo informāciju kalpoja VDK dokumentu kā vēstures avotu analīzei, atsedzot trūkumus (piemēram, faktu, notikumu neprecizitāti pratināšanas protokolos, nekoncekvences apsūdzības formulējumos u.c. īpatnības).

3) Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Informācijas centra arhīva dokumenti.

Promocijas darbā izmantota šī arhīva 28. fonda “Latvijas PSR IeTK(IeM) pavēles (1940–1985)” iekļautās IeTK (IeM) pavēlēs esošā informācija par Latvijas PSR IeTK (IeM) darbību, arhīva daļas izveidi, speciālo lietvedību utt.¹⁹ Darba izstrādē bijušās Latvijas PSR

¹⁸ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 5601. f., 1. apr., 5945. l., 5130. l., 3412. l., 4287. l., 4754. l., 3096. l., 3437. l.

¹⁹ LR Iekšlietu ministrijas Informācijas centra arhīvs, 28. f., 1. apr., 1.–5. l.

IeTK pavēļu analīze bija būtiska, jo sniedza priekšstatu par rīkojuma un reglamentējoša rakstura dokumentiem, to struktūru, rekvizītiem u.c. Izmeklēšanas lietvedība lielā mērā bija atkarīga no PSRS (Latvijas PSR) IeTK instrukcijām, direktīvām, pavēlēm un rīkojumiem, kas savukārt bija tapušas uz VK(b)P un valdības pieņemtajiem lēmumiem. Bez šo avotu izmantošanas nav iespējams izsekot padomju represīvo iestāžu tiesu izmeklēšanas praksei. Kā šo avotu trūkums ir jāatzīmē tas, ka Latvijā nav pieejamas visas PSRS IeTK pavēles un direktīvie dokumenti. Par laika posmu līdz 1960. gadiem Iekšlietu ministrijas fondā atrodas tikai pavēļu noraksti (3. vai 4. eksemplārs) bez parakstiem un nepieciešamajiem rekvizītiem. Paši pavēļu oriģināli ir iznīcināti vai savulaik aizsūtīti uz Krievijas IeM Centrālo arhīvu. Tas, protams, sarežģī katra konkrētā direktīvā dokumenta datējuma, spēkā stāšanās kārtības, ieviešanas praksē u.c. apstākļu noskaidrošanu, kam būtu būtiska loma avotu analīzē saistībā ar citiem avotiem.

II. Publicētie avoti.

1) Likumi, normatīvie akti, instrukcijas.

a) PSRS likumi, normatīvie akti, instrukcijas.

KPFSR Kriminālkodekss (KK) 1926. gada redakcijā Latvijas teritorijā stājās spēkā 1940. gada 26. novembrī.²⁰ Pamatojoties uz šo likumu, Latvijas PSR IeTK pēc KPFSR likumiem varēja sodīt Latvijas pilsoņus par viņu darbību pirms Latvijas okupācijas, tam bija atpakaļejošs spēks. Darbam izmantotas KPFSR Kriminālkodeksa Sevišķās daļas pirmajā nodaļā “Valsts noziegumi” iekļautās sadaļas “Kontrevolucionārie noziegumi” (58. pants) un “PSRS sevišķi bīstamie noziegumi pret pārvaldības kārtību” (59. pants).²¹ Minētie kriminālkodeksa panti izmantoti avotu kritikas nolūkā, lai salīdzinātu nozieguma sastāva kvalifikācijas atbilstību, piespriedā soda mēra atbilstībai, kādu paredzēja kriminālkodekss. Nereti sodi bija bargāki, nekā to paredzēja kriminālkodekss. Šajā gadījumā kriminālkodekss darbam noderēja kā neatsverams ”katalizators”, lai atklātu krimināllietu dokumentu trūkumus un nepilnības.

Ņemot vērā to, ka līdz šim pētniekiem nav pieejami PSRS augstāko valsts varas un pārvaldes institūciju direktīvie dokumenti, kas sniegtu juridisko pamatojumu 1941. gada 14. jūnijā no Latvijas deportēto iedzīvotāju izsūtīšanai, nozīmīgs promocijas darbam izrādījās PSRS VDTK sagatavotais Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās Komitejas (VK(b)P CK) un PSRS Tautas komisāru padomes lēmuma projekts

²⁰ KPFSR Kriminālkodekss. Ar grozījumiem līdz 1940. gada 15. novembrim. – Rīga: Latvijas PSR Tieslietu tautas komisariāta izdevums, 1940. – 184 lpp.; LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs. – 1940. gada – 26. novembris.

²¹ KPFSR Kriminālkodekss. – 23.–33. lpp.

“Par pasākumiem Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR attīrīšanai no pretpadomju, kriminālajiem un sociāli bīstamajiem elementiem”, kuru valsts drošības tautas komisārs V. Merkulovs 1941. gada 16. maijā nosūtīja PSRS VK(b)P CK.²² Nav zināms, vai augšminēto lēmuma projektu Staļins parakstīja, bet reālā izsūtīšanas notikumu gaita un Latvijas PSR IeTK (VDTK) 1941. gada krimināllietu un administratīvi izsūtīto personu lietu kopums to apliecina.²³ Minētais lēmuma projekts, kas sastāvēja no 14. punktiem, reglamentēja, kādu kategoriju un sociālo grupu pārstāvji no Latvijas izsūtāmi, kā arī noteica izsūtīšanas procedūru. Krimināllietās un administratīvi izsūtīto personu lietās esošajos lēmumos par personu arestu figurē apsūdzības formulējumi-„fašistiskās aizsargu organizācijas biedrs”, „buržuāziskās Latvijas armijas virsnieks”, „bijušais policists” utt. Iepriekšminētais lēmuma projekts ļāva izprast apcietināto personu „noziedzīgo nodarījumu” padomju varas priekšā un izsūtīšanas motivāciju.

Kā trešo nozīmīgāko padomju laika tiesiski normatīvo avotu grupu promocijas darba tēmas izpētē var minēt dažādas padomju speciālās (slepenās) lietvedības instrukcijas,²⁴ kas reglamentēja padomju represīvo iestāžu slepenās lietvedības dokumentu sastāva veidošanu, apriti, saglabāšanu un izmantošanu. Kā zināms trūkums ir tas, ka ne visas padomju slepenās lietvedības instrukcijas ir saglabājušās Latvijas bibliotēkās (daļa iznīcināta, daļa aizsūtīta uz Krieviju). Šo avotu īpatnība ir tā, ka katra nākamā pieņemtā un spēkā esošā instrukcija atcēla vai daļēji izmainīja iepriekšējās instrukcijas kārtību, un, ņemot vērā, ka nav saglabājušās visas padomju laika slepenās instrukcijas, nav iespējams izsekot līdz visam speciālās lietvedības veidošanās procesam ilgākā laika posmā, t.i. noskaidrot patiesos padomju represīvo iestāžu lietvedības dokumentēšanas kārtības apstākļus visā padomju okupācijas posmā. Tas būtiski apgrūtina arī citu avotu analīzi.

“PSRS VDK Centrālā operatīvā arhīva, VDK orgānu operatīvo arhīvu Nolikums” promocijas darbam vērtīgs bija ar to, ka sniedza informāciju par VDK dokumentu arhivēšanas principiem un VDK arhīvu uzbūvi un darbības principiem kopumā. VDK arhīvu uzbūve visās PSRS savienotajās republikās, tajā skaitā Latvijas PSR VDK bija vienāda. Tāpat svarīga bija VDK dokumenta jēdziena definīcija un dokumenta pazīmju definīcija. Dokumentu pamatrekvizīti – VDK orgāna vai struktūrvienības nosaukums,

²² Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991: Dokumentu krājums / Atb. red. E. Pelkaus. Latvijas Valsts arhīvs – Rīga: Nordik, 1999. – 143.–145. lpp.

²³ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācijām Latvijā. // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: starptautiskās konferences materiāli. 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga.-Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002.-24. lpp.

²⁴ Основные правила работы ведомственных архивов. Москва. – 1986 – 173 с.; Инструкция по обеспечению режима секретности в Министерствах, ведомствах, на предприятиях, в учреждениях и организациях СССР. [Секретно]. (С изменениями и дополнениями в соответствии с постановлением Совета Министров СССР от 9 декабря 1987 г. № 1419 354).[b.i.v.] – 328 с.; Перечень сведений, запрещенных к опубликованию. Москва. – 1990 – 96 с.; Инструкция о работе государственных архивов СССР с секретными материалами. Москва. – 1966 – 14 с.

dokumenta veida nosaukums, datums un reģistrācijas numurs, eksemplāra numurs, adresāts, sastādīšanas vieta, atsauce uz numuru un datumu saņemtajiem dokumentiem, teksta virsraksts, teksts, paraksti, slepenības, apstiprinājuma un saskaņojuma grifs, atzīmes par pielikumu esamību, kontroli, kopiju apliecinājumu, par dokumenta izpildi un ievietošanu lietā, par ierobežojumiem, steidzamību un piegādes veidu, vīzas. Šis avots ļauj izprast kāpēc viena vai otra LPSR VDK arhīva dokumentu kategorija (lietas), lai gan reģistrēta Latvijā, tomēr glabājas citos Krievijas speciālajos arhīvos. Piemēram, VDK arhīva krimināllietai par sodīto personu bija jāglabājas tajā PSRS administratīvi teritoriālajā savienotajā, autonomajā vai apgabala arhīvā, kurā šī persona dzīvoja, t.i. pēc personas dzīvesvietas. Ja kāda persona pārcēlās uz dzīvi citā republikā, apgabalā vai novadā, tad šīs personas sodāmības lieta „ceļoja” personai līdzī pēc dzīvesvietas piekritības. Daudzos gadījumos Latvijas arhīvos nav pašu krimināllietu, bet ir saglabājušās tikai personu uzskaites kartītes.

Būtiskas darbam izrādījās arī “Nolikums par PSRS VDK 10. daļas Centrālo pārbaudes–ekspertu komisiju un tās sastāvu”²⁵ un “Instrukcija par valsts drošības komitejas orgānu ierosināto krimināllietu un to personu uzskaiti, kas sauktas pie kriminālās atbildības”²⁶ darbam deva izpratni par VDK dokumentu glabāšanas termiņiem un dokumentu iznīcināšanas kārtību. Savukārt, virkne PSRS VDK (10. daļas) arhīva iekšējo darbu reglamentējošo dokumentu, palīggrādītāju²⁷ promocijas darbam noderēja filtrācijas lietu dokumentu aprites izpratnei. Piemēram, bijusī represētā persona, kura savulaik atradās filtrācijā, un kas bija sasniegusi 80 gadu vecumu, no VDK operatīvās uzskaites tika noņemta, tās filtrācijas lieta arhīvā tika iznīcināta. Saglabāta tikai personas uzskaites kartiņa. Šādā veidā no Latvijas PSR VDK rīcībā esošajām vairāk kā 91.000 filtrācijas lietām saglabājušās tikai 51 000 lietu.

Promocijas darba „Latvijas PSR represīvo iestāžu dokumenti kā vēstures avots 1940 – 1941. ; 1944. – 1991.” aplūkojamo dokumentu veidu, terminu skaidrojumam un dokumentu satura analīzei izmantoti bijušās PSRS (Latvijas PSR VDK) slepenās lietvedības dokumenti, kas atrodas Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku

²⁵ SAB TSDC bibliotēka: Секретный приказ председателя КГБ СССР от 8 февраля 1980 года № 080 «Об утверждении Положения о Центральном оперативном архиве КГБ СССР и оперативных архивах органов КГБ СССР, Положения о Центральной экспертно – проверочной комиссии при Десятом отделе КГБ СССР и ее составе». – с. 7.

²⁶ Турпат. Секретный приказ председателя КГБ СССР при СМ СССР от 9 августа 1977 года № 0454 «Об утверждении Инструкции по учету в органах Комитета государственной безопасности уголовных дел и лиц, привлеченных по ним к уголовной ответственности». – 21 с.

²⁷ Skat. Перечень мест хранения документальных материалов спецлагерей, проверочно–фильтрационных пунктов, осуществлявших в период Великой Отечественной войны и послевоенное время проверку и фильтрацию бывших военнослужащих Советской армии, находившихся в плену и окружении противника, а также советских граждан, вывезенных гитлеровцами на работу в Германию и другие страны Европы.– Москва, 1976 – 16 с.

dokumentēšanas centra (SAB TSDC) bibliotēkā, proti, pieejamās PSRS VDK priekšsēdētāja pavēles un instrukcijas par slepenās lietvedības kārtošanu PSRS, tajā skaitā Latvijas PSR valsts drošības orgānos.²⁸ Augšminēto dokumentu izmantošana darbā sniedza izpratni par VDK dokumentu uzskaites, saglabāšanas un izmantošanas kārtību bijušās Latvijas PSR VDK arhīvā. VDK dokumentu īpatnība bija tā, ka pastāvēt lietvedībā, vairumā gadījumu dokumentiem bija operatīvs raksturs. VDK arhīvā (10.daļā) tie bija nododami, kad lietvedība tajos bija pabeigta. Atšķirībā no slepenības pakāpes tie dalījās slepenos, pilnīgi slepenos un sevišķas nozīmes dokumentos. Dokumentu aprites kārtību reglamentēja PSRS Ministru padomes VDK pavēles un norādījumi. Jāatzīmē, ka Latvijā nav saglabājušās visas PSRS VDK izdotās pavēles, it īpaši 40.–50. gadu instrukcijas par VDK slepenās lietvedības dokumentu kārtošanu. Šajā gadījumā izmantotas tās nedaudzās, kas bija spēkā līdz 1991. gadam un reglamentēja Latvijas PSR VDK arhīva (10. daļas) darbu ar minēto kategoriju dokumentiem. Promocijas darbam tie sniedza ārkārtīgi svarīgu informāciju par galvenajiem dokumentu veidiem (pavēle, norādījums, nolikums, instrukcija, akts, izziņa, atskaite, raksts, apskats, apkopojums, dienesta zīmīte utt.) un to glabāšanas režīmu VDK arhīvā. Šie avoti vērtīgi ar to, ka atsedz represīvās iestādes darbības mehānismu.

b) Latvijas Republikas likumi, normatīvie akti, instrukcijas.

Ņemot vērā, ka Latvijas Valsts arhīvā esošie bijušās Latvijas PSR VDK un tās priekšteču (IeTK, VDTK, VDM) dokumenti – 1940.–1941. gada krimināllietas, administratīvi izsūtīto personu lietas un pēckara pārbaudes–filtrācijas lietas savā būtībā ir dokumenti, kas satur informāciju par personu privāto dzīvi, to izmantošanu reglamentē Latvijas Republikas likumdošanas akti.²⁹ Tā 1998.gada “Informācijas atklātības likums” nosaka, ka informācija ir pieejama sabiedrībai visos gadījumos, ja likumā nav noteikts citādi. Tas paredz informācijas pieejamības klasificēšanu – vispārpieejamā un ierobežotas

²⁸ SAB TSDC bibliotēka. Приказ председателя КГБ СССР от 4 ноября 1987 года № 0555 [Секретно] «Об утверждении и введении в действие Инструкции по секретному делопроизводству в органах государственной безопасности СССР – с. 7.; П приказ председателя КГБ СССР от 8 февраля 1980 года № 080 [Секретно] «Об утверждении Положения о Центральном оперативном архиве КГБ СССР и оперативных архивах органов КГБ СССР, Положения о Центральной экспертно – проверочной комиссии при Десятом отделе КГБ СССР и ее составе». – с. 7. ; Приказ председателя КГБ СССР при СМ СССР от 9 августа 1977 года № 0454 [Секретно] «Об утверждении Инструкции по учету в органах Комитета государственной безопасности уголовных дел и лиц, привлеченных по ним к уголовной ответственности». – 21 с.

²⁹ Likums par politiski represētās personas statusa noteikšanu komunistiskajā un nacistiskajā režīmā cietušajiem // Latvijas Vēstnesis. – 1995. – 26. apr.; Likums par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu // Latvijas Vēstnesis. – 1994. – 2. jūn.; Fizisko personu datu aizsardzības likums // Latvijas Vēstnesis. – 2000. – 6. apr.; Informācijas atklātības likums // Latvijas Vēstnesis. – 1998. – 29. oktobris.; Likums par arhīviem. – 1991. – 26.martā.-Rīga : Latvijas Republikas Valsts arhīvu ģenerāldirekcijas izdevums, 1992. –12 lpp.; Arhīvu likums. – 2010.-11.februārī // Latvijas Vēstnesis.- 2010. – 3.martā (Nr. 35 (4227)), stājās spēkā 2011.gada 1.janvārī: [http://www.likumi.lv/doc.php?id=205971\(skatiets:2011.gada.12.augusta\)](http://www.likumi.lv/doc.php?id=205971(skatiets:2011.gada.12.augusta))

pieejamības informācijā. Vispārpieejamajai informācijai nav ierobežojumu, bet ierobežotas pieejamības informācija ir tā, kuras izmantošana var nodarīt kaitējumu kādai personai.

“Fizisko personu datu aizsardzības likums”(2000.g.) paredz informācijas un dokumentu aizsardzību. Tas nodrošina personu privātās dzīves neaizskaramību attiecībā uz personas sensitīviem datiem, – par tādiem tiek uzskatīti dati, kas norāda personas rasi, etnisko izcelsmi, reliģisko, filozofisko un politisko pārliecību, dalību arodbiedrībās, kā arī sniedz ziņas par personas veselību un seksuālo dzīvi (likuma 2. pants).

Kopš 2000. gada, atbilstoši “Fizisko personu datu aizsardzības likuma” prasībām, arī Latvijas arhīvos tika noteikti divi dokumentu pieejamības līmeņi: brīvas un ierobežotas pieejamības dokumenti. Tādēļ Valsts arhīvā, kur glabājas personas privātas dzīves dati, ir noteikti ierobežojumi to izmantošanā, kas attiecas arī uz VDK dokumentos ietvertu informāciju par personu privāto dzīvi. Atbilstoši „Fizisko personu datu aizsardzības likumam” minēto VDK avotu izmantošana pētniekiem ir iespējama tikai zinātniski pētnieciskās tēmas ietvaros.

2) PSRS VDK izdotie izdevumi.

No PSRS laika literatūras promocijas darbā izmantoti tikai uzziņu rakstura darbi – rokasgrāmatas un terminu vārdnīcas, kas sniedz dziļāku izpratni PSRS laika jēdzienu, terminu un formulējumu skaidrojumā.³⁰ Īpaši tas attiecināms uz “Pretizlūkošanas vārdnīcu”, ko izdevusi PSRS VDK³¹ Neskatoties uz to, ka šī vārdnīca VDK sistēmas ietvaros padomju laikā piedzīvojusi atkārtotus izdevumus, šobrīd Latvijā pieejams tikai šīs vārdnīcas izdevums 1972. gada redakcijā. Minētās vārdnīcas sniegtais VDK terminu skaidrojums atviegloja VDK arhīva dokumentu kā vēstures avotu analīzi. Avots vērtīgs ar to, ka sniedz VDK dokumenta jēdzienu. Īpatnība ir tā, ka VDK dokumentiem esot aktīvajā lietvedībā, vairumā gadījumu tiem bija operatīvs raksturs. Par VDK arhīva dokumentiem tie kļuva, kad lietvedība tajos bija pabeigta un tie bija nododami VDK arhīvā. Minētā vārdnīca VDK darbiniekiem kalpoja kā darba rokasgrāmata, kurā apkopota informācija par VDK praktiskajā darbā lietotajiem terminiem, jēdzieniem, definīcijām utml., sniegts terminu skaidrojums VDK izpratnē.

3) Periodiskie izdevumi.

³⁰ Rokasgrāmata arhīvu darbiniekiem. – Rīga: Avots, 1983. – 67 lpp.; - 15. lpp. ; Высшие и центральные государственные органы Латвийской ССР 1940–1985. гг.: Справ. / Отв. ред. В. В. Заикина. – Рига: Зинатне, 1989. – с. 161–163; Контрразведывательный словарь. Высшая Краснознаменная школа КГБ при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Совершенно секретно. –Москва: Научно издательский отдел, – 1972 – 371 с.

³¹ Turpat

a) PSRS izdotie periodiskie izdevumi.

No PSRS laika preses un periodiskajiem izdevumiem promocijas darbam izmantoti Latvijas PSR izdevums "LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs" (vēlāk "LPSR Augstākās Padomes Prezidija un Valdības Ziņotājs") atsevišķu gadu numuri, kas sniedza informāciju par Latvijas PSR IeTK, VDTK, VDM un VDK, tiesu sistēmas un prokuratūras izveidi, reorganizāciju un šo institūciju nosaukumu maiņu.³² Minētais izdevums iznāca 4 reizes mēnesī no 1940.gada 31.augusta līdz 1991.gada augustam latviešu un krievu valodās. Līdz 1959. gadam tas bija LKP CK izdevums, vēlāk Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija izdevums, ko iespieda LKP CK izdevniecības tipogrāfijā. Izdevumā atspoguļoti visi Augstākās Padomes likumi un lēmumi. Tirāža dažādos gados svārstījās no 2000-13500 eksemplāriem.³³

4) Dokumentu krājumi.

a) Latvijas Republikā izdotie dokumentu krājumi.

Promocijas darba tēmas izklāstā izmantoti atsevišķi dokumentu krājumā "Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991"³⁴ publicētie dokumenti par 1940.–1941.;1944.-1985.gadu.

Darba autors no šī krājuma izmantojis jau minēto PSRS VDTK sagatavoto VK(b)P CK un PSRS TKP lēmuma projektu "Par pasākumiem Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR attīrīšanai no pretpadomju, kriminālajiem un sociāli bīstamajiem elementiem".³⁵

Neskatoties uz to, ka šis dokumentu krājums ir saņēmis kritiku par krājumā ievietoto dokumentu nekonsekventajiem atlasē principiem (piemēram, atkārtoti publicētiem dokumentiem nav norādītas atsauces uz pirmpublicējumu, atsevišķos gadījumos nav izmantoti oriģināldokumenti, bet neprecīzi dokumentu pārpublicējumi utt),³⁶ tomēr tā nozīmību nemazina publicēto dokumentu oriģinalitāte un vēsturiskais nozīmīgums.³⁷

b) Krievijā izdotie dokumentu krājumi.

Promocijas darba tēmas izklāstā izmantoti atsevišķi dokumenti no dokumentu krājumiem, kas izdoti Krievijā: par represīvo sistēmu, filtrācijas nometnēm Vācijā pēc

³² LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs. 1940. – Nr. 29; 1941. – Nr. 75; 1946. – Nr. 71; 1953. – Nr. 15; LPSR Augstākās Padomes Prezidija un Valdības Ziņotājs. 1960. – Nr. 6; 1962. – Nr. 36; 1968. – Nr. 50; 1978. – Nr. 37.

³³ Latvijas periodiskie izdevumi (1940-1980). Divās daļās. II.daļa. Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, Latvijas bibliogrāfijas institūts, 1994.- 97 - 99.lpp.

³⁴ Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991: Dokumentu krājums // Latvijas Valsts arhīvs. – Rīga: Nordik, 1999. – 143.–145. lpp.

³⁵ Okupācijas varu politika Latvijā. – 143.–154. lpp.

³⁶ Jēkabsons Ē. Dokumentu krājums par okupācijas varu politiku Latvijā // Latvijas Arhīvi. – 1999. Nr. 4. – 131. – 136. lpp. – Recenzija grām.: Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991: Dokumentu krājums. // Latvijas Valsts arhīvs. – Rīga: Nordik, 1999. – 590 lpp.

³⁷ Latvija padomju režīma varā, 1945-1986 : dokumentu krāj. / atb. red. Irēne Šneidere ; Latvijas Universitātes Latvijas Vēstures inst. ; [sast. un tulk. Daina Bleiere ... u.c.]. Rīga : Latvijas Vēstures inst. apg., 2001 - 463 lpp.

II PK, Gulaga darbības mehānismu, represēto darba izmantošanu, deportāciju norises praktisko mehānismu, direktīvos dokumentus par represijām pret baltiešiem, VDK arhīva un ieslodzīto uzkaites mehānismu PSRS, tajā skaitā uz Latvijas PSR attiecošos, PSRS Galveno valsts institūciju darbību mehānismu kopumā(likumi, direktīvas, likumi, lēmumi u.c.), kas attiecas uz Latvijas PSR un represijām kopumā PSRS, rehabilitācijas procesu un likumdošanas aktiem, kas saistīti ar to.³⁸

5) Atmiņas.

a) Npublicētās atmiņas.

Darbā runājot par dokumentu salīdzināšanas iespējas vēstures pētījumos, autors izmantojis bijušo Latvijas armijas, vēlāk 24. teritoriālā korpusa virsnieku npublicētās atmiņas: kapteiņa Jāņa Papardes (1903-1990) dzīvesstāstu,³⁹ kas rakstīts 20. gs. 80. gadu pirmajā pusē, un virsleitnanta Voldemāra Veldres (1917-1999) 20.gs.80.gadu otrajā pusē.⁴⁰ Abu augšminēto virsnieku pašrocīgi rakstītās atmiņas promocijas darba autors ieguvis 80. gadu beigās, apzinot PSRS IeTK Noriļlagā bojā gājušo Latvijas armijas virsnieku likteņus. Protams, šīs atmiņas ir subjektīvs avots, taču darbam noderēja salīdzināšanai ar abu represēto virsnieku krimināllietām, tajā skaitā ar nolūku precizēt protokolu tapšanas apstākļus.

³⁸ Реабилитация: как это было, 1953.03. – 1956.02. Документы. (Сост. А. И. Кокурин и др.). т. 1. – Москва, 2000 – 502 с.

Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960. Под ред. акад. А. Н. Яковлева, сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. (Россия. XX век. Документы). – Москва: МФД, – 2002 – 888 с.;

Специальные лагеря НКВД /МВД, СССР в Германии 1945–1950 гг. Сборник документов и статей. Под ред. С. В. Мироненко, отв. составитель Ю. Г. Орлова. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 376 с.; Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 1. Дело по обвинению академика С. Ф. Платонова. – СПб., 1993;

Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 2. Дело по обвинению академика Е. В. Тарле. –СПб., 1998.;

Архив ВЧК: сборник документов / Отв. ред. В.Виноградов, А.Литвин, В.Христофоров.; Сост. В.Виноградов, Н.Перемышленникова. Москва: Кучково поле, 2007.- 719 с.;

Доклад народного комиссара внутренних дел СССР Л.П.Берия И.В.Сталину и В.М.Молотову о деятельности войск НКВД по охране тыла Действующей Красной Армии в 1943 г.// НКВД – МВД – СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, Западной Белоруссии и Прибалтике (1939-1956): Сборник документов/ Сост.Н.Владимирцев, А.Кокурин, Объединенная редакция МВД России, Москва.- 116 с.;

История сталинского Гулага. Конец 1920-х годов – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.1. Массовые репрессии в СССР /

Отв. ред. Н.Верт, С.В.Мироненко. Отв. сост. И.А.Зюзина. – М.: « Российская политическая энциклопедия » (РОССПЭН), 2004. – 728 с.;

Специальные лагеря НКВД /МВД, СССР в Германии 1945–1950 гг. Сборник документов и статей. Под ред. С. В. Мироненко, отв. составитель Ю. Г. Орлова. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 376 с.;

1. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий - Курск, ГУИШ « Курск»1999.-часть 1.- 408 с.

2. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий - Курск, ГУИШ « Курск»1999.-часть 2.- 510 с.

³⁹ J. Papardes (1903.-1990.)atmiņas. Jāņa Papardes pašrocīgi rakstītās atmiņas 1986.-1987.g.g. – 86 lpp. (A. Vambala privātais arhīvs).

⁴⁰ V. Veldres (1917.-1999.) atmiņas. Voldemāra Veldres pašrocīgi rakstītās atmiņas 1989.- 1990.g.g. – 97 lpp. (A. Vambala privātais arhīvs).

b) Publicētās atmiņas.

Bez minētajām atmiņām autors savā darbā izmantojis arī bijušo represēto personu publicētās atmiņas.⁴¹ Publicēto atmiņu īpatnība ir tā, ka tās ir rediģētas un literāri apstrādātas. Šo atmiņu izdošanas mērķis ir vēsturiskās patiesības noskaidrošana. Atmiņu salīdzināšana ar VDK krimināllietās esošo informāciju palīdz precizēt un rekonstruēt notikumu gaitu, kā arī sniedz izpratni par VDK krimināllietu kā avotu ticamību. Atsevišķos gadījumos, īpaši analizējot pratināšanas protokolus, atmiņu izmantošana darbā izrādījās visai veiksmīga, jo tās izgaismo konkrētos pratināšanas apstākļus ieslodzījuma vietās. Piemēram, krimināllietas praktiski nesniedz atbildes par pratināmās personas fizisko un psiholoģisko iespaidošānu pratināšanas laikā (kāda nenoliedzami pastāvēja), un, šādos gadījumos represēto personu atmiņas sniedz neatsveramu palīdzību.

Literatūra.

1) Latvijas Republikā izdotā literatūra.

Latvijas PSR VDK, IeM, tiesu un prokuratūras dokumenti kā avoti pētnieciskajā aprītē nonākuši pavisam nesen un kā vēstures avots nav izvērtēti. Līdz šim vēsturnieku paustie viedokļi par tiem ir pretrunīgi, un tie traktēti neviennozīmīgi.⁴²

Kā viens no pirmajiem uz dokumentu sastāva pretrunīgumu PSRS IeTK filtrācijas lietās norādījis vēsturnieks Aivars Beika (1938–2002), cenšoties sniegt ieskatu šīs avotu grupas tapšanā un iespēju robežās mēģinot sniegt šo avotu iekšējo kritiku.⁴³ Tomēr autors ir selektīvi izlases ceļā aplūkojis atsevišķas filtrācijas lietas un nav aplūkojis avotu grupu kopumā, līdz ar to nav saprotams, vai piemēram, visas filtrācijā esošās personas tika pakļautas aģentūras vervēšanas darbam. Ja neskaita atsevišķus avīžu rakstus,⁴⁴ šis pagaidām ir vienīgais mēģinājums analizēt filtrācijas lietas. Daudz izvērstāka VDK krimināllietu kā vēstures avotu kritika atspoguļota vēsturnieku Rudītes Vīksnes un Kārļa Kangera ievadrakstā VDK krimināllietu rādītājam “No NKVD līdz KGB”, kā arī citās R. Vīksnes publikācijās.⁴⁵ R. Vīksne gan vairāk pievēršas to krimināllietu raksturojumam,

⁴¹ Gabris R. Latvju virsnieks Nr. 35473. – Rīga: Karogs, 1990. – 256 lpp.; Ozoliņš J. Mani sāpju ceļi. – Rīga: Letonia, 1991. – 79 lpp.; Es sapni par dzimteni pagalvī likšu: atmiņu un dok. krāj. / Sast. G. Freimanis. – 3 sēj. – Rīga: Liesma, 1993–1996; Via dolorosa: staļinisma upuru liecības / Sakārt. A. Līce. – 4 sēj. – Rīga, 1990–1995.; Vidnere M. Ar asarām tas nav pierādāms... (represēto cilvēku pārdzīvojumu pieredze). – Rīga: LU, 1997. – 312 lpp.; Vanaga M. Dvēseļu pulcēšana. Rīga: Karogs, 1999. – 599 lpp.; Liguts V. Virsotnes ēnā. Latviešu virsnieka stāsts. – Rīga: Aplis, 2002. – 349 lpp.

⁴² Sk. Ronis I. Kārlis Ulmanis Latvijas brīvvalsts likteņa stundās un viņa Golgātas ceļš // Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā: Dokumenti un materiāli. – Rīga: LVI apgāds, 1994. – 28.–31. lpp. u.c.

⁴³ Beika A. Filtrācijas dokumenti liecina. // Latvijas Arhīvi. – 1994. – Nr. 1. – 48.–54. lpp.

⁴⁴ Riekstiņš J. Sveša darba klausās. // Neatkarīgā Cīņa. – 1992. – 25. augusts.

⁴⁵ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā. 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs // R. Vīksnes un K. Kangera redakcijā. – Rīga: Latvijas Vēsturs institūta apgāds, 1998. – XV –XVI. lpp.; Vīksne R. Politiskās prāvas Latvijā – avots vācu okupācijas režīma izpētei // Vēsturnieks, profesors Dr. phil. LZA ārzemju loceklis Andrievs Ezergailis. Bibliogrāfija. Darba biedru vēltījumi 70 gadu jubilejā. – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds. – 2000. – 322.–333. lpp.

kurās personas ir sauktas pie kriminālatbildības par pastrādātajiem noziegumiem vācu okupācijas laika, tajā skaitā holokausta noziegumu izpētei.

Jāatzīmē, ka R. Vīksnes un K. Kangera ievadrakstu visai pamatoti ir kritizējis vēsturnieks, H. Strods, atzīmējot nepilnības un nekoncekvences ievada sastādītāju sniegtajā padomju represīvo iestāžu dažādo personām uzrādīto apsūdzības formulējumu terminoloģijas skaidrojumā.⁴⁶

Kā trūkums atzīmējams arī fakts, ka rādītājā nav norādīts represēto personu tēva vārds, kam ir būtiska nozīme konkrēto personu lietu identificēšanā, jo VDK sistēmā uzskaites dokumentos bija svarīgi norādīt arī represētās personas tēva vārdu. Piemēram, uzskaites kartiņās (kartotēkas uzskaites forma Nr.1) minētais tēva vārds atvieglo personas datu meklēšanu VDK uzziņu sistēmās. Autori savā rādītājā apzināti šo apstākli ignorējuši. Tas ir būtisks trūkums. Darba autors nepiekrīt R. Vīksnes termina “politiskās prāvas” skaidrojumam, jo autore šo terminu attiecina uz visu VDK krimināllietu kopumu, kas neatbilst VDK krimināllietu ierosināšanai. Faktiski „politiskās prāvas” būtu uzlūkojamas kā paraugprāvas.

No Valsts arhīva izdevuma „Aizvestie :1941. gada 14. jūnijs”⁴⁷ izmantotas ziņas par 1941.gada 14.jūnijā izsūtītajiem, kas noderēja konkrētu arhīva lietu sameklēšanai, kā arī izmantoti atsevišķi darbā publicētie dokumenti. Tāpat agrāk nezināmi, nepublicēti dokumenti no Krievijas arhīviem izmantoti no Valsts arhīva sagatavotā 2 sējumu piemiņas grāmatas „Aizvestie :1949.gada 25.marts” (1.sējums)⁴⁸, „ Aizvestie :1949. gada 25. marts” (2.sējums).⁴⁹

Padomju represīvo iestāžu dokumentus kā Latvijas vēstures avotus skatījusi arī vēsturniece Irēne Šneidere.⁵⁰ Autore pēta represijas pret civiliedzīvotājiem Latgalē, tomēr nav konsekventa terminu “krimināllieta”, “uzraudzības lieta” (faktiski domāta uzraudzības lieta krimināllietā) un “izsūtīšanas lieta” (faktiski domāta ģimenes

⁴⁶ Strods H. Apsūdzības pierādījums. – Rec. grām.: No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā, 1946–1980. // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 1999. Genocīda politika un prakse. – Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2000. – 278. –279. lpp.

⁴⁷ Aizvestie :1941. gada 14. jūnijs /izdevumu sagatavojuši Ainārs Bambals ... [u.c.] ; projekta vadītāja Iveta Šķiņķe ; zinātniskais redaktors Elmārs Pelkaus ; recenzenti Valdis Bērziņš, Heinrihs Strods]. Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, 2001 (Rīga : a/s "Preses nams") – 811 lpp

⁴⁸ Aizvestie :1949. gada 25. marts /[sagatavotāji: Andra Āboliņa ... [u.c.] ; vēsturiskā pētījuma zinātniskā redaktore Daina Bleiere ; mākslinieks Ilmārs Blumbergs]. Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, c2007. 1sēj. – 814 lpp.

⁴⁹ Aizvestie :1949. gada 25. marts /[sagatavotāji: Andra Āboliņa ... [u.c.] ; vēsturiskā pētījuma zinātniskā redaktore Daina Bleiere ; mākslinieks Ilmārs Blumbergs]. Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, c2007. 2. sēj. – 870 lpp.

⁵⁰ Šneidere I. Padomju režīma represijas pret Latgales civiliedzīvotājiem 1941. gada jūnijā–jūlija sākumā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940–1956: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.) – 15.–23. lpp. – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds – 2003.

administratīvās izsūtīšanas lieta, jeb atsevišķu ģimenes locekļu uzskaites lieta), tās visas kļūdaini apzīmējot par “krimināllietām”.⁵¹

Līdz ar to autore kļūdaini interpretē dažādo, principiāli atšķirīgo avotu grupu - krimināllietu un administratīvi izsūtīto personu lietu analīzi.

Vēsturnieks Jānis Riekstiņš aplūko padomju represīvās iestādes - VDK krimināllietu dokumentu (izziņas par represēto personu bojāejas apstākļiem) falsifikācijas problēmu, un secina, ka sniedzot represēto tuviniekiem izziņas par piederīgo falsificētajiem nāves datumiem, VDK tādā veidā ir centusies slēpt patiesos bojā ejas cēloņus.⁵² Tomēr autoram var piekrist tikai daļēji, jo patiesībā VDK nevis centās slēpt represēto personu patiesos bojā ejas cēloņus, bet gan neatklāt padomju represīvo orgānu darbības mehānismu. Savukārt Dzintars Ērglis aplūko VDK dokumentu kā vēstures avotu iekšējās kritikas problēmas (vienas krimināllietas dažādu dokumentu izmantošanu faktu un pretrunu atklāšanā) Latvijas Centrālās Padomes dalībnieku un viņu atbalstītāju krimināllietās.⁵³ Tomēr autors nenorāda vai šīs avotu iekšējās kritikas problēmas raksturīgas tikai LCP dalībnieku un viņu atbalstītāju krimināllietās vai tās attiecināmas analizējot visas krimināllietas kopumā.

2) Ārvalstīs izdotā literatūra.

b) Ārvalstīs izdotie periodiskie izdevumi.

Darba tēmas izstrādē būtisks bija Starptautiskās Arhīvu Padomes izdevuma “Janus” 1998. gada Nr. 2 publicēto Starptautiskās Arhīvu Padomes eksperta Antonio Gonsalesa Kvintanas pārskata ziņojumu UNESCO “Bijušo represīvo režīmu drošības dienestu arhīvi”,⁵⁴ no kura darbam izmantota atziņa par to, ka arhīvi, kas bija būtiski represīvo darbību veikšanai, jaunajās politiskajās iekārtās (kas garantē brīvību un pienākumus, ko nosaka Vispārējā Cilvēktiesību deklarācija) pārvēršas par nozīmīgu līdzekli jaunu sociālo attiecību dibināšanā.

Tāpat nozīmīgi ir Lietuvas Arhīvu departamenta izdotie žurnāla “Lietuvas arhīvi” divi numuri – Nr. 8 – 1997. gadā un Nr. 13 – 1999. gadā, kas pilnībā veltīti PSRS un Lietuvas PSR Valsts drošības orgānu darbības izpētei Lietuvā,⁵⁵ tajā skaitā padomju drošības orgānu pastrādāto noziegumu pret Lietuvas iedzīvotājiem izvērtēšanā.

⁵¹ Turpat. – 15. –18. lpp.

⁵² Riekstiņš J. Par staļinisko noziegumu dubulto grāmatvedību. // Latvijas Vēstnesis. - 2000. - 14. jūn.

⁵³ Ērglis Dz. Represēto Latvijas Centrālās Padomes dalībnieku un viņu atbalstītāju krimināllietas bijušajā LPSR MP VDK arhīvā. // Latvijas Vēstures institūta žurnāls. – 2003. – Nr. 3. – 91.–111. lpp. ; Ērglis Dz. Latvijas Centrālās Padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2003. – 26. –27. lpp.

⁵⁴ Quintana A. Archives of the security services of former repressive regimes. Report prepared for UNESCO on behalf of the International Council of Archives. // Janus: Archival review. – 1998. – Nr. 2. – p. 7–25.

⁵⁵ Lietuvas Archyvai (Ka byloja KGB dokumentai). Straipsniu ir dokumentu rinkinys Eina nuo 1988 metu). – 1997. - Nr. 8 – 136 L.; Lietuvas Archyvai (Ka byloja KGB dokumentai). 1999. – Nr. 13. – 184 L.

Promocijas darbam bija svarīgi salīdzināt tos dokumentu veidus, kādi ir saglabājušies Lietuvā, jo PSRS savienotajās republikās bija vienādi šo dokumentu komplektēšanas un sistematizācijas principi. Salīdzinot bijušās Lietuvas PSR VDK dokumentu sastāvu ar Latvijas PSR VDK dokumentu sastāvu, izdevās konstatēt kādas Latvijas PSR VDK dokumentu grupas ir aizvestas uz Krievijas arhīviem.

Darba autors no šiem izdevumiem savā pētījumā izmantojis tās ziņas, par Lietuvas PSR VDK arhīva dokumentu sastāvu, kas pēc analogijas ļāva secināt, iztrūkstošo Latvijas PSR VDK dokumentu sastāvu.⁵⁶

Nozīmīga loma promocijas darba izstrādei bija Krievijas periodisko izdevumu «Отечественные Архивы», «Отечественная история», «Источник», «Вопросы истории» u.c. slejās publicētajiem pētījumiem par padomju represīvā režīma darbību. Tomēr jāatzīst, ka padomju represīvo iestāžu, tajā skaitā PSRS VDK arhīvu dokumentu kā vēstures avotu pētnieciska satura rakstu šajos izdevumos nav daudz. Darbam izmantotas atziņas par filtrācijas lietu dokumentu sistematizāciju un VDK un tiesu - izmeklēšanas dokumentu falsifikācijas iespējām, veritāti.⁵⁷

Tāpat izmantotas krievu pētnieku polemiska rakstura publikācijas, kas veltītas padomju represīvo iestāžu, tajā skaitā VDK izcelsmes dokumentos esošās informācijas ticamības problēmām.⁵⁸

Promocijas darba tēmas avotpētnieciskie aspekti tikpat kā nav pētīti Lietuvā,⁵⁹ lai gan tur saglabājies vispilnīgākais padomju represīvo iestāžu, tajā skaitā VDK arhīva dokumentu apjoms. Pētījumi pamatā balstīti uz padomju represīvo iestāžu darbības izpēti Lietuvā un represijām pret Lietuvas iedzīvotājiem, kā arī pretestības kustību.

Divi nelieli krājumi, kas veltīti VDK arhīvu dokumentu sastāva, satura un apjoma pilnīguma analīzei un avotu pētniecībai izdoti Igaunijā, no kuriem darbā izmantota

⁵⁶ Bubnys A. Buves Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentu sudetis, kiekis ir tvarkimas // Lietuvos Archyvai – 1997. – Nr. 8. – L. 7–16; Gečiauskas G., Masiulionyte R. Lietuvos Ypatingosis archyvo fondu ir apyrašu sarašas // Lietuvos Archyvai. – 1999. – Nr. 13. – L. 133–147.

⁵⁷ Молодова И. Ю. Проверочно – фильтрационные дела в Госархиве документов новейшей истории Калужской области // Отечественные Архивы.- 2003. -№ 1, – с. 49–56; Лобанов В. Я. О работе с документами КГБ в ЦДНН Саратовской области // Отечественные Архивы.- 1996. -№ 3 – с. 90.–92; Поликарпов В. В. [Предисловие] // Из следственных дел Н. В. Некрасова. Подгот. В. В. Шелохаев, В. В. Поликарпов // Вопросы истории. –1998. -№ -11/12. – с. 14; Корнеев В., Копылова О. Архивы на службе тоталитарного государства (1918 – начало 1940-х гг.) // Отечественные архивы. – 1992. – №. 3. – с. 21.

⁵⁸ Елпатьевский А. В. Следует ли публиковать документы фальсифицированных дел? // Отечественные архивы.- 2000. – № 5 – с. 120–121; Потапова Н. Д. Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 2. Дело по обвинению академика Е. В. Тарле. Ч. 1–2. СПб., 1998. – 746 с. // Отечественная история. –2000. – № 2. – с. 196 ; Папаях В. М. О следственном деле Б. Д. Грекова. 1930 – 1931 гг. // Отечественная история. –2001. – № 4. – с. 208–210; Борисова Л. Делопроизводственные документы советской эпохи: историография и источниковедение (20– 80-е годы) // Отечественные архивы. – 1994. - № 2. – с. 19–26.

⁵⁹ Bubnys A. Buves Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentu sudetis, kiekis ir tvarkimas. // Lietuvos Archyvai – 1997. – Nr. 8. – L. 7–16; Gečiauskas G., Masiulionyte R. Lietuvos Ypatingosis archyvo fondu ir apyrašu sarašas. // Lietuvos Archyvai. – 1999. – Nr. 13. – L. 133–147.

informācija par Igaunijas PSR VDK dokumentu sastāvu un saturu, kas lieti noderēja VDK dokumentu salīdzinošai analīzei Baltijas valstīs. Vērtīgs darba tēmas dziļākai izpratnei bija arī igauņu vēsturnieces A.Rahi pētījums par Igaunijas PSR VDK apsūdzēto personu apsūdzību formulējumiem krimināllietās (t.s. politiskā nozieguma „nokrāsa”).⁶⁰

Autors savā darbā no šīm publikācijām izmantojis informāciju par VDK arhīva dokumentu sastāvu un saturu tā pilnīguma salīdzinošai analīzei Baltijas valstīs - Latvijā, Lietuvā un Igaunijā.

No Krievijas pētnieku darbiem izmantota jaunākā literatūra par padomju laika lietvedības dokumentu īpatnībām. V. Kabanova pētījums par PSRS laika vēstures avotiem, tajā skaitā tiesu-izmeklēšanas dokumentiem⁶¹ sniedz atziņas par slepenās lietvedības dokumentu īpatnībām (dokumentu ierobežots skaits, slepenības režīms, tipveidība, klišejskums, utt.). Tāpat promocijas darbā izmantotas krievu autoru polemiska rakstura publikācijas, kas veltītas padomju represīvo iestāžu, tajā skaitā IeM -VDK izcelsmes dokumentu ticamības, autentiskuma un falsifikāciju problēmām.⁶²

1. LATVIJAS PSR REPRESĪVO IESTĀŽU DOKUMENTU MANTOJUMA VISPĀRĒJS RAKSTUROJUMS

20. gadsimta 90. gadu sākums Centrālās un Austrumeiropas valstīs, kas pēc Otrā pasaules kara bija PSRS satelītvalstis, iezīmējās ar strauju šo valstu okupācijas vai represīvo režīmu sabrukumu. Baltijas valstīs, tai skaitā Latvijā, padomju okupācijas režīma sabrukums notika visai strauji, kā rezultātā tā atguva savu valstisko neatkarību un iespēju veidot jaunu, demokrātiju atvērtu sabiedrību.

Mainoties politiskajai varai Latvijā, aktualizējās bijušā padomju represīvā režīma arhīvu jautājums. Nenoliedzami, represīvie režīmi ir izplatījušies kopš modernās valsts

⁶⁰ Архивы КГБ в Балтийских странах: Сборник докладов научной конференции стран Балтии. Таллин, 27–28 октября 1994. г. – Таллин, 1996 – 89 с. ; Ajalodise Tõde otsingul: 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähijaloo allikakriitilisi probleeme materjalid.” – Tallinn: Eesti Riigiarhiiv, 1999. – 76 lk.; Rahi A. Poliitiskie okraske dokumentov KGB.

⁶¹ Кабанов В. Источниковедение истории советского общества: Курс лекций. - Москва: Российск. госуд. гумат. ун-т, 1997. – с. 309–321; Кабанов В. Исторические источники Советского периода. // Советская историография. Москва.: Российск. госуд. гумат. ун-т, 1996. ч. 3. – с. 505–630.

⁶² Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 1. Дело по обвинению академика С. Ф. Платонова. СПб., 1993; Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 2. Дело по обвинению академика Е. В. Тарле. СПб., 1998 ; Ананьич Б. В., Панях В. М. «Академическое дело» как исторический источник // Исторические записки. М., 1999. т. 2 (120). – с. 338 – 350.; Елпатьевский А. В. Следует ли публиковать документы фальсифицированных дел? // Отечественные архивы. -2000. – № 5. – с. 120–121; Потапова Н. Д. Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 2. Дело по обвинению академика Е. В. Тарле. Ч. 1–2. СПб., 1998. – 746 с. Тир. 1500 // Отечественная история.- 2000. – № 2. – с. 196 ; Панях В. М. О следственном деле Б. Д. Грекова. 1930 – 1931 гг. // Отечественная история. -2001. – № 4. – с. 208–210.

sākumiem, pat vēl agrāk, tas bija vērojams gan despotijās, gan tirānijās. Pasaules arhīvos ir dokumenti, kas to apliecina. Izņēmums nav arī bijušās PSRS represīvā režīma arhīvi.

Kā savā pārskata ziņojumā UNESCO “Bijušo represīvo režīmu drošības dienestu arhīvi” norāda Starptautiskās Arhīvu padomes eksperts Antonio Gonsales Kvintana, tad “*arhīvi, kas bija būtiski represīvo darbību veikšanai, jaunajās politiskajās iekārtās (kas garantē brīvību un pienākumus, ko nosaka Vispārējā Cilvēktiesību deklarācija) pārvēršas par nozīmīgu līdzekli jaunu sociālo attiecību dibināšanā*”.⁶³

Latvijas situācijā, kad notika pāreja no padomju totalitārās varas sistēmas uz demokrātisku sabiedrību, bijušo padomju represīvā režīma arhīvu (piemēram, Latvijas Komunistiskās partijas, Valsts drošības komitejas, Iekšlietu ministrijas) izvērtēšana un apgūšana kļūst par nozīmīgu soli jauna tipa demokrātiskas sabiedrības veidošanā.⁶⁴

Pēc arhīvu atvēršanas cilvēkiem radās iespēja pašiem iepazīt represīvā režīma darbības mehānismu, informācijas vākšanas un uzkrāšanas metodes. Represīvo iestāžu uzkrātā informācija par iedzīvotājiem ir iespaidīga, tomēr, kā norāda D. Kļaviņa, “*šīs informācijas ticamība un autentiskums vēl ir pārbaudāma lieta*”.⁶⁵ Visās valstīs, kas pārdzīvojušas politisko represiju periodus, ir milzīga interese par represiju arhīviem.⁶⁶ Bez tam, jaunajās demokrātiskajās valstīs (Latvijā, Lietuvā, Igaunijā, Polijā, Slovēnijā, Slovākijā, Horvātijā, Čehijā u.c.) bijušo represīvo režīmu arhīvu dokumenti un tajos esošā informācija ir ļoti svarīga arī individuālo tiesību jomā (reabilitācija, kompensācija, pensijas, īpašuma atgūšana utt.). Visbeidzot, būtiski svarīga ir mūsu pašu attieksme pret bijušo represīvo režīmu arhīviem, pret mūsu vēsturi, kuras drūmie pagātnes liecinieki ir arhīvu dokumenti.

No šī viedokļa darba tēma “Latvijas PSR represīvo iestāžu dokumenti kā vēstures avots 1940 – 1941. ; 1944.- 1991.”⁶⁷ nav izvēlēta nejauši. PSRS (Latvijas PSR) VDK arhīva dokumentu izmantošana joprojām ir svarīga Latvijas vēstures aktuālo problēmu (padomju varas represijas (1940–1941); holokausti; nacionālā pretošanās kustība; staļiniskais režīms (1944–1956) u.c. tēmu izpētē.⁶⁸

⁶³ Quintana A. Archives of the security services of former repressive regimes. Report prepared for UNESCO on behalf of the International Council of Archives. // Janus. – 1998. – Nr. 2. – p.9.–10.

⁶⁴ Kļaviņa D. Represīvo iestāžu dokumentu saglabāšana un izmantošana. //Starptautiska konference “Cenzūra, vārda brīvība, bibliotēkas”. Rīga 14.10.–17.10.1998. (Konferences materiālu krājums.) - Rīga. [b.i.] – 1998. – 90. lpp.

⁶⁵ Turpat.

⁶⁶ Quintana A. Archives of the security services of former repressive regimes. – p. 7.–25.

⁶⁷ Pilns nosaukums – Latvijas PSR Ministru Padomes Valsts drošības komitejas arhīva (VDK 10. daļa) dokumenti.

⁶⁸ Sk. Latvija otrajā pasaules karā: Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 1. sēj.); – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2000. – 391 lpp. Holokausta izpētes problēmas Latvijā: Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga, un pētījumi par holokaustu Latvijā. (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 2. sēj.)– Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001. -40.lpp.; Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940 –1956. gadā: Latvijas

Promocijas darba tēma “Latvijas PSR represīvo iestāžu dokumenti kā vēstures avots 1940 – 1941.;1944.- 1991.” ir krietni plašāka problēma, kas pārsniedz darba ietvarus, un, šķiet, būtu vēl apjomīgāka pētījuma vērtā. Šajā pētījumā būtu atrunājami daži tēmas aspekti. Pirmkārt, šī darba izpētes priekšmets pamatā ir Latvijas Valsts arhīva rīcībā esošie bijušās Latvijas PSR represīvo iestāžu arhīva dokumenti.⁶⁹ Tomēr plašākai tēmas izpratnei 1. nodaļā “Latvijas PSR Represīvo iestāžu dokumentu mantojuma vispārējs raksturojums” un tās trijās apakšnodaļās tiks aplūkots Valsts drošības komitejas dokumentu sastāvs, tā pilnīgums Latvijā un salīdzinošā analīze ar situāciju Lietuvā un Igaunijā.

Otrkārt, pēc autora domām apzīmējums “VDK arhīvu mantojums”⁷⁰ ir precīzāks tajā aspektā, ka pēc PSRS sabrukuma un PSRS VDK republikānisko struktūru likvidēšanas Baltijas valstīs, civilie arhīvi valsts glabāšanā pārņēma tikai daļu no bijušo VDK arhīvu (10. daļas) dokumentiem.⁷¹ Liela, apjoma ziņā šobrīd pat grūti konstatējama daļa dokumentu tika aizvesta uz VDK speciālajiem arhīviem Krievijā.

Treškārt, promocijas darbā apzīmējot un analizējot VDK arhīva dokumentus, lietots apzīmējums vispārinātā veidā – VDK (arhīva) dokumenti, lai gan atsevišķu dokumentu sastāva apzīmējumā, fondu nosaukumos, arhīva lietu un dokumentu virsrakstos figurē arī VDK priekšteču – Iekšlietu tautas komisariāta – IeTK, Valsts drošības tautas komisariāta – VDTK, Valsts drošības ministrijas – VDM apzīmējumi un nosaukumi.

Nenoliedzami, VDK arhīva dokumentu radītājs ir arī IeTK, VDTK, VDM. Dokumentiem piemīt gan juridiskā, gan pierādījuma un izziņas vērtība.

Autors uzskata, ka dokumenti par vēstures avotiem kļūst tad, kad tos sāk pētīt, un kā tādos tos ir mēģināts aplūkot šajā darbā.

vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.) -Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001. – 743 lpp.; 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.) – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2002. – 415 lpp.

⁶⁹ Бамбалс А. Документальное наследие бывшего КГБ Латв. ССР в Латвийском государственном архиве: хранение, использование и перспективы. (Сборник докладов научной конференции стран Балтии “Архивы КГБ в Балтийских странах” – Таллин, 27.–28. октября 1994. г.). – Таллин. – 1996 – с.17–26.

⁷⁰ Bambals A. Baltijas valstu arhīvu darbinieku seminārs “PSRS VDK arhīvu mantojums Baltijas valstīs.” // Latvijas Arhīvi. – 1994. – Nr. 4 – 6.–12. lpp.; Bambals A. Izstāde “PSRS VDK arhīvu mantojums Baltijas valstīs.”// Latvijas Arhīvi. – 1995. – Nr. 4 – 83.–84. lpp.

⁷¹ Kļaviņa D. Represīvo iestāžu dokumentu saglabāšana un izmantošana. – 91. lpp.

1.1. Latvijas PSR VDK un tās priekšteču arhīva dokumentu veidošanās priekšvēsture

Represīvo iestāžu dokumentu sastāva tapšanas labākai izpratnei – neliels ieskats Latvijas PSR IeTK un VDTK, VDM, VDK arhīva izveidē.

Pēc Latvijas okupācijas 1940. gada jūnijā – augustā PSRS Iekšlietu tautas komisariāts uzsāka īstenot to masu terora praksi, kādu bija izkopus un īstenojis PSRS 20.gs. 20. 30. gados pret „šķiras ienaidniekiem”. Līdz ar okupācijas pirmajām dienām Latvijā ieradās PSRS IeTK Operatīvā grupa, kuras uzdevumi bija: 1) nepieļaut naidīgu vietējo iestāžu darbību pret Sakano armiju, 2) paralizēt ārzemju izlūkdienestu darbību Latvijā, 3) sagraut pret PSRS vērsto darbību centrus (piemēram, krievu emigrantu darbību). PSRS IeTK Operatīvās grupas darbinieki ātri iekļāvās Augusta Kirhenšteina valdības locekļa Vikentija Latkovska vadītajā Poltiskajā pārvaldē, kurā paralēli tika nomainīta vecā vadība un darbinieki.⁷² No 1940.gada 17.jūnija līdz 5.augustam Politiskā pārvalde bija arestējusi 184 cilvēkus (pamatā bijušos Politpārvaldes rajonu darbiniekus, aģentus, Latvijas armijas štāba informācijas daļas darbiniekus, policistus, tiesu – izmeklēšanas darbiniekus, cietumu uzraugus un valsts amatpersonas ar mērķi izziņāt aģentūru, arī bijušos aģentus – provokatorus, kuri savulaik darbojās komunistiskās pagrīdes rindās).⁷³ Bijušais Latvijas Politiskās pārvaldes, arī Drošības policijas departamenta vadītājs Jānis Fridrihsons – Skrauja (1892 -1941) PSRS IeTK Operatīvās grupas darbiniekiem, vēlāk apcietinājumā Maskavā PSRS IeTK Valsts drošības galvenās pārvaldes darbiniekiem sniedza liecības par Latvijas Politpārvaldes struktūru, darbību, metodēm un aģentūru.⁷⁴

Ar PSRS iekšlietu tautas komisāra 1940.gada 30.augusta pavēli Nr. 001072 „ Par Latvijas PSR IeTK organizēšanu” nodibināja Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariātu, par iekšlietu tautas komisāru iecēla Alfonu Noviku (1908 – 1996). Formāli Iekšlietu tautas komisariāts Latvijā skaitījās izveidots jau 1940. gada 25. augustā.⁷⁵ Vienlaicīgi ar LPSR IeTK, izveidoja arī Valsts drošības pārvaldi (VDP), par tās vadītāju ieceļot Simonu (Semjonu) Šustinu (1908 – 1978).⁷⁶

⁷² Žagars Ē. Padomju militarizētās un represīvās struktūras Latvijā 1940. – 1941. gadā. Ebreju dalība – 168.lpp. // Latvijas ebreji un padomju vara 1928 – 1953 .Zinātnisks apcerējums. Autoru kolektīvs.Sast.L.Dribins, Rīga:LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2009, 307 lpp.

⁷³ Vīksne R. Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940. – 1941 un 1944. – 1945.gadā : kopējais un atšķirīgais // Latvija Otrajā pasaules karā.Starptautiskās konferences materiāli. 199.gada 14. – 15.jūnijs, Rīga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1.sēj., Rīga: LVIA, 2000, 288.lpp.; Ērglis D. Padomju represijas Latvijā 1940.gada jūnijā – augustā: struktūranālie/ Dzintars Ērglis, Irēne Šneidere, Rudīte Vīksne, Artūrs Žvinklis //Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 13.sēj., Rīga: LVIA, 2004, 99. – 129. lpp

⁷⁴ LVA, 1986.f., 1.apr., 43894. l. 1.-4.sēj. (J.Fridrihsona krimināllietā).

⁷⁵ Ведомости Президиума Верховного Совета Латв. ССР. 1940. № 29. с. 3

⁷⁶ Žagars Ē. Padomju militarizētās un represīvās struktūras Latvijā 1940. – 1941. gadā... – 169. – 171. lpp.

Septembrī izveidoja atbilstoši PSRS IeTK modelim arī LPSR IeTK iestāžu sistēmu.⁷⁷ 1940. gada 25. augustā izveidoja arī Latvijas PSR Tieslietu ministriju un Latvijas PSR Augstāko tiesu.⁷⁸ 1940. gada 15. novembrī tika izveidota Latvijas PSR prokuratūra.⁷⁹

PSRS IeTK (Latvijas PSR IeTK un VDP) no agrākās Latvijas Politiskās pārvaldes pārņēma gandrīz visu dokumentāciju un kartotēku (par personām, kas bija tās redzeslokā – komunistiem, pērkonkrustiešiem, krievu monarhistiem u.c.).

Vēlāk kartotēkā nonāca arī aizsargu organizācijas anketas, Latvijas armijas un valsts pārvaldes iestāžu ierēdņu dienesta gaitas saraksti, biogrāfijas u.c. dokumenti. Tā kļuva par pamatu LPSR IeTK Arhīva kartotēkas izveidei.⁸⁰

PSRS IeTK, jau 20.gs 30.gados bija uzkrājis valsts terora pieredzi pret „šķiras ienaidniekiem”, savā darbībā plaši izmantojot arhīvu materiālus. Arhīvu sistēma bija nodota PSRS IeTK pārziņā. Dažādu „tautas un šķiras ienaidnieku” kartotēku PSRS IeTK Galvenā arhīvu pārvalde sāka veidot jau 1939.gadā. Pārvaldes priekšnieka vietnieka A.Svetlova apstiprinātajā „Instrukcijā savienības, republiku, novadu un apgabalu valsts arhīvu slepeno fondu nodaļām to personu uzskaitē, par kurām ir kompromitējoši materiāli” bija teikts, kā jāveido šo personu kartotēkas un uzziņu saraksti. Kartotēkā un sarakstā bija jāieraksta personas uzvārds, vārds, tēva vārds, dzimšanas gads un vieta, darbavieta vai nodarbošanās, kompromāta ziņas un nozieguma „politiskā nokrāsa” (окраска). Šajā uzskaitē bija jāiekļauj pavisam 27 dažādu „politisko nokrāsu” personu kategorijas. Kartiņas 1.eksemplārs bija jānodod republikas IeTK Arhīvu daļai, 2.eksemplārs – IeTK Valsts drošības pārvaldei operatīvo pasākumu īstenošanai, 3.eksemplārs – PSRS IeTK Galvenai arhīvu pārvaldei kartotēkas papildināšanai. 1940.gada 23.novembrī PSRS IeTK apstiprināja speciālu instrukciju „kontrrevolucionāru elementu” klasificēšanai pēc arhīvu dokumentiem Ukrainas PSR, Baltkrievijas PSR rietumu apgabalos, Moldāvijas PSR, Latvijas PSR, Lietuvas PSR, Igaunijas PSR un Karēļu – Somu PSR. 1941.gada 27.martā PSRS IeTK Galvenā arhīvu pārvalde izdeva minēto republiku IeTK Arhīvu daļu priekšniekiem Cirkulāru Nr. 2 – 1325 par to kā veidojams izmeklēšanas slepeno uzziņu saraksts, par kuriem ziņas atrodas minēto

⁷⁷ Indrikovs Z. Ieskats Iekšlietu tautas komisariāta darbībā 1940.gadā // Latvijas Arhīvi. – 1997. – Nr.1- 63. – 64.lpp.

⁷⁸ Высшие и центральные государственные органы Латвийской ССР. – с. 167–169.

⁷⁹ LVA, 270. f., 1. apr., 14. l., 20. lp.

⁸⁰ 1940. – 1941. gadā LPSR IeTK Arhīva daļas priekšnieks bija Kotts Viktors Kašjana d., dz. 1908.g., kurš kopš 1933.gada strādāja dažādos amatos IeTK un VDTK. 1941.gada jūnijā sākoties Vācijas – PSRS karam, V.Kotts darbījās fontē Sarkanarmijas pretizlūkošanas daļā „SMERŠ”. Kritis 1942.gada decembrī kaujās Ļeņingradas pievārtē. (LR IeM Informācijas centra „Bijušo iekšlietu darbinieku personu uzskaites kartotēka”; LVA, PA – 15500.f., 2.apr., 1521.l., 5., 7.lp. (V.Kotta sievas Tatjanas Kottas personas lieta).

republiku arhīvos.⁸¹ Darba autoram Latvijas arhīvos nav izdevies noskaidrot, kur palikusi šī LPSR IeTK (VDP, VDTK) Arhīvā veidotā kartotēka un saraksti.

Ne mazu vietu LPSR IeTK darbībā ieņēma aģentu un stukaču ziņojumi, padomju aktīvistu dažādi denunciacijas raksti, kas atrodami notiesāto personu 1940. – 1941.gada krimināllietās. PSRS Iekšlietu un valsts drošības orgāni līdz ar Latvijas okupāciju, Latvijā bija ieviesuši totalitārā režīma totālu izspiegošanas sistēmu, kāda pastāvēja PSRS 20.gs. 20. – 30.gados „lielā terora laikā”. Par to britu vēsturnieks Orlando Faidžiss (Orlando Figes) savā darbā „Čukstētāji” rakstīja: „ *Sabiedrībā, kur valdīja uzskats, ka cilvēkus arestē par mēles palaišanu, ģimenes izdzīvoja, paturot savus uzskatus pie sevis.Iemācījās dzīvot dubultu dzīvi, slēpjot no bīstamiem kaimiņiem un reizēm savu bērnu acīm un ausīm informāciju un viedokļus, reliģiskos uzskatus, ģimenes vērtības un tradīcijas un privātās eksistences aspektus, kas bija pretrunā ar padomju uzvedības normām.*”⁸²

Latvijas PSR IeTK Valsts drošības pārvalde (vēlāk VDTK) turpmākajos mēnešos 1940. – 1941.gadā īstenoja padomju totalitārā režīma tiesiski procesuālo kārtību Latvijā.

1941. gada 31. martā no šī komisariāta atdalīja Valsts drošības tautas komisariātu.⁸³

Latvijas PSR IeTK (vēlāk VDTK) no paša darbības sākuma bija sava lietvedība, kas šodienas arhīvos ir visai vāji dokumentēta. Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Informācijas centra arhīva nodaļā ir saglabājušās tikai 1940. – 1941.gada IeTK pavēļu kopijas par personālsastāvu (bez parakstiem), nav PSRS IeTK direktīvo rīkojumu un instrukciju, kas atbilstoši lietu nomenklatūrai un glabāšanas termiņiem ir iznīcinātas vai aizvestas uz Krievijas Federācijas Iekšlietu ministrijas Centrālajiem arhīviem.⁸⁴

1940./41. gadā Latvijas PSR IeTK (VDTK) apcietināto un aizdomās turēto personu izmeklēšanas lietu uzskaiti veica 1. specdaļa. Tā veica tiesvedībā pabeigto un IeTK (VDTK) tai nodoto lietu uzskaiti, faktiski – arhīva uzskaites darbu. Lietas, kas bija izmeklēšanas stadijā, atradās Latvijas PSR prokuratūrā, Latvijas PSR IeTK kara tribunālā, Augstākajā tiesā, Latvijas PSR Transporta un Dzelzceļa, Jūras, Rīgas jūras pasažieru ostas prokuratūras, IeTK (VDTK) pilsētu un apriņķu daļās un nodaļās, kā arī Baltijas Sevišķā kara apgabala (BSKA) 3. daļā. Bez tam, 1940./41. gadā LPSR IeTK 1. specdaļa nodarbojās arī ar citu IeTK (VDTK) struktūrvienībās esošo uzskaites materiālu (aģentūras,

⁸¹ Корнеев В., Копылова О. Архивы на службе тоталитарного государства (1918 – начало 1940–х гг.) // Отечественные архивы. – 1992. – № 3. – с. 21.; Копылова О.Н. В поисках спецкартотеки ГАУ НКВД СССР // Отечественные архивы. – 2000.–№ 1.–с.31–37.

⁸² Figes O. Čukstētāji: privātā dzīve Staļina Krievijā / Orlando Faidžiss; no angļu valodas tulkojusi S.Brīce. – 33.lpp. Rīga:Zvaigzne ABC, 2010. – 1000 lpp.

⁸³ Ведомости Президиума Верховного Совета Латв. ССР. 1941.- № 75 – с. 1; Высшие и центральные государственные органы Латвийской ССР. – с. 161–163.

⁸⁴ LR Iekšlietu ministrijas Informācijas centra arhīvs, F.1.,1.apr., 1.–5. lieta. (Latvijas PSR IeTK pavēles par 1940.-1941. g.).

meklēšanas, novērošanas lietas u.c.) uzskaiti. Būtībā 1. specdaļas dokumenti kļuva par pamatu nākamā Latvijas PSR IeTK (VDTK) arhīva izveidei, jo pēc tiesvedības pabeigšanas šajās lietās, tās tika nodotas Arhīva daļai.

Līdz ar Latvijas iekļaušanu PSRS sastāvā, uz tās pilsoņiem attiecināja arī Krievijas Padomju Sociālistiskās Federatīvās Republikas (KPFSR) 1926. gada kriminālkodeksu un tā darbību pilnā apjomā.⁸⁵ Tādā veidā IeTK (VDTK) orgāni pret aizdomās par pretpadomju noziegumos turētajām personām ierosināja sekojošas lietas:

Lieta-formulārs (*дело-формуляр*), šajā lietā IeTK operatīvie darbinieki vāca dokumentus, kas apliecināja vai noliedza ziņas par aizdomās turamās personas pretpadomju darbību.

Aģentūras izstrādes lieta (*дело агентурной разработки*) tika ieviesta gadījumos, ja bija apstiprinājušās ziņas par personas pretpadomju darbību, ar detalizētu plānu ziņu ievākšanai un faktu apstiprināšanai, kā arī iespējamo darbību nākamo liecinieku loka noteikšanai.

Novērošanas materiāli (*материалы наблюдения*) – lieta ieviesta gadījumos par noteiktām cilvēku kategorijām (piem., reliģisko organizāciju autoritātēm, nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem, par spiegošanu tiesātām personām, proti, personām, kas bija tiesātas, atbrīvotas no soda izciešanas vietām, vai aizdomās turētām personām, ar kurām bija veiktas IeTK operatīvo darbinieku “audzinoša rakstura pārrunas”). Mērķis bija pārbaudīt un sekot, vai persona neturpina vai neatkārtot savu pretpadomju darbību.

Uzskaites materiāli (*материалы учета*) – lietā koncentrēti un vākti līdzīga rakstura materiāli kā lietā-formulārā.⁸⁶ Augšminētie lietu materiāli un tajos apkopotā informācija vēlāk kļuva par pamatu izmeklēšanas lietas (следственное дело) jeb krimināllietas ierosināšanai pret konkrēto aizdomās turamo personu.

1940./41. gadā šīs izmeklēšanas lietas izveidoja atbildīgie IeTK un VDTK struktūru – pilsētu, apriņķu, jūras un sauszemes transporta daļu operatīvie darbinieki. Ar laiku tās visas nonāca arhīvā.

⁸⁵ KPFSR Kriminālkodekss. Ar grozījumiem līdz 1940. gada 15. novembrim. –Rīga, Latvijas PSR Tieslietu tautas komisariāta izdevums, 1940. – 184 lpp.

⁸⁶ PSRS (Latvijas PSR) IeTK, VDTK, VDM un VDK darbības laikā šīs kategorijas dokumenti apzīmēti dažādi: operatīvās meklēšanas lieta (дело оперативного розыска), operatīvās uzskaites lieta (дело оперативного учета), grupas operatīvās izstrādes lieta (дело оперативной разработки), operatīvās izstrādes lieta (дело оперативной разработки), operatīvās novērošanas lieta (дело оперативного наблюдения), operatīvās pārbaudes lieta (дело оперативной проверки), litera lieta (литерное дело) u.c. Sīkāk skat. Контрразведывательный словарь. – с. 80 – 84; Vambals A. 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietas.//Aizvestie.1941.14.jūnijs. (sast.: Vambals A., Kalnciema A., Kļaviņa D., Lase I., Pelkaus E., Riekstiņš J., Vītola L.), Latvijas Valsts arhīvs, Nordik. Rīga, 2001. – 27.–33. lpp.

Izmeklēšanas lietas Latvijas PSR IeTK (VDTK) noformēja par pretpadomju darbību un noziegumiem apsūdzētajiem Latvijas pilsoņiem – pārsvarā ģimenes galvām – vīriem, tēviem, brāļiem, proti, tām personām, kurām IeTK (VDTK) uzrādīja apsūdzību.

1941. gada jūnijā Latvijas PSR IeTK (VDTK) 1. specdaļu (ar tiesvedībā pabeigtām izmeklēšanas lietām) evakuēja uz Maskavu, uz PSRS IeTK Centrālo arhīvu, jeb kā toreiz sauca – uz 1. specdaļu (1. Спецотдел НКВД СССР).

Savukārt, 1941. gada 14. jūnijā Latvijas iedzīvotāju masveida deportācijas operācijā arestēto cilvēku iesāktās izmeklēšanas jeb krimināllietas, sākoties Vācijas un PSRS karam tika nosūtītas uz to PSRS novadu vai apgabalu IeTK (VDTK) pārvaldēm, kuru cietumos un nometnēs ieslodzījumā atradās no Latvijas arestētās un izsūtītās personas. Vairumā gadījumu – ģimenes galvas, jo šīs lietas tika veidotas tieši par ģimenes galvu, bet ģimenes locekļus izsūtīja, pamatojoties uz ģimenes galvai inkriminētā nozieguma pamata.

1941.gada 22.jūnijā sākoties Vācijas – PSRS karam, LPSR VDTK un IeTK arhīvs, tajā skaitā uzkrātā „spekartotēka”, kurā bija kartītes par personu „politisko nokrāsu” kopā ar citiem operatīva rakstura dokumentiem (Latvijas valsts darbinieku personu lietām, virsnieku dienesta gaitas sarakstiem, aizsargu anketām, citiem „lietiskajiem pierādījumiem” , kas tika izmantoti apcietināto un izsūtīto Latvijas iedzīvotāju politiskās pagātnes pārbaudei un apsūdzību uzrādīšanai, kā arī aģentūras un „stukaču” ziņojumiem, citiem operatīvajiem dokumentiem) par padomju varas ienaidniekiem tika nosūtīta uz Kirovas apgabalu.⁸⁷

Dokumentos esošā informācija saturēja ziņas , jeb „kompromātu”par Latvijas valsts un sabiedriskajiem darbiniekiem, Politpārvaldes darbiniekiem, policistiem, cietumu uzraugiem, Armijas štāba informācijas daļas darbiniekiem, armijas virsniekiem un instruktoriem, robežsargiem, politisko partiju pārstāvjiem, aizsargiem, reliģisko konfesiju pārstāvjiem, Latvijā līdz tam dzīvojošajiem krievu monarhistiem u.c. „pretpadomju elementiem”

Šo informāciju aktīvi izmantoja LPSR VDTK un IeTK darbinieki darbojoties evakuācijā „izbraukuma izmeklēšanas grupās” dažādās PSRS ieslodzījuma un izsūtījuma vietās apsūdzības slēdzienu uzrādīšanai apcietinātajām personām laikā no 1941.gada vasaras līdz 1944. gada vasarai, kā arī vēlāk, kad Latvijā sākās otrā padomju okupācija.

⁸⁷ Līdzīgi, 1941. gada vasarā, sākoties Vācijas – PSRS karam uz Kirovu evakuēja arī Igaunijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta arhīva nodaļas, dokumentus un kartotēku. Sīkāk skat. Rahi – Tamma, A. „Īpašie uzdevumi” padomju aizmugurē.Arhīvu nodaļas darbība: 1941 – 1944 // Baltijas reģiona vēsture 20.gadsimta 40.-80.gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 24.sēj.) – Rīga, 2009, 384. – 399.lpp.

Daudzās notiesāto personu krimināllietās atrodami oriģināldokumenti: aizsargu anketas, virsnieku un ierēdņu dienesta gaitas saraksti, LR pases, diplomu, apliecības, citi dokumenti, kas kalpoja kā „lietiskie pierādījumi” šo personu „noziedzīgajai pretpadomju” darbībai. Tas liek domāt, ka daļa LPSR IeTK un tās Valsts drošības pārvaldes savāko Latvijas laika darbinieku oriģināldokumentu ir ievietoti krimināllietās apsūdzības uzturēšanai.

1946.gada 24.martā Valsts drošības tautas komisariātu pārveidoja par Valsts drošības ministriju un Arhīva uzskaites daļa pārdēvēta par VDM “ A - daļu “. 1954.gada 10.aprīlī līdz ar Latvijas PSR Valsts drošības komitejas izveidi arhīva daļu, jeb “A-daļu “ pārveidoja par VDK 10.daļu. Ar šādu nosaukumu tā pastāvēja līdz pat VDK darbības izbeigšanai Latvijā 1991.gada augusta beigās.

Visā savas darbības laikā augšminētās arhīva daļas galvenie uzdevumi bija operatīvo un uzskaites dokumentu glabāšana arhīvā, kā arī uzziņu gatavošana VDK vajadzībām.

Protams, liela daļa VDK arhīva dokumentu ir aizvesta uz Krieviju, bet no tiem dokumentiem, kas nodoti Latvijas Valsts arhīvā ir redzams, ka šis fonds kā vienots dokumentu kopums ir izveidojies ap 1956.gadu, pēc Josifa Staļina nāves un Lavrentija Berijas notiesāšanas, kad liela daļa bijušās PSRS VDK dokumentu nonāca savienoto republiku, apgabalu un novadu VDK arhīvos. Lai gan lietu datējums ir arī par senākiem dokumentiem – 1918. – 1939. gadu; 1940. – 1941. gadu; 1944. – 1990. gadiem. Arhīvos nonāca liela daļa operatīvo dokumentu, kas līdz tam bija glabājušies citās VDK struktūrvienībās.⁸⁸

1.2. Latvijas PSR VDK arhīva mantojums un dokumentu sastāva pilnīgums

1991. gada augusta beigās Latvijas Republikas Augstākā Padome pieņēma vairākus likumdošanas aktus, kas atzina Latvijas Komunistiskās partijas darbību par antikonstitucionālu, un lēmumu par PSRS drošības iestāžu darbības izbeigšanu Latvijas Republikā.⁸⁹ Tā laika Augstākā Padome pieņēma lēmumu abu augšminēto iestāžu arhīvus nodot valsts arhīviem. Ja Latvijas Valsts arhīvs bijušās LKP dokumentus, vēlāk arī Partijas arhīva dokumentus saņēma gandrīz pilnīgā veidā, tad sliktāka situācija dokumentu pārņemšanā bija ar Latvijas PSR MP Valsts drošības komitejas dokumentiem. Šīs

⁸⁸ Копылова О.Н. В поисках спецкартотеки ГАУ НКВД СССР // Отечественные архивы. –2000.–№ 1.– с.31–37.

⁸⁹ Latvijas Republikas Augstākās Padomes lēmums 23.08.1991. “Par Latvijas Komunistiskās partijas antikonstitucionālo darbību Latvijas Republikā. // LR AP un Valdības Ziņotājs. – 1991. – Nr. 35/36.– 1655.– 1656. lpp.; Latvijas Republikas Augstākās Padomes lēmums 24.08.1991. “Par PSRS Valsts drošības iestāžu darbības izbeigšanu Latvijas Republikā. Turpat. – 1664.–1665. lpp.

komitejas vēsturiskā arhīva lielākā daļa nonāca Valsts arhīvā, bet pārējie, tajā skaitā lietvedības un operatīvās darbības dokumenti – citās institūcijās.

Kā vairākus gadus vēlāk atzina LVA direktore D. Kļaviņa, tad “1991. gadā pieņemtais lēmums bija kļūdainis, jo tā laika atbildīgās personas neveica precīzu uzskaitījumu, ko, cik un kāda iestāde pārņēma...”⁹⁰

Pie tam ”Likums par arhīviem” tika pieņemts 1991. gada 26. martā, bet bijušās Latvijas KP un VDK dokumenti Valsts arhīva pārziņā nonāca 1991. gada rudenī. Līdz ar to likumā nebija ietvertas normas, kas noteiktu šo arhīvu izmantošanu un aizsargātu trešo personu intereses un tiesības.⁹¹ 1991. gada rudenī Valsts drošības komiteja Latvijā tika izformēta. Bijušās VDK dokumentu un citu materiālu pārņemšanu Latvijas īpašumā uzdeva LR Ministru Padomei, kura šim nolūkam izveidoja īpašu komisiju, un tā pēc saviem ieskatiem, bet nevis saskaņā ar “Likumu par arhīviem” dokumentus šķiroja atstājamos un iznīcināmos. Kā liecina SAB TSDC vadītājs Indulis Zālīte, tad “*atsevišķi tika pārņemti operatīva rakstura materiāli – operatīvo uzskaišu un aģentūras materiāli, kas tika nodoti Totalitārisma seku dokumentēšanas centra rīcībā*”.⁹² Bez tam liela daļa operatīvās dokumentācijas un arhīvu materiālu tika aizvesti uz Krievijas Federāciju jau sākot ar 80. gadu beigām, bet palikušais VDK dokumentu apjoms laikā līdz 90. gadu vidum sadalījās starp vairākām valsts institūcijām: Latvijas Valsts arhīvu, Policijas akadēmiju, Iekšlietu ministrijas Drošības policiju un Totalitārisma seku dokumentēšanas centru.⁹³

Tādējādi ir jāsecina, ka 1991. gadā Latvijā, likvidējot VDK un pārņemot šīs institūcijas dokumentus, netika ievērots viens no svarīgākajiem arhīvniecības principiem, proti, provenances princips.⁹⁴

Līdz ar to attiecībā uz bijušās Latvijas PSR VDK arhīva un citu dokumentu pārņemšanu, jāatzīst, ka Latvijā atstātais VDK dokumentu sastāvs ir visai nepilnīgs.

Runājot par Latvijas PSR VDK arhīva (10. daļas) dokumentu sastāvu, pēc visai ticamām, bet nepārbaudītām ziņām, pēc stāvokļa uz 1988. gada 31. decembri VDK (10. daļā) glabājās sekojoši dokumentu kompleksi:⁹⁵

⁹⁰ Kļaviņa D. Represīvo iestāžu dokumentu saglabāšana un izmantošana. – 91. lpp.

⁹¹ Turpat. Turklāt arī 2001. gadā pieņemtais “Fizisko personu datu aizsardzības likums” skaidri neinterpretē Valsts arhīvos esošo augšminēto dokumentu kompleksos esošās informācijas apriti.

⁹² Zālīte I. Valsts drošības komitejas dokumentu komplekss Latvijā. – 96.–97. lpp.

⁹³ Turpat.

⁹⁴ **Provenances princips** (the principle of provenance) – arhīvu sistematizācijas pamatprincips, kas nosaka, ka nedrīkst sajaukt dažādas izcelsmes dokumentus. Plašākā nozīmē ietver sevī arī reģistrācijas, jeb dokumentu oriģinālās kārtības principu. (Citēts pēc: Dictionary of Archival Terminology (2–end edit) by Peyer Walne. - Munchen – New York – London – Paris. – 1988. – p. 121.

⁹⁵ Бамбал А. Документальное наследие бывшего КГБ Латв. ССР в Латвийском государственном архиве: хранение. использование и перспективы. – с. 24.

1. Krimināllietu fonds (pamatfonds un pārtraukto lietu fonds) un atbilstošas kartotēkas, kā arī šo lietu reģistrācijas žurnāli;
2. Filtrācijas lietu fonds un kartotēka, šo lietu reģistrācijas žurnāli;
3. Latvijas PSR VDK lietvedības materiāli;
4. Latvijas PSR VDK pensijā aizgājušo darbinieku personas lietas;
5. Operatīvās uzskaites lietas;
6. Profilakses materiāli un attiecīga kartotēka;
7. Iznīcinātāju bataljonu kaujinieku personas lietas un šo lietu reģistrācijas žurnāli, kartotēka un pavēles par šo bataljonu personālsastāvu;
8. Speciālo pārbaužu materiāli par personām, kas izbrauc uz ārzemēm;
9. Speciālo pārbaužu lietas ar materiāliem;
10. Speciālo pārbaužu materiāli par jauniesaucamajiem padomju armijas režīma daļās;
11. Aģentu personas lietas;
12. Aģentūras uzskaites kartotēka;
13. Latvijas PSR VDK operatīvās uzskaites kartotēka;
14. Bandītisko formējumu dalībnieku, bandītu atbalstītāju personas lietas un uzskaites kartotēka;
15. No bandītisko formējumu uzbrukumiem cietušo personu uzskaites kartotēka.⁹⁶

Aptuveni līdzīga rakstura dokumentu grupas bija arī Lietuvas PSR VDK un Igaunijas PSR VDK arhīvos,⁹⁷ lai gan šeit vērojamas atsevišķas nianšes.

Latvijas PSR VDK arhīva (10. daļas) struktūra bija sekojoša:⁹⁸

– vadība (2 darbinieki) – daļas priekšnieks un viņa vietnieks, kas pildīja savus uzdevumus;
 – sekretariāts (2–3 darbinieki) – veica slepenās lietvedības dokumentu pārvaldi, reģistrēja ienākošos un izejošos dokumentus, veica glabāšanā pieņemto lietu uzskaiti un saraksti ar institūcijām;

6 apakšvienības jeb grupas:

- grupa (4 darbinieki) – nodarbojās ar speciālo pārbaužu veikšanu;
- grupa (2 darbinieki) – nodarbojās ar speciālo pārbaužu veikšanu par jauniesaucamajiem padomju armijas režīma karaspēka daļās;
- grupa (3 darbinieki) – veica pārbaudes operatīvās uzskaites dokumentu un kartotēkas apkalpošanu;

⁹⁶ Turpat. – c. 24.–30.

⁹⁷ Turpat. Охманн В. Процесс передачи архивных документов КГБ ЭССР в филиал Госархива Эстонии и материалы, связанные с репрессиями граждан. –с. 8.–16.; Бубнис А. Бывший архив КГБ Литовской ССР: состав, количество и упорядочение документов. –с. 34.–40.

⁹⁸ Бамбалс А. Документальное наследие бывшего КГБ Латв. ССР в Латвийском государственном архиве: хранение. использование и перспективы. – с. 22.–24.

- grupa (2 darbinieki) veica aģentūras uzskaites lietu un dokumentu reģistrāciju un kārtošanu;
- grupa (2 darbinieki) strādāja ar “profilakšu” materiāliem, kā arī veica dokumentu par iznīcinātāju bataljonu kaujiniekiem un cīņas pret nacionālo pagrīdi apstrādi;
- grupa (1 darbinieks) nodrošināja krimināllietu fonda apkalpošanu.⁹⁹

Kopumā VDK arhīvā (10. daļā) 80. gadu beigās strādāja vidēji 18–22 darbinieki, 20.gs. 90. gadu sākumā – ap 30.¹⁰⁰ Būtībā VDK arhīvs rūpējās par Latvijas PSR VDK operatīvo vajadzību nodrošināšanu. Savukārt Latvijas PSR VDK arhīva (10. daļas) darbu ar VDK dokumentiem reglamentēja virkne PSRS VDK normatīvo dokumentu.¹⁰¹

Runājot par VDK arhīva dokumentu mantojuma sadalīšanu starp Latvijas tiesībsargājošajām un valsts institūcijām, jāatzīmē, ka LR Iekšlietu ministrijā atrodas:¹⁰²

- PSRS VDK slepenās pavēles – 222 vienības ;
- PSRS VDK rīkojumi, instrukcijas – 104 vienības;
- PSRS VDK pavēles – 40 vienības;
- mācību līdzekļi – 90 vienības.

Policijas akadēmijā (likvidēta) atradās Latvijas PSR VDK bibliotēka – 8751 vienība.

Totalitārisma seku dokumentēšanas centrā (TSDC) atrodas:

- operatīvās lietas – 411 sējumi, šo lietu uzskaites žurnāli – 102 vienības;
- operatīvās uzziņas kartotēka – 9199 kartiņas;
- aģentūras uzskaites kartotēka – par apm. 6000 personām;
- aģentūras reģistrācijas žurnāli (1953–1987) – 53 vienības

Bez tam TSDC glabājas:

- elektronisko skaitļojamo mašīnu diski un lentas – 130 vienības;
- VDK pavēļu reģistrācijas žurnāli (1953–1991) – 30 vienības;
- 5 aģentūras izstrādes žurnāli;
- 7 operatīvās meklēšanas žurnāli;

⁹⁹ Turpat. – c. 23.

¹⁰⁰ Turpat.

¹⁰¹ Sk. SAB TSDC bibliotēka: Приказ Председателя Комитета Государственной безопасности при Совете Министров Союза ССР. [Совершенно секретно]. № 0015 от 28 января 1971 года «О мероприятиях органов КГБ по выполнению постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по усилению режима секретности» – 23. с.; Приказ Председателя КГБ при Совете Министров СССР. [Секретно]. № 0454 от 9. августа 1977 года «Об утверждении Инструкции по учету в органах КГБ уголовных дел и лиц привлеченных по ним к уголовной ответственности.- 21. с.; Приказ Председателя КГБ СССР. [Секретно]. № 080 от 8 февраля 1980 года «Об утверждении Положения о Центральном оперативном архиве КГБ СССР и оперативных архивах органов КГБ СССР, Положения о Центральной экспертно-проверочной комиссии при Десятом отделе КГБ СССР и ее составе. – 7 с.; Секретно. Приложение № 1 к приказу Председателя КГБ СССР от 4 ноября 1987 года № 0555 «Инструкция по секретному делу производству в органах государственной безопасности СССР».– 156 с., un virkne citu norādījumu, instrukciju, glabāšanas termiņu sarakstu, rādītāju utt.

¹⁰² Zālīte I. Valsts drošības komitejas dokumentu komplekss Latvijā. – 96.–97. lpp.

- 2 uzskaites–novērošanas lietu žurnāli;
- 3 operatīvās novērošanas lietu uzskaites žurnāli un citi – 35 vienības;
- Latvijas PSR VDK apmeklētāju uzskaites kartotēka (1988–1989) – 209 kartiņas;
- kartotēka par ārzemniekiem – 4174 kartiņas;
- kartotēka par ārzemniekiem, kas uzturējušies viesnīcās – 2647 kartiņas;
- operatīvo materiālu alfabētiskā kartotēka par atsevišķu ārzemju kuģu komandām (no 1971. gada) – 185 kartiņas;
- Liepājas pierobežas zonas iedzīvotāju, kas nokļuvuši VDK uzmanības lokā, kartotēka – 111 kartiņas;
- ārvalstu specdienestu 20.–30. gadu (Krievijas, Lietuvas, Polijas, Latvijas u.c.) aģentu un aizdomās turēto personu uzskaitē ar norādēm par arhīva un personas lietām – 2893 kartiņas¹⁰³, diemžēl plašākam pētnieku lokam pagaidām šie dokumenti pētniecībai nav pieejami;
- Jēkabpils apriņķa leģionāru, policistu, aizsargu, t.s. vācu spiegu, bandītu atbalstītāju (kas sodīti pēc KPFSR KK 58. panta) kartotēka – 2929 kartiņas;
- darba kartotēka par Otrā pasaules kara laika aģentiem (krievu, vācu u.c.) – 2158 kartiņas;
- VDK Informācijas analīzes daļas materiāli – instrukcijas, datu bāzes apraksti u.c. – 353 vienības;
- grāmatvedības dokumenti – aptuveni 90 vienības.¹⁰⁴

Latvijas Valsts arhīvs bijušās Latvijas PSR VDK arhīva dokumentus pieņēma vairākos posmos, sākot no 1991. gada septembra līdz 1992. gada augustam,¹⁰⁵ kā arī vēlāk, laika posmā līdz 1997. gadam, saņemot nelielākus dokumentu kompleksus no LR Ģenerālprokuratūras un Iekšlietu ministrijas.¹⁰⁶

Latvijas valsts arhīvā pieņemto Latvijas PSR VDK izcelsmes dokumentu klāsts¹⁰⁷ ir sekojošs:

- 1821. fonds “PSRS pārbaudes–filtrācijas punktos un nometnēs ieslodzīto Latvijas iedzīvotāju personas lietas (1944–1952)”;
- 1.–2. apr. – filtrācijas lietu pamatfonds un pārtraukto filtrācijas lietu fonds, kā arī šo lietu reģistrācijas žurnāli – kopskaitā 58436 lietas un attiecīga kartotēka.¹⁰⁸

¹⁰³ Turpat. – 96. lpp.

¹⁰⁴ Turpat. – 97. lpp.

¹⁰⁵ Бамбалс А. Документальное наследие бывшего КГБ Латв. ССР.– с. 18–20.

¹⁰⁶ Kļaviņa D. Represīvo iestāžu dokumentu saglabāšana un izmantošana. – 92. lpp.

¹⁰⁷ I. Zālītes rakstā “Valsts drošības komitejas dokumentu komplekss Latvijā un vienotas informācijas sistēmas nepieciešamība to izmantošanai” norādītie dati par LVA esošo VDK dokumentu skaitu un sastāvu nav precīzi. Turpmāk promocijas darbā izmantoti LVA uzskaites daļas dati.

¹⁰⁸ LVA, 1821. fonda uzskaites lieta – 21 lpp.; Ap 28000 filtrācijas lietas iznīcinātas līdz to pārņemšanai no VDK arhīva sakarā ar to, ka personas bija noņemtas no operatīvās uzskaites, sasniedzot 80 gadu vecumu, bet

– 1822. fonds “Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944–1956 [1991])”. 1.–2. apr. – pavēles, uzskaites grāmatas un sarakstes dokumenti par Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu personālsastāvu; Iznīcinātāju bataljonu kaujinieku komandējošā sastāva personas lietas, šo lietu reģistrācijas žurnāli – kopskaitā 3082 lietas un kartotēka ar 44 000 kartītēm.¹⁰⁹

– 1825. fonds “Latvijas PSR VDK dokumentu kolekcija”, 1.–4. apr. – Latvijas PSR VDK saņemtie un speciālai pārbaudei paredzētie pilsoņu dokumenti (1961–1991); Nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmata, kartotēka (1944–1956) – ar 33 000 kartiņām; Latvijas PSR VDK apriņķu, pilsētu un rajonu slepenās lietvedības dokumentu uzskaites žurnāli, veidlapu paraugi (1940–1991); Latvijas PSR VDK rakstītie Vācu drošības policijas palīgvienības “Arāja komanda” dalībnieku uzskaites dokumenti (1952–1977) – kopskaitā 504 lietas.¹¹⁰

– 1846. fonds “Latvijā apglabāto vācu karagūstekņu kapu grāmatas (1945–1950)”. 1. apr. – lietvedības dokumenti – kopskaitā 31 lieta.¹¹¹

- 1847. fonds “PSRS Iekšlietu (Valsts drošības) ministrijas Iekšlietu karaspēka 5. strēlnieku divīzija (1944–1956)” – 1. apr. – lietvedības dokumenti – 16 lietas.¹¹²

– 1986. fonds “Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (1919–1991)” – 1.–4. apr. – krimināllietu pamatfonda krimināllietas, uzraudzības lietas, pārbaudes materiāli; pārtrauktā krimināllietu fonda krimināllietas; krimināllietu reģistrācijas žurnāli – kopskaitā 52 653 lietas un kartotēka ar 93 608 kartītēm.¹¹³

No Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas (faktiski – LR IeM) 1996.gada pavasarī valsts glabāšanā sekojoši fondu dokumenti:

– 1894. fonds “1949. gada 25. martā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju personas lietas (1949–1954 [1992]) – 1.–4. apr. – izsūtīto personu uzskaites lietas; izsūtīšanai paredzēto iedzīvotāju saraksti; ešelonos Nr. 97320–Nr. 97351; Nr. 97383 izsūtīto personu saraksti, izsūtīšanas lietu reģistrācijas žurnāli un attiecīgā kartotēka – kopā 13 358 lietas.¹¹⁴

– 1987. fonds “1941. gada 14. jūnijā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju personas lietas (1941–1956 [2000])” – 1. apr. – izsūtīto iedzīvotāju uzskaites un personas lietas – kopā 5165 lietas.¹¹⁵

Krievijā VDK arhīvos atrodas vēl aptuveni 3000 lietas.

¹⁰⁹ LVA, 1822. fonda uzskaites lieta, 10 lpp.

¹¹⁰ Turpat. 1825. fonda uzskaites lieta, 20 lpp.

¹¹¹ Turpat. 1846. fonda uzskaites lieta, 7 lpp.

¹¹² Turpat. 1847. fonda uzskaites lieta, 7 lpp.

¹¹³ Turpat. 1986. fonda uzskaites lieta, 54 lpp.

¹¹⁴ Turpat. 1894. fonda uzskaites lieta, 20 lpp.

¹¹⁵ Turpat. 1987. fonda uzskaites lieta, 11 lpp.

– 1994. fonds “1945.–1955. gadā no Latvijas izsūtīto vācu tautības iedzīvotāju, bezvalstnieku, reliģisko sektu dalībnieku un antisociālu elementu personas lietas (1945–1955 [2001])” – 1. apr. – izsūtīto iedzīvotāju personas lietas, no Rīgas izsūtīto vācu tautības iedzīvotāju saraksts – kopā 1239 lietas.¹¹⁶

Tāds kopumā ir LVA esošo Latvijas PSR VDK arhīva dokumentu un Latvijas PSR IeM arhīva dokumentu mantojums. Pārņemot bijušās VDK arhīva dokumentus, Valsts arhīva arhīviski vadījās pēc viena no galvenajiem arhīvniecības principiem, proti, dokumentu oriģinālās kārtības principa.¹¹⁷ Raksturojot kopumā LVA esošo VDK dokumentu kompleksu, jāsecina, ka tas ir viena rakstura – proti, saistīts ar padomju represīvā režīma cilvēktiesību pārkāpumiem.

Secinājumi

Pirmkārt, Latvijā palikušā bijušās Latvijas PSR VDK arhīva dokumentu mantojuma pilnīgumu grūti noteikt, jo pārņemot dokumentus, netika ievērots provenances princips (dokumentus pārņēma Valsts arhīvs, LR Ģenerālprokuratūra, Iekšlietu ministrija, SAB Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs) un līdz ar to bijušās VDK dokumentu kopums ir sadrumstalots, grūti noteikt kopsakarības un gūt viengabalainu ainu par VDK arhīva dokumentu sastāva pilnīgumu.

Otrkārt, pārņemot VDK dokumentus, Latvijas likumdevējs nebija nodrošinājis pietiekamu likumdošanas normatīvo bāzi, kas līdz pat šodienai apgrūtina VDK arhīva dokumentu saglabāšanu, aprakstīšanu un izmantošanu.¹¹⁸ Treškārt, uz Krieviju aizvesto VDK dokumentu sastāvs, saturs un apjoms nav zināms, un tas liedz Latvijā atlikušo arhīvu dokumentu sastāvu pilnvērtīgi pētīt no avotpētniecības viedokļa. Latvijā palikušo VDK dokumentu lielākā daļa izmantojama kā juridiskā pierādījuma dokumenti (VDK krimināllietas, filtrācijas lietas un citi dokumenti), ko arī valsts institūcijas izmanto atbilstoši Latvijas likumdošanai (arhīvi sniedz izziņas, tiesībsargājošās institūcijas pēta cilvēktiesību pārkāpumus un noziegumus pret cilvēci). Savukārt, Latvijas nacionālās vēstures pētniecības iestādes izmanto VDK arhīva dokumentus vēsturiskās patiesības noskaidrošanā un aktuālo vēstures problēmu pētniecībā.

Ceturtkārt, avotpētniecības nolūkos svarīgi būtu salīdzināt Latvijas PSR VDK arhīva dokumentu sastāva un satura pilnīgumu ar Lietuvas un Igaunijas radniecīga veida dokumentiem, jo VDK darbības principi šajās valstīs bija līdzīgi. Iespējams, tas sekmētu dziļāku situācijas izpratni un VDK dokumentu avotpētniecisko apriti.

¹¹⁶ Turpat. 1994. fonda uzskaites lieta, 15 lpp.

¹¹⁷ Kļaviņa D. Represīvo iestāžu dokumentu saglabāšana un izmantošana. – 92. lpp.

¹¹⁸ Sīkāk par VDK dokumentu saglabāšanas un izmantošanas problēmām, kā arī problēmu risinājumiem sk. Kļaviņa D. Represīvo iestāžu dokumentu saglabāšana un izmantošana. – 90.–94. lpp.

1.3. VDK un IeM kā represīvo iestāžu dokumentu Latvijā un Baltijas valstīs salīdzinoša analīze

Bijušo PSRS VDK arhīva dokumentu mantojuma izvērtēšana un salīdzināšana Baltijas valstīs ir būtiski svarīga no vairākiem aspektiem.

Pirmkārt, PSRS VDK republikānisko VDK arhīvu darbībai bija vissavienības – teritoriālās pakļautības raksturs, darbības principi, struktūra, normatīvi, izvirzītie mērķi, dokumentu pārvaldes principi utt. Līdz ar to no analogijas viedokļa šajās valstīs atlikušo VDK arhīva dokumentu apjoma, pilnīguma noteikšana, satura un sastāva salīdzināšanai ir svarīga metodoloģiska nozīme.

Otrkārt, VDK arhīvu Baltijas valstīs dokumentu pārņemšana 90. gadu sākumā bija līdzīga, līdzīgi ar to saistīto problēmu loki (pārņemšanā pieļautās kļūdas, nepieciešamās likumdošanas bāzes, kas regulētu šo dokumentu saglabāšanu, aprakstīšanu un izmantošanu, nepilnības u.c. grūtības), kā arī līdzīgi problēmu risinājumu ceļi un iespējas.

Treškārt, līdzīga ir šo valstu vēsturiskā pagātne, pieredze, padomju represīvā režīma, t. sk. VDK īstenotais ar genocīda pazīmēm raksturojamais terors pret šo valstu neatkarības centieniem. Tāpēc, no šī viedokļa raugoties, tālākai Baltijas valstu sadarbībai VDK darbības izvērtēšanā ir svarīga metodoloģiska nozīme.¹¹⁹

PSRS VDK arhīvu dokumentu mantojuma apzināšanai pēdējo desmit gadu laikā veltītas vairākas starptautiskas zinātniskās konferences, semināri, diskusijas, izstādes.¹²⁰ To rezultātā ir izkristalizējies zināms priekšstats par VDK arhīva dokumentu apjomu, dokumentu sastāvu un saturu un šo dokumentu izmantošanas principiem.

Igaunijā VDK arhīva dokumentu pārņemšana 90. gadu sākumā notika atšķirīgāk kā Latvijā, jo 1991. gada rudenī Igaunijas Arhīvu departaments VDK dokumentu pārņemšanā nepiedalījās, tos pārņēma Igaunijas Policijas departaments, pie tam, kā vēlāk izrādījās, bez pārņemamo dokumentu dziļākas satura un esamības pārbaudes.¹²¹

¹¹⁹ Пиллак П. Об архивах КГБ в Балтийских странах. // Сборник докладов научной конференции стран Балтии «Архивы КГБ в Балтийских странах» – Таллин, 27–28 октября 1994. г. – Таллин. – 1996, – с. 4–7.

¹²⁰ Sk. piem.: Эстонско–латышско–литовский совместный семинар «Документы КГБ в Балтийских странах». Доклады. – Таллин. – 1996 – 88 с.; Vambals A. Izstāde «PSRS VDK arhīvu mantojums Baltijas valstīs» // Latvijai Arhīvi – 1995. – Nr. 4 – 83.–84. lpp.; Доступ к информации – права человека и интересы государства: Архивы России, СНГ, Балтии и Восточной Европы – посттоталитарная трансформация: Материалы дискуссии в рамках семинара, проведенного Архивным тренинговым центром при Европейском Университете в Санкт–Петербурге 16–17 марта 2000. – СПб.: М'АРТ, 2000. – 106 с.

¹²¹ Охманн В. Процесс передачи архивных документов КГБ ЭССР в филиал Госархива Эстонии и материалы, связанные с репрессиями граждан. – с. 8.

No padomju represīvā režīma arhīviem Igaunijas Valsts arhīvs 1991. gada 18. oktobrī pārņēma tikai bijušo Igaunijas PSR Komunistiskās partijas arhīvu.¹²² Savukārt, Igaunijas Policijas departamenta rīcībā palika deviņi Igaunijas PSR VDK arhīva fondu dokumenti ar 120 205 lietām. Tikai 1993. gada 19. aprīlī Igaunijas valdība pieņēma lēmumu, saskaņā ar kuru Policijas Departaments nodeva Igaunijas Valsts arhīvam 82 259 lietas, kas pēc Igaunijas Valsts arhīva filiāles direktora Valdura Ohmana aplēsēm sastāda 68,4 % no Igaunijā atstātā VDK arhīva dokumentu kopapjoma.¹²³ Arī no Igaunijas PSR VDK arhīva nezināms skaits dokumentu 80.–90. gados tika aizvests uz Krieviju. Igaunijas Komunistiskās partijas dokumentu klāstā, piemēram, nav Igaunijas PSR VDK partijas pirmorganizācijas dokumentu, to atrašanās vieta nav zināma. Bijušās Igaunijas PSR VDK (IeTK, VDTK, VDM) arhīva dokumentu klāsts, ko pārņēmis Igaunijas Valsts arhīvs (ap 30 fondu dokumentu) ir sekojošs:

- Fonds Nr. 2M/0 – 1941. gadā no Igaunijas izsūtīto iedzīvotāju uzskaites lietas¹²⁴ un izsūtīto personas lietas (satur ziņas par izsūtīto personu ģimenes galvas noziedzīgo pretpadomju darbību u.c. dokumentus). Šajā fondā tāpat iekļauti 1945. gada 15. augustā no Igaunijas izsūtīto vācu tautības iedzīvotāju dokumenti – kopskaitā 1898 lietas;
- Fonds Nr. 3H – laikā no 1940.–1950. gadam no Igaunijas izsūtīto “nacionālistu” uzskaites lietas – kopskaitā 6488 lietas;
- Fonds Nr. 4K – 1949. gadā no Igaunijas izsūtīto “kulaku” ģimeņu lietas – kopskaitā 3023 lietas;
- Fonds Nr. 5U – 1951. gadā no Igaunijas izsūtīto Jehovas liecinieku sektas uzskaites lietas – kopskaitā 80;
- Fonds Nr. 6P – izsūtīto un 1956. gadā rehabilitēto personu uzskaites lietas – 1007 lietas;
- Fonds Nr. 8 – speciālā nometinājumā esošo personu lietas – kopskaitā 12 339 lietas.

Augšminēto izsūtīto personu fondiem ir kopēja kartotēka ar 40 447 kartītēm.¹²⁵

Atsevišķa dokumentu grupa – Igaunijas PSR (PSRS IeTK) karagūstekņu dokumenti:¹²⁶

¹²² Turpat. – c. 9; Igaunijas PSR Komunistiskās partijas arhīvs šobrīd ir Igaunijas Valsts arhīva filiāle.

¹²³ Turpat.-c.8-9.;Latvijā šāda procentuāla aplēse nav veikta, jo nav precīzi zināms Latvijā atstāto VDK arhīva dokumentu skaits no dokumentu kopskaita uz VDK arhīva pārņemšanas brīdi – A.B.

¹²⁴ Atšķirībā no Latvijas situācijas, Igaunijā no 1941.–1950. gadam administratīvi izsūtīto personu uzskaites lietas, izsūtīto personas lietas un speciālajā nometinājumā esošo personu lietu fondu struktūra atstāta, kāda tā bija Igaunijas PSR IeTK, VDTK, IeM un VDM arhīva uzskaites dokumentos, tādēļ administratīvi izsūtīto personu fondu skaits ir lielāks. Latvijā kopš 1989. gada, kad aizsākās izsūtīto personu rehabilitācijas process, Iekšlietu ministrijas Rehabilitācijas daļa racionālu apsvērumu dēļ apvienoja izsūtīto personu lietas pēc ģimeņu principa. Tagad LVA tie ir 1894., 1987. un 1994. fondu dokumenti.

¹²⁵ Охманн В. Процесс передачи архивных документов КГБ ЭССР в филиал Госархива Эстонии и материалы, связанные с репрессиями граждан. – с. 10–11.

¹²⁶ Turpat. – c. 12; Кауп Е. Sõjavangilaagrite dokumendid ajalooallinana (Karagūstekņu nometņu dokumenti kā vēstures avots): // Ajalodise Tõe otsinguil. 20. januaril 1999 Tallinastoimund konverrentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleme materjalid” – Tallinn, 1999 – lk. 25–39.

Karagūstekņu nometnes: nometne Nr. 135 (Ahtmē), nometne Nr. 206 (Narvā, Ivangorodā), nometne Nr. 279 (Kivullē), nometne Nr. 286 (Tallinā), nometne Nr. 287 (Valgā), nometne Nr. 289 (Kohtla–Jarvē), nometne Nr. 331 (Tartu), nometne Nr. 332 (Pērnāvā), nometne Nr. 392 (Tallinā), nometne Nr. 393 (Narvā), nometne Nr. 287 (Pečoros), filtrācijas nometne Nr. 0316 (Pillkjūlā), speciālā slimnīca Nr. 1011 (Kivullē) – dokumenti, kopskaitā 409 lietas;

– Fonds Nr. 132 – filtrācijas lietu kolekcija, kopskaitā 4191 lieta (nezināms lietu daudzums atrodas Krievijā);

– Fonds Nr. 129 – krimināllietu pamatfonda kolekcija – 13 416 lietas;

– Fonds Nr. 130 – izbeigto krimināllietu kolekcija – 15 099 lietas par 1940.–1991. gadiem, kā arī abu krimināllietu fondu kartotēka ar 43 665 kartītēm.¹²⁷

Igaunijas Valsts arhīvā no pārņemto VDK dokumentu kopuma VDK krimināllietas veido lielāko daļu. Sākot no VDK krimināllietām pret Igaunijas valstsvīriem 1940. gadā, pret virsniekiem, Kaitselīta (aizsargiem) organizācijas biedriem, armijas virsniekiem, valsts kalpotājiem, igauņiem – “somu pušiem”, kas Ziemas karā Somijas pusē karojuši pret Sarkano armiju. Pēc kara krimināllietas ir par dienējušajiem vācu armijā, pašaizsardzībā–, „Omakaistē” un nacionālajiem partizāniem pēckara posmā.

Krimināllietu fondā atrodas lietas par jaunatnes pretestības organizācijām, disidentiem un nelegāliem robežpārkāpējiem.

Igaunijas Valsts arhīvā nodoto VDK arhīva dokumentu klāstā visai nozīmīgu vietu ieņem Igaunijas PSR MP VDK 2. pretizlūkošanas daļas gada pārskati par laika posmu no 1954. līdz 1958. gadam (10 arhīva lietas ar apm. 900 mašīnraksta lapām). Tajos rodama plaša apjoma informācija par VDK cīņu pret nacionālajiem partizāniem, disidentiem, par VDK cīņu pret ārvalstu specdienestu darbību Igaunijā 50. gados. Par šajos dokumentos iekļauto informāciju plašāku publikāciju sagatavojis Igaunijas Valsts arhīva vēsturnieks Indreks Jurjo, ko izdevusi Igaunijas Valsts arhīva filiāle (Partijas arhīvs).¹²⁸

Kopumā, runājot par Igaunijas Valsts arhīvā nodotiem bijušās VDK arhīva dokumentiem, jāsecina, ka to klāsts ir salīdzinoši neliels (pamatā – administratīvi izsūtīto personu lietas, filtrācijas lietas un VDK krimināllietas), un tajā esošā informācija apliecina padomju represīvā režīma cīņu pret Igaunijas nacionālās neatkarības atbalstītājiem.

¹²⁷ Охманн В. Процесс передачи архивных документов КГБ ЭССР в филиал Госархива Эстонии и материалы, связанные с репрессиями граждан. – с. 14.; Atšķirībā no Igaunijas, Latvijas Valsts arhīvā esošās VDK krimināllietu pamatfonda un pārtraukto krimināllietu fonda lietas sistematizētas 1. un 2. aprakstā. Fonds sastāda vienu veselumu.

¹²⁸ Latvijas Valsts arhīvā esošo VDK dokumentu klāstā šādu dokumentu nav. Par Igaunijas PSR MP VDK 2. pretizlūkošanas daļas dokumentiem un darbību skat. sīkāk: Отчет о работе 2-го Контрразведывательного отдела Комитета Госбезопасности при СМ ЭССР за период 1954 – 1955 гг. Документальное издание осуществлено при участии изд. Умара. Ред. М. Похомова. Предисловие И. Юрьё. – Филиал Государственного Архива Эстонии (Парт-архив)ю – Таллинн, 1998 – 127 с.

Igaunijas īpatnība ir tā, ka liels VDK arhīva dokumentu klāsts ir iznīcināts vai aizvests uz Krieviju, bet uz lielu daļu pašā Igaunijā atlikušo VDK dokumentu, atbilstoši pastāvošajai likumdošanai attiecināts slepenības (nepieejamības) režīms līdz 2011. gadam, un tie atrodas Igaunijas Iekšlietu ministrijas pārziņā.¹²⁹

Lietuvā 1991. gada 22. augustā saskaņā ar Lietuvas Augstākās Padomes, Atjaunošanas Seima lēmumu Lietuvas PSR VDK darbība tika pārtraukta,¹³⁰ vienlaicīgi tika izveidota Lietuvas AP Pagaidu komisija VDK darbības izmeklēšanai Lietuvā. Šīs komisijas uzdevums bija apzināt, apkopot un atgādāt no Lietuvas pilsētu un rajonu VDK komitejām materiālus uz Viļņu, galveno Lietuvas PSR VDK arhīva ēku Gedemina prospektā 40, kas arī tika izdarīts.¹³¹ Pēc lietuviešu vēsturnieka Kesta Remeikas aplēsēm, Lietuvas PSR VDK darbības laikā (līdz 1991. gadam) tās arhīvā atradās ap 40 fondu dokumenti. Dažus slepenās lietvedības un operatīvās uzskaites fondu dokumentus (slepeno pavēļu fonds, pretizlūkošanas operatīvi–tehnisko nodaļu fondi) Lietuvas VDK iznīcināja 1989.–1991. gadā. Savukārt, citu fondu dokumentus – aģentūras personu un darba lietas, darbinieku personu lietas un “tautas aizstāvju” personu lietas tajā pat laikā aizveda uz Uljanovskas un Omskas apgabalu VDK arhīviem. Ap 14 000 arhīvā palikušo lietu VDK darbinieki laikā līdz 1991. gada augustam ir sabojājuši (dokumentos izgriezti aģentu vārdi, izplēstas lapas utt.), iznīcinātas vai izvestas uz Krieviju daļa kartotēku.¹³²

Lietuvā bijušās Lietuvas PSR VDK dokumentu pārņemšana, atšķirībā no Latvijas un Igaunijas atšķīrās ar to, ka VDK dokumenti netika pārvietoti no arhīva ēkas Viļņā Gedimina prospektā 40, bet sakoncentrēti vienuviet. Otrkārt, Lietuvas Augstākā Padome, Atjaunošanas Seims un Lietuvas Ministru kabinets laika posmā no 1991. gada augusta līdz 1997. gadam ar virkni lēmumu un normatīvo aktu apstiprināja bijušās VDK dokumentu saglabāšanas, aprakstīšanas un izmantošanas kārtību.¹³³ Visbeidzot, 1995. gada oktobrī Lietuvā izveidoja Lietuvas Sevišķo arhīvu,¹³⁴ kurā tika sakoncentrēti bijušās Lietuvas PSR

¹²⁹ Ohmann V. Nōvkgude periodi ajaloo allikalise baasi Avardumine 1990. aastail (Padomju perioda vēstures avotu bāzes paplašināšana). – lk. 53–67.

¹³⁰ Ремејка К. Архивы репрессивных органов в Литве. Проблемы рассекречивания архивных документов и роль архивов в реабилитации жертв политических репрессий в 1990 – 2000 гг. // Accessibility of Archival materials in compliance with the Law and General Practices of the States of Central and East European Countries: Materials of the International Conference, October 15 – 16, Madralin, 1999. – Warszawa. – 2000 – 228 p. – p. – 137.

¹³¹ Turpat.

¹³² Ремејка К. Архивы репрессивных органов в Литве. Проблемы рассекречивания архивных документов и роль архивов в реабилитации жертв политических репрессий в 1990 – 2000 гг. // Доступ к информации – права человека и интересы государства: Архивы России, СНГ, Балтии и Восточной Европы – посттоталитарная трансформация: Материалы дискуссии в рамках семинара, проведенного Архивным тренинговым центром при Европейском Университете в Санкт–Петербурге 16–17 марта 2000. – СПб.: М'АПТ, 2000. – с. 67.

¹³³ Sīkāk skat. Bubnys A. Buves Lietuvos SSR KGB archyvas: sudetis, kiekis ir tvarkimas. // Lietuvos Archyvai. – 1997. – Nr. 8. – L. – 7–16.; Ремејка К. Архивы репрессивных органов в Литве. Проблемы рассекречивания. – p. – 136–143.

¹³⁴ Lietuvos Sevišķais arhīvs – Lietuvos Ypatingasis Archyvai (lietuviešu valodā).

VDK, IeM dokumenti, kā arī lietuviešu pretpadomju un antinacistiskās pretošanās kustības dokumenti. Atbilstoši Lietuvas likumdošanai ar bijušās VDK aģentūras un operatīvā rakstura dokumentiem drīkst iepazīties Lietuvas Valsts drošības departamenta, Ģenerālprokuratūras, tiesu un Lietuvas Genocīda un rezistences centra darbinieki. Ar pārējo VDK dokumentu klāstu var iepazīties politiski represētie, viņu ģimenes locekļi, kā arī pētnieki.¹³⁵

Runājot par bijušās Lietuvas PSR VDK, IeTK, VDTK, VDM arhīva dokumentu sastāva¹³⁶ pilnīgumu un saturu, jāatzīmē, ka nosacīti tos var iedalīt četrās grupās:

1. VDK krimināllietas;
2. filtrācijas lietas;
3. speciālās pārbaudes lietas;
4. operatīvās uzskaites un slepenās lietvedības lietas.

Lietuvas PSR VDK arhīva krimināllietu (pamatfonds un izbeigto krimināllietu fonds) fondu Lietuvas PSR VDK sāka veidot kopš 1947. gada marta.¹³⁷ Tajā (līdzīgi kā Latvijas un Igaunijas VDK arhīvu krimināllietās) rodama informācija par sevišķi bīstamos pretvalstiskos noziegumos apsūdzētām personām – neatkarīgās Lietuvas karavīriem, militārpersonām, policistiem, ierēdņiem 1940–1941. gadā, kā arī pēckara nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem, disidentiem u.c. Šajā fondā reģistrētas 47819 lietas (ap 95 000 glabājamās vienības) un attiecīga alfabētiskā kartotēka. Lietuvas Sevišķajā arhīvā tās atrodas K–1 fonda 58. aprakstā.¹³⁸ Pēc nepārbaudītām ziņām par pretpadomju darbību padomju represīvais režīms Lietuvā notiesāja vairāk nekā 80 000 personu.¹³⁹

Otra liela bijušās Lietuvas PSR VDK arhīva dokumentu grupa ir filtrācijas lietas (K–1 fonda 59. apraksta lietas), kopskaitā 32 568 lietas un attiecīgā kartotēka par Lietuvas iedzīvotājiem, kas laikā no 1945. līdz 1949. gadam izgājuši speciālo pārbaudi PSRS IeTK un IeM pārbaudes–filtrācijas nometnēs. Tajos atrodas personu dokumenti, anketas, autobiogrāfijas, vēstules, sarakste filtrēto personu pārbaudes jautājumos, tāpat arī aizturēšanas, kratīšanas un pratināšanas protokoli, kā arī aģentūras–operatīvo pasākumu materiāli.

Interesanti, ka filtrācijas lietas Lietuvā tika atgūtas atpakaļ no Krievijas Federācijas VDM Uljanovskas apgabala arhīva 1992. gada 24. jūnijā.¹⁴⁰

¹³⁵ Ремейка К. Архивы репрессивных органов в Литве. Проблемы рассекречивания. – р. – 140–141.

¹³⁶ Bubnys A. Buves Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentu sudetis, kiekis ir tvarkimas // Lietuvos Archyvai. –1997.– Nr. 8.– L. 7 – 16; Gečiauskas G., Masiulionyte R. Lietuvos Ypatingojo archyvo fondu ir apyrašu sarašas // Lietuvos Archyvai.– 1999. – Nr. 13. – L. 133 – 147.

¹³⁷ Bubnys A. Buves Lietuvos SSR KGB archyvas. – L. 7.

¹³⁸ Gečiauskas G., Masiulionyte R. Lietuvos Ypatingojo archyvo fondu ir apyrašu sarašas.– L. 139.

¹³⁹ Бубнис А. Бывший архив Литовской ССР.– с.35.

¹⁴⁰ Bubnys A. Buves Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentu sudetis, kiekis ir tvarkimas. – L. 9.

Trešā lielā dokumentu grupa ir Speciālās pārbaudes lietas (K-1 fonds, 60. apraksts), kopskaitā 57 819 glabājamās vienības¹⁴¹ un attiecīga kartotēka. Tās ir Lietuvas PSR IeM un VDK apakšvienību veiktās pārbaudes par pilsoņiem, kas izbrauca un iebrauca PSRS (Lietuvā), kā arī par jauniešiem armijas režīma daļās u.c. personām.¹⁴² Pirms šo lietu pārņemšanas uz 1990. gadu Lietuvas VDK arhīvā bija ap 65 000 šāda veida lietu, bet šobrīd palikušas 57 819 lietas un daļa kartotēkas.¹⁴³

Ceturrtā Lietuvas PSR VDK arhīva dokumentu grupa ir operatīvās uzskaites un slepenās lietvedības lietas (K-1 fonds, pārējie apraksti no Nr. 1-63, izņemot aprakstus Nr. 58., 59., 60.). Precīzs lietu skaits vēl nav apzināts, jo turpinās šī dokumentu sastāva aprakstu pilnveidošana.¹⁴⁴ Operatīvās uzskaites lietas VDK (IeTK, VDTK, VDM) ieviesa par neatkarīgās Lietuvas sabiedriskajiem darbiniekiem, pēckara nacionālajiem partizāniem u.c. personām, kuru darbībā saskatīja draudus padomju režīmam (operatīvās izstrādes, novērošanas, meklēšanas un izstrādes lietas). Jāatzīmē, ka šīs lietas ir sevišķi vērtīgs vēstures avots pētniekiem un Valsts drošības un tiesībsargājošo institūciju darbiniekiem. Tomēr, kā norāda Dr. hist. Arūnas Bubnis, tad Lietuvā šo lietu izmantošanu apgrūtinā tas, ka šo lietu kopējums nav zināms, nav saglabājušies ne apraksti, ne kartotēka.¹⁴⁵ Pēc ziņām uz 1991. gada janvāri Lietuvas PSR VDK arhīvā atradušās 1386 operatīvās uzskaites lietas. 14 640 šāda tipa lietu iznīcinātas, bet 4688 nosūtītas uz citiem Krievijas Federācijas arhīviem.¹⁴⁶ Lietuvas PSR VDK slepenās lietvedības dokumenti autoraprāt ir vērtīgākā tagadējā Lietuvas Sevišķā arhīva K-1 "Lietuvas PSR Valsts drošības komiteja" fonda daļa, jo tie ļauj (atšķirībā no Latvijas un Igaunijas) gūt pilnīgu priekšstatu par Lietuvas PSR VDK darbību kopumā.¹⁴⁷

No Lietuvas uz Krieviju aizvestas VDK bijušo darbinieku personas lietas (ap 14 000 vienību); aģentu personas un darba lietas (aizvestas 5169, iznīcinātas vairāk kā 36 000); "tautas aizstāvju" kaujinieku lietas un kartotēka (ap 16 000 lietas); 4688 operatīvās uzskaites lietas; 629 litera lietas; 417 operatīvās piemeklēšanas lietas (дела оперативной подборки) un Lietuvas PSR VDK sarakste ar Lietuvas PSR KP CK, VDK operatīvi tehniskās nodaļas kartotēka ar kartītēm par 570 000 Lietuvas iedzīvotājiem, kas kaut reizi

¹⁴¹ Gečiauska G., Masiulionyte R. Lietuvos Ypatingojo archyvo fondu ir apyrašu sarašas . – L. 139.

¹⁴² Turpat.

¹⁴³ Bubnys A. Buves Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentu sudetis, kiekis ir tvarkimas. – L. 9.

¹⁴⁴ Gečiauska G., Masiulionyte R. . Lietuvos Ypatingojo archyvo fondu ir apyrašu sarašas. –L. 133 – 147.

¹⁴⁵ Bubnys A. Buves. Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentu sudetis, kiekis ir tvarkimas – L. 9.

¹⁴⁶ Turpat. – L. 9-10.

¹⁴⁷ Kopēju priekšstatu par Lietuvas PSR VDK arhīva dokumentu saturu, sastāvu un pilnīgumu iespējams gūt no Gaistauta Gečiauska un Rasas Masiolionites sagatavotās publikācijas "Lietuvas sevišķā arhīva fondu un aprakstu saraksts", kas publicēts žurnālā Lietuvos Arhivi 1999. gada Nr. 13.;sk. Gečiauska G., Masiulionyte R. Lietuvos Ypatingojo archyvo fondu ir apyrašu sarašas // Lietuvos Archyvai.– 1999. – Nr. 13.

bija uzrakstījuši vēstuli uz ārzemēm (!). Tāpat nav zināms aģentu kartotēkas liktenis (aizvesta vai iznīcināta).¹⁴⁸

Runājot par no Lietuvas PSR administratīvi izsūtīto personu lietām, un tā ir Lietuvas īpatnība, jāatzīmē, ka Lietuvas Sevišķajā arhīvā tās sistematizētas atsevišķi bijušās Lietuvas PSR Iekšlietu ministrijas fondu sastāvā kā fonds Nr. 5 “Izsūtīto personu lietas (1940–1990)” ar 44 123 glabājamām vienībām.¹⁴⁹ Tajā atrodas 1941. gada 14. jūnijā, 1949. gada 25. martā un citās masu izsūtīšanas akcijās no Lietuvas izsūtīto personu uzskaites lietas, personas lietas un speciālajā nometinājumā esošo personu lietas. Lietuvas Sevišķajā arhīvā visai strikti tika ievērots fondu nedalāmības un provenances princips. Bijušās Lietuvas PSR VDK arhīva dokumenti koncentrēti fondā Nr. K-1 “Lietuvas PSR Valsts drošības komiteja (1940–1941; 1944–1991)” ar 63 aprakstiem, savukārt fondi Nr. 2–7 sastāv no Baltijas kara apgabala Kara prokuratūras (1946–1958) lietām (11 543 glabājamās vienības); “Lietuvas kultūras sakaru biedrības “Tēviške” (1963–1987) sadarbībai ar tautiešiem ārzemēs” (879 glabājamās vienības); Lietuvas karavīru māšu apvienības lietām (1945–1991) ar 233 glabājamām vienībām; Lietuvas partizānu dokumentiem (1922–1993) – ar 324 glabāšanas vienībām; Lietuvas PSR prokuratūras uzraudzības lietām VDK darbības jautājumos (1945–1987) un Lietuvas politiski represēto, nacionālās pretošanās kustības organizāciju dokumentiem.¹⁵⁰

Savukārt dokumentu kompleksa “Lietuvas PSR Iekšlietu ministrija (1940–1996)” dokumenti sistematizēti pēc fondu principa – kopskaitā 145 fondos un 36 ārpus fondiem esošās dokumentu grupās.¹⁵¹ Nenoliedzami, runājot par bijušās Lietuvas PSR VDK (IeTK, VDTK, VDM) arhīva dokumentu īpatnībām dokumentu sastāva, satura un pilnīguma ziņā uz Baltijas valstu bijušo VDK arhīvu dokumentu fona, tas ir vispilnīgākais.

Autoraprāt, Lietuvas PSR VDK arhīva dokumentu klāsts varētu būt savdabīga VDK darbības, tajā skaitā VDK dokumentu kā vēstures pētniecības matrica, ar kuras palīdzību pēc analogijas metodes varētu pētīt arī Latvijas PSR VDK arhīva dokumentus.

Tas ir iespējams, jo Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR VDK struktūra, darbības principi, metodes, dokumentu sistematizēšanas principi bija (neskatoties uz dažām īpatnībām) vienādi. Šādu pētniecisku pieeju vēstures un avotpētniecības pētījumos apstiprina arī igauņu vēsturnieks Indreks Jurjo.¹⁵²

¹⁴⁸ Bubnys A. Buves. Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentu sudetis, kiekis ir tvarkimas. – L. 12.

¹⁴⁹ Sīkāk skat.: Gečiauskas G., Masiulionyte R. Lietuvos Ypatingojo archyvo fondu ir apyrašu sarašas – L. 140–147.

¹⁵⁰ Turpat. – L. 140.

¹⁵¹ Turpat. – L. 141.–147.

¹⁵² Jūrjo I. Leedu KGB vālistuure dokumendid kui lähiajaloo allinas (Lietuvas VDK dokumenti kā jaunākās vēstures avots). – lk. – 7–24.

Pirmkārt, jāsecina, ka VDK arhīvu dokumentu skaits Igaunijā, Lietuvā un Latvijā nav viendabīgs apjoma ziņā. Neskatoties uz to, ka liela daļa bijušās Lietuvas PSR VDK arhīva dokumentu ir aizvesta uz Krievijas Federācijas Valsts drošības arhīviem vai iznīcināta, Lietuvas PSRVDK dokumentu apjoms ir vispilnīgākais. Lietuvā, pateicoties elastīgai likumdošanai un enerģiskai rīcībai, izdevās saglabāt arhīva dokumentu strukturālo viengabalainību.

Latvijas PSR VDK arhīva dokumentu kopums dokumentu pilnīguma ziņā ir mazāks nekā Lietuvā, VDK dokumenti ir izklaidēti un atrodas dažādās valsts institūcijās – LVA, Iekšlietu ministrijā, SAB TSDC. Tas apgrūtina to pieejamību un zinātnisko pētniecību, tajā skaitā arī avotu pētniecību.

Igaunijā atstātais VDK arhīva dokumentu kopums ir vēl mazāks, un tā sastāvs ir nepilnīgs. Procentuālā ziņā nopietni pētījumi Baltijas valstīs esošo dokumentu sastāva pilnīguma ziņā nav veikti, to apgrūtina virkne iepriekš izklāstīto apstākļu.

Otrkārt, VDK dokumentu pētniecību Latvijā un Igaunijā apgrūtina vēl nepilnvērtīgā likumdošana.

Treškārt, bijušo Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR VDK arhīvu dokumenti ir unikāli šo valstu vēstures liecinieki, kas vēl prasa to izvērtēšanu no avotpētniecības viedokļa. Šobrīd vēstures pētījumos tie vairāk kalpo kā informatīvi dokumenti ar periodiski–informatīvu pierādījuma vērtību.

2. GALVENIE LATVIJAS PSR VDK ARHĪVA DOKUMENTU VEIDI. DOKUMENTU SATURA ANALĪZE

Šajā nodaļā aplūkoti tie galvenie VDK arhīva dokumentu veidi, kas atrodas Latvijas Valsts arhīva 1940.–1941. gada krimināllietās, VDM iznīcinātāju bataljonu kaujinieku lietās, VDK dokumentu kolekcijas un pārbaudes–filtrācijas lietās VDK (IeTK, VDTK, VDM) fondu dokumentos.¹⁵³ Pētāmās problēmas – VDK arhīva dokumenti kā vēstures avots – dziļākai izpratnei nepieciešams atbildēt uz jautājumu – kas ir VDK arhīva dokumenti? Ņemot vērā, ka no metodoloģiskā viedokļa jautājums varētu būt diskutējams, un, nepretendējot uz patiesību pēdējā instancē, autors sniedz savu skatījumu uz problēmas izpratni.

Atzīstot plurālismu jēdziena “dokuments” dažādās arhīvistu, vēsturnieku, avotpētnieku, arheogrāfu un paleogrāfu interpretācijās, autors uzskata par nepieciešamu pieminēt, ka padomju arhīvniecības un lietvedības interpretācija jēdzienam “dokuments” bija sekojoša: “dokuments ir objektīvs īstenības priekšmetu un cilvēku domu informācijas

¹⁵³ Fondu sarakstu skat. Avotu un literatūras sarakstā.

nostiprināšanas rezultāts ar rakstu zīmju, grafikas, fotogrāfijas, skaņu ierakstu un citu līdzekļu palīdzību uz jebkura informācijas nesēja (papīra, filmas u.tml.).¹⁵⁴

VDK dokumentu īpatnība bija tā, ka pastāvot lietvedībā, jeb dokumentu pārvaldē, vairumā gadījumu tiem bija operatīvs raksturs. Par VDK arhīva dokumentiem tie kļuva, kad lietvedība tajos bija pabeigta un tie bija nododami Latvijas PSR VDK arhīvā (10. daļā). Tādēļ VDK dokumentu jēdziena plašākai izpratnei nepieciešams atgādināt to definīciju. *“VDK operatīvie dokumenti ir dokumenti, kuros fiksētas ziņas par valsts drošības orgānu darbību pretinieka graužošās darbības izzināšanā, brīdināšanā vai novēršanā vai organizatoriski tiesiskās normas, kas reglamentē operatīvo darbību. Pie pirmajiem attiecināmi aģentūras ziņojumi, dokumenti, pasta kontrole, ārējās novērošanas, operatīvi tehnisko dienestu apkopojumi, apskati, izziņas lietas utt. Pie otrajiem attiecināmi – pavēles, norādījumi un instrukcijas operatīvās darbības organizēšanā, lēmumi un slēdzieni par operatīvās uzskaites lietu ieviešanu vai izbeigšanu; operatīvo pasākumu plāni utt.*

*Atkarībā no slepenības pakāpes, operatīvie dokumenti dalās slepenos, pilnīgi slepenos un sevišķas nozīmes dokumentos. Dokumentu izmantošanas režīmu un apiešanos ar tiem reglamentē PSRS Ministru Padomes VDK pavēles un norādījumi.”*¹⁵⁵ Šaurākā (darba) nozīmē VDK dokumenti atbilstoši “Instrukcijai par slepenās lietvedības kārtošānu PSRS valsts drošības orgānos” – domāti “... materiālie objekti, kas satur cilvēka radītā veidā fiksētu informāciju un nodrošina tās nodošanu laikā un telpā. Sevišķas nozīmes, pilnīgi slepeni dokumenti var tikt saukti par slepeniem dokumentiem, ja vien to slepenības pakāpe nav atrunāta īpaši”.¹⁵⁶ Augšminētajā instrukcijā ļoti detalizēti izklāstīts dokumenta jēdziens, tā sastādīšanas kārtība utt. Būtiskākās VDK dokumentu pazīmes ir: katram dokumenta veidam ir jābūt ar nepieciešamajiem rekvizītiem un to izvietojumu noteiktā kārtībā. Dokumentu pamatrekvizīti – VDK orgāna vai struktūrvienības nosaukums, dokumenta veida nosaukums, datums un reģistrācijas numurs, eksemplāra numurs, adresāts, sastādīšanas vieta, atsauce uz numuru un datumu saņemtajiem dokumentiem, teksta virsraksts, teksts, paraksti, slepenības, apstiprinājuma un saskaņojuma grifs, atzīmes par pielikumu esamību, kontroli, kopiju apliecinājumu, par dokumenta izpildi un ieviešanu lietā, par ierobežojumiem, steidzamību un piegādes veidu, vīzas.

¹⁵⁴ Rokasgrāmata arhīvu darbiniekiem. –Rīga: Avots, 1983. – 15. lpp.

¹⁵⁵ Контрразведывательный словарь. Высшая Краснознаменная школа КГБ при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Совершенно секретно.– Москва: Научно издательский отдел, – 1972 – с. 98.

¹⁵⁶ Turpat.

Bez tam, visos dokumentos (izņemot dienesta vēstulēs) ir norādāms dokumenta veids (pavēle, norādījums, nolikums, instrukcija, akts, izziņa, atskaite, raksts, apskats, apkopojums, dienesta zīmīte utt.).¹⁵⁷

Jāatzīmē, ka VDK arhīvu dokumenta jēdziens instrukcijā nav definēts, tomēr instrukcijas panti no nr. 213. līdz 221. visai skaidri definē, ka “*lietvedībā pabeigtas lietas, žurnāli un kartotēkas veido arhīva fondu un pēc noteikta termiņa (saskaņā ar ekspertu komisijas slēdzieniem) ir iznīcināmi vai nododami arhīvā.*”¹⁵⁸ Protams, VDK arhīva dokumentāro materiālu pieņemšanu, uzskaiti, sistematizāciju, glabāšanu un izmantošanu reglamentēja virkne VDK pavēļu, rīkojumu un instrukciju, tai skaitā “PSRS VDK Centrālā operatīvā arhīva, VDK orgānu operatīvo arhīvu Nolikums”, “Nolikums par PSRS VDK 10. daļas Centrālo pārbaudes–ekspertu komisiju un tās sastāvu”,¹⁵⁹ “Instrukcija par valsts drošības komitejas orgānu ierosināto krimināllietu un to personu uzskaiti, kas sauktas pie kriminālās atbildības”¹⁶⁰ utt., kā arī virkne PSRS VDK (10. daļas) arhīva iekšējo darbu reglamentējošo dokumentu, palīgrādītāju utt.,¹⁶¹ (nomenklatūru, glabāšanas termiņu sarakstu), kas, diemžēl, Latvijā ir saglabājušies fragmentāri.

Kā jau minēts, par VDK arhīva dokumentu uzskaiti, sistematizēšanu, saglabāšanu un izmantošanu atbildīgi bija VDK arhīvu, jeb 10. daļu priekšnieki, viņu vietnieki, kā arī daļas darbinieki savas kompetences ietvaros.

Ņemot vērā augšminēto, par VDK arhīva dokumentiem būtu uzskatāmi visi VDK un tās priekšteču (IeTK, VDTK, VDM) radītie dokumenti, kurus radījusi VDK savas darbības mērķu un uzdevumu īstenošanā, un kuri, noslēdzoties lietvedības procesam, atbilstoši pastāvošajiem normatīviem nodoti glabāšanā VDK arhīvā.

Šīs nodaļas ietvaros aplūkoti galvenie VDK arhīva dokumentu veidi, kas glabājas Latvijas Valsts arhīvā – Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (šajā darbā pamatā analizētas 1940./41. gada krimināllietas), no Latvijas 1941. gada 14. jūnijā administratīvi izsūtīto personu

¹⁵⁷ Turpat. – c. 13.

¹⁵⁸ Turpat. – c. 78–81.

¹⁵⁹ SAB TSDC bibliotēka: Секретный приказ председателя КГБ СССР от 8 февраля 1980 года № 080 «Об утверждении Положения о Центральном оперативном архиве КГБ СССР и оперативных архивах органов КГБ СССР, Положения о Центральной экспертно – проверочной комиссии при Десятом отделе КГБ СССР и ее составе». – с. 7.

¹⁶⁰ Turpat. Секретный приказ председателя КГБ СССР при СМ СССР от 9 августа 1977 года № 0454 «Об утверждении Инструкции по учету в органах Комитета государственной безопасности уголовных дел и лиц, привлеченных по ним к уголовной ответственности». – 21 с.

¹⁶¹ Skat. Перечень мест хранения документальных материалов спецлагерей, проверочно–фильтрационных пунктов, осуществлявших в период Великой Отечественной войны и послевоенное время проверку и фильтрацию бывших военнослужащих Советской армии, находившихся в плену и окружении противника, а также советских граждан, вывезенных гитлеровцами на работу в Германию и другие страны Европы.– Москва, 1976 – 16 с.

lietas, PSRS IeTK pārbaudes–filtrācijas punktos un nometnēs ievietoto personu filtrācijas lietas.

2.1. Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietu dokumenti

Šajā nodaļā aplūkoti LVA fonda Nr. 1986 “Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (1940–1991)” 1.–2. aprakstu dokumenti, kuros iekļautas 52 612 krimināllietas.¹⁶² Konkrēti aplūkota dokumentu sastāva rašanās un 1940.–1941. gada krimināllietās esošo dokumentu veidi.

Latvijas PSR VDTK, vēlāk VDM un VDK arhīvā esošo izmeklēšanas jeb krimināllietu dokumentu kopums¹⁶³ faktiski izveidojās pēc II pasaules kara.

Latvijas PSR VDK arhīva krimināllietu fonds veidojās no diviem fondiem – krimināllietu pamatfonda un izbeigto krimināllietu fonda. Krimināllietu fonds bijušās Latvijas PSR VDK arhīvā izveidojies laikā no 1947. gada 2. februāra¹⁶⁴ līdz 1991. gada 17. septembrim (pašas lietas pamatā datētas, neskaitot atsevišķus izņēmumus, sākot no 1940. gada rudens.¹⁶⁵ Krimināllietu pamatfondā (tagad – LVA 1986. fonds, 1. apraksts) glabājas lietas par cilvēkiem, kuri tika saukti pie atbildības par “sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem”, tas ir, sodīti saskaņā ar KPFSR kriminālkodeksa 58. pantu 1926. gada redakcijā un Latvijas PSR 1961. gada kriminālkodeksa 59.–68., 73., 74., 78., 83. un 84. pantu, un kuri dzīvojuši un izdarījuši noziegumus Latvijas PSR teritorijā. Izmeklēšanu krimināllietās par šiem noziegumiem veica Latvijas PSR VDTK, vēlāk VDM un VDK apakšvienības.

Runājot par 1940./41. gada Latvijas PSR VDK arhīva krimināllietām (*следственные дела*), jāsecina, ka atsevišķu šo arhīva lietu reģistrācijas žurnālu un citu VDK materiālu uzskaites dokumentu par 1940./41. gadu arhīvā nav, kā arī nav ziņu, vai 1941. gadā ir bijis vienots Latvijas PSR IeTK un VDTK arhīvs.

Vienota krimināllietu fonda veidošana, spriežot pēc ierakstiem šo lietu reģistrācijas žurnālos,¹⁶⁶ sākās 1947. gada februārī ar veco krimināllietu (tiesvedībā

¹⁶² LVA, 1896. fonda uzskaites lieta, 54 lpp.

¹⁶³ Šīs lietas krievu valodā saucās – следственные дела, un 40-to gadu oficiālajā tā laika VDTK, vēlāk VDM un VDK terminoloģijā tās sauca par “izmeklēšanas lietām”. Šo lietu apzīmējums “krimināllietas” (уголовные дела) VDK terminoloģijā parādījās 60.–70. gados. Par “krimināllietām” tās sauktas tādēļ, ka atbilstoši padomju kriminālkodeksam politiskiem noziegumiem bija krimināls raksturs. Retāk lietots apzīmējums “vecās krimināllietas” (старые уголовные дела). Pēdējais lietots, lai varētu atšķirt 40.–50. gados masveida akcijās radušos krimināllietu kopumu no 60.–80. gados VDK tapušā krimināllietu kopuma. Turpmāk tekstā krimināllietas.

¹⁶⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 1. l., 1. lp.

¹⁶⁵ Turpat., 22. l., 1. lp.

¹⁶⁶ LVA, 1986. f., 3. apr., reģistrācijas žurnāli Nr. 1.–48.

pabeigto) nodošanu toreizējā Latvijas PSR VDM arhīvā no VDM izmeklēšanas daļas, pilsētu un citu aprinču daļām, LPSR Iekšlietu ministrijas daļas cīņai pret bandītismu. Pēc tam krimināllietas VDM arhīvā nodeva Baltijas jūras baseina prokuratūra, Latvijas PSR Iekšlietu ministrija, Iekšlietu ministrijas Dzelzceļa apsardzības pārvalde un citas Latvijas PSR VDM struktūras, kuru rīcībā tās līdz tam bija atradušās.

Krimināllietas, kurās izmeklēšana bija pabeigta, šīs struktūrvienības nosūtīja izskatīšanai uz Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta karaspēka Kara tribunālu, Baltijas kara apgabala Kara tribunālu, vai arī uz PSRS Iekšlietu tautas komisariāta Sevišķo apspriedi.

Pēc šo krimināllietu izskatīšanas tiesu sēdēs Kara tribunāli tās pārsūtīja uz Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta, vēlāk Valsts drošības ministrijas izmeklēšanas apakšvienībām, bet tās, savukārt, nodeva glabāšanā Latvijas PSR VDM (vēlāk VDK) arhīvā. Jāatzīmē, ka arhīvā tika nodotas tikai krimināllietas, kas bija VDTK, vēlāk VDM un VDK piekritībā.

Krimināllietas, kuras tika nosūtītas izskatīšanai uz PSRS Iekšlietu ministrijas Sevišķo apspriedi, pēc tam nodeva glabāšanā PSRS Iekšlietu ministrijas Centrālajā arhīvā (kaut gan tiesvedības vispārējā prasība bija, ka krimināllietām jāglabājas to tiesu arhīvos, kas šajās lietās sprieda tiesu).

Sprieduma izpildīšanu, kas attiecās uz mantas konfiskāciju, kontrolēja tas tribunāls, kas piesprieda sodu. Kad spriedums par mantas konfiskāciju bija izpildīts, materiālus par to kopā ar krimināllietu nodeva glabāšanā VDK arhīvā.

Sakarā ar arhīvu lietu sakārtošanas darbiem uz Latvijas PSR VDK arhīvu no PSRS novadu un apgabalu pārvalžu arhīviem tika pārsūtītas krimināllietas, kas pēc tajā laikā pastāvošajām instrukcijām bija jāglabā attiecīgajā PSRS VDK reģionālajā arhīvā, kur sodu izzieta 1941. gadā apcietinātie un vēlāk notiesātie Latvijas iedzīvotāji.¹⁶⁷

1956. gadā atbilstoši PSRS Ministru Padomes VDK 1956. gada 10. marta norādījumam Nr. 28 ps¹⁶⁸ no PSRS Ministru Padomes VDK Centrālā arhīva Latvijas PSR Ministru Padomes VDK arhīvam tika nodotas glabāšanā krimināllietas par iedzīvotājiem labošanas darbu nometnēs, kuriem spriedumus izpildīja PSRS Iekšlietu tautas komisariāta (Valsts drošības ministrijas) Sevišķā apspriede, kā arī krimināllietas, kas bija izvestas no Latvijas 1941. gadā sakarā ar kara sākumu. Pavisam nodotas aptuveni 6800 lietas.

Tajā skaitā no PSRS VDK Centrālā arhīva tika saņemtas tās krimināllietas, kuras 1940./41. gadā bija ierosinājusi Baltijas Sevišķā kara apgabala 3. daļa (armijas IeTK) pret vairāk kā 500 bijušajiem Latvijas armijas, vēlāk 24. teritoriālā korpusa virsniekiem, kuri

¹⁶⁷ Turpat. – 1986. fonda vēsturiskā izziņa. – 3. lpp.

¹⁶⁸ LVA, 1986.f.,1.apr., 44900. l., 1. sēj., 107. lp.

1940./41. gadā bija apcietināti, tajā skaitā virsnieku masveida apcietināšanas akcijā Gulbenes poligona Litenes un Ostroviešu noietnēs 1941. gada 14. jūnijā.¹⁶⁹

1956. gadā, saskaņā ar iepriekš minēto norādījumu Nr. 28 ps Latvijas PSR Ministru Padomes VDK arhīvā tikai nodotas glabāšanā krimināllietas no PSRS VDK Krasnojarskas novada pārvaldes arhīva, Arhangeļskas, Kirovas, Molotovas (Permas), Novosibirskas, Staļingradas (Volgogradas), Čkalovas (Orenburgas) un citu apgabalu pārvalžu arhīviem par arestētajām un izvestajām personām no Latvijas 1941. gadā.¹⁷⁰

Vēlāk, līdz pat 1988. gadam, no PSRS savienoto un autonomo republiku VDK arhīviem, PSRS VDK novadu un apgabalu pārvalžu arhīviem Latvijas PSR VDK arhīvs saņēma krimināllietas, kurām Latvijas PSR VDK arhīvā pēc tajā laikā pastāvošajām instrukcijām bija jāglabājas, tajā skaitā arī 1940./41. gada krimināllietas, kas agrāk nebija atsūtītas uz Latviju.

Līdz 1990. gadam Latvijas PSR VDK arhīvā kopā ar krimināllietām par notiesātajiem, kuri par dzimtenes nodevību sodīti ar augstāko soda mēru vai miruši, un kuru lietas bija izbeigtas iepriekšējā izmeklēšanas stadijā arestētā nāves dēļ, glabājās arī šo personu uzskaites lietas par izsūtītajiem ģimenes locekļiem. Saskaņā ar KPFSR kriminālkodeksa 58.–1. pantu¹⁷¹ “dzimtenes nodevēja” pilngadīgie ģimenes locekļi skaitījās tie, kuri dzīvoja kopā ar viņu vai “nozieguma izdarīšanas” laikā bija viņa apgādībā, un ar PSRS Valsts drošības ministrijas Sevišķās apsūdzības lēmumu tie tika izsūtīti uz attāliem Sibīrijas rajoniem un viņiem atņēma vēlēšanu tiesības.

Pēc Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas 1990. gada 16. aprīļa lūguma Nr. 3/7 – 1743¹⁷² šīs lietas no Latvijas PSR VDK arhīva tika nodotas glabāšanā Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas arhīvā (tagadējais LVA fonds Nr. 1987).

Pamatojoties uz šo lūgumu, 1990. gada oktobrī Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas arhīvam tika nodotas arī 1941. gada 14. jūnija masveida operācijā arestēto personu krimināllietas, kas bija izbeigtas iepriekšējās izmeklēšanas stadijā, sakarā ar arestētā nāvi. Pavisam VDK atdeva Iekšlietu ministrijas arhīvam apmēram 700 šādas lietas.

1954. gadā, pamatojoties uz PSRS Valsts drošības ministra norādījumu,¹⁷³ PSRS republiku VDK arhīvos – arī LPSR VDK arhīvā – tika izveidoti izbeigto krimināllietu

¹⁶⁹ Turpat. 3. apr., 1.–48. lieta; sīkāk skat.: Bambals A. Staļinisma genocīds pret Latvijas armijas karavīriem Baigajā gadā // Komunistiskā totalitārā un genocīda prakse Latvijā: Konferences materiāli. – Rīga: Zinātne, 1992. – 74.–86. lpp.; Bambals A. 1940./41. gadā represēto latviešu virsnieku piemiņai // Latvijas okupācijas muzeja gadagrāmata. Pirmais gads. Genocīda politika un prakse. – Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2000. – 92.–158. lpp.

¹⁷⁰ LVA, 1986. f., 1. apr., 44900. l., 1. sēj., 107. lp.

¹⁷¹ KPFSR Kriminālkodekss. – 27. lpp.

¹⁷² LVA, 1986. f., 1. apr., 44900. l., 15. sēj., 72. lp.

¹⁷³ Turpat. – 1986. fonda vēsturiskā izziņa, – 7. lp. Diemžēl paša norādījuma nosaukums, izdošanas datums un numurs arhīva dokumentos nav atrasts.

fondi.¹⁷⁴ fondos bija jāglabā tās krimināllietas, kuras izbeidza, ja personas rīcībā nebija nozieguma sastāva vai pierādījumu trūkuma dēļ, kā arī līdz tiesai mirušo apsūdzēto krimināllietas.¹⁷⁵

Izbeigto krimināllietu fonds (tagad LVA 1986. fonda 2. apraksts) tika veidots kopš 1954. gada 17. decembra. Krimināllietas no krimināllietu pamatfonda tika pārvietotas izbeigto krimināllietu fondā, reģistrējot jaunā žurnālā ar speciālu indeksu „ П „ (прекращенный – pārtraukts vai izbeigts) un atzīmējot krimināllietu pamatfonda reģistrācijas žurnālā.

No 1954. gada 17. decembra līdz 1955. gada decembrim no krimināllietu pamatfonda uz izbeigto krimināllietu fondu tika pārvietots vairāk nekā 1200 lietu, bet 1956. gadā – vēl apmēram 800 lietu; gandrīz visas tās bija 1941. gadā apcietināto un notiesāto personu lietas. Turpmāk šo izbeigto krimināllietu fondu papildināja ar krimināllietām, kuras – ja personas rīcībā nebija nozieguma sastāva vai pierādījumu trūkuma dēļ – ar saviem lēmumiem izbeidza PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija, kara apgabalu tribunāli un PSRS republiku Augstāko tiesu Krimināllietu tiesu kolēģijas.¹⁷⁶

1965. gadā ar PSRS VDK priekšsēdētāja Vladimira Semičastnija pavēli PSRS Uļjanovskas apgabala pārvaldē tika izveidots apvienotais arhīvs Latvijas PSR, Lietuvas PSR un Igaunijas PSR VDK izbeigto krimināllietu glabāšanai.

1965. gada jūlijā izbeigtā fonda krimināllietas no Nr. 1 līdz Nr. 4506 kopā ar reģistrācijas žurnāliem Nr. 1 un 2 tika nosūtītas uz Uļjanovskas apgabala VDK arhīvu. Izbeigtā fonda krimināllietas, kurām bija jāglabājas Latvijas PSR VDK arhīvā, no citām VDK struktūrām tika nosūtītas uz Rīgu, kur tās reģistrēja un pārsūtīja turpmākai glabāšanai uz Uļjanovskas apgabala VDK arhīvu. Ar to arī izskaidrojams fakts, ka reģistrācijas žurnālos lietas no Nr. 4507 – Nr. 5580 reģistrētas divas reizes.¹⁷⁷

No 1989. gada decembra sakarā ar lielo darba apjomu VDK un lai varētu izpildīt PSRS Augstākās Padomes Prezidija 1989. gada 16. janvāra dekrētu “Par papildpasākumiem, kas veicami, lai atjaunotu taisnīgumu attiecībā uz 30.–40. un 50. gadu sākuma represiju upuriem”,¹⁷⁸ izbeigtā fonda lietas uz Uļjanovskas apgabala VDK arhīvu vairs nesūtīja.

1992. gada 6. augustā – saskaņā ar Krievijas Federācijas VDM un Latvijas Republikas valdības savstarpējo vienošanos – šīs lietas no Uļjanovskas apgabala tika pārvestas uz Latvijas Valsts arhīvu. Atbilstoši LVA un LR Ģenerālprokuratūras 1992.

¹⁷⁴ No krievu val. – Фонд прекращенный уголовных дел – izbeigto krimināllietu fonds.

¹⁷⁵ LVA, 1986. fonda vēsturiskā izziņa, – 8. lp.

¹⁷⁶ LVA, 1986. fonda vēsturiskā izziņa, – 8. lp.

¹⁷⁷ LVA, 1986.f., 3. apr., 26. l.

¹⁷⁸ PSRS AP Ziņotājs.– 1989. –18. janvāris, – 36. lpp.

gada 11. augustā noslēgtajam līgumam arī šīs lietas uz laiku nodeva glabāšanā Ģenerālprokuratūrai.

Saskaņā ar Latvijas Republikas Augstākās Padomes 1991. gada 26. martā pieņemto likumu "Par arhīviem" LR Ģenerālprokuratūra 1996. gada 31. maijā visas krimināllietas (pavisam 52 612), kā arī atbilstošu kartotēku nodeva valsts glabāšanā Latvijas Valsts arhīvā.¹⁷⁹

Šobrīd LVA 1986. fondā pēc tā vēsturiskās izcelsmes izveidoti trīs apraksti: 1. aprakstā iekļautas krimināllietu pamatfonda lietas; 2. aprakstā ir izbeigto krimināllietu fonda lietas (šī apraksta īpatnība ir tā, ka uz lietu vākiem pirms numuriem ir krievu alfabēta burts "П" (*krievu val. – прекращенный – izbeigts*); 3. aprakstā iekļauti 48 krimināllietu reģistrācijas žurnāli (22 – pamatfonda, 13 – izbeigto krimināllietu fonda un 13 – vecie lietu reģistrācijas žurnāli). Fonda aprakstos lietas kārtotas to numuru augošā secībā, savukārt fondam pakārtotā krimināllietu kartotēka veidota pēc alfabēta. Šā fonda lietu aprakstīšana vēl turpinās.

Runājot par 1940./41. gada Latvijas PSR IeTK (VDTK) krimināllietām – tās pēc būtības ir tiesu izmeklēšanas dokumenti.

Krimināllietas Latvijas PSR IeTK (VDTK) ieviesa, pamatojoties uz KPFSR kriminālkodeksa (1926. gada redakcijā) sadaļā Sevišķā daļa 1. daļā minētajiem "valsts noziegumiem" – 58.–59. panti ar apakšpunktiem.¹⁸⁰

Šīs lietas, kā minēts iepriekš, ierosināt varēja IeTK (VDTK) struktūrvienības, ja par pretpadomju darbībā aizdomās turētām personām bija savākts pietiekams daudzums kompromitējošu materiālu. Šīs lietas tapa uz aģentūras vai operatīvās informācijas bāzes, ko iepriekš bija vākuši un apkopojuši operatīvie darbinieki.

Krimināllietas uzsākšanai pret konkrēto personu bija nepieciešama prokurora sankcija.

Augšminētajās krimināllietās atrodas sekojoši dokumenti, kas atbilstoši instrukcijai uz lietas iekšējā vāka lietā tika iešūti stingrā secībā.

Iepriekšējās izmeklēšanas dokumenti:

1) lietā esošo dokumentu saraksts un lietā apsūdzēto personu saraksts (список лиц проходящих по делу). Pēc būtības šie dokumenti parasti atrodas lietas sākumā. 1940./41. gada izmeklēšanas lietās šos dokumentus rakstīja tas operatīvais darbinieks, kas pieņēma lietu lietvedībā. Ņemot vērā, ka šāda veida lietas tika veidotas lielā steigā, ieraksti tajās un

¹⁷⁹ LVA, 1986. fonda vēsturiskā izziņa. – 8. lpp.; Bambals A. 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietas.// Aizvestie.1941.14.jūnijs. (sast.: Bambals A., Kalnciema A., Kļaviņa D., Lase I., Pelkaus E., Riekstiņš J., Vītola L.), Latvijas Valsts arhīvs, Nordik. Rīga, 2001.– 29. lpp.

¹⁸⁰ KPFSR Kriminālkodekss.– 23.–33. lpp.

lietā esošo dokumentu saraksts nav atspoguļots pilnībā, proti, daudz maz precīzi fiksēti tikai tie dokumentu veidi, kas saistīti ar aizdomās turamās personas arestu, pratināšanu u.c. darbībām līdz apsūdzības uzrādīšanai vai, labākajā gadījumā – notiesāšanas brīdim;

2) aresta un kratīšanas noformēšanas materiāli (lēmums par apcietināšanu, lēmums par drošības līdzekļa izvēli, aresta orderis, arestētās personas anketa, aploksne ar 2 fotokartītēm, daktilokarte, izziņa par sodāmību, kratīšanas protokols, kvīts par kratīšanā izņemto mantu, ieroču, dokumentu un vērtslietu nodošanu glabāšanā, akts par dzīvokļa aizzīmogošanu).

Šo dokumentu noformēšanā ir vērojamas atšķirības starp lietām, kas ierosinātas laika posmā līdz 1941. gada maijam, kad visai strikti ievērota dokumentu radīšanas procedūra – rekvizīti u.c., un tām lietām, kas tapušas īsi pirms 14. jūnija masveida izsūtīšanas operācijas. Proti, pēdējām visai bieži trūkst šiem dokumentiem nepieciešamo rekvizītu: amatpersonu parakstu, dokumentu tapšanas laika, zīmoga nospieduma, lēmuma izpildītāju vārdu, apcietināto personu paraksta aresta ordera otrā pusē u.c. Tas liek domāt, ka šī dokumentu grupa radīta lielā steigā un pavisā.

3) izmeklēšanas materiāli (apsūdzētā pratināšanas protokoli, liecinieku liecības, lēmumi par apsūdzības uzrādīšanu, drošības līdzekļa maiņu vai grozīšanu).

Uz šo dokumentu grupu attiecināmas iepriekšminētās īpatnības. Acīmredzot Latvijas PSR VDTK operatīvajiem darbiniekiem īsi pirms 14. jūnija akcijas (maiņa beigās un jūnija sākumā – izsūtīto un vēlāk apcietināto personu lietas) nebija laika noformēt pratināšanas protokolus atbilstoši prasībām. Piemēram, Vjatlagā ieslodzīto pratināšanas sāktas tikai 1941. gada jūlija beigās un augustā vai pat rudenī,¹⁸¹ vai, piemēram, Krasnojarskas novadā Noriļlagā ieslodzītajiem bijušajiem Latvijas armijas virsniekiem vairumā gadījumu izmeklēšanas lietas noformētas tikai Noriļskā 1941. gada septembrī un oktobrī.¹⁸²

4) dokumentācija (akti, valsts iestāžu izziņas, ekspertīžu materiāli un citi oficiālie materiāli).

Atšķirībā no pratināšanas protokoliem – oficiālie dokumenti, tajā skaitā Latvijas PSR valsts iestāžu izziņas, izdotas pirmstiesas procesa izmeklētājiem (līdz 1941. gada 14. jūnijam) ir īsas, lakoniskas, ar nepieciešamajiem rekvizītiem (tiesa, ne vienmēr), ar iestādes nosaukumu, vadītāju parakstiem, zīmogiem u.c. Arī paši Latvijas PSR VDTK operatīvie darbinieki ir veikuši izziņu sastādīšanu no iestāžu dokumentiem. Piemēram, kāda LPSR VDTK 1. daļas operatīvā darbinieka (paraksts nesalasāms) 1941. gada 1. jūnijā rakstītajā izziņā par bijušo policistu Hermani Staģi ir norādīts: “*Izrakstīts no Rīgas*

¹⁸¹ LVA, 1986. f., 2. apr., P-3578. l., uzraudzības lieta, 5. lp.

¹⁸² LVA, 1986. f., 2. apr., P-2180. l., 1. lp.; LVA, 1896. f., 1. apr., 42966. l. u.c. lietas.

prefektūras II policijas iecirkņa amatpersonu uzskaites žurnāla, 4. sējuma, 8. lapas... Staģis Hermanis Jāņa dēls, dzimis 1901. gadā, dienēja policijā no 1920. līdz 1940. gadam...”¹⁸³

5) izmeklēšanas gaitas noformēšanas materiāli (protokols par izmeklēšanas materiālu uzrādīšanu, apsūdzētā medicīniskās apsekošanas izziņa, apsūdzības raksts).

Pēc oficiālajām pratināšanām un to protokolu sastādīšanas, apsūdzēto personu krimināllietās ir lēmums par apsūdzības uzrādīšanu ar apsūdzētās personas nozieguma kvalificēšanu pēc KPFSR 1926. gada kriminālkodeksa 58. panta attiecīgā apakšpunkta.

Tam seko apsūdzības raksts (обвинительное заключение) krimināllietā, ko rakstīja tas pats VDTK operatīvais darbinieks vai izmeklētājs, kas veica apsūdzētā pratināšanu. To parakstīja izmeklēšanas grupas vecākais, bet apstiprināja attiecīgās ieslodzījuma vietas (cietuma vai nometnes) apgabala, kurā atradās ieslodzījuma vieta, VDTK vadītājs un apgabala prokurors,¹⁸⁴ atsevišķos gadījumos – kara prokurors. Tiesa, bieži vien šajos 1941. gada rakstos nav visu nepieciešamo atbildīgo personu parakstu, zīmogu nospiedumu un citu rekvizītu. Tas netraucēja ieslodzītās personas notiesāt. Daudz procesuālo pārkāpumu ir tajās krimināllietās, kuras tika sūtītas izskatīšanai PSRS IeTK Sevišķajai apspriedei.

Krimināllietās parasti pirms vai pēc apsūdzības slēdziena ir ievietotas medicīniskās izziņas, kuras parasti rakstīja attiecīgās ieslodzījuma vietas ārsts par to, ka “...ieslodzītais saskaņā ar ieslodzījuma vietas ārstu komisijas atzinumu ir vesels un derīgs darbam.”¹⁸⁵ Atsevišķos gadījumos šajās izziņās norādīts raksts, ka tāds un tāds ieslodzītais ir II vai I grupas invalīds un ka tas derīgs “vieglam darbam” vai ieskaitīts vājo kontingenta sastāvā (слабосильный).

Ja ieslodzītais ieslodzījuma vietā mira (pirms vai pēc tiesas), par tā nāvi tika rakstīts akts par nāvi (акт о смерти). To parasti rakstīja ieslodzījuma vietas (cietuma vai nometnes) ārsts, norādot ieslodzītā vārdu, uzvārdu, tēva vārdu, dzimšanas gadu, viņa ārējas pazīmes un diagnozi, jeb nāves cēloni. Izziņu parakstīja ieslodzījuma vietas priekšnieks (vai viņa palīgs), konkrētās apakšnodaļas priekšnieks un medicīnas darbinieks (ārsts, medmāsa, ārsta palīgs).¹⁸⁶ Aktiem par nāvi parasti ir visai vienvēidīga forma un

¹⁸³ Turpat. – 1987. f., 1. apr., 17583. l., 5. lp. (bijušā VDK krimināllietu fonda lieta, 1990. gadā nodota LR Iekšlietu ministrijas arhīvā, tādēļ šobrīd atrodas fondā Nr. 1987 “1941. gada 14. jūnijā no Latvijas izsūtīto personu lietas”. Šeit un turpmāk šāda veida dokumentiem iekavās norādīts – bijušā VDK krimināllietu fonda lieta.

¹⁸⁴ LVA, 1986. f., 2. apr., P-8117. l., 17.–18. lp.

¹⁸⁵ LVA, 1987. f., 1. apr., 14281. l., 20. lp. (bijušā VDK krimināllietu fonda lieta).

¹⁸⁶ Turpat., 15798. l., 23.–23. op. lp. (bijušā VDK krimināllietu fonda lieta). Aktiem par nāvi parasti ir visai vienvēidīga forma un izklāsta saturs, tomēr ir vērojamas atšķirības to noformēšanā. Ieslodzījuma vietu (cietumu vai nometņu) slimnīcās mirušo ieslodzīto nāves akti parasti ir pedantiskāk noformēti: precīzi, līdz pat stundai un minūtei fiksēts nāves laiks, ir visu personu paraksti un to atšifrējumi, kā arī attiecīgā ārsta (lazaretēs vai slimnīcās), kas sastādījis aktu, paraksts un zīmogs.

izklāsta saturs, tomēr ir vērojamas atšķirības to noformēšanā. Ieslodzījuma vietu (cietumu vai nometņu) slimnīcās mirušo ieslodzīto nāves akti parasti ir pedantiskāk noformēti: precīzi, līdz pat stundai un minūtei fiksēts nāves laiks, ir visu personu paraksti un to atšifrējumi, kā arī attiecīgā ārsta (lazaretēs vai slimnīcās), kas sastādījis aktu, paraksts un zīmogs.¹⁸⁷ Arī norādīts, ka līķis apglabāts tādā un tādā ieslodzīto kapsētā.

Nometņu vai nometņu apakšpunktos rakstītie akti par nāvi ir paviršāki,¹⁸⁸ bieži vien nav norādīts nāves cēlonis vai diagnoze, vai vienkārši ir norādīts, ka miris un mirstīgās atliekas apbedītas, aktos nav arī visu nepieciešamo amatpersonu parakstu.

Akti par nāvi parasti ir rakstīti 4 eksemplāros, no kuriem 1. un 2. eks. nosūtīti ieslodzījuma vietas uzskaites daļai (no tiem – 1. eks. – ieslodzītā lietā), 3. eks. – konkrētās ieslodzījuma vietas apakšnodaļai (nometnē), 4. eks. – ieslodzījuma vietas medicīniskajai iestādei.

Reti ieslodzīto personu krimināllietās ir ieslodzīto apbedīšanas akti (акт о погребении), tie pārsvarā ir ieslodzīto personas lietās (личное дело заключенного), kas ir kā pielikumi krimināllietām.

6) lietiskie pierādījumi (atsevišķā aploksnē ar atsevišķu aprakstu pievienoti lietai).

1940./41. gada krimināllietās kā lietiskie pierādījumi apcietināto personu noziedzīgajai pretpadomju darbībai bieži vien kalpo neatkarīgās Latvijas laikā tapušie un aresta brīdi konfiscētie dokumenti, kas ir iešūti lietās.

Piemēram, aizsargu organizācijas dalībniekiem – aizsargu anketas,¹⁸⁹ aizsargu apliecības, militārpersonām – karaklausības apliecības, amatpersonām – dienesta apliecības, pat apbalvojumu apliecības un diplomu (Latvijas atbrīvošanas kara piemiņas zīmju, Latvijas Republikas 10. gadu jubilejas medaļu, pat ordeņu – Lāčplēša kara ordeņa, Atzinības krusta, Aizsargu Nopelnu krusta u.c. diplomu). Lietās bieži sastopamas neatkarīgās Latvijas laika pases un cita veida personu apliecinoši dokumenti.

Nereti sastopami izraksti no oficiālajiem izdevumiem, piemēram, 1939. gada biogrāfiskās vārdnīcas “Es viņu pazīstu”.¹⁹⁰

Šo dokumentu uzdevums bija apliecināt vienas vai otras apcietinātās personas piederību neatkarīgās Latvijas organizācijām vai iestādēm, apliecināt viņu nopelnus utt., kas VDTK operatīvajiem darbiniekiem atviegloja apsūdzētās personas noziedzīgās darbības kvalificēšanu: ”aizsargs”, “policists”, “buržuāziskās armijas virsnieks”,

¹⁸⁷ Turpat., 1986.f., 2.apr., P–10153. l., 25 lp.

¹⁸⁸ LVA, 1986. f., 2. apr., P–7657. l.

¹⁸⁹ Turpat., P–5406. l., 9. lp.

¹⁹⁰ LVA, 1986. f., 2. apr., P–7705. l., 11. l.

“buržuāziskās valsts ierēdnis” “politiķis” utt. Ne vienmēr šie dokumenti atbilstoši VDTK lietu noformēšanas instrukcijai krimināllietās ir atrodami atsevišķās aploksnēs, pārsvarā tie ir iešūti (izņemot pasēs un personas apliecības, kas atrodas aploksnēs) lietās.

7) apsūdzētās personas pašrocīgi rakstītie dokumenti (iesniegumi, lūgumi, kas saistīti ar izmeklēšanas gaitu, kā arī visa veida pārējie lūgumi par režīmu, par sūtījumu nodošanu utt.).

1941. gada krimināllietās no apsūdzēto personu pašrocīgi rakstītiem dokumentiem visbiežāk sastopamas ir tikai kasācijas sūdzības, kas rakstītas jau pēc notiesāšanas. Retāki dokumenti ir autobiogrāfijas un ieslodzīto lūgumi režīma jautājumos: apmeklēt ārstu, izsniegt siltākas drēbes vai personīgās mantas no noliktavas.

8) tiesu dokumenti (tiesas sēžu sagatavošanas protokoli, tiesas sēžu protokoli, spriedumi, to izraksti no Sevišķās apspriedes lēmuma).

Tiesas sēžu protokoli un spriedumi ir atrodami tikai to personu krimināllietās, kuras tika tiesātas.

Pārsvarā lietās tomēr lielākajai daļai ir ārpustiesas orgāna – Sevišķās apspriedes lēmumu izraksti (*Выписка из решения Особого Совецания*), kuros norādīts apsūdzētās personas vārds, uzvārds, dzimšanas gads, vieta un lēmuma saturs. Šajos Sevišķās apspriedes lēmumu izrakstos ir attiecīgās ieslodzījuma vietas uzskaites daļas dienesta atzīme par sprieduma izpildi. Tiesa, ne visos dokumentos ir šīs atzīmes, bet tajos, kuros ir, norādīts piespriestais ieslodzījuma termiņš, laiks un noņemšanas vieta. Ja piespriests augstākais soda mērs, norādīts (arī atsevišķās izziņās) tā izpildes laiks.

Akti par nošaušanu pārsvarā ir iekļauti ieslodzīto personas lietās,¹⁹¹ Latvijas PSR (PSRS) VDTK izmeklēšanas lietās, kas ierosinātas 1941. gadā. Gadījumā, ja apsūdzība tika uzrādīta vairākām personām, dokumenti tika sistematizēti pēc jau minētās shēmas par katru apsūdzēto atsevišķi, bet vispirms – par arestu, tad protokoli, medicīniskās apsekošanas dokumenti, pēc tam pārējā dokumentācija.

Krimināllietās esošie dokumenti, kā to paredzēja instrukcija, tika sašūti tikai pēc apsūdzības slēdziena sastādīšanas. Lietas materiāli iešūšanai tika sistematizēti izmeklēšanas procesā. Instrukcija paredzēja, ka vienā lietā vai lietas sējumā nav vēlams iešūt vairāk par 300 lapām. Ja dokumentu bija vairāk, tika veidoti sējumi.

Lietu noformēšanas instrukcijā cita starpā bija piebilde: “*Par materiālu sistematizācijas kārtību vairāku sējumu lietās – norādījumus var saņemt 1. specdaļā*”.¹⁹²

Visām krimināllietām uz lietas pirmā vāka augšējā labajā stūrī bija dienesta atzīmes “pilnīgi slepeni” (*совершенно секретно*), “slepeni” (*секретно*) un “glabāt

¹⁹¹ Turpat., P-7701. l. 1., 7. lp.

¹⁹² LVA, 1986. f., 2. apr., P-2512. l., lietas vāks op.

mūžīgi” (хранить вечно). Uz lietas vāka – uzraksts “PSRS Iekšlietu tautas komisariāts”.¹⁹³ Nedaudz zemāk tika norādīts tas IeTK (vai VDTK) republikas vai apgabala orgāna (pārvaldes) nosaukums, kas lietu bija ierosinājusi.

Zīmīgi, ka daudzām 1940./41. gadā apsūdzēto personu izmeklēšanas lietām uz vāka ir izcelta dienesta atzīme: “*Pēc izskatīšanas tiesā un sprieduma spēkā stāšanās brīža lieta nekavējoši nododama [jāatgriež] PSRS IeTK 1. specdaļā*”.¹⁹⁴

Turpat arī norādīts, ka šīs lietas nodošanu noformē ar attiecīgās IeTK pārvaldes priekšnieka vai viņa vietnieka lēmumu.

Paralēli krimināllietai atbildīgais IeTK (VDTK) darbinieks, kas pieņēma šo lietu lietvedībā, izveidoja arī Uzraudzības lietu (*наблюдательное дело*) izmeklēšanas lietā jeb krimināllietā. Tajā tika apkopotas galveno procesuālo dokumentu kopijas, šī lieta kalpoja kā uzskaites dokuments, pēc kura varēja īstenot uzraudzību pār izmeklēšanas lietas gaitu, kā arī īstenot kontroli. Šajās lietās būtībā ir sakopota dažāda aizmuguriska sarakste par apsūdzēto personu, krimināllietas nodošanu, pārsūtīšanu, ziņu pieprasīšanu utt. par izmeklējamo personu vai IeTK un VDTK orgānu sarakste. Lieta parasti glabājās attiecīgā IeTK vai VDTK uzskaites daļā, kuras tiesvedībā tā atradās.

Uzreiz jāatzīmē, ka ne visās LVA 1986. fondā esošajās 1. un 2. apraksta krimināllietās ir saglabājušās šīs uzraudzības lietas.

IeTK (VDTK) izmeklētājs, kas uzsāka izmeklēšanu, katrā konkrētajā lietā līdztekus rakstīja arī uzskaites kartīti (forma Nr. 1) krimināllietu uzskaites kartotēkai četros eksemplāros (1. eks. – izmeklēšanas iestādē; 2. eks. – IeTK (VDTK) 1. specdaļā; 3. eks. – lietā; 4. eks. – prokuratūrā).

Pie tam, ja apsūdzētā persona bija vairākkārt tiesāta, par katru nākamo sodāmību bija jāstāda jauna kartīte.

Latvijas Valsts arhīvā esošajās IeTK (VDTK) krimināllietās nereti kā pielikumi ir ievietotas dažāda veida lietas par apsūdzēto personu. Visbiežāk sastopama ir:

Ieslodzītā personas lieta (*личное дело заключенного*).¹⁹⁵ Šīs lietas apsūdzētajām personām jau ieviesa ieslodzījuma vietās: cietumos – Maskavā, Čkalovā, Kirovā, Permā, Sverdlovskā, Soļikamskā, Soļiļeckā, Astrahaņā, Krasnojarskā u.c., kā arī Gulaga nometnēs – Vjatlagā, Usoļlagā, Sevurallagā, Kraslagā, Noriļlagā u.c. vietās jau nometņu apstākļos.

Līdzīgi kā krimināllietās, uz tās vāka norādīts ieslodzītās personas uzvārds, vārds, tēva vārds, datums, kad lieta ierosināta un kad beigta, kā arī ieslodzītās personas lietas

¹⁹³ Turpat., lietas vāks.

¹⁹⁴ Turpat

¹⁹⁵ LVA, 1987. f., 1. apr., 494–R. 1., 96. lp. (bijušā VDK krimināllietu fonda lieta).

numurs. Atsevišķos gadījumos uz vāka norādīts tās iestādes nosaukums, kas apstiprinājusi spriedumu, soda izciešanas termiņa sākumu un beigas, kā arī kriminālkodeksa pants, pēc kura ieslodzītais notiesāts.¹⁹⁶

Daži dokumenti, piemēram, lēmums par drošības līdzekļa izvēli, aresta orderis un citi svarīgākie dokumenti ieslodzītā personas lietā dublējas ar dokumentiem krimināllietā, tomēr tā ir jūtami plānāka, un dokumenti galvenokārt saistīti ar ieslodzītās personas uzturēšanu ieslodzījuma vietā.

Ieslodzītās personas lietā atrodas: anketa vai uzskaites–statistikas kartīte ar ieslodzītās personas fotokartīti un pašrocīgu parakstu, ka anketā minētās ziņas ir patiesas. Anketa sastāv no 21–25 pozīcijām ar jautājumiem par personas sociālo izcelšanos, tautību, izglītību, valodas zināšanām, dienestu armijās, darbu, radniekiem, ģimenes sastāvu, to sodāmību utt., anketas noslēgumā ir ieslodzījuma vietas uzskaites daļas darbinieka paraksts.

Tālāk seko daktilokarte, personas uzskaites rādītāju karte (par izstrādes dienu uzskaitījumu, darba normu izpildi u.c. rādītājiem), personas lietas formulārs (uzskaite par ieslodzītās personas virzību), medicīnisko apsekošanu rezultāti, izziņas, izraksti no tiesas sēžu, kara tribunālu, tiesu un kara kolēģiju, Sevišķās apspriedes u.c. tiesu orgānu protokoliem, akti par sprieduma izpildi (piemēram, nošaušanu), akts par ieslodzītās personas nāvi, akts par ieslodzītās personas apglabāšanu vai akts par ieslodzītās personas atbrīvošanu un cita veida dokumenti, kas saistīti ar ieslodzītās personas uzturēšanu ieslodzījuma vietā.¹⁹⁷

Jāatzīmē, ka ne visās izmeklēšanas jeb krimināllietās kā pielikumi atrodas šīs ieslodzītās personas lietas. Saskaņā ar PSRS IeTK (VDTK) norādījumiem tām bija jāglabājas to PSRS Gulaga cietumu vai nometņu pārvalžu arhīvos, kuru pakļautībā atradās katra konkrētā ieslodzījuma vieta. Šodien tas ir grūti izskaidrojams apstāklis, ka atsevišķās krimināllietās atrodas šīs ieslodzītās personas lietas. No vēsturiskās izziņas viedokļa tās ir unikālas, jo šajās lietās ir precīzi fiksēti ieslodzīto nāves datumi (nošaušanas vai miršanas akti, arī apbedīšanas akti), precīzāk sakot, ziņas, kas nav atrodamas krimināllietās.

Piemiņas krājumā “Aizvestie”, fiksējot izsūtīto un notiesāto personu nāves datus, visprecīzākās ziņas ir iegūtas tieši no šāda veida dokumentiem.

Būtībā vēl šodien šīs pavisam plānās ieslodzīto personu lietas atrodas tajos Krievijas Federācijas Federālā Valsts drošības dienesta vai Iekšlietu ministrijas apgabalu (ieslodzījuma vietu) pārvalžu arhīvos, kuru pakļautībā pēc piekritības atradās katra

¹⁹⁶ Turpat., 19289. l., 105. lp. (bijušā VDK krimināllietu fonda lieta).

¹⁹⁷ LVA, 1986. f., 2. apr., P–7701. l., ieslodzītā personas lieta, 1.–11. lp.

konkrētā Gulaga nometne vai cietums. To apliecina arī Latvijas ekspedīcijas “Vjatlags–Usoļlags ‘95” dalībnieku, viens no kuriem ir promocijas darba autors, uzkrātā pieredze.¹⁹⁸

Secinājumi

Pirmkārt, augšminētie krimināllietu dokumenti pēc savas būtības ir padomju represīvās sistēmas tiesu izmeklēšanas materiāli, kas apliecina padomju totalitārā režīma vērsto pret Latvijas iedzīvotājiem 1940.–1941. gadā – pirmās padomju okupācijas laikā. Kā arī otrās padomju okupācijas laikā no 1944. – 1991. gadam. Sevišķi nežēlīgs šis terors bija pret nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem no 1944. 1953. gadam. Vēlāk pret padomju režīma ideoloģiskajiem pretiniekiem (citādi domājošiem, disidentiem u.c.)

Otrkārt, VDK krimināllietu arhīva fonda tapšanas un izveides apstākļi ir sarežģīti, kas apliecina, ka ne visas notiesāto personu krimināllietas atrodas Latvijā, bet vēl joprojām atrodas Krievijas Federācijas speciālo dienestu arhīvos, un līdz ar to dokumentu sastāvs nebūt nav pilnīgs. Tomēr Latvijā esošo dokumentu kopums ir pietiekams, lai to zinātniski izvērtētu.

Treškārt, ņemot vērā krimināllietās esošo dokumentu sastāvu un saturu, tajos ietvertā informācija būtu izmantojama pēc rūpīgas analīzes un salīdzināšanas ar citiem dokumentiem.

Ceturtkārt, ņemot vērā VDK krimināllietu visai iespaidīgo apjomu, to zinātniskai izvērtēšanai no avotpētniecības viedokļa būs nepieciešams ilgāks laiks un padziļināti pētījumi.

2.2. Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljonu dokumenti.

Bijušās LPSR VDM iznīcinātāju bataljonu kaujinieku personas lietu kā savdabīga vēstures avota īpatnības.

1. Jauns, līdz šim pilnībā neapgūts un neizvērtēts vēstures avots. Latvijas historiogrāfijā analizēts tikai pieminot avotu apskatā H.Stroda darbā “Latvijas nacionālo partizānu karš 1944.-1956.”¹⁹⁹ vispārējā Latvijas nacionālās pretošanās kustības vēstures kontekstā.
2. Dokumentu radīšanas īpašie apstākļi- VDM (vēlāk VDK) darbības īpašais režīms: slepenība, atšķirīga no tradicionālās – lietvedība, dokumentu īpašie saglabāšanas, aprakstīšanas un izmantošanas apstākļi.
3. Dokumentu pilnīgums. Bijušās LPSR VDM (VDK) arhīvā saglabātas ir tikai 247 lietas : pavēles, uzskaites grāmatas un sarakstes dokumenti kā arī iznīcinātāju bataljonu

¹⁹⁸ Bambals A. “Vjatlags–Usoļlags ‘95” // Lauku Avīze. – 1995.gada 4. augusts.; LVA, 1701. f., 3. apr., 85., 86. l. (Vjatlagā ieslodzīto Latvijas iedzīvotāju saraksts).

¹⁹⁹ Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš.1944-1956. –R., 1996., 21.lpp.

komandējošā sastāva (algotais un nealgotais štata sastāvs, vadība un operatīvais sastāvs) lietas. Par 44 000 iznīcinātāju bataljonu dalībniekiem ziņas saglabājušās tikai kartotēkā, bet personu lietas ir tikai 2823, un divi šo lietu reģistrācijas žurnāli.²⁰⁰

4.Latvijā dzimušo iznīcinātāju bataljonu kaujinieku personu lietās esošā informācija apliecina šo personu kolaboracionistisko sadarbību ar padomju okupācijas režīmu Latvijā pēc II pasaules kara.

5. Dokumentu saturs īpatnības. Personu lietas satur t.s. sensitīvo informāciju par kaujiniekiem (ziņas par personas rasi, etnisko piederību, reliģisko, filozofisko un politisko pārliecību, dalību arodbiedrībās, ziņas par personas veselību un seksuālo dzīvi), šo dokumentu izmantošanu nosaka Latvijas Republikas normatīvie akti, tajā skaitā 2000.gada 23.martā Saeimā pieņemtais “Fizisko personu datu aizsardzības likums”. Tādēļ to izmantošana vēstures pētniecībā būtu pieļaujama zinātnisko tēmu ietvaros, atbilstoši šim likumam un 2010.gada 11.februārī LR Saeimā pieņemtajam “Arhīvu likumam” LPSR VDM iznīcinātāju bataljonu izveidošanās.

Lēmumu par iznīcinātāju bataljonu izveidošanu PSRS Tautas komisāru padome (TKP) pieņēma 1941. gada 24. jūnijā, ar PSRS VDTK pavēli Nr.0084 tie tika izveidoti PSRS rietumu apgabalos.²⁰¹ Tomēr Latvijā tos sāka veidot tikai pēc kara. Balstoties uz šo PSRS TKP 1941.gada lēmumu LK(b)P CK 1.sekretārs J.Kalnberziņš un LPSR iekšlietu tautas komisārs A.Eglītis 1944.gada 13.jūlijā Maskavā parakstīja pilnīgi slepeno pavēli Nr. 001/47 “Par iznīcinātāju bataljonu organizāciju”, kas adresēta visiem LKP pilsētu un apriņķu komiteju pirmajiem sekretāriem un visiem LPSR VDTK pilsētu un apriņķu nodaļu priekšniekiem.²⁰² Iznīcinātāju bataljoni Latvijas teritorijā reāli sāka darboties no 1944. gada (atsevišķos apriņķos no 1945./ 46. gada).

Iznīcinātāju bataljonus (100-200 kaujinieku sastāvā) padomju okupācijas vara izveidoja katrā apriņķī, to darbību vadīja LPSR VDTK (VDM) apriņķa daļu priekšnieki un atbildīgie LK(b)P apriņķu un pilsētu komiteju darbinieki. Iznīcinātāju bataljonu darbības mērķis bija apspiest nacionālās pretošanās kustību Latvijā, kā arī nodarboties ar citiem sabiedriskās kārtības nodrošināšanas jautājumiem. To pamatsastāvs galvenokārt bija veidots no bijušajiem padomju armijas karavīriem, kas ieradās Latvijā no dažādiem toreizējās PSRS reģioniem. Katrā konkrētajā Latvijas apriņķī (vēlāk rajonā) iznīcinātāju bataljoni dalījās nealgotajā un algotajā personālsastāvā (vidēji līdz 50 cilvēku vienības), kas pamatā uzturējās apriņķu (vēlāk rajonu) centros. Komandējošo, jeb virsnieku sastāvu

²⁰⁰ LVA, 1822.fonds. 1.apraksts. Pavēles, uzskaites grāmatas un sarakstes dokumenti par Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu personālsastāvu. – 247 lietas; 2.apraksts. Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu kaujinieku un komandējošā sastāva personu lietas. – 2825 lietas.

²⁰¹ LVA, 1822. f., 1.apr., 204.l., 91.lp.

²⁰² LVA, 1822. f., 1.apr., 244.l., 6.-14.lp.

veidoja padomju aktīvistu, LK(b)P, un Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas norīkotie cilvēki (tādu bija ap 3000).

Iznīcinātāju bataljoni bija domāti kā palīgspēks tiem Latvijas PSR VDTK (vēlāk VDM) un IeTK militārajiem formējumiem (piemēram, PSRS IeTK 5. strēlnieku divīzija)²⁰³, kas aktīvi cīnījās pret nacionālajiem partizāniem.

Pavisam Latvijas PSR IeTK, IeM, (no 1947.gada – VDM) veidotajos iznīcinātāju bataljonos laika posmā no 1944. gada līdz 1955. gadam bija iesaistītas apmēram 44000 personas²⁰⁴. To precīzs skaits nav zināms. Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni kā tādi Latvijā pastāvēja līdz 1952.-1953.gadam, atsevišķos gadījumos līdz 1955.gadam, kad tos pakāpeniski izformēja²⁰⁵ Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu dokumenti Latvijas Valsts arhīvā.

Pamatojoties uz Latvijas Republikas Augstākās Padomes 1991. gada 24. augusta lēmumu “Par PSRS valsts drošības iestāžu darbības izbeigšanu Latvijā” tika izveidota komisija sekojošā sastāvā: bijušās Latvijas PSR VDK daļas priekšnieks L. Gailišs, Krievijas federālās drošības Aģentūras darbinieks V. Kolobovs, Latvijas Republikas Ministru Padomes komisijas grupas vadītājs K. Rancāns, Latvijas Valsts arhīva direktore D. Kļaviņa un Latvijas Valsts arhīva Dienesta dokumentu daļas vadītāja G. Drojasko, kas 1992.gada 31. janvārī sastādīja aktu par to, ka bijusī Latvijas PSR VDK 10.daļa nodod un Latvijas Valsts arhīvs pieņem Latvijas PSR VDK arhīva materiālus. Latvijas PSR VDK arhīva lietas pārveda no bijušās VDK ēkas Brīvības ielā 61 uz LVA Bezdzelīgu ielā 1.²⁰⁶

No saņemtajiem dokumentiem tika atlasītas lietas par LPSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoniem. 1822.fonda dokumenti bijušās Latvijas PSR VDM arhīvā ir izveidojušies laikā no 1944.gada līdz 1953.gadam.²⁰⁷ Tie tika iekļauti Latvijas Valsts arhīva 1822. fondā “Latvijas PSR Valsts drošības ministrija. Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944.- 1953.)”.

Šo dokumentu apstrādi veica Represēto personu dokumentu daļas darbinieki 1997. - 1998. gadā, kā rezultātā tika izveidots pastāvīgi glabājamo lietu apraksts Nr. 1 ar 257

²⁰³ Sīkāk skat. LVA, 1847. fonda Vēsturiskā izziņa.

²⁰⁴ LVA, 1822. f., 2. apr., kartotēka

²⁰⁵ Plašāk par iznīcinātāju bataljonu darbību skat. Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš.1944.-1956., Preses nams, -R., 1996.- 341.-384.lpp. ; Bambals A.Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljoni:1944-1956,- 277.-320.lpp. [raksts krājumā: Okupētā Latvija 1940-1990. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005.gada pētījumi] / LVK raksti, 19.sēj. –Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2007. -507 lpp.; Bambals A. Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošais sastāvs (1944 -1953). Struktūranalīze. – 374.-398.lpp. raksts krājumā: Okupētā Latvija 1940-1990. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006.gada pētījumi] / LVK raksti, 21.sēj. –Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2007.

²⁰⁶ LVA, 1822.fonda uzskaites lieta

²⁰⁷ LVA, 1822.f., 1.apr., 245.lieta.

lietām par 1944.- 1991.gadu. 1999. gadā tika izveidots pastāvīgi glabājamo lietu apraksts Nr. 2 ar 2825 lietām par 1944.- 1991. gadu.²⁰⁸

1. aprakstā iekļautas pavēles, uzskaites grāmatas un sarakste par Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu personālsastāvu. Lietas sakārtotas pēc Latvijas PSR aprinņiem, krievu alfabēta secībā.

2. apraksts veidots ar datora palīdzību LVA aplikācijā "Lietas". Fonda 1822 "Latvijas PSR Valsts drošības ministrija. Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni (1944.- 1953.)" dokumenti veido vienu sēriju, kurā iekļautas iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas. 2. aprakstā lietas sistematizētas lietu numuru pieaugošā secībā, proti, tādā veidā, kā tās savulaik reģistrētas valsts drošības ministrijas (vēlāk VDK) divos reģistrācijas žurnālos.²⁰⁹

Latvijas PSR VDM (vēlāk VDK) arhīvā šie divi personu lietu reģistrācijas žurnāli bija šo lietu apraksti. Kā uzziņas palīgrādītājs kalpoja iznīcinātāju bataljonu personālsastāva alfabētiskā kartotēka.

Dokumentu sastāva un satura analīze.

Kā jau minēts, tad 1. aprakstā iekļautas pavēles, uzskaites grāmatas un sarakste par Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu personālsastāvu.

Lietas sakārtotas pēc aprinņiem, krievu alfabēta secībā. No arheogrāfijas viedokļa šie dokumenti īpaši neatšķiras no tradicionālajiem padomju laika lietvedības dokumentiem, tādēļ šajā darbā sīkāk netiks analizēti. Pamatā norādītas šo avotu izmantošanas īpatnības vēstures pētījumos.

Latvijas PSR VDM IB kā represīvas institūcijas dokumenti kā vēstures avots ievērojamāki autoram šķiet 2. apraksta dokumenti, proti, iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas, tādēļ šeit sniegta dokumentu sastāva un satura analīze.

Iznīcinātāju bataljona komandējošā sastāva personas lietā dokumenti grupēti sekojošās četrās sadaļās:

I. sadaļa. Izziņas pēc formas Nr.1 (Slepena izziņa, sastāvoša no divām daļām ar galvenajām ziņām par kaujinieku). 1. daļa – pamatziņas par kaujinieku; 2. daļa – iepriekšējais darbs vai darbība.

I. Sadaļa. Dienesta gaitas saraksts (ar atzīmēm par iepriekšējo darbu civilajā dzīvē, partijas stāžu, dalību Lielajā Tēvijas karā frontē, dalību IeTK struktūrās utt.).

²⁰⁸ LVA, 1822.f., 1.-2. apraksts.

²⁰⁹ Turpat, 2. apr., 2. sērija, 1.-2. lieta.

- II. (atestācijas materiāli, partijas pirmorganizāciju, komjaunatnes un cita veida politiskie raksturojumi par kaujinieku).
- III. Nozīmējumi darbā VDM orgānos (partijas vai komjaunatnes orgāna, kas nosūta darbā IeM vai VDM struktūrās – lēmums). Sajā sadaļā iekļauti sekojoši dokumenti: Iesniegums par pieņemšanu darbā. Autobiogrāfija, Speciālā nozīmējuma VDM darbinieka anketa, Kadru uzskaites lapiņa, Speciālās pārbaudes materiāli un slēdziens par kaujinieka piemērotību darbam VDM iznīcinātāju bataljonā, Solījums vai paraksts par dienesta noslēpumu neizpaušanu, Ārstu komisijas slēdziens un citi dokumenti, tajā skaitā pavēļu izraksti par atbrīvošanu no iznīcinātāju bataljona un pensijas kārtošanas dokumenti.²¹⁰

Jāatzīmē, ka ne visās personu lietās šāda dokumentu sistematizēšanas struktūra ir ievērota. Acīmredzot, tas ir izskaidrojams ar lietvedības kārtošanas darba īpatnībām katrā konkrētajā iznīcinātāju bataljonā.

Personu lietas pamatā tika ieviestas tikai tiem kaujiniekiem, kuri bija iekļauti iznīcinātāju bataljonos kā algotas štata vienības.

Parasti personas lietas sākumā atrodas:

Dienesta pakāpju un nozīmējumu lapa (Листок званий и назначений - krievu val.), sastāvoša no divām daļām: I daļa – dienesta pakāpju lapa ar ailēm: Nr.p.k., piešķirtā militārā vai speciālā pakāpe, pavēles datums, kad pakāpe piešķirta, izdienas laiks šajā pakāpē. II daļa – Nozīmējumi, sastāvoša no ailēm: kādā vienībā vai daļā, kā rīcībā un kādā amatā kaujinieks nozīmēts, pavēles Nr., datums.

Piemēram, “*Haustova Ņina Fjodora m., LPSR VDM Talsu iznīcinātāju bataljona rēķinvede, iecelta amatā ar LPSR VDM 1947.gada 8.maija pavēli Nr 130, ar 1.jūliju; ar 1948.gada 20.jūliju atbrīvota pēc pašas vēlēšanās*”.²¹¹

Tālāk seko *Dienesta raksturojums* (Служебная характеристика – krievu val.), kuru parasti parakstīja iznīcinātāju bataljona komandieris un attiecīgā apriņķa VDM priekšnieks.²¹² Piemēram, par Ilvaru Bumbieri, kas dienēja Talsu apriņķa VDM iznīcinātāju bataljonā kā operatīvā vada algots kareivis ir teikts: “..b. I.Bumbieris vairākkārt ņēma aktīvu dalību kaujas operācijās nacionālo bandu likvidēšanā..”²¹³

Šiem personas lietas ievaddokumentiem seko to personu *Iesniegumi* iznīcinātāju bataljonu komandierim ar lūgumu “ *pieņemt darbā..*” iznīcinātāju bataljonā.

²¹⁰ Skat.piemēram LVA, 1822.f., 2.apr., 900.lieta

²¹¹ LVA, 1822.f., 2.apr., 902.l., 1.lp.

²¹² Turpat, 2.lp.

²¹³ Turpat, 82.l., 16.lp.

Piemēram, no Vladimira Kalvāna iesnieguma Daugavpils iznīcinātāju bataljona komandierim: “*Lūdzu pieņemt mani iznīcinātāju bataljonā kā kaujinieku. Visus man uzliktos pienākumus pildīšu godīgi un pēc labākās sirdsapziņas*”.²¹⁴

Jāatzīmē, ka ne visos iesniegumos parādās motivācija, kādēļ viens vai otrs cilvēks vēlējas iestāties iznīcinātāju bataljonā, bieži vien šie iesniegumi ir klišejsveida. Motivācija vairāk parādās pašrocīgi rakstītajās *Autobiogrāfijās*. Piemēram, no Valkas apriņķa iznīcinātāja I.Puidīša autobiogrāfijas redzams, ka neatkarīgās Latvijas laikā viņš bijis komjaunietis pagrīdnieks, vācu okupācijas laikā apcietināts un atradies ieslodzījumā Salaspils nometnē, nosūtīts spaidu darbos uz Vāciju, atgriezies Latvijā, padomju laikā kļuvis par Valkas pagasta milicijas inspektora palīgu, vēlāk VK(b)P biedru un Iznīcinātāju bataljona vada komandieri.²¹⁵

Iznīcinātāju bataljonu kaujinieku pašrocīgi rakstītās autobiogrāfijas ir vērtīgs izziņas avots, kas vairumā gadījumu atspoguļo motivāciju, kādēļ viena vai otra persona vēlējas iestāties dienestā VDM iznīcinātāju bataljonā.

Tālāk personas lietā atrodas *Kadru uzskaites personas lapa* (Личный листок по учету кадров – krievu val.), sastāvoša no 33 pozīcijām ar jautājumiem, uz kuriem potenciālajam iznīcinātājam bija jāsniedz atbildes. Atbilžu skaits vairākas reizes pārsniedza šīs anketas pozīciju skaitu. Piemēram, Uzvārds, vārds, tēva vārds, dzimums, dzimšanas mēnesis un gads, dzimšanas vieta, tautība, ticība, vecāku sociālais stāvoklis, paša sociālais stāvoklis, partijas piederība, dalība organizācijās (- līdz 1940.g.17.jūnijam, - pēc 1940.g.17.jūnija, - vācu okupācijas laikā utt.),

Izglītība, darba gaitas no pastāvīgās nodarbošanās sākuma, svešvalodu zināšanas utt. Tajā skaitā tādi jautājumi, - vai piedalījies revolucionārajā kustībā, vai piedalījies pilsoņu karā, vai piedalījies partizānu kustībā, dienests armijās un daudzi citi jautājumi. Šo anketu darbiniekam vajadzēja aizpildīt pašam, to parakstīja partijas komitejas sekretārs vai citos gadījumos iznīcinātāju bataljona komandieris.²¹⁶

Daudz apjomīgāka jau bija *LPSR VDM darbinieka sevišķa nozīmējuma anketa* (Анкета специального назначения работника МГБ – krievu val.). Tās ir dažādu veidu , arī nosaukumu, bet to būtība bija nemainīga. Anketa sastāvēja no 52 pozīcijām (pavisam 15 lappuses), un, lai gan tā dublēja iepriekšējās anketas jautājumus, tomēr bija plašāka un izvērstāka. Šajā anketā ietverti jautājumi par personas sodāmību, vai bijušas zaudētas balsstiesības, vai bijis ārzemēs un kādos apstākļos, vai radi dzīvo ārzemēs, armijā dienējošiem - sīks dienesta gaitas saraksts, bijušajiem PSRS IeTK, vēlāk VDTK un VDM

²¹⁴ Turpat, 16.l., 3.lp.

²¹⁵ LVA, 1822. f. , 2.apr., 38.l., 4.lp.

²¹⁶ Turpat, 247. l. , 4. – 5. lp.

darbiniekiem detalizētas gaitas šajos orgānos utt. Šajā anketā bija nepieciešams norādīt ziņas par tuvākajiem radniekiem: tēvu, māti, brāļiem, māsām, par sievas vai vīra radiem utt. Kā 52.jautājums norādīts – *Ko vēl vēlaties paziņot par sevi, par sievu, par vecākiem un radiem?* Persona, kas aizpildīja šo anketa bija brīdināta par nepareizu anketā prasīto ziņu sniegšanu. Anketu pieņēma VDM kadru daļas operatīvais darbinieks, pārskatīja VDM kadru daļas priekšnieks.²¹⁷

Šai anketai parasti seko iznīcinātāju bataljona kaujinieka *Solījums, jeb Saistības* (Обязательство – krievu val.), par to, ka kaujinieks apņemas turēt slepenībā visas ziņas un materiālus par IeM un VDMM orgānu darbību. Solījuma teksts bija sekojošs: “ *Es, apakšā parakstījies (Uzvārds, vārds, tēva vārds) sastāvēdams dienestā, tāpat arī pēc atvaļināšanas, ar šo solos un paņemos: sargāt vislielākā slepenībā visas ziņas un materiālus par IeM orgānu un IeM armijas darbību, nekādā veidā tos neizpaust un nedalīties ar tiem pat ar saviem vistuvākajiem radniekiem un draugiem. Ja es kādreiz nodarbošos ar rakstniecību vai skatuves mākslu, apņemos nekādā gadījumā neizpaust tiešā vai netiešā kārtā, tāpat arī presē (periodiskā un neperiodiskā), skatuves uzvedumus, literāriskos un tamlīdzīgos disputos un atsevišķās uzstāšanās, par VČK – OGPU – NKVD – MVD aģentūras un operatīvo darbu ne pagātnē, ne tagad; bet tādos gadījumos, kad augšā norādītie materiāli jau rokrakstā sagatavoti izdošanai, nepārdot izdevniecībām bez attiecīgu IeM orgānu atļaujas, norādot visu uzskaitīto augšā norādīto orgānu iepriekšējam pārskatam un sankcijai.*

Visa augšā norādītā neizpildīšana man draud ar atbildību pēc attiecīgiem Kriminālā kodeksa pantiem (seko paraksts un datums).”²¹⁸

Kaujinieku personu lietās sastopamie Solījumi ir vairāku veidu, ar saturiskām izmaiņām vienā vai otrā gadījumā lietojot iekšlietu un valsts drošības orgānu saīsinājumu abreviatūras: IeTK, VDTK, IeM, VDM, arī NKVD u.c.

No 1947.gada 9.jūnija, kad tika pieņemts PSRS Augstākās Padomes Prezidija Dekrēts par paredzētajiem sodiem par valsts noslēpuma ziņu izpaušanu, iznīcinātāju bataljonu kaujiniekiem zvērot uzticību VDM orgāniem, vajadzēja parakstīties arī par to, ka viņi ir brīdināti par atbildību, kādu paredz minētais dekrēts, un, ka viņi ir iepazinušies ar izrakstu no šī Dekrēta.²¹⁹

Tālāk personas lietā seko iznīcinātāju bataljona kaujinieka *Radnieku saraksts*, kurā noteikti bija ierakstāmi: darbā pieņemamā –sieva, vīrs, tēvs, māte, brāļi, māsas un viņu sievas, vīri. Citi radnieki sarakstā bija ierakstāmi tādā gadījumā, ja iznīcinātāju bataljonā

²¹⁷ Turpat, 82.l., 6.-13.lp.

²¹⁸ LVA, 1822.f., 2.apr., 902.l., 16.lp.

²¹⁹ Turpat, 89.l., 17.lp.

pieņemamais vai viņa sieva – vīrs uzturēja ar viņiem sakarus. Saraksts noteikti bija rakstāms ar tinti.²²⁰

Izziņa par iznīcinātāju bataljona kaujinieka veselības stāvokli. Būtībā izziņas ir diezgan formālas, jo tajās ir tikai atsevišķu ārstu, piemēram, acu ārsta, iekšējo slimību ārsta un neirologa slēdzieni, ka “darbinieks ir vesels”. Izziņas parasti ir izsniegušas vietējās poliklīnikas.²²¹

Personas lietā atrodas iznīcinātāju bataljonā darbā pieņemamās *Personas speciālās pārbaudes plāns* (slepens) (План специальной проверки – krievu val.), kuru apstiprināja LPSR VDK kadru daļas priekšnieka vietnieks. Ilgus gadus tas bija pulkvedis Elmārs Kerre. Būtībā šis plāns ir anketa sastāvoša no 3 daļām.

Pirmā - kas tiek pārbaudīts (norādīts uzvārds, iniciāļi un radniecības pakāpe ar iznīcinātāju bataljona kaujinieku). Šajā sadaļā tika norādīti ģimenes locekļi - tēvs, māte, brāļi, māsas, dzīvesbiedri.

Otrā – kur pārbaude tiek veikta (pēc personas dzīvesvietas, pēc tās VDM 1.specdaļas materiāliem). Latvijā iebraucējiem no citām PSRS republikām vai apgabaliem pieprasījumi tika sūtīti uz attiecīgās PSRS republikas vai apgabala VDM 1.specdaļu, no kurienes šī persona ieradusies Latvijā. Latvijā dzīvojošiem – pēc LPSR VDM 1.specdaļas materiāliem. Trešā sadaļa – kādi fakti tiek pārbaudīti. Parasti tie bija dienests armijā, atrašanās vācu okupētajās teritorijās, radošā darbība u.c. fakti, kā arī kompromitējošu materiālu esamība.²²²

Pārbaudes materiāli (Материалы проверки – krievu val.). To ir daudz un dažādi, izziņas un uzziņas, raksturojumi no iepriekšējām dzīves vietām vai darba vietām u.c. Pārbaude bija reglamentēta. Vispirms tika sastādīta izziņa par to, kādas ziņas pieprasāmas, tajā skaitā tika uzrakstīta Uzskaites kartīte. Izziņas no personas iepriekšējās dzīvesvietas.

Izziņas par sodāmību, ja persona agrāk ir bijusi aizturēta, piemēram par spekulāciju (tādu gadījumu no PSRS atbraukušajiem ir daudz), vai arī atzīme, ka kompromitējošu materiālu nav. Parasti tas ir iespiests zīmogs pieprasījuma otrajā pusē: “*Pēc LPSR VDM operatīvās izziņu kartotēkas ziņu nav*”, un attiecīgā inspektora paraksts, kas šo izziņu sastādījis.

Bez tam personas lietās bieži ir arī *atsevišķi izmeklēšanas materiāli*, ja iznīcinātāju bataljona kaujinieks ir veicis kādus disciplinārpārkāpumus, piemēram, dzērumā pielietojis

²²⁰ Turpat, 902.l., 17.lp.

²²¹ Turpat, skat.piem. 21.l., 6.lp.; 71.l., 5.lp.

²²² Skat.piemēram, LVA, 1822.f., 2.apr., 902.l., 18.lp.

ieroci vai huligāniski uzvedies (piemēram J.Neimaņa lieta)²²³. Ir šo izmeklēšanā iesaistīto personu pratināšanas protokoli. Parasti izmeklēšanu veica Latvijas PSR VDM Sevišķā inspekcija.

Iznīcinātāju bataljonu kaujinieku personas lietas parasti noslēdz *Izraksts no LPSR VDM pavēles* iznīcinātāju bataljonu personālsastāvam par to, ka tāds un tāds iznīcinātāju bataljona kaujinieks ir atbrīvots no tāda un tāda iznīcinātāju bataljona, minot viņa ieņemamo amatu. Parasti figurē motivācija- “ *pēc paša vēlēšanās*”, retāk par disciplināriem pārkāpumiem vai neatbilstību amatam.

Pavēli par atbrīvošanu no iznīcinātāju bataljona parakstīja LPSR valsts drošības ministra vietnieks (vairumā gadījumu – A.Jefimovs) un LPSR VDM kadru daļas priekšnieks (vairumā gadījumu – E.Kerre).²²⁴

Atsevišķās lietās ir atrodami t.s. Pensijas dokumenti, jeb materiāli. Tie tika veidoti tādos gadījumos, ja bijušais iznīcinātāju bataljonu kaujinieks vēlāk, 60. – 80.gados pieprasīja LPSR MP VDK atbilstoši tā laika likumdošanai izziņas par dienestu VDM iznīcinātāju bataljonos pensijas pārrēķināšanai.

Jāatzīmē, ka saskaņā ar PSRS Ministru Padomes Valsts drošības komitejas 1955.gada 14.marta skaidrojumu Nr. 22/s/9838 – personām, kas dienējušas iznīcinātāju bataljonos Baltijas republikās komandējošā sastāva štata amatos ar pakāpi jaunākais leitnants un augstāku, kas ir sarkanās armijas, iekšlietu ministrijas vai valsts drošības komitejas rezerves uzskaitē, izmaksājot izdienas pensiju ar procentu likmi par nokalpotajiem gadiem, nozīmējot pensiju, kā arī ieskaitot no jauna dienestā iznīcinātāju bataljonos – skaitīja dienesta [laiku] stāžu kā dienestu valsts drošības orgānos.²²⁵

Interesanti, ka tieši pensijas dokumenti ir ievērtības cienīgi ar to, ka tajos norādīti un aprakstīti visi iznīcinātāju bataljonu algoto kaujinieku varoņdarbi cīņā pret nacionālajiem partizāniem Latvijā pēckara posmā. Šos aprakstus papildina aculiecinieku liecības un dažāda veida arhīva izziņas.

Savdabīgas ir šo personas lietu hronoloģiskās robežas, atsevišķās lietās ir atrodami dokumenti par laika posmu līdz pat 1991.gadam. Šādu dokumentu atrašanās lietās ir izskaidrojama ar bijušo iznīcinātāju bataljonu kaujinieku pensijas, sociālo un citu jautājumu kārtošānu. Šo dokumentu pievienošana lietās tika veikta 60. – 80.gados, kad tie atradās Latvijas PSR VDK arhīvā.

²²³ Turpat, 21.l., 8-33.lp.

²²⁴ Turpat, 902. l. , 33.lp.

²²⁵ LVA, 1822. f., 2. apr., 517.l., 48.lp.

Latvijas Valsts arhīvā nav analoģu dokumentu par minēto periodu. Pavisam LVA 1822.fonda 2.aprakstā atrodas 2823 šādas iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas un divi šo lietu reģistrācijas žurnāli.

Iznīcinātāju bataljonu kaujinieku personas lietas kā kolaborācijas vēstures avots. Jautājums par kolaborāciju padomju okupācijas režīmā Latvijā vēstures literatūrā līdz šim nav pienācīgi aplūkots. Kolaborācijas jēdzienu vēsturnieki ir saistījuši ar nacistiskās Vācijas okupācijas varu.²²⁶

Vēsturnieks K.Kangeris norāda, ka Latvijā līdz šim lietots jēdziens "kolaboracionisms". Svešvārdu vārdnīcās tas traktēts kā " dzimtenes nodevēju vai nodevīga sadarbība ar hitleriskajiem okupantiem II pasaules kara laikā".²²⁷ Rīgā 1987.gadā izdotajā Politiskajā Enciklopēdijā tam dots plašāks skaidrojums, ka "par kolaboracionistiem sauc visus dzimtenes nodevējus, kas sadarbojas ar okupantiem". Pēc neatkarības atjaunošanas iznākušajās svešvārdu vārdnīcās jēdziens " kolaboracionisms" skaidrots kā " Nodevīga sadarbība ar okupācijas varas iestādēm".²²⁸ Pati jaunākā svešvārdu vārdnīca jēdzienu "kolaboracionisms" definē kā (no franču valodas – collaboration - sadarbība) – "dzimtenes nodevēju sadarbību ar okupantiem, okupācijas režīmu"; jēdziens "kolaboracionists" – "dzimtenes nodevējs, kas sadarbojas ar okupantiem, okupācijas režīmu".²²⁹

Vēsturniece I.Kreituse runājot par kolaboracionisma problēmas nostādni atzīmē: " *Kolaboracionisma problēmas risināšana nav saistāma tikai ar nozieguma konstatēšanu un soda mēra noteikšanu.Tā ir saistāma ar ļoti jūtīgu un tanī pašā laikā tādu aktuālu jautājumu kā izlīgums un piedošana.Nozīmīga un dažādi risināma problēma tā bijusi visos laikos, cik vien ilgi pastāv nodevība un atmaksa par to.* " ²³⁰

K.Kangeris norāda, ka rietumos jēdzienu "kolaboracionisms" galvenokārt lietoja franču autori, lai uzsvērtu atšķirību starp vispārēju sadarbību (kolaborācija) un nodevīgu sadarbību (kolaboracionisms). Jēdziena "kolaborācija" lietošanu latviešu valodā galvenokārt sāka ieviest Rietumos dzīvojošie latviešu autori.²³¹

²²⁶ Kangeris K. Izvēles iespējas:"Jaunā Eiropa", padomju republika vai neatkarīga valsts.Valsts tiesiskie jautājumi un "lielā politika" kara gados (1941-1945)// Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 1.sējums. Krājumā: Latvija otrajā pasaules karā.Starptautiskās konferences materiāli.1999.gada 14.-15.jūnijs, Rīga, 2000. – 79. – 94 .lpp.

²²⁷ Latviešu literārās valodas vārdnīca. –R.,1980.,4.sēj. – 299.lpp.

²²⁸ Svešvārdu vārdnīca. – R., 1996. - 377. lpp.

²²⁹ Svešvārdu vārdnīca. Dr.phil.J.Baldunčika red., -R., Jumava, 1999. - 364.lpp.

²³⁰ Kreituse I. Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940.gada jūnijā – augustā. Problēmas nostādne. // Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 7.sējums. Krājumā: Okupācijas režīmi Latvijā 1940. – 1956. gadā, Rīga, 2002. – 36. lpp.

²³¹ Kangeris K. Op. Cit.- 89.lpp.

Kolaborācijas jēdzienu saistībā ar vācu okupācijas režīmu, šķiet vairāk pētījuši rietumu vēsturnieki. Tā Šveices vēsturnieks Verners Ringss izdala četras grupas: 1) bezierunu kolaborācija; 2) neitrālā kolaborācija; 3) nosacītā kolaborācija; 4) taktiskā kolaborācija.²³²

Profesors Inesis Feldmanis uzskata, ka kolaborācijas jēdziens, tāpat kā pretošanās kustība nav viennozīmīgi traktējami un tos vajadzētu lietot diferencēti – runājot par pirmo padomju okupāciju, nacistu okupāciju, otro padomju okupāciju, pie tam ņemot vērā katru konkrēto situāciju, notikumu apstākļus un vēsturisko fonu.²³³

I.Feldmanis akcentē domu: *“Ar padomju un nacistu okupācijas politiku Latvijā parsasti saista tādas parādības kā kolaborācija un pretošanās kustība. Savā ziņā abas šīs parādības bija Latvijas iedzīvotāju atbilde uz vienu un to pašu laikmeta izaicinājumu – Latvijas valsts iznīcināšanu”*.²³⁴ I.Feldmanis atzīst: *„ Kas attiecas uz otru padomju okupāciju, tad pirmajos tās desmit gados, kad norisinājās bruņota cīņa pret okupantiem(latviešu nacionālie partizāni), jēdziens”kolaborācija” atkal šķiet visai piemērots (Latvija no jauna atrodas pirmā okupanta pakļautībā), lai raksturotu okupācijas varas un vietējo iedzīvotāju sadarbību.”*²³⁵

Promocijas darba autors visumā pievienojas šim I.Feldmaņa atzinumam par „kolaborācijas” jēdziena lietošanu pēckara Latvijas vēstures pētniecībā (piemēram, LPSR VDM Iznīcinātāju bataljonu kaujinieku darbības izvērtējumā), tomēr vienlaikus atzīst Evas-Klaritas Petai izteikto domu, ka: *„... koncepciju un kategoriju definīcijas, uz kuru pamata mēs vērtējam pagātņi, parasti ir šābrīža politisko un sociālo apstākļu un domāšanas veida produkti.Tas nav oriģināls secinājums, ne arī ir kas pārsteidzošs. Skaidrojot vai attaisnojot savu rīcību, mēs visi atsucamies uz savu pagātnes pieredzi vai uz citu cilvēku pieredzes sniegtajām mācībām.”*²³⁶

Runājot par PSRS (Latvijas PSR) VDM Iznīcinātāju bataljonu darbība Latvijas teritorijā laikā no 1944.gada līdz 1953.gadam un vēlāk būtu vērtējama kā viena no spilgtākajām bezierunu kolaborācijas (pēc V.Ringsa) ar atsevišķām taktiskās kolaborācijas (daudzi jaunieši nevēlējās dienēt padomju armijā un iestājās dienestā iznīcinātāju bataljonos) izpausmēm Latvijā padomju okupācijas varai.

²³² Kangeris K. Op. Cit.- 88., 92.lpp.

²³³ Feldmanis I. Okupācija, kolaborācija un pretošanās kustība Latvijā. // Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 26.sējums. Krājumā: Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures izpratne. Starptautiskās konferences materiāli. 2009. gada 27. – 28. oktobris (komentārs:Eva-Klarita Petai [Eva Clarita Pettai] – 178. – 184. lpp.), Rīga, 2010. – 165. – 178 .lpp.

²³⁴ Feldmanis I. Okupācija, kolaborācija un pretošanās kustība Latvijā. – 172. lpp.

²³⁵ Turpat. – 173.lpp.

²³⁶ Turpat, Eva-Klarita Petai.Komentārs. – 182.lpp.

Jāatzīmē, ka šodien Latvijā Republikā atbilstoši likumdošanai, Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras Totalitāro režīmu noziegumu izmeklēšanas nodaļa veic izmeklēšanu par Iznīcinātāju bataljonu kaujinieku pastrādātājiem, t. s. padomju totalitārā režīma noziegumiem pret nacionālajiem partizāniem Latvijā pēc II pasaules kara. Minētās nodaļas virsprokurors J.Osis kādā no savām intervijām šajā sakarā norāda: “...*Neviens viņus ar varu nepiespieda. Viņi gāja iznīcinātājos, jo tur maksāja algu, iedeva ieročus. Tur deva varu....Ar ļoti maziem izņēmumiem katrs no iznīcinātājiem ir licis savu artavu cīņā pret nacionālajiem partizāniem*”.²³⁷

Saprotams, ka Latvijas situācijā runājot par kolaborantiem - iznīcinātāju bataljonu kaujiniekiem var tikai analizējot šo bataljonu nacionālo sastāvu un piederību savai dzimtenei Latvijai (kas dzimuši un auguši Latvijā), jo liela daļa iznīcinātāju bataljonu dalībnieku bija migranti no PSRS, kas pēc kara posmā lielā skaitā ieradās Latvijā.

Pēc promocijas darba autora nepilnīgiem aprēķiniem, tādu komandējošā sastāva iznīcinātāju bataljonu kaujinieku, kas dzimuši Latvijā un kā kolaboranti padomju okupācijas režīma apstākļos, ņēmuši aktīvu līdzdalību kaujas čekistiskajās operācijās pret nacionālajiem partizāniem, veido 40 % no 2823 iznīcinātājiem, jeb 1129 personas²³⁸ (pārējie ir iebraucēji no PSRS Latvijā). Pilnīgākai situācijas analīzei būtu nepieciešams plašāks pētījums, tomēr pēc pirmatnējo datu apstrādes samērā droši var apgalvot, lielākā daļa no IB komandējošā sastāva veido Latgalē dzimušās personas. Pārsvārā no Daugavpils, Ilūkstes, Rēzeknes, Ludzas apriņķiem.

Kā galvenie kritēriji šo personu kolaboracionistiskajai darbībai padomju okupācijas režīmam būtu izdalāmi sekojoši faktori:

1) brīvprātīga griba un piekrišana darboties VDM iznīcinātāju bataljonos;

Dokumentāri to apliecina šo personu iesniegumi katra konkrētā iznīcinātāju bataljona vadībai. Piemēram, “..*Lūdzu pieņemt mani par algotu kaujinieku iznīcinātāju bataljona operatīvajā vadā.*”²³⁹ vai “ *visus man uzliktos pienākumus pildīšu godīgi. Jautājumā par kazarmu režīmu man nav iebildumu*”²⁴⁰ vai “ *...pieņemt mani dienestā iznīcinātāju bataljona operatīvā vada algotā kaujinieka amatā.*”²⁴¹

²³⁷ Kalas M. Visiem noziedzniekiem jāsaņem sods. (Intervija ar virsprokuroru J.Osi) // Lauku Avīze, 2002.gada 16.martā.

²³⁸ Dati aprēķināti pēc LVA esošo 2823 iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personu lietu skaita. Faktiskais Latvijās dzimušo iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva skaits varētu svārstīties 38-42% robežās no kopējā komandējošā sastāva skaita.LVA, 1822.f., 2.apr., 1-2823.lietas (sīkāk skat. Bambals A. Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošais sastāvs (1944 -1953). Struktūranalīze. – 374.-398.lpp.(- 399.- 400.p. Summary) raksts krājumā: Okupētā Latvija 1940-1990. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006.gada pētījumi] / LVK raksti, 21.sēj. –Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2007.

²³⁹ LVA, 1822.f., 2.apr., 14.l., 3.lp.

²⁴⁰ Turpat, 9.l., 3.lp

²⁴¹ Turpat, 33.l., 1.lp.

2) algoti amati t.s. operatīvajos kaujas vados, jeb grupās, kas atradās kazarmu režīma apstākļos un kas ņēma aktīvu dalību kaujas operācijās pret nacionālajiem partizāniem.

Dokumentāri to apliecina iznīcinātāju bataljonu kaujinieku iesniegumi vadībai, dienesta ziņojumi un vēlāk, 60.-80.gados rakstītās autobiogrāfijas, ziņojumi, raksturojumi, LPSR VDK arhīva izziņas u.c. dokumenti, kas tapuši bijušo iznīcinātāju pensijas lietu kārtošanai.

Piemēram, 1952.gada 27.jūlijā veicot kaujas čekistisko operāciju Grīvas rajonā un sagūstot nacionālo partizānu J.Livdānu, izcēlās Grīvas rajona IB kaujinieks N.Mackevičs, kurš *“[Grīvas] iznīcinātāju bataljonā dienē no 1948.gada un dienestā raksturojas pozitīvi.”*²⁴² No pensijas dokumentiem: piemēram, *“ D.Presņakovs... no 1952.gada 1.marta līdz 9.septembrim strādāja kā štata kaujinieks Daugavpils pilsētas iznīcinātāju bataljonāun ņēma aktīvu dalību buržuāziski nacionālistisko bandu likvidēšanā, kas darbojās rajonā.”*²⁴³

Piemēram, N.Saveljevs, kas *“..no 1950.gada 13.februāra strādāja par štata kaujinieku Daugavpils iznīcinātāju bataljonā..”*, tas pats par I.Ambrosovu, kas darbojies Krāslavas IB, tas pats par M.Ločmeli, kas *“ ņēmis dalību kaujas čekistiskajās operācijās Kārsavas rajonā 1951.gada 14.oktobrī, kā rezultātā tika nogalināti Kromberga bandas dalībnieki Romans, Ludborgs, Gailums,...1951.gada 16.oktobrī Kārsavas rajonā bandīta Anufrija Zarembo bandgrupas bunkura ieņemšanā..”*²⁴⁴

Bez šaubām, katra konkrētā iznīcinātāju bataljonu (komandējošā sastāva) kaujinieka līdzdalība padomju totalitārā režīma noziegumos pret nacionālajiem partizāniem būtu jāpēta padziļināti, konfrontējot personu lietās minētos faktus ar 1822.fonda 1.aprakstā ietvertajām pavēlēm iznīcinātāju bataljoniem un kaujas čekistisko operāciju aprakstiem, kā arī atsevišķu nacionālo partizānu krimināllietās minētajiem faktiem (LVA, 1986.f., 1.-2.apraksta lietas) un bijušās LK(b)P apriņķu, pilsētu un rajonu partijas komiteju kārtējiem ziņojumiem LK(b)P CK Kara daļai, LK(b)P CK biroju pārskatiem,²⁴⁵ un citu arhīva fondu dokumentiem. Tā šobrīd Latvijā ir tiesībsargājošo iestāžu prerogatīva un šajā darbā sīkāk netiks analizēta.

Nenoliedzami, LVA 1822.fondā esošie dokumenti - iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva kaujinieku personas lietas ir vērtīgs padomju okupācijas režīma kolaborācijas vēstures avots, kas tuvākajā nākotnē noteikti ieņems savu nozīmīgu vietu padomju kolaborācijas un nacionālo partizānu vēstures izpētē.

Secinājumi.

²⁴² LVA, No Grīvas rajona VDM priekšnieka vietnieka kapteiņa Kozlova dienesta ziņojuma.

LVA, 1822.f., 2.apr., 30.l., 37.lp.

²⁴³ Turpat, 6.l., 32.lp.

²⁴⁴ Turpat, 10.l., 44.lp.; 13.l., 35.lp.;35.l., 50.-51.lp.

²⁴⁵ LVA, PA-101.f.

1. Latvijas PSR VDM Iznīcinātāju bataljonu izveide un darbība Latvijas teritorijā pēckara posmā bija plānota un mērķtiecīga padomju okupācijas režīma akcija. To darbības izveides mērķis bija apspiest un likvidēt nacionālo pretestības kustību padomju okupācijas režīmam.

2. Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas ir unikālas savas izcelsmes (VDM), specifiskas dēļ.

Daudzus padomju okupācijas gadus tās kā bijušās LPSR VDK dokumenti nebija pieejamas vēstures pētnieku lokam. To apguve kļuva iespējama tikai 20.gs. 90.gadu otrajā pusē, kad Latvijas Valsts arhīvā tika veikta šo dokumentu aprakstīšana un šie dokumenti kļuva pieejami pētniekiem.

3. Ņemot vērā dokumentu specifiku, tie ir unikāli ar to, ka apliecina padomju totalitārā režīma darbību pret Latvijas iedzīvotājiem masu izsūtīšanas akcijās (t.sk. 1949.g. 25.martā) pēckara posmā un cīņu pret nacionālo pretestības kustību padomju okupācijas varai.

4. Ņemot vērā dokumentu radīšanas īpatnējos apstākļus (personas lietas ar atzīmi “Slepeni”), vēsturisko situāciju, dokumentos esošā informācija būtu izmantojama tikai pēc to rūpīgas analīzes. Kā metodes izmantojamas dažādu avotu tiešā salīdzināšana un analīze.

5. Dokumentu īpatnība ir tā, ka tie rakstīti gan latviešu, gan krievu valodās, tādēļ pētniekam, kas vēlas pētīt tos, nepieciešamas labas krievu valodas zināšanas, VDTK (VDM un VDK) lietvedības, arheogrāfijas un padomju jurisprudences zināšanas.

6. Šo dokumentu kā padomju kolaborācijas vēstures avotu izvērtēšanā būtu nepieciešama jaunas metodikas izstrāde, lai gan atsevišķos gadījumos to analīzē būtu pieļaujama metodika, kāda izmantota kolaborācijas tēmas izpētē nacistiskajā režīmā (vienojoša iezīme –totalitārais režīms).

Ņemot vērā to, ka iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas satur sensitīvu personas informāciju (ziņas par personas rasi, etnisko piederību, reliģisko, filozofisko un politisko pārliecību, dalību arodbiedrības, sniedz ziņas par personas veselību un seksuālo dzīvi), šo dokumenti izmantošanu nosaka Latvijas Republikas normatīvie akti, tajā skaitā 2000.gada 23.martā Saeimā pieņemtais “Fizisko personu datu aizsardzības likums”, un 2010.gada 11.februārī Saeimā pieņemtais “Arhīvu likums” (stājās spēkā 2011.gada 1.janvārī).

Nenoliedzami, bijušās LPSR VDM iznīcinātāju bataljonu kaujinieku personas lietas ir visai savdabīgs padomju okupācijas laika vēstures avots, kas būtu izmantojams ciešā saistībā ar citu avotu un dokumentu grupām.

2.3. Latvijas PSR VDK dokumentu kolekcijas dokumenti

1992.gada janvārī no bijušās Latvijas PSR VDK arhīva (10.daļa) Latvijas Valsts arhīva dokumentu un materiālu vidū bija arī atsevišķas, fragmentāras Latvijas PSR VDK arhīva dokumentu grupas, t.s. kolekcija, kas šobrīd veido LVA 1825. fondu. Kolekcijā tika iekļautas tās neprofilās dokumentu grupas, kas neiederējās un neiekļāvās plašāku dokumentu fondos(piemēram, krimināllietas vai filtrācijas lietas) un bija palikušas Latvijas PSR VDK arhīvā pēc liela dokumentu klāsta aizvešanas uz Krieviju.

1825.fondā „Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas (VDK) dokumentu kolekcija” ir sekojoši apraksti:**1.apraksts „ Latvijas PSR VDK saņemtie un speciālai pārbaudei paredzētie pilsoņu dokumenti (1961.-1991.)”** (447 lietas). Faktiski šajā aprakstā ir iekļauti divu grupu dokumenti:

- 1) Latvijas PSR VDK saņemtie un speciālai pārbaudei paredzētie pilsoņu dokumenti;
- 2) Latvijas PSR VDK saņemtie no LPSR rajonu kara komisariātiem materiāli par jauniešu iesaukšanu obligātajā karadienestā Padomju armijas režīma un kodētajās daļās.

Padomju totalitārā režīma apstākļos PSRS VDK, savienoto republiku, tajā skaitā Latvijas PSR VDK bija tās iestādes, kas kontrolēja Latvijas PSR pilsoņu izbraukšanu uz ārzemēm, vīzu noformēšana jūrniekiem iebraukšanai neitrālos ūdeņos un ārzemju ostās, ar mērķi vai šīs personas nav saistītas ar padomju valsts noslēpumiem. Savukārt ārzemnieku, arī ārzemēs dzīvojošo emigrācijas latviešu iebraukšana Latvijā uzraudzības mērķis bija - vai tie nav saistīti ar ārvalstu izlūkdienu, vai ierašanās nodoms nav kaut kādā veidā kaitēt padomju varai, vācot politiski neizdevīgu informāciju vai citos nolūkos. Latvijas PSR VDK t.s. „dzelzs priekškara apstākļos” šādā veidā centās kontrolēt pilsoņus un veica totālo pārbaudi. Kā jau minēts, līdzīgi kontrolēti tika jauniešiem Padomju armijā, kam bija paredzēts dienests režīma un kodētajās karaspēka daļās. PSRS valsts drošības orgānu totālā kontrole visās PSRS savienotajās republikās aizsākās 20.gs. 50.gadu vidū, kad uz ārzemēm sāka doties pirmie padomju tūristi, bet no ārzemēm iebrauca pirmie ārzemnieki. Aukstā kara apstākļos 20.gs. 60.-70.gados speciālajai pārbaudei pakļauto personu loks paplašinājās, bet 80.gados līdz pat PSRS sabrukumam, ļoti pieauga.

PSRS VDK šādai „personu kontrolei” izdeva neskaitāmus likumus, noteikumus un instrukcijas, kas nemitīgi tika papildinātas. Diemžēl, senākās nav saglabājušās vai arī nav nodotas Latvijas Valsts arhīvam.

No Latvijas PSR uz ārzemēm izbraucošajiem bija jāaizpilda īpašas formas anketa 2 eksemplāros un jāiesniedz: tūristiem- Latvijas PSR Centrālajā arodbiedrību padomē;

izbraucējiem komandējumos un vīzu noformēšanai – savās darba vietās, kas padotības kārtībā un saskaņoja tās ar LKP CK attiecīgajām daļām. Abi eksemplāri speciālai pārbaudei tika nosūtīti uz Latvijas PSR VDK 10.daļu (arhīvu). Tās personas, kas brauca uz ārzemēm uz ielūgumu pamata ciemos pie radiem vai uz pastāvīgu dzīvi – šie dokumenti padotības kārtībā no Latvijas PSR IeM Vīzu un pasu reģistrācijas daļas tāpat tika nosūtīti pārbaudei uz VDK 10.daļu. Šādu kārtību noteica PSRS VDK priekšsēdētāja 1979.gada pavēle Nr. 00130, kas vienlaicīgi apstiprināja „Instrukciju par personu speciālo pārbaudi, kuri izbrauc ārpus PSRS robežas vai iebrauc PSRS”. Instrukcijas pēdējā versija izdota 1989.gadā ar PSRS VDK priekšsēdētāja pavēli Nr. 0163.²⁴⁶ Pamatojoties uz šo pavēli Latvijas PSR VDK 10.daļas darbinieki veica pēc visu viņu rīcībā esošo arhīva dokumentu kopuma (krimināllietas, filtrācijas, uzskaites lietu u.c.dokumentus, tajā skaitā kartotēkas - vai par pārbaudāmo personu ir „kompromāts”. Pēc tam tika sagatavots apstiprinājums vai noraidījums attiecīgās personas izbraukšanai vai iebraukšanai Latvijas PSR. Būtiski, ka saskaņā ar PSRS VDK priekšsēdētāja 1991.gada 8.maija pavēli Nr. 0320 „Par izmaiņām PSRS VDK priekšsēdētāja 1979.gada pavēlē Nr. –130”, tika noteikts, ka par iemeslu atteikumam var būt pārbaudāmās personas saistība ar valsts noslēpumiem (to saraksts bija plašs) vai par šo personu savulaik ir bijusi ieviesta operatīvās pārbaudes lieta.²⁴⁷ Speciālās pārbaudes rezultāti parasti tika noformēti zīmoga nospieduma veidā uz personas anketas pirmā eksemplāra ar slēdzienu „SASKAŅOTS” (СОГЛАСОВАНО – krievu val.), vai „NAV VĒLAMŠ” (НЕЖЕЛАТЕЛЬНО vai НЕЦЕЛЕКООБРАЗНО – krievu val.).

Slēdzienu ar parakstu apstiprināja viens Latvijas PSR VDK priekšsēdētāja vietniekiem, parasti VDK 10.daļas kurators.²⁴⁸ Savukārt „Speciālās pārbaudes lietu reģistrācijas žurnālos izbraukšanai uz ārzemēm un iebraukšanai Latvijas PSR”, kas 1825.fonda 1.aprakstā ir saglabājušies arī par senākiem gadiem, sākot no 1966.gada līdz 1990.gadam.(dalījās: „kapitālistiskās valstis” un „sociālistiskās valstis”), ar sešām sadaļām: 1) Nr.p.k.; 2)Uzvārds, Vārds ,Tēva vārds (iniciāļi); 3) Skaits (ar slepenās lietvedības Nr); 4) valsts; 5) Lēmuma pieņemšanas datums; 6) Piezīmes – ierakstītas skopākas atzīmes : datums un burts „P”-krievu valodā, kas nozīmē- „atļauts”- «Разрешено», vai atteikuma gadījumā- „atteikums”- «Отказ».²⁴⁹ Ar Perestroikas sākumu Padomju Savienībā izbraukšana uz kapitālistiskajām valstīm kļuva vieglāka, proti atļaujas izbraukt ir skaitliski vairāk, nekā aizliegums izbraukt. Aizliegumi izbraukt no Latvijas PSR

²⁴⁶ LVA, 1825.f., 1.apr., 447.l., 1.lp.

²⁴⁷ Turpat.

²⁴⁸ Latvijas PSR VDK priekšsēdētājam VDK pēdējos pastāvēšanas gados bija trīs vietnieki: Priekšsēdētāja vietnieks kadru jautājumos (A.Vanags), 1.vietnieks (vispārējos un operatīvajos jautājumos (K.Červinskis); aizvietoja VDK priekšsēdētāju viņa prombūtnē un priekšsēdētāja vietnieks (operatīvajos un saimnieciskajos jautājumos), viņš bija arī 10.daļas (arhīva) kurators (J.Trubiņš).

²⁴⁹ LVA, 1825.f., 1.apr., 207.l., 1.lp.

īslaicīgi uz tādām kapitālistiskajām valstīm kā ASV, Kanāda, Austrālija, VFR ir bieži. Savukārt, ļoti bieži ir aizliegumi izbraukt uz pastāvīgu dzīvi ārzemēs, tajā skaitā uz Izraēlu ir visai bieži.²⁵⁰ Noteikt atļauju izbraukt īslaicīgi uz kapitālistiskajām valstīm vai uz pastāvīgu dzīvi būtu bijis vieglāk precizēt, ja būtu saglabājušās izbraucēju lietas, tad būtu iespējams izsekot līdzī atļauju vai aizliegumu noteikšanas morivāciju. Minētie žurnāli, diemžēl, precīzu atbildi nesniedz, tam būtu vajadzīgs plašāks pētījums vai kontentanalīze. Ja privātpersonām Vīzu daļas anketās ir skaidri norādīts atteikums vai atļauja, tad tūristu grupas pieteikumā ir slēdziens ar norādi, kurai personai no grupas nav vēlams atļaut izbraukt tūrisma braucienā (īpaši tas attiecināms braucējiem uz kapitālistiskajām valstīm). Šīs anketas pirmais eksemplārs tika nosūtīts lemsšanai konkrētai LKP CK daļai vai Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas Vīzu un pasu reģistrācijas daļai.

20.gs. 80.gadu beigās sakarā ar straujo tūristu skaita pieaugumu, gan izbraucot , gan iebraucot PSRS, tajā skaitā Latvijas PSR, tika izstrādāts „Likumprojekts par izbraukšanu no PSRS un iebraukšanu PSRS”²⁵¹ Atsevišķi likumprojekta panti noteica ierobežojumus padomju pilsoņiem, kas devās uz ārzemēm ceļojumos un komandējumos. Piemēram, likumprojekta 7.pants, kas saucās „Pamatojums uz laiku ierobežot tiesības saņemt ārzemju pasi”, noteica, ka Padomju pilsonim var būt uz laiku atteikts izsniegt ārzemju pasi izbraukšanai uz ārzemēm uz laiku (piemēram, ciemos pie radiem) un uz pastāvīgu dzīvi šādos gadījumos:

- 1) ja persona bija saistīta ar valsts noslēpumiem vai ja tai bija citi norunu vai saistību gadījumi, pienākumi pret padomju valsti, kas kavēja izbraukšanu no PSRS (līdz kavējuma apstākļu beigām; piemēram, ja persona bija dienējusi tādā karaspēka daļā, kas liedza izbraukšanu uz ārzemēm uz 10 gadiem u.c.);
- 2) ja pret personu bija ierosināta krimināllieta; - līdz kriminālvajāšanas darbību izbeigšanu pret viņu šajā krimināllietā;
- 3) ja persona bija notiesāta par izdarīto noziegumu – līdz soda izciešanas beigām, jeb pēc atbrīvošanas no soda;

²⁵⁰ Turpat, 208.l., 55.-55.op.lp.

²⁵¹ LVA, 1825.f., 1.apr., 447.l. 98.op.lp.; Darba autora rīcībā nav dokumentāru apstiprināju par to vai šis likumprojekts tika apstiprināts līdz PSRS sabrukumam. No LVA rīcībā esošajiem dokumentiem (LPSR VDK priekšnieka vietnieka darba burtnīcās esošajiem atsevišķajiem izrakstiem rokrakstā) redzams, ka PSRS Ministru Padomei līdz 1992.gada 1.janvārim vajadzēja apstiprināt „Nolikumu par PSRS VDK”. Praktiskajā darbībā pārbaudot izbraucējus un iebraucējus PSRS - LPSR VDK vadījās no augšminētā likumprojekta normām.Problēma bija tā, ka laika posmā no 1991.līdz 1992.gadam īsā laikā bija nepieciešams pārskatīt PSRS valdības izdotos likumus, lēmumus un rīkojumus un nodrošināt PSRS VDK to iestāžu normatīvos aktus, kas bija pretrunā PSRS VDK likumam (skat.Закон Союза Советских Социалистических Республик «Об органах государственной безопасности в СССР»// Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР № 22, 29 мая 1991 г. С. 827 – 841.)

- 4) ja persona izvairījās no to pienākumu izpildes, kas tai bija uzlikti ar tiesas lēmumu;
- 5) ja persona bija apzināti sniegusi par sevi nepatiesas ziņas, vai iesniedzis nederīgus dokumentus;

„Ārzemju pases izsniegšana pilsonim izbraukšanai uz pastāvīgu dzīves vietu ārzemēs”:

6) ja persona bija pierakstīts iesaukšanas punktā un to bija paredzēts iesaukt obligātajā kara dienestā padomju armijā; līdz karadienesta beigām vai atbrīvots no tā saskaņā ar PSRS likumu „Par vispārējo karaklausību”;

7) ja pret personu bija ierosināta civilprasība; līdz darbību izbeigšanai pret viņu šajā lietā;

„Ārzemju pases izsniegšana pilsonim izbraukšanai uz laiku”:

8) ja persona ar tiesas spriedumu bija atzīta par sevišķi bīstamu recidīvistu vai skaitījās administratīvajā uzskaitē milicijā; - līdz brīdim, kad sodāmība tika dzēsta vai arī gadījumā, ja viņa uzraudzība tika pārtraukta;

9) ja persona likuma noteiktā kārtībā bija atzīta par rīcībnespējīgu.²⁵²

Lai arī PSRS Ministru padomei 1991. – 1992.gadā vajadzēja saskaņot ar šo likumprojektu citus PSRS Valdības lēmumus, direktīvas un instrukcijas un nodrošināt PSRS VDK iestāžu normatīvo aktu pārskatīšanu, kas bija pretrunā ar šo likumu – praksē faktiski valsts drošības iestāžu darbinieki vadījās no šī likumprojekta normām. Piemēram, likumprojekta 12.pants „Pilsonu, kuri saistīti ar valsts noslēpumiem, izbraukšanas kārtību ārpus robežām” noteica, ka PSRS pilsonu, kuri saistīti ar valsts noslēpumiem, izbraukšana no PSRS var netikt atļauta līdz konkrētā valsts noslēpuma ziņu noilguma termiņa beigām. Norādītais laiks nedrīkstēja pārsteigt 5 gadus. Izņēmuma kārtā to drīkstēja pagarināt PSRS valdības komisija, ņemot vērā dokumentāri apstipronātu faktu, ka konkrētais pilsonis iepazinies ar ziņām, kas saglabājušas valsts noslēpuma nozīmi. Ziņu attiecināšana pie valsts noslēpumiem, ar kuriem iepazinies pilsonis, tika veikta atbilstoši likumam par slepenās informācijas aizsardzību. Strīdu risināšanas gadījumā tiesas ceļā, kas bija saistīts ar atteikumu izsniegt konkrētam pilsonim ārzemju pasi sakarā ar ziņu attiecināšanu pie valsts noslēpumiem, ekspertu komisijas sastāvs tika veidots PSRS valdības noteiktā kārtībā. Šāda pilsoņa jautājuma izskatīšana varēja notikt ne biežāk kā reizi trijos gados. Par minētiem ierobežojumiem izbraukt no PSRS, personām, kas bija saistītas ar pieejau valsts noslēpumiem – iestāžu, uzņēmumu, dažādu organizāciju, karaspēka daļu komandieriem un mācību iestāžu vadītājiem bija jāinformē personas, kad tās stājās darbā konkrētajā iestādē (būs vai nebūs saistītas ar valsts noslēpumiem. Līdz

²⁵² LVA, 1825.f., 1.apr., 447.l., 98.op.lp.

pieejamības brīdīm ziņām par valsts noslēpumu, ar konkrēto personu brīvprātīgi rakstiskā formā tika slēgts līgums (vienošanās) un to izdarīts ieraksts personas darba līgumā, grāmatiņā, kontraktā, vai to aizvietojošā dokumentā.²⁵³ Vīzu daļas anketas par personas atteikšanos no PSRS pilsonības pārbaudei uz Latvijas PSR VDK 10.daļu (arhīvu) atsūtīja no Maskavas PSRS VDK 10.daļa, kas tās saņēma no PSRS Augstākās Padomes. Pārbaudes slēdzienus par personu atteikšanos no PSRS pilsonības iemesla iespējamību vai atteikumu pēc speciālās pārbaudes, ko veica Latvijas PSR VDK 10.daļā, tos nosūtīja atpakaļ uz PSRS VDK 10.daļu.²⁵⁴ Anketa – Iesniegums (Анкета – Заявление – krievu val.) adresēta PSRS Augstākās Padomes Prezidijam, sastāvēja no divām lapām, ar 26 pozīcijām, tās kreisajā pusē bija jautājumu daļa, bet labajā pusē atbilžu daļa, kuru vajadzēja aizpildīt tai personai, kas atteicās no PSRS pilsonības. Latvijas Valsts arhīvā ir saglabājušās tikai dažas šāda veida anketas. Līdztekus tradicionālajiem padomju laika anketu tipa jautājumiem, piemēram, tautību, ģimenes stāvokli, izglītību, darba vietām utml., ir arī interesantāki: vai persona bijusi sodīta, kad, pēc kāda panta, ja sieva bija pārgājusi vīra uzvārda, vai vairākkārt precējusies, bija jānorāda visi uzvārdi, anketā bija jānorāda visi radnieki, ne tikai PSRS dzīvojošie, bet arī ārzemēs dzīvojošie. Tāpat armijā un režīma daļas dienējošiem bija jānorāda karaspēka daļas vai iestādes precīzs nosaukums un numurs.²⁵⁵ Pats interesantākais anketā, šķiet, 23.punkts, kas parāda vienas vai otras personas norādīt precīzus iemeslus par atteikšanos no PSRS pilsonības. Tā jelgavnieks Vladimirs Solovjovs (dzimis 1951.g.), kurš no 1966.līdz 1986.gadam bija nostrādājis par vienkāršu elektriķi dažādos rūpniecības uzņēmumos, savā attiešanās no PSRS pilsonības anketā, kas datēta ar 1991.gada 12.martu, norāda: *"Nepatika pret totalitāro režīmu, cilvēku attieksme vienam pret otru, ko radījusi komunistiskā ideoloģija..."*²⁵⁶ Anketās ir tā VDK inspektora uzvārds un iniciāļi, kas veica attiecīgo pārbaudi, kā arī dažādas dienesta piezīmes un atzīmes. Piemēram, uz V.Solovjova anketas titullapas norādīts, ka par viņu ir *„Operatīvās pārbaudes lieta (krievu valodā – Дело оперативной проверки- ДООП) Архива Лигас Nr.55980, datums 10.04.91. un inspektora vārds –Vītola”*.²⁵⁷

Gunārs Freibergs (dzimis 1927.g) *„ Es neatsakos no PSRS pilsonības, tāpēc, ka 1940.gadā tajā neiestājos.Lūdzu man atņemt PSRS pilsonību, tā kā PSRS pilsonību man piešķīra 1940.gada 7.septembrī pretēji manai gribai....”*²⁵⁸ (autora pieņēmums,-iespējams

²⁵³ LVA, 1825.f., 1.apr., 447.l., 99.lp.

²⁵⁴ LVA, 1825.f., 1.apr., 174.lieta”Anketas par atteikšanos no PSRS pilsonības” (Anketās ir arī Latvijas PSR IeM Vīzu un ārzemju pilsoņu reģistrācijas daļas priekšnieka pavadvēstules, kas adresētas Latvijas PSR VDK 10.daļas priekšniekam.

²⁵⁵ LVA, 1825.f., 1.apr., 174.l., 3.-6.lp.

²⁵⁶ LVA, 1825.f., 1.apr., 174.l., 6.op.lp.

²⁵⁷ LVA, 1825.f., 1.apr., 174.l., 3.lp.

²⁵⁸ LVA, 1825.f., 1.apr., 174.l., 11.lp.

saņēma PSRS pasi). Cita starpā G.Freibergs savā anketā norāda, ka ir disidents kopš 1947.gada augusta.²⁵⁹ Atšķirībā no citām anketām G.Freiberga anketa aizpildīta latviešu valodā, un datēta ar 1991.gada 19.martu.

10.klases skolēns, kas mācījās vakarskolā un vienlaicīgi strādāja tēva zemnieku saimniecībā Valdis Olekšs (dzimis 1973.g.), savā anketā, ko parakstīja 1991.gada 8.aprīlī, par atteikuma iemeslu min ” *Es sevi uzskatu par Latvijas Republikas pilsoni, tāpēc, ka mani vecāki ir šīs valsts pilsoņi, kuru 1940.gadā PSRS pretlikumīgi anektēja...* ”²⁶⁰

Speciālo pārbaužu kārtība PSRS VDK 10.daļā (arī Latvijas PSR VDK 10.daļā) pastāvēja līdz PSRS sabrukumam 1991.gadā. Jāatzīmē, ka ar pārbūves un atklātības aizsākumu Padomju Savienībā pieauga izbraucēju un ieobraucēju skaits. To dinamika pieauga īpaši laika posmā no 1989.gada līdz 1991.gada augustam. Daļēji tas izskaidrojams ar „tirgotāju” skaita pieaugumu braucieniem uz t.s. „socvalstīm”, bet daudz bija arī izbraucēju un ieobraucēju PSRS. Daļēji pārbaudāmo personu loka pieaugumu apliecina ieraksti Latvijas PSR VDK 10.daļas arhīva uzskaites dokumentos (Latvijas PSR VDK 10.daļas priekšnieka vietnieka darba burtnīcas), kas ir saglabājušās.²⁶¹ Tie ir fragmentāri un dati nepilnīgi, bet zināmu tendenci tie rāda.

Gadi	Personu skaits	Tajā skaitā ieobraucēji Latvijā	Izbraucēji uz pastāvīgu dzīves vietu ārzemēs				Kopskaits
			Izraēla	VFR	ASV	Citas valstis	
1984	-*	-	66	9	-	-	75
1985	-	-	122	17	-	-	139
1986	-	-	81	54	4	2	141
1987	2098	-	351	167	8	13	539
1988	7548	-	560	404	64	49	1077
1989	20540	2170	-	-	-	-	1854
1990	28832	-	3093	-	-	-	3440
1991 (Līdz 22.08.)	16767	5458	668	147	129	8	1275

* ziņas bijušās Latvijas PSR VDK arhīva dokumentos nav saglabājušās

²⁵⁹ LVA, 1825.f., 1.apr., 174.l., 10.lp.

²⁶⁰ Turpat, 14.lp.

²⁶¹ LVA, 1825.f., 1.apr., 444.l., 97., 99.lp.; Turpat, 445.l.,99.lp.; Turpat, 447.l., 2.-3.,7., 10., 15., 18., 22., 25.-33.lp.;

Pilsoņu anketas izbraukšanai uz pastāvīgu dzīvi ārzemēs, kas bija drukātas divās valodās – latviešu un krievu ir nedaudz atšķirīgs noformējums, arī tā bija divdaļīga, tai bija mazāks aizpildāmo aiļu skaits - astoņas. Anketas saucās „ Iesniegums –anketa – Заявление –анкета” (izbraukšanai uz ārzemēm) un to adresāts bija Latvijas PSR IeM Vīzu un ārzemju pilsoņu reģistrācijas daļas priekšniekam.²⁶²

Piemēram, Ševca Iljas Īzaka dēla. Anketā bija sekojošs teksts: ” *Es, PSRS pilsonis Ševcs Ilja Īzaka d., :LPSR, Rīgā, indekss 226010, Dzirnau ielā 6-dz.2; mājas un darba telefoni : 333483; Lūdzu atļaut man izbraukt no PSRS uz Izraēlu.Lūdzu atļaut izbraukt no PSRS uz pastāvīgu dzīvi. Vienlaicīgi lūdzu atļaut izbraukt uz ārzemēm kopā ar mani nepilngadīgiem bērniem līdz 18 gadiem*” (I.Ševcam bērnu nebija – autora piezīme).²⁶³

Anketas ailē Nr.1. Bija jānorāda dzimšanas gads, datums, vieta; ailē Nr.2 – ja bija mainīts uzvārds, tad bija jānorāda visi mainītie uzvārdi; ailē Nr.3. – tautība; ailē Nr. 4.- jānorāda ģimenes stāvoklis(precējies, neprecējies, šķīries, atraitnis; ailē Nr. 5 – vai bijāt ārzemēs pēc ielūguma, kur, kad, kur saņēmt dokumentus izbraukšanai.Ja agrāk lūgumu izbraukt noraudīja, tad kur, kad; ailē Nr.6.- bija jānorāda, kas no Jūsu ģimenes locekļiem vienlaicīgi lūdz atļauju izbraukt; 7.ailē bija jāuzskaita visi tuvie radnieki (dzīvesbiedrs, dzīvesbiedre, tāvs, māte, bērni, brāļi, māsas, kuri dzīvo PSRS, kā arī pastāvīgi ārzemēs, un personas, pie kurām lūdzat atļauju izbraukt.Ja šīs personas agrāk dzīvojušas PSRS, bija jānorāda, kad, no kurienes, uz kurieni un kādā nolūkā izbraukušas no PSRS. Anketas piezīmē bija norādīts:” Ja sievai, mātai, meitai ir vīra uzvārds, bija prasīts uzrādīt arī meitas uzvārdu” Anketas pēdējā 8.ailē bija jānorāda darba gaitas pēdējos 15 gados, ieskaitot mācību iestādes un karadienestu (izpildot šo punktu, iestādes, organizācijas un uzņēmumus vajadzēja nosaukt tā, kā tie saucās, kad cilvēks bija strādājis, karaspēka daļām bija jāuzrāda to numuri un to atrašanās vietas.”²⁶⁴

Aizpildītās izbraucēju anketas tika pārbaudītas Latvijas PSR VDK tās pārsūtot pārbaudei arī Latvijas PSR IeM Informācijas centram, par ko liecina pārbaucēju zīmogi anketu pirmās lapas galvgalī ar sekojošu tekstu: ”ИЗВИНА. Jūs interesējošās ziņas LPSR IeM Informācijas centra rīcībā nav. Seko datums un inspektora vārds vai inspektora kods”, kas veica speciālo pārbaudi.”²⁶⁵ Izbraucēju anketās sniegtās ziņas pārbaudīja arī pati VDK, to apliecina zīmogu nospiedumi ar tekstu krievu valodā:” 10.daļa.Ziņu nav.Datums. Inspektora vārds: Томаšūнс J.A., Рīga”²⁶⁶ vai arī citi zīmogi ar uzrakstiem: „ Latvijas PSR

²⁶² LVA, 1825.f., 1.apr., 128.l., 7.lp. (Skat.piemēram, Frankas Goldas Leibova m. anketa)

²⁶³ Turpat, 9.lp.(Skat.piemēram, Ševca Iljas Īzaka d. Anketu)

²⁶⁴ Turpat, 32.-33.lp.(Skat.piemēram, Dimanta Haima Bersa d. Anketu)

²⁶⁵ Turpat, 145.l., 5.lp. (Skat.piemēram, Šnura Borisa Lazara d. Anketu)

²⁶⁶ Turpat, 145.l., 5.lp. (Skat.piemēram, Šnura Borisa Lazara d. Anketu)

Valsts drošības komitejas rīcībā nav kavējošu ziņu, kas liegtu pilsoņa vai pilsones izbraukšanai. Ziņu nav.LPSR VDK priekšsēdētājs.Datums.Paraksts”.²⁶⁷ Izbraucēju anketas ir izraibinātas arī ar citu iestāžu- Izpildkomiteju, namu pārvalžu, finanšu un medicīnas iestāžu un citu „pārbaudītāju” rekvizītiem un parakstiem, kas liecina, ka atstāt PSRS pavisam nebija tik viegli.

Līdz 1990.gadam Latvijas PSR VDK visas ziņas par katras personas iesniegumu reģistrēja žurnālos, tādejādi personas ņemot uzskaitē, arī Speciālās pārbaudes lietas. Vienlaicīgi tika sastādītas personu vārdiskās kartītes. Šo dokumentu glabāšanas termiņš bija – īslaicīgajiem dokumentiem – 3, 5 un 10 gadi, tādēļ daudzas anketas par senākiem gadiem nav saglabājušās. Pastāvīgi glabājamiem dokumentiem, piemēram, jūrniekiem, kas regulāri brauca uz ārzemēm; viņu speciālās pārbaudes lietas glabājās Latvijas PSR VDK arhīvā līdz viņu aktīvās darba karjeras beigām.

Pēc būtības līdzīga, bet daudz skrupulozāku pārbaudi Latvijas PSR VDK 10.daļa veica tiem jauniesaucamajiem Latvijas jauniešiem padomju armijas īpaša režīma un kodētajās daļās. VDK saņēma no Latvijas PSR rajonu kara komisariātiem dokumentus par šo jauniešu dienestu eventuālajās padomju armijas režīma daļās. Parasti tie bija sarakstu veidā ar norādi kādā kodētajā daļā paredzēts nosūtīt dienēt jauniesaucamo.²⁶⁸ Tālāk Latvijas PSR VDK 10.daļa sūtīja pieprasījumu par sarakstā minētajiem jauniesaucamajiem uz attiecīgo rajonu Latvijas PSR VDK nodaļām, ar norādi kādā režīma daļā jauniesaucamajam paredzams dienests. Rajona daļa veica pārbaudi (faktiski pārbaudītas tika ģimenes locekļu biogrāfijas un darba raksturojumi no darba vietām). Pieprasījuma otrajā pusē attiecīgā rajona VDK nodaļas priekšnieks uzrakstīja slēdzienu (pozitīvu vai negatīvu). Tā par pārbaudāmajiem jauniesaucamajiem no Alūksnes rajona I.Briltu (dz. 1972.g.) un N.Mūrnieku (dz. 1972.g.) Alūksnes rajona VDK nodaļas priekšnieks apakšpulkvedis J.Kaupužs rakstīja sekojošo:

„ Izziņa.Veiktās pārbaudes rezultātā noskaidrots, ka darbā un sadzīvē Brilts I.J un Mūrnieks N.A. tiek raksturoti pozitīvi, jebkādi kompromitējoši materiāli par viņiem nav saņemti. Pret iesaukumu komandā Nr. 210 neiebilstam.”²⁶⁹ Tāpat minētajās rajonu VDK nodaļu atbildēs ir izziņas un raksturojumi par jauniesaucamajiem, kas sūtīti Latvijas PSR VDK 10.daļu²⁷⁰. Šādi avoti atklāj Latvijas PSR VDK veikto speciālo pārbaudu metodes, un, šķiet, būtu atsevišķa, īpaša pētījuma vērti.

²⁶⁷ Turpat, 145.l., 9.lp. (Skat.piemēram, Baļuka Jurijs Aleksandra d. Anketu)

²⁶⁸ Skat.piemēram, LVA, 1825.f., 1.apr., 377. – 387.lietas.

²⁶⁹ LVA, 1825.f., 1.apr., 378.l.,62.-62.op.lp.

²⁷⁰ LVA, 1825.f., 1.apr., 378.l.,66.-71.op.lp

Šo karaspēka daļu saraksts Latvijas Valsts arhīvā nav saņemts, bet no jauniesaucamo pārbaudes dokumentiem lietās un sarakstes starp Latvijas PSR VDK, IeM un rajonu kara komisariātiem, redzams, ka par padomju armijas galvenajām režīma daļām tika uzskatītas:

- 1) Kremļa garnizons Maskavā (Kremļa pulks);
- 2) PSRS VDK karaspēks;
- 3) PSRS VDK robežapsardzības karaspēks;
- 4) Padomju valdības sakaru karaspēks;
- 5) Tās karaskolas, pēc kuru beigšanas virsniekiem bija paredzams dienests režīma karaspēka daļās;
- 6) Padomju garnizoni sociālistiskās sadraudzības valstīs un PSRS republikās (piemēram, stratēģiskās nozīmes raķešu karaspēks).;
- 7) Citas īpašas padomju armijas karaspēka daļas, kas nodrošināja PSRS militāro noslēpumu aizsardzību

Jauniesaucamo speciālās pārbaudes dienestam šāda veida karaspēka daļās bija ar mērķi – nepieklaut tādu personu iekļūšanu, par kuriem, vai viņu ģimenes locekļiem bija „kompromāts kā naidīgi PSRS pastāvošajai iekārtai”.

Padomju armijas režīma daļās nedrīkstēja nokļūt jauniesaucamie, kas nākuši no padomju varai negatīvām ģimenēm, piemēram, vecāku vai vecvecāku dienests nacistiskās vācijas karaspēka vienībās, II pasaules kara laikā, t.sk. Latviešu Leģionā, leģionāru atrašanās PSRS IeTK pārbaudes – filtrācijas nometnēs²⁷¹, radnieku atrašanās ieslodzījumā padomju Gulaga nometnēs par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem,²⁷² administratīvi izsūtīto radnieki, pēckara nacionālajiem partizāniem, viņu atbalstītājiem un par visām tām personām, par kuru pretpadomju darbību Latvijas PSR VDK 10.daļas rīcībā bijušas krimināllietas, filtrācijas lietas, krimināllietas par nepolitiskiem noziegumiem, operatīvās uzskaites citas lietas²⁷³, reģistri vai kartotēkas.

Otrā jauniesaucamo kategorija, kas nebija iesaucama padomju armijas režīma daļās bija personas, kuriem (vai viņu vecākiem) bija sarakste ar radniekiem (uz ārzemēm emigrējušiem radniekiem), īpaši tiem, kas dzīvoja PSRS naidīgajās kapitālistiskajās valstīs.

²⁷¹ LVA, 1825.f., 1.apr., 377.l.,398.-399.op.lp.; Turpat, 378.l., 280.lp.

²⁷² LVA, 1825.f., 1.apr., 377.l.,285.-285.op.lp.

²⁷³ LVA, 1825.f., 1.apr., 378.l.,283.-283.op.lp.

Trešā kategorija bija paši jauniesaucamie, kas līdz dienesta vecumam bija saukti pie kriminālas vai administratīvas atbildības, atradušies bērnu kolonijās, vai atradušies uzskaitē t.s. milicijas bērnu istabās, vai negatīvi raksturoti savās mācību iestādēs.

Jauniesaucamajiem padomju armijas režīma daļas speciālo pārbaudi veica saskaņā ar „Instrukciju par jauniesaucamo speciālās pārbaudes prasībām”, kas diemžēl, līdz ar Vīzu daļas speciālo pārbaudu materiāliem Latvijas Valsts arhīvā nav saņemta.

Speciālo pārbaudi jauniešu iesaukšanai dienestā padomju armijā Kremļa garnizonā Maskavā veica Latvijas PSR VDK Kadru daļas darbinieki.

Pēc ļoti daudzo skrupulozo jautājumu noskaidrošanas par jaunieti, ko bija paredzēts iesaukt režīma daļā, viņu vēl pārbaudīja vai tas nav sastāvējis Latvijas PSR psihoneiroloģiskā dispansera uzskaitē.

Pēc speciālās pārbaudes pabeigšanas Latvijas PSR Valsts drošības komitejā,- Latvijas PSR pilsētu un rajonu kara komisariātiem rakstiski tika paziņots, kurus jauniešus drīkst iesaukt dienestā padomju armijas konkrētajā režīma daļā un kurus nav vēlams (nenorādot atteikuma iemeslu).²⁷⁴ Faktiski jauniesaucamo iesaukšana dienestā padomju armijas režīma daļās lielā mērā bija atkarīga no viņa „sociālās izcelsmes” un ģimenes locekļu padomju varai lojālās reputācijas²⁷⁵, kā arī apstākļa vai par ģimenes locekļiem ir kādi kompromitējoši materiāli.²⁷⁶

Būtiski, ka katrai režīma karaspēka daļai bija savi pārbaudes kvalitatīvie kritēriji un apjoms, tomēr nosūtīt jaunieti dienēt citā režīma daļā, nekā bija norādīts speciālās pārbaudes anketas kodā, bija kategoriski aizliegts.

Īsi pirms PSRS sabrukuma 1990.-1991.gadā un sakarā ar Latvijas neatkarības atjaunošanas procesiem, Latvijas PSR VDK 10.daļa (un citas, arī rajonu nodaļas) vairs praktiski nespēja tikt galā ar speciālo pārbaudu anketu pārbaudi (tūrisma pieaugums, iebraucēju un izbraucēju skaita pieaugums u.c. faktori), proti, to ieviešanu speciālo pārbaudu lietās, Latvijas PSR VDK 10.daļa uzskaitīja anketu reģistrāciju šo anketu reģistrācijas žurnālos un sastādīja pārbaudāmās personas alfabētiskās uzskaites vārdisko kartīti. Savukārt visas agrāk ieviestās speciālās pārbaudes lietas, izņemot tā, kurās figurēja „atteikums”, kas bija saistīts ar valsts noslēpuma zināšanu, ar aktu tika iznīcinātas, saglabājot tikai vārdiskās alfabētiskās kartītes. Pašas anketas Latvijas PSR VDK 10.daļas

²⁷⁴ LVA, 1825.f., 1.apr., 377.l.,337., 342.lp.

²⁷⁵ LVA, 1825.f., 1.apr., 388.- 439.lietas ; Vislabāk to apliecina minētajā arhīva fondā esošo: „ Karadienestā iesaucamo jauniešu dokumenti atļauju saņemšanai dienestam režīma daļās” lietu dokumenti.

²⁷⁶ LVA, 1825.f., 1.apr.,437.l., 68., 72.,75., 76.-77.lp.; To apliecina daudzie Latvijas PSR VDK zīmogu nospiedumi „Ir kompromitējoši materiāli”, kas rodami uz atļaujām dienestam padomju armijas režīma daļās.

arhīvā bija paredzēts glabāt vienu mēnesi pēc pārbaudes pabeigšanas. Tādā veidā līdz 1991.gada 29.augustam un VDK darbības pārtraukšanai Latvijā, palika neiznīcinātas vairāk nekā 100 000 anketas. Tās vēlāk 1991.gada 19.decembrī tika nodotas glabāšanā Latvijas Valsts arhīvā alfabētisko kartotēku par laiku no 1975 . – 1991.gadam.

Iespējams, ka šāda veida avotus varētu pētīt ar kontentanalīzes metodēm, jo vairumā gadījumu tās ir tipveida anketas. Katrā gadījumā vienu vai otru jaunu aspektu par cilvēku kontroli totalitārā režīma apstākļos izpēti šāda veida avoti varētu sniegt. Ša brīža problēma ir tā, ka avoti satur fizisko personu sensitīvus datus un to izpēti ierobežo arī 2010.gada Arhīvu likums.

**1825.fonda „Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas (VDK) dokumentu kolekcija”
2.apraksts ir „ Dokumenti par Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas cīņu pret
nacionālo pagrīdi. 1944.- 1956.”**

Cita starpā no LPSR VDK pārņemto neprofilo dokumentu vidū ietilpa tematiskā kartotēka „ Latvijas PSR VDM cīņa pret bandītiski nacionālo pagrīdi. 1946. – 1956”, kas veidota krievu alfabēta secībā, sadalīta pa apriņķiem, gan rajoniem, kuros viņi darbojušies, kā arī kaujas operāciju un citu pasākumu uzskaitījums cīņā pret nacionālo pagrīdi. Pārņemto dokumentu vidū bija arī “Bandītisko formējumu uzskaites grāmata 1946.-1949.”(tā viņa saucās Latvijas PSR VDK 10.daļā) LVA 1825.fonda 2.aprakstā uzskaitītas divas glabāšanas vienības: tematiskā kartotēka „ Latvijas PSR VDM cīņa pret nacionālo pagrīdi. 1946. – 1956”, ar 33077 kartītēm, kas alfabētiski un tematiski grupētas 183 sadaļās un viena lieta – „Nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmata 1946.-1949”.²⁷⁷

Latvijas PSR VDK arhīva, jeb bijušās LPSR VDK 10. daļas dokumenti bija sistematizēti fondos. Fondā Nr.13 – bija dokumenti, kas saistīti ar “cīņu pret bandītiski nacionālistisko pagrīdi” (tā padomju režīma apstākļos VDK dēvēja nacionālo pretošanās kustību). Šī fonda dokumentus: operatīvos materiālus, kaujas čekistisko operāciju aprakstus (krievu val. – описи чекистско - войсковых операций), dienesta, informatīvos, specziņojumus u.c. Latvijas PSR VDK 10. daļa sāka sistemātiski apstrādāt sākot no 1966. gada janvāra, kad tematiskajās kataloga kartītēs VDK darbinieki Terehina, Katkova u.c.(uzvārdi redzami kartītēs) sāka izrakstīt šī fonda dokumentu nosaukumus, kā arī nacionālo partizānu, grupu vadītāju un viņu atbalstītāju vārdus.

Mainoties laikam un VDK vajadzību specifikai, intensīvāka VDK 13. fonda dokumentu apstrāde sākās 20.gs. 80. gadu sākumā. Cik var spriest no kartotēkas kartīšu satura, VDK ir bijuši savi specifiski metodiskie norādījumi, kā šos materiālus apstrādāt un

²⁷⁷ LVA, 1825.f., 2.apr., 9.lp.

veidot tematisko kartotēku. To acīmredzot noteica īpašie VDK fondēšanas, operatīvie vai citi principi, kas šobrīd līdz galam vēl nav noskaidroti. Latvijas Valsts arhīva rīcībā, diemžēl nav bijušās LPSR VDK 10. daļas 13. fonda dokumentu, kas šobrīd atrodas Krievijas Federācijas Federālā Drošības dienesta arhīvā. Tāpat nav arī metodisko norādījumu, pēc kuriem šī kartotēka ir savulaik veidota.

Kā jau minēts, kartotēka tapusi laika posmā no 1966.-1987. gadam, to veidojuši VDK darbinieki Goreļko, Skutāns, Ksenofontova, Gurjeva u.c., kuru parakstus ir iespējams izlasīt uz kartiņām.

Kartītes veidotas pēc PSRS VDK kartotēkas formas Nr.11-a parauga ar sadaļām tematiski: sadaļa, tēma, rubrika, fonds, apraksts, kārtas Nr. , lieta, sējums, lietas lapas, atsaucē uz citām tēmām, notikuma datums, vieta. Katrā kartītē norādīts tās sastādīšanas datums un sastādītāja uzvārds. Kartītēm ir grifs "slepeni".

Kartotēka sastāv it kā no vairākām daļām (pavisam sadaļu skaits tajā ir 183).²⁷⁸

Pirmā daļa ar LPSR VDK apzīmējumu : 4. sadaļa, tēma 17-b, rubrika A

(saīsināti: **4-17-b-A**) ir nacionālo partizānu grupu vadītāji, sakārtoti krievu alfabēta secībā, kopskaitā 1409 personas kartītes, piemēram vienā no kartītēm teikts: „1946.g.5.maijā Viļakas apriņķī Āboltiņš Alberta Voldemāra d. „Daugavietis”, bandas vadonis. Visa banda kopā ar vadoni ieradās pieteikties (Āzis V.I, Lejsasbluss, Jeršovs V.S.Stalde I.I., Stalde V.I. Lavrenčiks Z.A, Lavrenčiks V.,Stalde A.P. Mūrnieks E.D.)”²⁷⁹ Šajā kartotēkā ir ziņas arī par 333 nošautajiem, tā piemēram, „1946.g.18.decembrī Talsu apriņķa Laidzes pag. „Sīļu” mājām čekistu veiktās operācijas laikā tika nogalināts Feldberga bandas dalībnieks Apens, kas dzīvoja ar izdomātu uzvārdu „Sniedziņš Bruno

(segvārds „Kanaks”...”²⁸⁰ nākamā grupa **4-17-b-B** ir nacionālie partizāni - grupu dalībnieki, viņu ģimenes locekļi, atbalstītāji un sakarnieki, kopskaitā 7757 personas, tajā skaitā ir ziņas par 1477 nošautajiem partizāniem. Šai grupai seko sadaļa **4-17-b-D** no

²⁷⁸ LVA, 1825.f., 2.apr., 10.- 24.lp.

²⁷⁹ Tematiskā kartotēka:”Latvijas PSR VDM cīņa pret nacionālo pagrīdi.1944-1956.Āboltiņa Alberta Voldemāra d., kartīte.-4.lp.; Piezīme:Zinot šos personu vārdus, kuriem LVA ir arī krimināllietas, ir iespējams pētīt nacionālo partizānu kustības vēsturi. Skat. Piemēram, Z.Turčinska jaunāko pētījumu: „Ziemeļvidzemes mežabrāļi.Latvijas nacionālo partizānu cīņas Valkas apriņķī un Alūksnes apriņķa rietumu daļā. 1944.-1953.gads” –Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2011.-399 lpp.,il. Autors ir salīdzinājis LPSR IeTK un VDM atskaites un ziņojumus LPSR MP, minēto partizānu uzskaites grāmatu, personu izsūtīšanas un krimināllietas, LK(b) P CK un apriņķu komiteju dokumentus un dzīvi palikušo partizānu atmiņas, proti, ļoti plašu avotu bāzi (A.B). No 2011.gada 1.janvāra stājies spēkā „Arhīvu likums”, kas regulē fizisko personu sensitīvo datu izmantošanu, kādi nenoliedzami ir nacionālo partizānu krimināllietās, tādēļ pētniekiem uz kādu laiku pertizānu pētniecības tematika būs ierobežota.

²⁸⁰ Tematiskā kartotēka:”Latvijas PSR VDM cīņa pret nacionālo pagrīdi.1944-1956. ; Nogalinātā Apena kartīte.- 189.lp.

nacionālajiem partizāniem vai viņu darbības rezultātā cietušās personas, tajā skaitā padomju militārpersonas, padomju varas atbalstītāji, kā arī civilpersonas - 7481 persona.

Sadaļā **4-17-a-D** ir minēti PSRS VDM 36., 143.strēlnieku pulku, PSRS Iekšlietu ministrijas karaspēka 24., 138., 285., 288.strēlnieku pulku kareivji un virsnieki, kas piedalījušies cīņās pret nacionālajiem partizāniem Latvijas teritorijā, viņu vidū arī cietušie un tie, kas izcēlušies kaujās.

Otra daļa ir Valsts drošības ministrijas dažādu struktūrvienību dienesta ziņojumi, informatīvie ziņojumi un specziņojumi, kā arī atskaites par cīņu pret nacionālajiem partizāniem katrā Latvijas apriņķī vai rajonā. Šī sadaļa apzīmēta kā **4-17-G**. Tāpat šeit atrodas arī operatīvo, jeb aģentūras plānu cīņai pret nacionālo pagrīdi uzskaitījums. Šī kartotēkas daļa ir veidota pēc Latvijas PSR tā laika administratīvi teritoriālā principa, proti, pēc apriņķiem (līdz 1949.gada beigām) vai rajoniem (20.gs.50gadu sākumā). Tie sakārtoti alfabētiskā secībā. Īpatnība ir tā, ka apriņķiem līdztekus ir arī rajoni, kas pēckara Latvijā mainīja savu pakļautību itin bieži, tika apvienoti vai mainīja savus nosaukumus. Kāpēc VDK darbinieki nav klasificējuši dokumentu uzskaitījumu tikai pēc apriņķu principa vai tikai pēc rajonu principa – nav zināms. Acīmredzot, rakstot kartotēkas kartiņas, viņi ir vadījušies pēc attiecīgo administratīvo vienību lietvedības lietu nosaukumiem, jeb lietu dabiskās kārtības, kādā dokumenti veidojušies attiecīgajās VDM struktūrvienībās principa. Katra apriņķa vai rajona dokumentu tematiskā izstrādē izdalāmas trīs sadaļas.

Jau minētā **4-17-G** : apriņķu un rajonu VDM daļu dienesta, informatīvie un specziņojumi par veiktajām operācijām cīņā pret nacionālajiem partizāniem. Tai seko sadaļa **4-17-b-V** – nacionālo partizānu atbalstītāji attiecīgajā apriņķī vai rajonā un sadaļa **4-17-b-G** – pašu nacionālo partizānu aktivitāšu uzskaitījums attiecīgajā apriņķī vai rajonā. Katrā kartiņā rūpīgi fiksēts notikuma datums un vieta, atsevišķos gadījumos norādītas konkrētās personas. Kartotēkas notikumu darbības hronoloģija aptver laika posmu no 1944. gada rudens līdz 1956. gadam. Atsevišķos gadījumos, piemēram, Valmieras apriņķī ir izdalīta sadaļa **4-17-a,b,v** – Valmieras apriņķa VDM daļas veiktās kaujas operācijas cīņā pret nacionālajiem partizāniem, citos apriņķos vai rajonos šāda tipa kartiņas nav atrodamas (iespējams, ka tās ir izvestas uz Krieviju).

Piemēram, Ventspils apriņķī līdztekus jau minētajām trīs kategoriju sadaļām ir ziņas **4-17-a,b,v** sadaļā par PSRS VDM 8. un 10. robežsargu vienību kareivjiem, kas piedalījušies cīņā pret nacionālajiem partizāniem.

Katra tematiskās kartotēkas sadaļa ir sakārtota, ievērojot alfabētisko un hronoloģiskos principus.

Savukārt, "Nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmatā 1946.-1949." Ir atrodamas ziņas par nacionālajiem partizāniem, sistematizētas pa apriņķiem. Minēti partizānu vienību nosaukumi, partizānu vārdi, segvārdi, kā arī ziņas par viņu bojāejas vai legalizācijas apstākļiem. Grāmatas fiziskais stāvoklis ir apmierinošs. Grāmatā ir sekojošas sadaļas: darbības rajons, bandas vai grupas sastāvs, uzvārds, vārds, tēva vārds (ja zināmi), segvārds (ja zināms), aģentu pseidonīmi, kas piedalās [grupas likvidācijas izstrādē], likvidācija: (nogalināts, datums), (arestēts, datums), (legalizējies, datums).²⁸¹ Latvijas PSR VDK 10.daļas arhīvā šī grāmata kalpoja kā "darba rokasgrāmata.- un savdabīgs nacionālo partizānu uzskaites žurnāls".

1825. fonda 2. aprakstā ir uzskaitītas divas glabāšanas vienības: 1(viena) lieta un viena glabājamā vienība – kartotēka ar 33 077 kartiņām.

**1825.fonda „Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas (VDK) dokumentu kolekcija”
3.apraksts „ Latvijas PSR Valsts drošības komitejas 10.daļas (arhīva) slepenās lietvedības lietu apraksti”.**

Līdztekus iepriekšējos aprakstos minētai dokumentu daļai, kas nonāca Valsts arhīvā nesistematizētā, neaprakstītā veidā , un , kuri neiederējās atsevišķos bijušās VDK arhīva fondos,vai to sastāvs bija nepilnīgs, tika dots fonda nosaukums “ Latvijas PSR Valsts drošības dokumentu kolekcija “.

Daļa dokumentu tika grupēti fonda 1.un 2.aprakstos, savukārt, neaprakstītas vēl palika atsevišķas dokumentu grupas,tajā skaitā arī bijušās Latvijas PSR VDK 10.daļas (arhīva) slepenās lietvedības lietas, kopskaitā izvietotas 15 kastēs. Šobrīd Latvijas Valsts arhīvā no dokumentiem, kas atradās šajās kastēs, izveidots apraksts ar 53 lietām. No lietām, kas būtībā ir sastāvošas no Latvijas PSR VDK iekšējās sarakstes var redzēt kādas dokumentu grupas ir iznīcinātas.Tā no iznīcināšanai paredzētām lietām 1956.gadā Latvijas PSR VDK Viļānu apriņķa operatīvais pilnvarotais vecākais leitnants Ivanovs parakstījis aktu par Viļānu apriņķī „ Izejošās” un „Ienākošās” korespondences reģistrācijas žurnālu par 1948.gadu (2 lietas), kuru glabāšanas termiņš bija 20 gadi, iznīcināšanu.²⁸² Tas pats par 1949-1950.gadu.²⁸³ Tas pats par operācijas „Krusta banga” veikšanu Viļānu apriņķī.²⁸⁴ No iznīcināto lietu aktiem, ir redzams, kādas dokumentu grupas iznīcinātas.Piemēram, ar 1954.gada 31.decembra aktu iznīcinātas īslaicīgi glabājamās lietas:”Dienesta un specziņojumi par operatīvo darbu”, „Sarakste ar vadību, Latvijas PSR IeM kadru daļu”, „Sarakste ar LPSR VDK rajonu nodaļām, PSRS un Latvijas PSR VDK,” un daudzas citas

²⁸¹ Skat. piemēram, LVA, 1825.f., 2.apr., 1.l., 33.-34.lp.

²⁸² LVA, 1825.f., 3.apr., 1.l.,2.lp.

²⁸³ LVA, 1825.f., 3.apr., 1.l.,3.lp.

²⁸⁴ Turpat.

lietas.²⁸⁵ Šo Latvijas PSR VDK rajonu nodaļās par laiku no 1944.- 1963.gada, ir ārkārtīgi daudz.²⁸⁶ Faktiski iznīcināto Latvijas PSR VDK dokumentu apzināšana būtu atsevišķa pētījuma vērtā, jo iznīcināto lietu skaits ir ārkārtīgi apjomīgs. No lietu dokumentiem var secināt, ka pārsvarā nīcināti ir īslaicīgie dokumenti ar glabāšanas termiņiem no 2 – 5- 10 līdz 25 gadiem. Protams, atsevišķos gadījumos ir sastopami akti, kur norādīts glabāšanas termiņš – „pastāvīgi”.²⁸⁷ Būtiski, ka šie iznīcināto lietu nosaukumi, kas redzami lietu iznīcināšanas aktos, atklāj Latvijas PSR VDK darbības daudzveidīgos virzienus un t.s. „virtuvi”.

Jāatzīmē, ka PSRS VDK Centrālajā operatīvajā arhīvā pastāvošā kārtība bija tāda, ka, arī Latvijas PSR VDK 10.daļā (arhīvā) operatīva rakstura dokumenti un materiāli tika glabāti atsevišķos fondos. To tapšanas un veidošanās vēsturei šobrīd ir grūti izsekot, jo senāko gadu VDK direktīvie dokumenti nav pieejami un zināmi. Latvijā, trūkst arī arhīva fondu inventarizācijas žurnāli, kas atvieglotu pētniecības darbu.

No tām lietām, kas ir Latvijas Valsts arhīva rīcībā, ir redzams, ka pašas 10.daļas fonds ir bijis ar kārtas Nr.16. Pārējām VDK struktūrvienībām ir bijuši savi fonda numuru apzīmējumi. 1825.fonda 3.aprakstā (lietvedība) tādēļ ir atstāti arī vecie Latvijas PSR VDK fondu apzīmējumi, kārtas numuri un inventāra numuri.

Augšminēto fondu dokumentu sastāvs būtībā ir Latvijas PSR VDK visu struktūrvienību slepenās lietvedības lietu apraksti (krievu valodā – Документы секретного делопроизводства – ДСП), kas bija glabājami Latvijas PSR VDK arhīvā.²⁸⁸ Liela daļa no aprakstos iekļautajām lietām ir iznīcinātas vai aizvestas uz Krievijas speciālajiem arhīviem, par ko liecina daudzās atzīmes un zīmogi lietu aprakstos.

To glabāšanas termiņi saskaņā ar VDK lietu glabāšanas instrukciju bija : īslaicīgi glabājamās lietas (apraksti) ar glabāšanas termiņiem no 5- 75 gadiem un pastāvīgi glabājamās lietas (apraksti).

Cita starpā šajā aprakstā iekļautas arī PSRS VDK Baltijas robežapsardzības apgabala Sevišķās daļas slepenās lietvedības akti, kas atspoguļo Latvijas PSR dislocēto PSRS VDK Sevišķās daļas (robežapsardzība) karaspēka daļu dokumentu veidus.²⁸⁹ Un PSRS VDK Baltijas robežapsardzības apgabala Sevišķās daļas perifēro orgānu Slepenās lietvedības aprakstus.²⁹⁰

²⁸⁵ Turpat. 67.-67.op.lp.

²⁸⁶ Turpat. 1.lieta.

²⁸⁷ LVA, 1825.f., 3.apr., 1.l.,363.lp.; LVA, 1825.f., 3.apr., 14.l.,116.lp.; 123.lp.

²⁸⁸ LVA, 1825.f., 3.apr., 19.lieta.

²⁸⁹ LVA, 1825.f., 3.apr., 39.lieta.

²⁹⁰ LVA, 1825.f., 3.apr., 38.lieta.

Bez jau minētajiem slepenās lietvedības dokumentiem šajā 3.aprakstā iekļautas arī atsevišķas lietas, kas bija palikušas Latvijas PSR VDK 10.daļas rīcībā pēc VDK darbības pārtraukšanas Latvijas teritorijā 1991.gada augusta beigās, proti, četri pilsoņu iesniegumu, lūgumu un sūdzību uzskaites žurnāli un piecas lietas ar pilsoņu iesniegumiem, lūgumiem un sūdzībām par laika posmu no 1989.-1991.gadam, kā arī viena lieta -LPSR VDK viedlapu paraugi. Tās pievienotas šī apraksta beigās.

Lai gan pašas arhīva lietas ir VDK iznīcinājusi vai izvedusi uz Krieviju, un ir palikuši tikai lietu aprakstu apkopojumi, kopumā šis dokumentu komplekss ir visai būtiska VDK dokumentu sastāvdaļa, kas sniedz priekšstatu par VDK struktūru un darbības uzdevumiem laika posmā no 1940.- 1991.gadam un ir vēl viena vēsturiska liecība par Valsts drošības komitejas darbību Latvijā pēdējo sešdesmit padomju okupācijas gadu garumā.

Dokumenti tika nodoti valsts glabāšanā Latvijas Valsts arhīva Dienesta dokumentu nodaļā. Laika posmā no 1991.gada decembra -1999.gada novembrim tie atradās LVA ēkā Bezdzelīgu ielā 1.

Ņemot vērā, ka bijušās Latvijas PSR VDK 10.daļas (arhīva) slepenās lietvedības lietas kā nesistematizēts, autonomas dokumentu komplekss bez apraksta savā būtībā bija fragmentāra daļa no bijušā VDK arhīva - tās tika iekļautas 1825.fonda “ Latvijas PSR Valsts drošības komitejas dokumentu kolekcija “ 3.aprakstā.

Lietas sistematizētas pēc to kategorijām, tematiskā un hronoloģiskā secībā.

1825.fonda 3.aprakstā norādīti arī LPSR VDK vecie apzīmējumi ar fonda numuru, norādi uz apakšfondiem, kārtas numuru, sējuma numuru un inventāra numuru. Šā apraksta beigās iekļautas arī deviņas pilsoņu iesniegumu, lūgumu un sūdzību lietas un žurnāli par 1989.-1991.gadiem.²⁹¹

1825.fonda „Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas (VDK) dokumentu kolekcija”

4.apraksts ir „ Latvijas PSR VDK sastādītie vācu drošības policijas latviešu palīgvienības ”Arāja komanda” dalībnieku uzskaites dokumenti.

Nesistematizētā, neaprakstītā veida dokumentu vidū atradās arī bijušās Latvijas PSR VDK sastādītie vācu drošības policijas latviešu palīgvienības “Arāja komanda” dalībnieku uzskaites dokuments -viena lieta, tika iekļauta LVA 1825.fonda 4.aprakstā ar nosaukumu :

” Latvijas PSR VDK sastādītais vācu drošības dienesta latviešu palīgvienības „Arāja komanda” dalībnieku uzskaites žurnāls” (21.07.1952 – 19.04.1977.)²⁹²

²⁹¹ LVA, 1825.f., 3.apr., 44. - 52.lieta (pārsvarā lietās ir represēto personu radinieku iesniegumi ar lūgumiem noskaidrot savu piederīgo likteni).

²⁹² LVA, 1986.f., 4.apr., 1.l., -1.lp.

Jāatzīmē, ka tās oriģinālais nosaukums krievu valodā LPSR VDK arhīvā bija: *“Litera lieta Nr. 12 soda komanda “SD Arājs” 12.sējums ”SD Arāja komandas dalībnieku saraksti”.*Tas ir krievu alfabēta secībā veidots Arāja komandas dalībnieku uzskaites žurnāls. *Datējums ir 1952.gada 21.jūlijs – 1977.gada 19.aprīlis.*” Citi Latvijas PSR VDK dokumentu, kas izskaidrotu šī žurnāla nozīmi, nav.

No ierakstiem tajā ir redzams, ka žurnāls ir kalpojies VDK arhīva darba vajadzībām, par ko liecina daudzās dienesta atzīmes. Tā piemēram, lietas pirmās lapas otrajā pusē krievu valodā norādīts teksts: „Piezīmes:

- 1) ieraksti, kas izdarīti ar sarkanās krāsas mastiku ir ņemti no izmeklēšanas daļas materiāliem;
- 2) ieraksti, kas izdarīti ar zaļās krāsas mastiku ir ņemti no LPSR Valsts Centrālā vēstures arhīva; materiāliem;
- 3) aģentūras saraksts, kas strādāja ar Arāja komandu atrodas 445.lp.;
- 4) apkopojoša rakstura informācija par komandu – burts „i”;
- 5) papildus lapas par „K” – burts „Č”;²⁹³
- 6) dokumentārie materiāli par komandas noziegumiem – 447.op.lp.”

Žurnāla tapšanas un veidošanās vēsturei šobrīd ir grūti izsekot, jo ieraksti tajā veidoti ilgākā laika posmā, arī PSRS VDK direktīvie dokumenti par nacistisko noziegumu izmeklēšanas kārtību nav pieejami un zināmi Latvijā, trūkst arī arhīva fondu inventarizācijas žurnāli. Ieraksti par personām žurnālā veikti krievu alfabēta secībā. Zināmā mērā žurnāls uzskatāms par alfabēta grāmatu, taču daudzi ieraksti dublējas un no jauna atkārtojas ik pēc laika (jauni ieraksti izdarīti žurnāla brīvajās lapās). Žurnālam ir 9 ierakstu sadaļas:

- 1) Nr.p.k. (1.aile); 2) Uzvārds, vārds, tēva vārds, dzimšanas gads un citi atpazīstamības dati (2.-3. aile, ieraksti izdarīti šo divu ailu ietvaros); 3) arhīva krimināllietas (arī izmeklēšanas)lietas numurs; 4) īss nozieguma saturs(te norādīti topogrāfiskie dati par cilvēku: piem.-„komandā no 1942.g.vasaras”, „Arāja kom.dalībnieks” u.c. piezīmes; 5) noskaidrotie radnieki (arī šajā ailē ir piezīmēs:”Sieva, tēvs, māte, brālis”, „Litera lietas numurs, lapu numuri”, „maizes cepējs”, „šoferis”, „28.02.46.g. miris Noriļlagā” „SD darbinieks”, „litera lietas numurs ar norādi uz lapām, kurās atrodamas ziņas par šo personu”, ; 6) Kur izcieš sodu, arhīva izmeklēšanas lietas numurs (arī šajā ailē norādīti miršanas datumi un arhīva izmeklēšanas lietu numuri, ieslodzījuma vietas adrese u.c. ieraksti);7) Uzsākta meklēšana (republikāniskā vai vissavienības); 8)kura izmeklētāja lietvedībā (te norādīts arī atbrīvošanas datums); 9) Ziņas par arestu un atkārtiem

²⁹³ LVA, 1986.f., 4.apr., 1.l., -1.op.lp.

iesniegumiem(te norādīts:”Arestēts”, Notiesāts 1950.g.”, „1961.g.dzīvoja ASV” u.c. veida piezīmes).²⁹⁴

Numerācija atkārtojas no jauna katra nākamā alfabēta burta ietvaros. Žurnālā ir izdarīti 2578 ieraksti, cita starpā minēts, ka žurnālā minētas 1364 personas, kas darbojušās komandā, no kurām arestētas (tiesātas) 344, bet izsludinātas meklēšanā 378 personas.²⁹⁵

Patiesais Vācu drošības policijas dienesta (Sicherheistsdienst polizei) latviešu palīgvienības “Arāja komanda” dalībnieku skaits nav apzināts, jo personas, kas tajā darbojās īsāku vai ilgāku laiku, vēlāk pārgāja dienestā citos vācu militārajos formējumos un viņu liktenis nav zināms(krituši, pazuduši frontē bez vēsts, mainījuši identitāti un slēpušies pēc kara utt.). Par apmēram 350 personām, kuras Latvijas PSR VDK arestēja un tiesāja par to pastrādātajiem nacistiskajiem noziegumiem, ir saglabājušās VDK krimināllietas.²⁹⁶

Vācu drošības policijas dienesta latviešu palīgvienība “Arāja komanda” vācu okupācijas apstākļos darbojās vācu okupētajās teritorijās Latvijā, Baltkrievijā, Polijā u.c. laikā no 1941.gada jūlija līdz 1944.gada vidum. Šī vienība piedalījās cilvēku masu iznīcināšanas akcijās, partizānu tvarstīšanā, kā arī atsevišķos gadījumos cīnījās austrumu frontē. To vadīja Viktors Arājs. Par līdzdalību nacistiskajos kara noziegumos V.Arāju 1979.gadā ar mūža ieslodzījumu notiesāja Hamburgas Zemes tiesa.²⁹⁷

Latvijas PSR VDK sastādītais vācu drošības dienesta latviešu palīgvienības “Arāja komanda” dalībnieku uzskaites žurnāls ir apjomīga uzskaites grāmata (448 lapas), kurā krievu alfabēta secībā reģistrēti Arāja komandas dalībnieki.

Iedaļa “Aģentūras saraksts, kas strādāja par Arāja komandu” sastāv no ailēm:”Nr.pk.”, „Aģenta pseidonīms”(tas sastāv no 2 veidu aģentiem,-tiem, kas darbojās Arāja komandā un iesūtītajiem aģentiem-zīņotājiem par Arāja komandas dalībniekiem); Sējums un lietas lapa (norādīts sējuma Nr. un attiecīgās lapas kārtas Nr.).²⁹⁸ Jāatzīmē, ka šie aģentūras sējumi no Nr.1-8 izvesti uz Krieviju un atrodas kādā no Federālā drošības dienesta arhīviem.

Iedaļa: „Dokumentārie materiāli par Arāja komandas pastrādātajiem noziegumiem (Skat.izmeklēšanas lieta Nr.48, VII sējums, 95-99.lpp)”sastāv no ailēm: „Sējums”

²⁹⁴ LVA, 1986.f., 4.apr., 1.l., -47.lp.

²⁹⁵ LVA, 1986.f., 4.apr., 1.l., -1.lp.(skaitļu piezīmes izdarītas ar zīmuli un vāji salasāmas)

²⁹⁶ LVA, 1986.f., 1-2.apr.; No NKVD līdz KGB.Politiskās prāvas Latvijā.1940.-198.: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R.Vīksnes un K.Kangera redakcijā.-Rīga: LU Latvijas vēstures institūta apgāds, 1999. – XVIII + 975 lpp.; Biezais H.Latvija kāškrusta varā.Sveši kungi, pašu ļaudis.-Gauja.USA,-1992 – 197 lpp.; Ezergailis A. Holokausts vācu okupētajā Latvijā 1941.- 1944.- Rīga: - 1999. -171.- 231.lpp.

²⁹⁷ Par vācu drošības policijas –SD un Arāja komandas darbību sīkāk skat. Biezais H.Latvija kāškrusta varā.Sveši kungi, pašu ļaudis. – Gauja. USA, - 1992 – 197 lpp.;

²⁹⁸ LVA, 1986.f., 4.apr., 1.l., -444.-445.lp.

(6-8.sējumi), „lappuses Nr.”, kam seko norāde: „nošaušanas Rīgā”; „nošaušanas Daugavpilī”, „nosaušanas Aglonā” utt.²⁹⁹ Arī šie dokumenti atrodas Krievijā.

Jāatzīmē, ka ne visas VDK darbinieku žurnālā izdarītās atzīmes un pierakstus ir iespējams atšifrēt, jo Valsts arhīva rīcībā nav citu VDK dokumentu, uz kuriem ir izdarītas atsaucis šajā uzskaites žurnālā.

Ņemot vērā, ka žurnālā izdarītie ieraksti dublējas, ziņas par personām ir neprecīzas, vai nepilnīgas, piemēram, uzvārdi pierakstīti kļūdaini vai trūkst ziņas par personu vārdiem un tēva vārdiem, jāsecina, ka žurnāls Latvijas PSR VDK kalpojās kā palīgrādītājs vai darba pierakstu žurnāls un informācija nebūtu uzlūkojama par absolūti patiesu.

Tā izmantošana pētniecības darbā iespējama salīdzinot žurnālā sniegto informāciju ar citu avotu (piemēram, krimināllietu datiem) par Arāja komandas dalībnieku skaitu un sastāvu.

Tomēr tā ir svarīga laikmeta liecība par nacistisko noziedznieku pastrādātajiem noziegumiem pret cilvēci.

Latvijas Valsts arhīvā 1992.gada 31.janvārī no bijušās Latvijas PSR VDK arhīva (10.daļas) saņemto krimināllietu vidū atrodas arī paša V. Arāja krimināllietā.³⁰⁰

2.4. PSRS IeTK pārbaudes – filtrācijas punktos un nometnēs ieslodzīto personu filtrācijas lietu, kas glabājās LPSR VDK arhīvā, dokumenti

Nodaļā aplūkots LVA esošais dokumentu kopums, kas atrodas fondā Nr. 1821 “PSRS pārbaudes–filtrācijas punktos³⁰¹ un nometnēs³⁰² ieslodzīto Latvijas iedzīvotāju personas lietas (1944–1948)” 1.–2. apraksts ar 58436 filtrācijas lietām un attiecīgu alfabētisko kartīšu skaitu.³⁰³

PSRS Iekšlietu tautas komisariātā (IeTK) pārbaudes–filtrācijas punktos (проверочно–фильтрационный пункт, saīsināti – ПФП) un nometnes (проверочно–фильтрационный лагерь – ПФЛ), kā arī personu savākšanas–pārsūtīšanas punktos (сборные и сборно пересылочные пункты – СПП) izveidoja padomju–vācu kara laikā, un tur speciālai pārbaudei, jeb filtrācijai ievietoja sarkanarmiešus, kas izbēguši no vācu gūsta vai izlauzušies no aplenkuma. Kara gados šo kategoriju personu pārbaudi veica

²⁹⁹ LVA, 1986.f., 4.apr., 1.l., -447.op.lp.

³⁰⁰ LVA, 1986. f., 1.apr., 45285.lieta:V.Arāja krimināllietā.

³⁰¹ **Filtrācijas punkts** – speciāla iestāde, kas tiek radīta kara laikā nolūkā pārbaudīt aizdomīgus elementus, kas aizturēti karaspēka kaujas darbības zonā, kā arī personas, kas pārgājušas frontes līniju no pretinieka puses. Pārbaudei filtrācijas punktos tiek pakļauti arī repatrianti, kas masveidīgi atgriezušies dzimtenē. Skat. Контрразведывательный словарь. – с.345.

³⁰² **Filtrācijas nometne** – nometne, kurā padomju–vācu kara laikā atradās personas, kas bija pakļautas PSRS valsts drošības orgānu pārbaudei: no vācu fašistiskā gūsta Padomju armijas atbrīvotās militārpersonas, t.s. “vieninieki” un pārvietotās personas no padomju pilsoņu skaita. Skat. Контрразведывательный словарь. – с.344.

³⁰³ LVA, 1821. fonda uzskaites lieta.

IeTK Sevišķo daļu un pretizlūkošanas daļu “SMERŠ”³⁰⁴ nodaļas, kas darbojās Sarkanās armijas frontu un armiju štābos.³⁰⁵ Kara noslēgumā šai pārbaudei tika pakļauti padomju pilsoņi, kas kara gados bija izvesti spaidu darbos uz Vāciju vai evakuēti no piefrontes joslas un atgriezās PSRS. Šim nolūkam ar Valsts Aizsardzības Komitejas lēmumu 1944. gada 22. augustā tika izveidota pārbaudes–filtrācijas punktu sistēma.³⁰⁶ 1944. gada oktobrī–decembrī vairāku Sarkanās armijas frontu sastāvā tika izveidotas savākšanas, savākšanas–pārsūtīšanas nometnes.³⁰⁷ Šajā laikā filtrācijas punktos un nometnēs ievietoja Latvijas iedzīvotājus – personas, kuras dienējušas vācu armijas formējumos (t. sk. Latviešu leģionā), mobilizētas vācu valsts darba dienestā, izvestas spaidu darbos vai atradušās nacistu koncentrācijas nometnēs Vācijā, personas, kuras sadarbojušās ar vācu okupācijas iestādēm (piem., aizsargi), kā arī personas, kas aizturētas bez dokumentiem uz aizdomu pamata, tai skaitā kara noslēgumā Kurzemē.

Kā ir norādījis vēsturnieks Aivars Beika, tad filtrēto personu “*ceļš uz PSRS filtrācijas nometnēm bija dažāds. Turp nosūtīja no Sarkanās armijas gūsta, no krievu armijas ieņemtajām teritorijām, no angļu, amerikāņu, franču okupācijas zonām Vācijā un no Sarkanās armijas...*”³⁰⁸ Par katru pārbaudāmo personu tika izveidota filtrācijas lieta.

Filtrācijas lietas nenoformēja bērniem, kurus izveda kopā ar vecākiem spaidu darbos uz Vāciju, ja atgriešanas brīdī viņi nebija sasnieguši 16 gadu vecumu. Daļējas ziņas par viņiem atrodamas vecāku vai pilngadīgo brāļu un māsu reģistrācijas lapās.

Pēc kara no nacistu varas atbrīvotajās Eiropas valstīs bija 77 PSRS IeTK pārbaudes un filtrācijas nometnes: Vācijā – 48; Polijā – 7; Čehoslovākijā – 12; Austrijā – 6; Rumānijā – 1; Ungārijā – 1; Francijā – 1; Sarkanās armijas dienvidu grupā – 1. Pavisam PSRS teritorijā bija 87 nometnes un filtrācijas punkti.³⁰⁹

³⁰⁴ **SMERŠ** (СМЕРШ – смерть шпионам!) PSRS Aizsardzības tautas komisariāta un Jūras kara flotes tautas komisariāta Pretizlūkošanas galvenās pārvaldes, kuras izveidoja PSRS Valsts aizsardzības komiteja 1943. gada aprīlī uz PSRS IeTK (VDTK) bāzes. Tās pamatuzdevums bija karadarbības zonā apkarot varbūtējo spiegošanu un novērst diversiju darbības, kā arī veikt speciālās izmeklēšanas.

³⁰⁵ Перечень мест хранения документальных материалов спецлагерей, проверочно–фильтрационных лагерей, пунктов и сборно – пересыльных пунктов. – с. 15; Специальные лагеря НКВД (МВД) СССР в Германии 1945–1950 гг. Сборник документов и статей. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. – 376 с., с. 350–355.

³⁰⁶ Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944–1951). Документы и материалы. Кн. 3, в 2–х частях, Минск, 1998. Ч.1. – с. 6.; Молодова И. Ю. Проверочно – фильтрационные дела в Госархиве документов новейшей истории Калужской области // Отечественные Архивы –2003. -№ 1, – с. 49–56; Лобанов В. Я. О работе с документами КГБ в ЦДНН Саратовской области // Отечественные Архивы.-1996. -№ 3, – с. 90.–92.

³⁰⁷ Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944–1951). Документы и материалы. Кн. 3, в 2–х частях, Минск, 1998. Ч.1. – с. 8; Riekstiņš J. Sveša darba klaušās // Neatkarīgā Cīņa.- 1992. gada 25. augusts.

³⁰⁸ Beika A. Filtrācijas dokumenti liecina // Latvijas Arhīvi.- 1994. -Nr. 1. – 48. lpp.

³⁰⁹ Перечень мест хранения документальных материалов спецлагерей, проверочно–фильтрационных лагерей, пунктов и сборно – пересыльных пунктов. – с.1–16; Beika A. Filtrācijas dokumenti liecina // Latvijas Arhīvi.-1994. -Nr. 1. – 52.–54.. lpp.

Latvijā filtrācijas pārbaudes–savākšanas punkti atradās Rīgā, Daugavpilī, Jelgavā, Kuldīgā, Liepājā, Skrundā, Tukumā, Vaiņodē, Ventspilī, Ugālē.³¹⁰

No LVA 1821. fonda 1.–2. apraksta dokumentiem redzams, ka PSRS IeTK pārbaudes–filtrācijas nometņu un punktu sistēma kopumā deva iespēju pēckara gados PSRS tautsaimniecībā izmantot bezmaksas darbaspēku, nerūpējoties par nometnēs ievietoto personu normāliem darba un sadzīves apstākļiem. PSRS IeTK filtrācijai un pārbaudei pēc 2. pasaules kara tika pakļauti vairāk nekā 90 000 Latvijas iedzīvotāji.³¹¹

Galvenās filtrācijas nometnes un punkti, kuros ieslodzījumā atradās Latvijas iedzīvotāji, bija Medvežegorskā (Karēlijā), Maskavā un tās apgabalā, Moršanskā (Tambovas apgabals), Soļikamskā (Permas apgabals), nometnes Sverdlovskas apgabalā, Komsomoļskā pie Amūras, Sovgavaņā, Muļos (Habarovskas novads), Kolimā (Magadanas apgabals) un citur³¹².

Padomju Savienībā filtrācijas nometņu sistēma tika pārtraukta 1946. gadā, pamatojoties uz PSRS MP 1946. gada 13. aprīļa pilnīgi slepenu lēmumu Nr. 843/342 un PSRS Iekšlietu ministrijas 19. aprīļa slepeno pavēli Nr. 00336,³¹³ kā arī PSRS Iekšlietu ministrijas 1947. gada 11. jūnija direktīvu Nr. 153,³¹⁴ kurās teikts, ka latvieši, igauņi un lietuvieši, kas ir bijuši vācu armijas ierindnieki un apakšvirsnieki, ir atbrīvojami no filtrācijas nometnēm un nogādājami agrākajā dzīvesvietā, ja vien viņu vecums neatbilst to pilsoņu vecumam, kas pakļauti dienestam Sarkanajā armijā. Tādā gadījumā viņi ir atbrīvojami no nometnes un nosūtāmi uz PSRS IeM celtniecības bataljoniem un rūpniecības uzņēmumiem Baltijas republikās (daļa no šī kontingenta tika nosūtīta dienestā uz celtniecības bataljoniem Sillamē, Narvā, Tallinā u.c.)³¹⁵

No filtrācijas lietu reģistrācijas žurnālu ierakstiem var spriest, ka filtrācijas lietu dokumentu sastāvs Latvijas PSR VDTK (VDM, vēlāk VDK) arhīvā sāka veidoties laika posmā no 1945. gada 9. februāra³¹⁶ līdz 1957. gada 8. jūnijam,³¹⁷ kad arhīvā tika saņemtas 91034 lietas, kas reģistrētas 26 žurnālos.

Filtrācijas lietas no PSRS pārbaudes–filtrācijas punktiem un nometnēm uz bijušo Latvijas PSR VDK arhīvu nosūtītas, ņemot vērā personu dzimšanas un dzīvesvietas Latvijā, par ko liecina PSRS VDM direktīva Nr. 7, izdota 1952. gada 15. janvārī.³¹⁸

³¹⁰ Turpat. – 54. lpp.

³¹¹ LVA, 1821. f., 1. apr., reģistrācijas žurnāls Nr. 26, – 1. lp.

³¹² Beika A. Filtrācijas dokumenti liecina. // Latvijas Arhīvi. -1994. -Nr. 1. – 52.–53. lpp.

³¹³ LVA, 290. f., 1. apr., 109. l., 347–348. lp.

³¹⁴ Turpat. – 348. lp.

³¹⁵ Turpat.

³¹⁶ LVA, 1821. f., 2. apr., reģistrācijas žurnāls Nr. 1, 1. lp.

³¹⁷ Turpat., 1. apr., reģistrācijas žurnāls Nr. 26, 1. lp.

³¹⁸ LVA, 1821. f., 1. apr., 51611. l., 1. lp.

Pastāvošā prakse bija tāda, ka no filtrācijas nometnēm atbrīvotajām personām bija jāuzrāda turpmākās dzīvesvietas adrese. Lai iegūtu personas dokumentus, šai personai pēc atbrīvošanas no nometnes bija jāierodas pastāvīgajā dzīvesvietā Latvijā un jāreģistrējas vietējā milicijas nodaļā. Tur šo personu vēlreiz nopratināja un filtrācijas nometnei tika paziņots par attiecīgās personas ierašanos pastāvīgajā dzīvesvietā un tās ņemšanu uzskaitē. Savukārt, uz Latvijas PSR VDK (VDK) tika pārsūtīta šīs personas filtrācijas lieta, kas turpmāk atradās VDK speciālajā glabāšanā un uzskaitē. Latvijas PSR VDK (VDK) šīs lietas reģistrēja žurnālos, piešķirot tām kārtas numuru, atbilstoši ierakstu hronoloģiskajai secībai, vienlaicīgi sastādot tām kartotēkas uzskaites kartītes.

Tādā veidā VDK arhīvā izveidojās filtrācijas lietu pamatfonds, kas aptver laika posmu no 1945.–1957. gadam LVA 1821. fonds, 2. apraksts.³¹⁹ Filtrācijas lietu pamatfondā glabājas to Latvijas iedzīvotāju personas lietas, kas dienējuši vācu armijas vienībās, Latviešu leģionā, sasnieguši 70 gadu vecumu, kas dienējuši vācu darba bataljonos (neatkarīgi no vecuma), kas atradušies ieslodzījumā koncentrācijas nometnēs vai aizvesti spaidu darbos uz Vāciju (vecumā līdz 80 gadiem vai dzimušiem no 1910. līdz 1930. gadam).

Atbilstoši PSRS VDK norādījumiem, šajās lietās esošo informāciju par konkrētajām personām Latvijas PSR VDK arhīvu daļa izsniedza tikai Latvijas PSR VDK vadībai informācijas sniegšanai LKP CK, Latvijas PSR AP un MP.³²⁰

Filtrācijas lietu pamatfondā lietas glabājās līdz tam brīdim, kad uzskaitē esošā persona sasniedza 70 gadu vecumu, pēc tam šīs lietas pārreģistrēja “Izbeigto filtrācijas lietu fondā” (LVA, 1821. fonds, 1. apraksts),³²¹ žurnālā piešķirot tām jaunu lietas numuru, arī kartotēkas kartīti ar jauno lietas numuru pārvietoja uz izbeigto filtrācijas lietu fondu kartotēku, bet pašas lietas pārsūtīja uz Uljanovskas apgabala VDK arhīvu. Šāda prakse pastāvēja no 1955. gada 2. augusta līdz 1982. gada 1. februārim. Saskaņā ar PSRS VDK 1979. gada 10. decembra pavēli Nr. 00185 par filtrācijas dokumentu glabāšanas termiņiem VDK arhīvos, bija noteikts filtrācijas lietu glabāšanas ilgums, pēc kura lietas tika iznīcinātas – vīriešiem, sasniedzot 80 gadu vecumu, sievietēm – 75 gadus. Tādējādi visiem, kas dzimuši līdz 1909. gadam, filtrācijas lietas ir iznīcinātas.³²² Šādā veidā iznīcinātas ap 28 000 filtrācijas lietu; LVA pamatojoties uz iznīcināto filtrācijas lietu reģistru, var apliecināt tikai personas filtrācijā atrašanās faktu bez norādes par laiku un vietu.

³¹⁹ Turpat. 1821. f., 2. apraksts “Filtrācijas lietu pamatfonds”.

³²⁰ Turpat. 1821. fonda uzskaites lieta, - 7. lpp.

³²¹ Turpat. 1. apraksts, “Izbeigto filtrācijas lietu fonds”.

³²² Beika A. Filtrācijas dokumenti liecina. – 48. lpp.

Augšminēto dokumentu kopumu Latvijas Valsts arhīvs no bijušās Latvijas PSR VDK arhīva (10. daļa) saņēma 2 posmos: 1991. gada 26. oktobrī,³²³ kad tika pieņemts filtrācijas lietu pamatfonds un 1992. gada 6. augustā, kad pēc vienošanās starp KF Valsts drošības ministriju un Latvijas Republikas valdību, no KF Uljanovskas apgabala VDK arhīva uz Latviju pārveda Pārtraukto filtrācijas lietu fondu.³²⁴ Par filtrācijas lietu aprakstu kalpo šo lietu reģistrācijas žurnāli. Fonda dokumentu aprakstīšana atbilstoši valsts arhīvu prasībām vēl turpinās.

Filtrācijas lietu dokumentu veidus var iedalīt piecās pamatgrupās: tie, kurus veidojuši frontes vai robežas savākšanas–pārsūtīšanas punkti vai pārbaudes–filtrācijas punkti; dokumenti par personas iespējamo operatīvo izstrādi; trofeju un personīgie dokumenti; 90. gadu sākuma dokumenti, kas saistīti ar filtrācijā esošo personu sociāli tiesisko rehabilitāciju (iesniegumi, autobiogrāfijas, izziņas). Tiesa, ne vienmēr šīs dokumentu grupas ir iespējams strikti nodalīt, jo dokumenti lietās atrodas pamīšus.

Filtrācijas lietu (фильтрационное дело) ārējais noformējums var būt atšķirīgs, atkarībā no tā, kāda iestāde (karaspēka daļa, IeTK, VDTK, SMERŠ vai speciālā nometne u.c.) veica filtrācijai pakļauto personu pārbaudi. Visbiežāk sastopamie lietu virsaksti ir “Filtrācijas lieta”³²⁵ “Personas filtrācijas lieta”³²⁶ (Личное фильтрационное дело), to noformējuma veidi atšķiras. Tālo Austrumu filtrācijas nometnēs attiecīgu vāku trūkuma dēļ filtrēto personu lietas iesietas ietinamā papīrā, dažādu veidlapu, pat ķīniešu avižu vākos.³²⁷

Tomēr filtrācijas lietu titula vāku virsrakstu izvietojums un secība ir aptuveni vienāda: virsrakstā – tā orgāna (IeTK (VDK), IeM vai PSRS Aizsardzības tautas komisariāta saīsināts nosaukums, kam seko struktūrvienības nosaukums, piemēram, “Pretizlūkošanas daļa SMERŠ”) un nometnes nosaukums, piemēram, “Specnometne Nr. 0316”,³²⁸ tad seko lietas nosaukums, piemēram, “Filtrācijas lieta” – par tādu un tādu personu. Norādīts lietas sākuma datums un pabeigšanas datums, lietas numurs, arhīva lietas numurs. Ir dažādas atzīmes (lietu numuri mainījās, vecie svītroti utt.).

Uz filtrācijas lietas pēdējā vāka iekšpusē ir gala ieraksts – izziņa (справка), zīmoga spiedoga nospieduma veidā,³²⁹ kas apliecina, ka filtrācijas lieta ir nododama Latvijas PSR MP VDK arhīva uzskaites daļā tālākai glabāšanai. Šādi spiedoga nospieduma ieraksti ir standarta (parasti 2 veidu). Bijušajiem latviešu leģionāriem: “*Saskaņā ar PSRS MP VDK priekšsēdētāja pavēli Nr. 00511 1954. gadā, arhīva filtrācijas lieta Nr.* (seko lietas numurs

³²³ LVA, 1821. Fonda uzskaites lieta, lietu pieņemšanas akts. - 5.–6. lpp.

³²⁴ LVA, 1821. Fonda uzskaites lieta, lietu pieņemšanas akts. – 7. lpp.

³²⁵ LVA, 1821. f., 1. apr., 42296. l., lietas vāks.

³²⁶ Turpat., 2. apr., 37160. l., lietas vāks.

³²⁷ Turpat., 6695. l., lietas vāks.

³²⁸ Turpat., 1. apr., 60570. l., lietas vāks.

³²⁹ LVA, 1821. f., 1. apr., 66338. l., lietas 2. vāka iekšpuse.

rokrakstā) *par* (seko personas uzvārds) *izskatīta un nododama glabāšanā Latvijas PSR MP VDK arhīva uzskaites daļā, atstājot* (rokrakstā – personas uzvārds) *operatīvajā uzskaitē kā dienējušu vācu fašistiskās armijas latviešu leģiona karaspēka “SS” sastāvā laika posmā no 1941.–1945. gadam.*” Apakšā – nedaudz mazākiem burtiem – *Latvijas PSR MP VDK darbinieks* (rokrakstā paraksts). *“Piekrītu”* – *Latvijas PSR MP VDK 2. daļas priekšnieks, apakšpulkvedis Larjutins* (paraksts). Seko: datums, mēnesis, gads. Rīgas (pilsēta).³³⁰

Civilpersonu filtrācijas lietās savādāks uzraksts: *“...filtrācijas lieta Nr.* (rokrakstā lietas Nr.) *par* (rokrakstā – personas uzvārds) *izskatīta un nododama glabāšanā Latvijas PSR MP VDK arhīva uzskaites daļas slepenās lietvedības fondā, noņemot* (seko personas uzvārds rokrakstā) *no operatīvas uzziņu uzskaites.*”³³¹

Šādi filtrācijas lietu gala ieraksti vairumā gadījumu datēti ar laiku no 50. gadu sākuma līdz 1957. gadam, kad filtrācijas lietas pakāpeniski tika saņemtas no PSRS un reģistrētas Latvijas PSR VDK arhīvā.

Lietas sākumā atrodas personu, kas iepazinušās ar lietu saraksts (список лиц ознакомившись с архивным делом),³³² jeb dokumentu izmantošanas lapa. Tas parasti atrodas filtrācijas lietas sākumā (dažos gadījumos lapas numurētas ar kārtas numuru kā pirmā lapa, citos gadījumos – nē). Ne visās lietās šīs lapas ir saglabājušās. Vairumā gadījumu tās ir standarta, t. i. VDK veidlapu forma Nr. 27–a (šādas dokumentu izmantošanas lapas atrodamas arī Latvijas PSR VDK krimināllietu fonda lietās). Lapai ir sekojošas sadaļas: labējā augšējā stūrī – slepenības grifs (aizpildāms rokrakstā), tad dokumentu izmantošanas lapas virsraksts, lietas veids (ierakstāms ar roku), sējuma numurs (ierakstāms ar roku),³³³ un 4 sadaļas: datums; VDK struktūrvienības nosaukums, apakšvienības nosaukums, amatpersonas amats, uzvārds, iniciāļi; iemesls, sakarā ar ko atbildīgais VDK darbinieks iepazīsies ar lietu (uzziņa, izraksts, kopija, norādot precīzi lapu numurus); amatpersonas, kas iepazīsies ar lietu, paraksts. Vēsturniekiem šie ieraksti ir ārkārtīgi saistoši, jo atsedz VDK darbības metodes un intereses par personām, kas atradušās operatīvajā uzskaitē arhīvā. Atbildīgie VDK operatīvie darbinieki ar šīm lietām iepazīsies ik reizi, kad šīs (represētās) personas vai viņu ģimeņu piederīgie tika pārbaudīti. Ieraksti ir īsi un lakoniski, piemēram, rakstīta *“izziņa, sakarā ar meitas iestāšanos augstskolā – LVU”, “izziņa, sakarā ar pašas personas pielaidi pie slepeniem kartogrāfiskiem materiāliem* (kas skaitījās slepeni), *“izziņa, sakarā ar meitas izbraukumu*

³³⁰ Turpat., 37160. l., lietas 2. vāka iekšpuse.

³³¹ LVA, 1821.f., 1. apr., 5390 l., lietas 2. vāka iekšpuse.

³³² Turpat., 60570. l., 1. lp.

³³³ LVA, 1821.f., 1. apr., 60570. l., 1. lp.

uz ārzemēm”.³³⁴ Šādu ierakstu lietās nav daudz – 1 līdz 3, pie tam ne visās tie ir saglabājušies. Tas liecina, ka komunistiskā totalitārisma apstākļos pastāvēja personu „totālā kontrole” ar mērķi nepieļaut šo personu piekļūšanu vai pielaidi PSRS noslēpumiem.

Filtrācijas lieta ietver sevī vairāku veidu dokumentus. No lietas sākuma dokumentiem minams lietās esošo dokumentu saraksts (parasti tas neatspoguļo lietas patieso saturu, jo dokumentu ir vairāk nekā norādīts sarakstā), tad seko filtrācijai pakļautās personas aizturēšanas protokols (протокол задержания), kurā norādīts aizturēšanas datums, tās militārpersonas, kas izdarījusi aizturēšanu, dienesta amats, pakāpe un paraksts (paraksta atšifrējums), kam seko aizturētās personas uzvārds, vārds, tēva vārds un dzimšanas gads. Tālāk seko aizturētās personas īss paskaidrojums – kādos apstākļos aizturēts, atzīmes, ka nav pretenziju, aizturētās personas pašrocīgs paraksts un militārpersonas, kas izdarījusi aizturēšanu, paraksts ar paraksta atšifrējumu.³³⁵ Kratīšanas protokols (протокол обыска) – ar līdzīgām atzīmēm kā aizturēšanas protokolā, tikai ar norādi, ka izdarīta kratīšana un norādītas kratīšanā izņemtās mantas, ieroči, dokumeti utt., kam seko aizturētās personas paraksts, ka nav pretenziju par izdarīto kratīšanu, un militārpersonas, kas izdarījusi kratīšanu, kā arī klātesošo liecinieku paraksti.³³⁶ Reģistrācijas lapa (регистрационный лист), kādu ieviesa katrai pilngadīgai filtrētai personai³³⁷ savākšanas–pārsūtīšanas punktā. To aizpildīja no aizturētās personas mutvārdiem tās Sarkanās armijas daļas militārpersona, kas veica aizturēšanu. Reģistrācijas lapa saturēja ziņas par 14 punktiem: 1) uzvārds, vārds, tēva vārds, 2) dzimšanas gads un vieta; 3) tautība; 4) izglītība; 5) specialitāte; 6) pēdējā pastāvīgā dzīvesvieta PSRS (militārpersonām norādīta karaspēka daļa); 7) partejiskā piederība; 8) iemesli, kuru rezultātā nokļuvis citas valsts teritorijā; 9) informācija par arestu no vācu varas orgāniem, pratināšanu, aizturēšanu; 10) vai atradies vācu noietnēs; 11) dienests vācu armijā (policijā, vienībās, karaspēka daļās, hospitāļos utt.); 12) reģistrācijas brīdī atņemtie vai esošie dokumenti klātesamība; 13) tuvu radnieku dzīvesvietas adreses ar precīzu adreses norādi; 14) izvēlētās dzīvesvietas galapunkts. Šo dokumentu parakstīja filtrētā persona un atbildīgā militārpersona, kas veica iztaujā.

Filtrāciju izgājušās personas saņēma apliecību (удостоверение) par nosūtīšanu uz pastāvīgo dzīvesvietu.

³³⁴ Turpat. – Atzīmes dokumentu izmantošanas lapās liecina, ka VDK darbinieki ar lietām iepazinās, saņemot informāciju par konkrēta cilvēka politiski neizturētu rīcību, šo personu vervējot par ziņotāju, kā arī radnieku darbības pārbaudei. Ar filtrācijas lietām varēja iepazīties VDK darbinieki savu darba uzdevumu kompetences ietvaros.

³³⁵ LVA, 1821. f., 2. apr., 2744. l., 7. lp.

³³⁶ Turpat., 8. lp.

³³⁷ LVA, 1821. f., 1. apr., 46296. l., 41. lp.

Līdztekus reģistrācijas lapai par filtrācijā pārbaudāmo personu tika ieviestas vairāku veidu reģistrācijas kartītes (регистрационная карточка),³³⁸ kā arī dažāda veida uzskaites kartītes (учетные карточки), kas rakstītas personām, kuras IeTK (IeM) orgāni ņēma operatīvajā uzskaitē. Tajās ir norādīti vispārējie dati par personas uzturēšanu, filtrācijas punkta adrese, filtrācijā pavadītais laiks utt. Bez tam kartītēs norādīts arī vācu civildienestā vai vācu armijā pavadītais laiks u.c. dati.³³⁹ Acīmredzot iekšlietu un valsts drošības darbiniekiem pastāvēja kartīšu klasifikācijas sistēma. Par to liecina oficiālajā iestāžu sarakstē esošie pieprasījumi – izsūtīt alfabētisko, signāla vai statistisko kartīti par pārbaudāmo personu.

Bez augšminētā, par filtrējamo personu tika rakstīta anketa (анкета), kas sastāvēja no 29 jautājumu pozīcijām un tika aizpildīta pēc aizturētās un filtrētās personas mutiski sniegtajām ziņām.³⁴⁰ Atšķirībā no reģistrācijas lapas, anketā jau bija ietvertas detalizētākas ziņas par filtrējamo personu, tai skaitā par izglītību, svešvalodu zināšanām, darbību līdz okupācijai vai iesaukšanu Sarkanajā armijā, sākot no 1939. gada; atbilstību karaklausībai; sodāmību padomju varas laikā; dalību kaujas operācijās; apstākļiem, kādos nokļuvis okupētajā teritorijā; ziņas par nodarbēm un dzīvesvietu okupētajā teritorijā, apstākļiem, kādos nokļuvis ar PSRS karojošo valstu teritorijā, noskaidrojot detalizēti: kā kargūsteknis, mobilizēts vai izbraucis labprātīgi. Šajā sadaļā anketas ir tām personām, kas dienējušas Latviešu leģionā, piemēram, “ 7. 1943. g. mobilizēts vācu armijā, “SS” leģionā”,³⁴¹ savukārt civilpersonām – “1942. gada 22. maijā arestēts un nosūtīts darbā uz Vāciju”³⁴² u.c. veida ieraksti. Bez tam anketā figurē pozīcija, kuru no padomju pilsoņiem attiecīgā persona pazīst kā dzimtenes nodevēju vai vāciešu atbalstītāju (norādot uzvārdu, vārdu, tēva vārdu un to, kā izpaudusies šīs personas nodevīgā darbība), tāpat – detalizētas ziņas par ģimenes locekļiem (tēvs, māte, sieva, bērni, brāļi, māsas), anketā bija norādāmas arī personas, kas var apliecināt filtrējamās personas anketā izklāstītās ziņas.³⁴³ Anketā bija atvēlēta vieta fotokartiņai (tādu ir ļoti maz) un vieta labās rokas rādītājpirksta daktilonospiedumam.³⁴⁴ Piezīmē anketai bija atrunāta iespēja nepilnīgu ziņu gadījumā izdarīt atkārtotu nopratināšanu.

Filtrētās personas anketas noslēgumā bija atvēlēta brīva vieta filtrācijas komisijas slēdzienam, kurā pēc noteikumiem tika norādīta: kompromitējošo materiālu esamība par filtrējamo, apstākļi, kādos persona atradusies vācu okupētajā teritorijā un filtrācijas

³³⁸ LVA, 1821. f., 1. apr., 12039. l., 2.–2 op. lp.

³³⁹ Turpat. 2. apr., 37160. l., 4.–4. op. lp.

³⁴⁰ Turpat., 66338. l., 1. 2. lp.

³⁴¹ Turpat., 1. op. lp.

³⁴² Turpat., 4920. l., 1. op. lp.

³⁴³ Turpat., 1. apr., 12030. l., 5. op. lp.

³⁴⁴ Turpat., 5390. l., 2. op. lp.

komisijas raksts (kur nosūtīta filtrētā persona un viņa filtrācijas lieta).³⁴⁵ Bieži bijušo latviešu leģionāru lietās ir anketas paveids – Iztaujas lapa (опросный лист), kas sevī ietvēra 28 pozīcijas ar jautājumiem. Šīs anketas bieži izmantotas tajos gadījumos, kad iztauju veica pretizlūkošanas iestāde SMERŠ.³⁴⁶

Jautājumi skāra filtrētās personas sociālo izcelsmi, un gandrīz puse no tiem attiecās uz karadienesta gaitu (vai dienējis baltajās armijās, kad, kur; kādi ir apbalvojumi; kad un kāds komisariāts iesaucis armijā; pēdējā dienesta pakāpe Sarkanajā armijā; vai atradies ielenkumā, kādās karagūstekņu nometnēs atradies un cik ilgi, vai dienējis pretinieka armijā u.c.) Šāda veida dokuments galvenokārt kalpoja militārpersonu iztaujāšanai.³⁴⁷

Filtrācijas lietā pēc anketas tipa dokumentiem bieži vien seko Pratināšanas protokols (протокол допроса) rokrakstā vai mašīnrakstā. Kopumā tas atbilst vispārpieņemtajai valsts drošības orgānu pratināšanas protokola formai, tikai ar īpatnību, ka rokraksta variantā netika fiksēts laiks, kad pratināšana sākta un kad beigta.³⁴⁸ Protokolā atspoguļoti filtrējamās personas dati – uzvārds, vārds, tēva vārds, dzimšanas gads, tautība, dzīvesvieta: apriņķis, pagasts, māju nosaukums, kā arī sociālā izcelsme, ģimenes stāvoklis, sodāmība (pēc personas mutvārdiem). Bez tam, šajā protokolā norādīta personas nodarbošanās pirms un vācu okupācijas laikā; izbraukšanas no pastāvīgās dzīvesvietas apstākļi; militārpersonām – kādos apstākļos nonācis gūstā, ielenkumā, vācu armijā,³⁴⁹ kā arī tas, ar ko persona nodarbojusies ārzemēs.

Šāda veida protokolos teksts neaizņēma vairāk kā 1–2 lappuses.

Citi protokoli. Filtrācijas lietā var atrasties vairāki iztaujas protokoli, ja par filtrējamo personu bija kompromitējoši materiāli vai tās tika pakļautas papildus pārbaudei (operatīvai izstrādei). Tie ir ne tikai filtrējamās personas iztaujas protokoli, bet arī liecinieku, radnieku, citu personu iztaujas protokoli.³⁵⁰ Šāda veida protokoli ir apjomīgāki un satur ziņas par apstākļiem, motīviem, kādēļ persona ir pārgājusi ienaidnieka pusē, personas sadarbību ar vācu okupantiem utt.

Atpazīšanas protokols (протокол опознания) būtībā ir iztaujas protokola paveids. To rakstīja speciālas formas veidlapā ar 22 punktiem – ar pieprasījumu par notiesāto personu, un parasti nosūtīja uz personas soda izciešanas vietu. Šāda veida dokuments, neskaitot veidlapu ar fotokartīti, satur arī atpazīšanas rezultātus.

³⁴⁵ LVA, 1821. f., 1. apr., 4920. l., 11. l.p.

³⁴⁶ Turpat., 60570. l., 5. lp.

³⁴⁷ Turpat., 2. apr., 2862. l., 7.–8. lp.

³⁴⁸ Turpat., 1. apr., 66338. l., 12. lp.; Turpat., 2. apr., 37160. l., 3. lp.

³⁴⁹ Turpat. 6695. l., 3. lp.

³⁵⁰ LVA, 1821. f., 1. apr., 4920. l., 4.–5. lp.; Turpat., 60570. l., 6.–10. lp.

Autobiogrāfija (автобиография), ko filtrētā persona rakstīja pārbaudes–filtrācijas punktā, vai arī ko drošības orgāni ieguva papildus pārbaudes rezultātā jau pēc personas atgriešanās pastāvīgajā dzīvesvietā.³⁵¹ Tajās pārsvarā ir visai skops faktu izklāsts, tomēr atsevišķos dokumentos ir interesantas detaļas par filtrētās personas darbību vācu okupācijas laikā, atrašanos spaidu darbos vai koncentrācijas nometnēs Vācijā, dienestu vācu armijā u.c. ziņas.³⁵² Autobiogrāfijas parasti ir 1–2 lappuses garas.

Oficiālā sarakste (официальная переписка) kā dokumentu veids atsevišķi nav nodalīta, bet filtrācijas lietās aizņem ievērojamu apjomu. Tā ir varas orgānu sarakste filtrēto personu pārbaudē, – valsts drošības orgānu, vietējo iekšlietu orgānu un PSRS IeM 1. Specdaļas sarakste ar mērķi izzināt kompromitējošu materiālu esamību par konkrēto filtrējamo personu un viņa radniekiem, personas pārbaude pēc ienaidnieka aģentūras meklēšanas sarakstiem,³⁵³ sarakste par filtrācijas lietas, uzskaites kartiņu, ziņu pārsūtīšanu, kā arī datu precizēšana par filtrējamo personu. Sarakste veikta ar grifu “Pilnīgi slepeni”, atsevišķos gadījumos – uz īpašām veidlapām. Pie oficiālās sarakstes pieskaitāmi dažādi pieprasījumi – PSRS Aizsardzības ministrijas arhīvam par personas dienestu Sarkanajā armijā un atbildes uz tiem, pieprasījumi adresu birojiem, vietējiem administratīvajiem orgāniem (pilsētu, apriņķu, pagastu padomēm utt.)³⁵⁴ par filtrējamās personas un viņu radnieku darbības pārbaudi pirms un vācu okupācijas laikā.

Operatīvās izstrādes (оперативная разработка) dokumenti (operatīvo darbinieku ziņojumi augstākai vadībai par mēģinājumiem savervēt konkrēto personu,³⁵⁵ aģentūras ziņojumi, personas paraksts, ka piekrīt sadarboties ar valsts drošības orgāniem).³⁵⁶ Jāatzīmē, ka šāda veida dokumentiem saskaņā ar VDK arhīva darba instrukciju nevajadzēja atrasties lietās, tomēr, ir izņēmumi un atsevišķās lietās tie ir saglabājušies.

Atzinums (заклучение)³⁵⁷ ir filtrācijas pārbaudes gala dokuments, kuru rakstīja atbildīgie iekšlietu vai valsts drošības orgānu darbinieki. Tajā tika fiksēti iegūtie rezultāti: kompromitējošo materiālu esamība vai neesamība, atrašanās ārpus robežas raksturs (piespiedu vai brīvprātīgs) un pārbaudi veikušo orgānu lēmums (atbrīvot un nosūtīt uz pastāvīgo dzīvesvietu,³⁵⁸ turēt ieslodzījumā un uzsākt kriminālvajāšanu; nosūtīt speciālajā nometinājumā uz laiku).³⁵⁹ Ja personu atbrīvoja no speciālā nometinājuma, par to tika

³⁵¹ LVA, 1821. f., 1. apr., 7736. l., 6. lp.; Turpat., 60570. l., 11. lp.

³⁵² Piemēram, Alise Niklase Latvijas Republikas laikā bija Baltijas rekordiste sprinta distancēs. Kā sporta biedrības “Spartaks” pārstāve piedalījās sporta sacīkstēs ārvalstīs, kur guva labus panākumus. 1947. gada 27. septembrī nosūtīta uz Rāvensbrikas koncentrācijas nometni, atbrīvota, atgriezās Latvijā.

³⁵³ LVA, 1821.f., 2. apr., 37160. l., 5.–6. lp.; Turpat., 2744. l., 2. lp.

³⁵⁴ Turpat., 1. apr., 4920. l., 3. lp.; Turpat., 46296. l., 9. lp.

³⁵⁵ Turpat., 60570. l., 3. lp.

³⁵⁶ Turpat., 13., 15., 17., 19. lp.

³⁵⁷ Turpat., 2. apr., 37169. l., 7. lp.

³⁵⁸ LVA, 1821.f., 1. apr., 12039. l., 6. lp.

³⁵⁹ Turpat., 46296. l., 4.–5. lp.

pieņemts lēmums (постановление), kurā bija teikts, ka tāda un tāda persona ir atbrīvojama no speciālā nometinājuma un nosūtāma uz pastāvīgu dzīvesvietu Latvijā.³⁶⁰

Filtrācijas lietās esošo dokumentu klāstā īpašu interesi izraisa filtrēto personīgie dokumenti (личные документы), kas atsavināti pārbaudes–filtrācijas procesā un pievienoti filtrācijas lietai kā pielikumi atsevišķās aploksnēs (LR pase,³⁶¹ dažāda veida apliecības,³⁶² t. sk. personas apliecības – Personenausweis,³⁶³ Ostgastarbeiterkarte – austrumu viesstrādnieku darba karte,³⁶⁴ dienējušiem vācu armijas vienībās – karavīru grāmatiņas (reizē personas apliecības) – Soldbuch, sogleich Personenausweis,³⁶⁵ identifikācijas kartes – Registration Identify Card, piezīmju grāmatiņas, fotogrāfijas, vēstules u.c. veida personas dokumenti). Šajos dokumentos bez personas datiem fiksēta darba vai dienesta vieta, dzīvesvietas adrese Polijā, Vācijā, Austrijā, Čehoslovākijā u.c. valstīs. Retāk norādīts darba algas apjoms; vācu armijā dienējušajiem – karaspēka vienības numurs, atzīmes par ievainojumiem, apbalvojumiem utt. Spaidu darbos strādājušajiem Vācijā retas ir vēstules. Tomēr tās ir interesantas, jo satur ziņas par dzīves un darba apstākļiem Vācijā, atrašanos filtrācijas nometnē.³⁶⁶ Tomēr epistolāra rakstura avotu šajās lietās ir ļoti maz.

Daudzo personas dokumentu vidū ir visai savdabīgas kristīgi pagāniskas lūgšanu formulas, jeb t.s. „značkas”, kas pazīstamas arī ar nosaukumiem – „Agatas maize”, „lūgšanu zīmītes”, „lūgšanu lapiņas”, „papīriši” u.c. Kas ir šīs lūgšanu lapiņas? Kā tās nokļuvušas filtrācijas lietās? Kāda lomu spēlējušas latviešu karavīru ikdienas dzīvē kara apstākļos frontē? Spriežot no dokumentu konteksta (karavīru vēstulēm, zīmītēm, piezīmēm) , varam secināt, ka latviešu karavīriem tās līdzi karā kā svētību un pasargāšanai no visa ļauna devušas mātes, sievas, draudzenes, atsevišķos gadījumos kara biedri.

Iespējams, šajā kontekstā, lūgšanu zīmītes ar īpašiem tekstiem, lūgšanām un formulām ar pārdabisku spēku un ietekmi, ko lieto vārdojot, t.i. klusām pie sevis skaitot, vai arī uzrakstītas gan ārstniecībai, gan aizsardzības aktiem un svētības nodrošināšanai personai, latviešu karavīriem frontē kalpojušas morālā spēka stiprināšanai.

Pazīstamais latviešu folkloras un buramvārdu pētnieks Kārlis Straubergs savā darbā „ Latviešu buramie vārdi.” I.sējumā, ko izdevusi Latviešu folkloras krātuve Rīgā 1939.gadā³⁶⁷ atzīst, ka vēsturiski buramie vārdi būtu iedalāmi astoņās grupās:

³⁶⁰ Turpat., 6. lp.

³⁶¹ Turpat., 11950. l., 5–12. lp.

³⁶² Turpat., 11913. l., 8.–17. lp.

³⁶³ Turpat., 11145. l., 6. lp.; 2. apr., 11181. l., 10. lp.

³⁶⁴ Turpat., 1. apr., 11193. l., 6. lp.

³⁶⁵ LVA, 1821.f., 2. apr., 8526. l., 7.–20. lp.

³⁶⁶ Turpat., 49308. l., 5.–7. lp.

³⁶⁷ Straubergs K. Latviešu buramie vārdi. I.sējums.Rīga:Latviešu folkloras krātuves izdevums. 1939. (Latvijas Kultūras Fonda izdevums, Rīga, 1990.) -467 lpp.

- 1) kristīgās formulas, kas sevišķi sākot ar 15.gs. izplatās visā Eiropā; to pamats ir pavēle vai lūgšana ar analogijām (piemēram, „asins stāvi – kā ūdens Jordānā stāvējis, kā Kristus pie krusta asins netecēja..”), kas ar „..leģendām pastiprināts vai arī otrādi...šo leģendu cikls ir par Jēzu Kristu un Mariju, mazāk par Dievu Tēvu, eņģeliem vai citiem svētajiem..”;
- 2) kabaliskās burtu formas³⁶⁸;
- 3) leģendas bez pastrīpotā kristīgā elementa;
- 4) dziesmu grāmatas un bībeles teksti;
- 5) formulas latviešu tautas dziesmu pantmērā;
- 6) no tuvākajām kaimiņu tautām aizgūti teksti sakropļotā un nesaprstā oriģinālvalodā;
- 7) atsevišķi teksti no lielajām burvju grāmatām;
- 8) formulas, kuru darbības apraksts ir pirmā vietā ar īsiem ticamiem vārdiem.³⁶⁹

Lūgšanu zīmītes jeb „značkas” filtrācijas lietu dokumentos acīmredzot ir dažādu kristīgo, pagānisko un kabalistisku tradīciju latviskais sajaukums. Minētās zīmītes ir dažāda veida: sākot no kristīgās baznīcas oficiālajiem izdevumiem ar dažādu lūgšanu tekstiem, beidzot ar rokrakstā rakstītām „značkām”. Piemēram, latviešu karavīra Vīnšteina Viļa Kārļa d., dzimuša 1910.gadā Tukumā, kas neatkarīgās Latvijas laikā bijis strādnieks fabrikā „Lenta”, vēlāk zemnieks Bauskas apriņķī, vācu okupācijas laikā no 1944.gada 18.februāra līdz 1.aprīlim dienējis 1.latviešu Robežapsardzības pulkā, dezertējis, slēpies, bet no 1944.gada septembra līdz 1946.gadam atradies ieslodzījumā PSRS IeTK Podoļskas nometnē.

Filtrācijas lietā³⁷⁰ līdztekus Rīgas Sv.Alberta draudzes 1935.gada Lieldienu bikts lapiņai ar S.Ignata nopūtu lūgšanu³⁷¹, atrodamas arī divu veidu lūgšanu zīmītes ar kabalistikas elementiem. Pirmā sākas ar tekstu: „ *Kas šo grāmatu sargā un pie sevis nes, tad viņam nekādi pielādēti rīki nekādu skādi nevar darīt. Iekš tā vārda Dieva tā tēva, tā dēla un tā svētā gara+Amen. Stāviet visi klātu, to ka neviens nāvīgs šķēps nevar darīt. Dievs tas tēvs stāv starp visām bēdām+Amen. Šie ir tie vārdi*

³⁶⁸ **Kabala** (senebreju val.– kaballah –tradīcija) – ezotēriskā un mistiskā mācība jūdaisma reliģijā, kuras pamatā ir Vecās Derības vārdu un skaitļu simbolisks tulkojums, kā arī neoplatonisma elementi.Praksē kabala basltījās uz ticību, ka cilvēks ar maģiskiem rituāliem un lūgšanām var ietekmēt dievišķos kosmosa procesus (Ilustrētā svešvārdu vārdnīca, Rīga: Avots.-2005.- 329 lpp.).

³⁶⁹ Straubergs K. Latviešu buramie vārdi. I.sējums.Rīga:Latviešu folkloras krātuves izdevums. 1939. (Latvijas Kultūras Fonda izdevums, Rīga, 1990.) – 6. lpp.

³⁷⁰ LVA, 1821.f., 1.apr., 45814.l. (Viļa Vīnšteina lieta), 25.lp.,52.lp.

³⁷¹ **Svētais Ignats** – bīskaps un mocekļis.Pirmais, ko Antiohijas bīskapa kārtā iecēla apustulis Pēteris. Sv.Ignats mūsu ēras 107.gadā gāja bojā mocekļa nāvē, kad romieši viņu atdeva saplošīšanai zvēriem arēnā – A.B.

K+D+Z+R+Z+K+B+O+I+100K+Vris+uz+Virtus+Nomi+Leduske+Vint+Šie ir tie vādi Moram+Jāzeps+Marija+Jāzeps.Šie ir tie vārdi priekš visiem cilvēkiem."³⁷²

Otra zīmīte sākās ar vārdiem: „ Nu ar Dievu ieroči un flintes tas lai stāv kļusu itin visi redzami ienaidnieku ieroči-lai uz mani tie visi nemācas caur mūsu Kungu stāv kļusu visi neredzami ieroči un ka tie uz mani nemācas...”³⁷³ Interesanti, ka otra zīmīte satur arī t.s. „Sator”, jeb „uguns” formulu, kas lasāma vertikāli un horizontāli:

Marija

S+A+T+O+R+

A+R+E+P+O+

Jezus T+E+N+E+T + Jazeps

O+P+E+R+A+

*R+O+T+A+S*³⁷⁴

Kā savā darbā norāda K.Straubergs, tad šī ir sena un visai plaši pazīstama uguns aizsardzības formula un tai grafisko variāciju ir ļoti daudz.³⁷⁵ Šī formula dažādos grafiskos izkārtojumos ir lietota rožu, asins, uguns, tūskas, dzemdēšanas, trakuma, sarkanās vainas, asinssērgas, zagļu vārdos.³⁷⁶ Nereti tā saukta par Agates maizi, par godu Svētajai Agatei³⁷⁷, kuru katoļi svētī ik gadu baznīcā 5.februārī-Sv.Agates dienā, ticēdami, ka šajā dienā svētītā maize pasargās māju no uguns nelaimes.

Latviešu leģiona 15.divīzijas 10.rezerves bataljona kareivja Lodīša Augusta Pētera d., dzimuša 1910.gadā Rīgā³⁷⁸, kurš krita padomju gūstā Berlīnē 1945.gada 2.maijā, pēc tam līdz 1946.gada septembrim atradās filtrācijas nometnē Vožajeļā Komī APSR, filtrācijas lietā atrodas šāda zīmīte: „ Dievs tas tēvs x tas dēls un tas svētais gars x Amen Stāvi starp to neviens nāvīgs šķēps var ko darīt.Dievs tas tēvs stāvi. Starp visām lodēm Amen.x M x T x L x G x T x T x P x L x N x T x D x T x A x S x V x M x D x M x S x M x M x P x M x P x K x P x S x P x M x M x E x K x B x A x M x M x V x G x K x P x T x T x P x V x T x K x N x T x G x L x B x W x R x M x T x M x Amen ” .³⁷⁹ Nav zināms kā šī zīmīte frontē ir „sargājusi” A.Lodīti no briesmām, no lietas materiāliem redzams, ka 1946.gada

³⁷² LVA, 1821.f., 1.apr., 45814.l., 53.lp.

³⁷³ LVA, 1821.f., 1.apr., 45814.l., 54.lp.

³⁷⁴ LVA, 1821.f., 1.apr., 45814.l., 54.lp.

³⁷⁵ Straubergs K. Latviešu buramie vārdi. I.sējums.Rīga:Latviešu folkloras krātuves izdevums. 1939. (Latvijas Kultūras Fonda izdevums, Rīga, 1990.) – 276. lpp.

³⁷⁶ Straubergs K. Latviešu buramie vārdi. I.sējums.Rīga:Latviešu folkloras krātuves izdevums. 1939. (Latvijas Kultūras Fonda izdevums, Rīga, 1990.) – 277. lpp.

³⁷⁷ **Svētā Agate** –kristiešu moeckle,jaunava, kas dzīvoja 3.gs.vidū Sicīlijā. Savas ticības dēļ Agate mirst moeckles nāvē 250. gada. 5. februārī. Tiek uzskatīts, ka viņas nomocīšana notika ķeizara Decija kristiešu vajāšanu laikā. Viduslaikos svēto Agati sāka godināt kā svēto, kas sargā no uguns. (<http://catholic.lv/main.php?parent=168&m=2&d=5> skat.13.10.2011.)

³⁷⁸ LVA, 1821.f., 1.apr., 45461.l.(Augusta Lodīša lieta), - 76.lp.

³⁷⁹ LVA, 1821.f., 1.apr., 45461.l.(Augusta Lodīša lieta), - 32.lp.

septembrī viņš laimīgi no filtrācijas nometnes atgriezies Rīgā, par ko liecina viņa pašrocīgi rakstīts „dzīves apraksts”³⁸⁰

Vācu armijas 326.būvbataljonā dienējušā Prikuļa Jāzepa Nikolaja d.,dzimuša 1910.gadā Ludzas apriņķa Rundēnu pagastā, kurš bija ieslodzīts PSRS IeTK 140.filtrācijas nometnē Kaļiņinā³⁸¹, filtrācijas lietā atrodas krietni plašāka divu lappušu apjomā veidota lūgšanu lapa, kas sākas ar vārdiem: „Šie vārdi rakstīti.Tā svētā grāmata iekš tā vārda Dieva tā Tēva, Dieva tā Dēla un Dieva tā Svētā Gara. Amen. Es sūtu šo grāmatu. Kas šo grāmatu tic, tas to mūžīgu dzīvošanu iemantos...”³⁸² Kabalistikas zīmju šajā lūgšanā nav, ir tikai norādītas 42 gada nelabvēlīgās dienas, lūgšanu lapa noslēdzas ar vārdiem: „...mūžīgā Dievība Jēzus Kristus pasargā mani no visiem ienaidniekiem kā redzami un neredzami kas slepenībā un gaismā stāv. Sargu mani tā mūžīgā Dievība Jezus Kristus un sargi mani asinīm,ko tas Kungs Jezus pie svētā krista izlējis. Amen.”³⁸³

Latviešu leģionārs Valants Roberts Jāņa d.,dzimis 1910.gadā Madonas apriņķa Cesvaines pagastā, kurš savulaik kā kaprālis dienējis 7.Siguldas kājnieku pulkā, bet Otrā pasaules kara laikā latviešu leģiona sastāvā cīnījies 5.grenadieru pulkā pie Tornas, vēlāk pārsūtīts uz Kurzemi, kara noslēgumu sagaidījis pie Miķelbākas. Pēc mēneša ilgas slēpšanās 1945.gada 4.jūnijā aizturēts Kuldīgā, ieslodzījumā atradās filtrācijas nometnē Pečorskā.³⁸⁴ Viņa filtrācijas lietā ir lūgšanu zīmīte ar kabalistikas formulu, kurā rodami gan latīņu, gan kirilicas burti: „ B. D. F. K. H. U. B. B. Ж. K. G. B. K. Ю. K. to Dēlu un to svētu Garu+ Amen.”³⁸⁵ Zīmītes otrā pusē R.Valantam kāda tuva cilvēka rakstīts teksts: „ Večiņ, šo lapiņu ar šiem burtiem pie sevis klāt, tas Tev smagumu nedarīs, lai viņi būtu vienmēr Tev klāt. Tie Tev būs glabātiņ un svētībā tālākā ceļā. Tici – un Dievs būs ar Tevi – Glabā svēti – to es lūdzu.”³⁸⁶

Šlesera Pētera Reiņa d., dzimuša 1910.gadā Madonas apriņķa Kalsnavas pagastā, kurš Otrā pasaules kara laikā dienēja latviešu 4.robežapsardzības pulkā, vēlāk citās leģiona vienībās, un kurš nonāca PSRS IeTK filtrācijas nometnē Medvežegorskā, filtrācijas lietā lūgšana ierakstīta viņa karavīra piezīmju blociņā līdztekus leģionāru dziedātajām dziesmām un citām piezīmēm.³⁸⁷ Lūgšana ir visai gara, pastarpināta ar Jēzus Kristus, Marijas, Jāzepa un citu svēto vārdiem, Dāvida dziesmu, kā arī latīņu abreviatūru formulām. Tās sākumā P.Šlesers norāda, ka „ Grāmata no manas rokas rakstīta.”³⁸⁸ Tas liek domāt,

³⁸⁰ LVA, 1821.f., 1.apr., 45461.1.(Augusta Lodiša lieta), - 76.lp.

³⁸¹ LVA, 1821.f., 1.apr., 46735.1.(Jāzepa Prikuļa lieta), -6.-7.lp.

³⁸² LVA, 1821.f., 1.apr., 46735.1.(Jāzepa Prikuļa lieta), -18.lp.

³⁸³ LVA, 1821.f., 1.apr., 46735.1.(Jāzepa Prikuļa lieta), -18.op.lp.

³⁸⁴ LVA, 1821.f., 1.apr., 46071.1. (Roberta Valanta lieta), -1a.-3.lp.

³⁸⁵ Turpat, - 11.lp.

³⁸⁶ Turpat, - 11.op.lp.

³⁸⁷ LVA, 1821.f., 1.apr., 45389.1. (Pētera Šlesera lieta), - 61.-66.lp.

³⁸⁸ Turpat, - 62.lp.

ka viņš šo lūgšanu ir pārrakstījis pašrocīgi no kādas citas, taču grūti pateikt, vai šāda veida lūgšanu zīmītes un lapiņas latviešu karavīri frontes apstākļos būtu masveidīgi pārrakstījuši viens no otra. Iespējams, to varētu apstiprināt plašāki lūgšanu zīmīšu, jeb lapiņu pētījumi, arī šāda fakta apstiprinājums latviešu leģionāru atmiņās.

Darba ietvaros augšminēto lūgšanu citēt pilnībā nav iespējams, bet būtības izpratnei būtu citējami atsevišķi fragmenti: „...*Kas šo grāmatu klausā un otram lasīt un rakstīt dod, lai tam grēki būtu bijuši kā smiltis Jūrmalā, jeb kā zvaigznes pie debesīm tā viņam tiek grēki piedoti. Kas šo grāmatu redz un neraksta un iekš savām mājām netur, tam nekādas svētības nebūs un arī kas viņu lasīt un rakstīt nedod, tas taps nolādēts... Un kur šī grāmata ir, tur uguns grēks neies un ar pērkons nespers. Kas šai grāmatai netic, tas dienu priekš savas miršanas zīmi pie Debess redzēs. Amen, Amen, Amen Ne Nošauts ne nokauts. B + D + C + Uz + K + Z + K + B + D + G + O + E + K + Z + K + 91...*” lūgšanu noslēdz Dāvida dziesmas vārdi: „*Tas Kungs tevi pasargā tas Kungs ir tava ēna pa tavu labo roku ka tevi dienā saule nespiež nedz mēness Tikai tas Kungs lai pasargā tavu izešanu un ieiešanu No šī laika mūžīgi:-,*”³⁸⁹

Lūgšanu zīmīšu, jeb značku uzskaitījumu varētu turpināt. Kā minēts, to veidi un varianti ir dažādi. Šādu avotu klātesamība filtrācijas lietās nav masveida parādība. Dziļāka analīze būtu nākamo pētījumu uzdevums, tomēr no iepriekš minētā var izdarīt dažus secinājumus.

Pirmkārt, no lūgšanas zīmīšu konteksta var spriest, ka to saturs ir dažādu kristīgo, pagānisko un kabalistisko un astroloģisku tradīciju latviskais sajaukums, kas visumā apliecina savdabīgu latvisko mentalitāti. Šajos tekstos, kā jau minēts, bieži iepīti fragmenti un aizrādījumi par visu lūgšanas akciju piepildīšanos Dieva vārdā, arī „Āmen” lietošana, Jēzus, Marijas, Jāzepa un citu svēto piesaukšana utt. Zīmīšu lingvistiska un semantiska analīze būtu atsevišķa pētījuma vērtā.

Otrkārt, šāda veida dokumentu atrašanās filtrācijas lietās esošajos personu dokumentos, it īpaši latviešu leģionāru dokumentos liek domāt, ka daudziem karavīriem tās kalpojušas kā morāls atbalsts frontes apstākļos. Nenoliedzami, šāda veida dokumentu kā vēstures avotu klātesamība filtrācijas lietās ir unikāla parādība.

Treškārt, no esošā dokumentu kopuma nav iespējams atbildēt uz jautājumu- vai tās ir piepildījušas savu pašu svarīgāko uzdevumu, proti, - pasargājušas karavīrus frontē no visa ļauna? Šodien nav iespējams uzzināt vai karā kritušiem leģionāriem bojāejas brīdī tās ir bijušas klāt, jo šādas statistikas nav. Tomēr to klātesamība filtrācijas lietu dokumentos

³⁸⁹ Turpat, - 63.lp.

šajos konkrētajos gadījumos apliecina, ka to īpašnieki ir pārdzīvojuši karu un necilvēcīgos apstākļus padomju filtrācijas nometnēs un atgriezušies dzimtenē.

Nenoliedzami, lūgšanu lapiņas, zīmītes, zinačkas, agates maize u.c. atrašanās filtrācijas lietās ir savdabīgs un unikāls izziņas avots par Latvijas iedzīvotāju mentalitāti un likteņiem gan vācu, gan padomju okupācijas laikā.

90. gadu sākuma dokumenti. Sakarā ar filtrācijā esošo personu sociāli tiesisko rehabilitāciju 90. gadu sākumā un politiski represētās personas statusa iegūšanu Latvijas Valsts arhīvs saņēma tūkstošiem iesniegumu no personām, kas savulaik atradušās filtrācijā, ar lūgumiem sniegt izziņas par viņu atrašanos PSRS IeTK (VDTK) pārbaudes–filtrācijas punktos un nometnēs. LVA uz tiem sniedzis atbildes. Arī šie dokumenti pēc tajā laikā pastāvošās prakses (gan pretēji arhīvniecības principiem) ievietoti šajās lietās. Pārsvārā tie ir iesniegumi³⁹⁰ (rakstīti brīvā formā), vēstules, autobiogrāfijas,³⁹¹ izziņas.³⁹² Šie dokumenti atrodas filtrācijas lietas beigās. Pilsoņu pašrocīgi rakstītie iesniegumi (vēstules) ir vērtīgs izziņas avots par patiesajiem dzīves un uzturēšanās apstākļiem PSRS VDTK filtrācijas nometnēs un sniedz pilnīgāku vēsturiskās patiesības ainu.³⁹³

Filtrācijas lietas uzskaites kartotēkas kartīte (карточка учета vai учетная карточка)³⁹⁴ sniedz pamatzīņas par filtrācijā esošo personu. Kartīšu paraugi atkarībā no hronoloģijas, kad tās tapušas (ir atšķirības 40. un 50. gadu paraugos) ir dažādi, tomēr tradicionāli vairumā gadījumos tās ir tipveida VDK uzskaites kartītes (форма учета № 1). Parasti šajās kartītēs ir 14. līdz 19. pozīcijas: 1) uzvārds; 2) vārds, 3) tēva vārds, 4) dzimšanas gads, 5) vieta, 6) adrese (līdz okupācijas laikam vai iesaukšanai armijā); 7) specialitāte (profesija); 8) tautība; 9) dienests aktīvajā armijā (karaspēka daļas Nr. un nosaukums); 10) atzīme par atrašanos gūstā (kad, kur, kādos apstākļos); 11) ārvalstīs dzīvo (no kura līdz kuram laikam); 12) VDTK, VDM orgāna (kas satādījis kartīti) nosaukums; 13) uzturēšanās ārvalstīs, okupācijas zonās (no kura līdz kuram laikam, ja bijis gūstā, norādīt, kurā nometnē atradies); 14) kad un kurā vietā izgājis filtrāciju (norādīt VDTK, VDM orgānu un adresi); 15) no kurienes ieradies filtrācijas iziešanai; 16) filtrāciju veikušā (VDTK, VDM) orgāna lēmums; 17) kad atbrīvots, kurp devies (norādot precīzu adresi); 18) ziņas par pēdējo dzīvesvietu (norādīt adresi); 19) filtrācijas lietas arhīva Nr. (norādīt, kur lieta glabājas). Seko kartītes aizpildīšanas datums un amatpersonas

³⁹⁰ Turpat., 1. apr., 4920. l., 12. lp.; 2. apr., 2744. l., 17. lp.

³⁹¹ Turpat., 56809. l., 15. lp.

³⁹² Turpat., 46296. l., 15. lp.; 5390. l., 12. l.

³⁹³ Par šā avota būtību, metodoloģiskajām, avotu kritikas u.c. problēmām, skat. Егорова Т. В. Достойны постоянного хранения // Отечественные архивы. - 1996, - № 4 – с. 74–77.

³⁹⁴ LVA, 1821. f., 2. apr., 2862. l., uzskaites kartīte.

paraksts.³⁹⁵ Kartītē pozīcijas, jeb sadaļas rakstītas uz abām pusēm: aversā 1.–12., reversā 13.–19. Ne visas sadaļas ir aizpildītas. Kartītes aversa labajā pusē norādīts “Šī kartīte rakstīta pēc materiāliem, kas saņemti no PSRS IeM 1949. gadā par padomju pilsoņiem, kas repatriējušies no ārzemēm padomju–vācu kara (1941–1945) noslēgumā”.³⁹⁶ Līdztekus tam kartītes labajā pusē atzīmēti filtrācijas lietu reģistrācijas numuri ar atzīmēm (norādot ziņas: kur glabājas kartītes oriģināls, lietas Nr., sējuma Nr., VDTK, VDM, VDK orgāna nosaukums, kas reģistrējis filtrācijas lietu). Pie tam kartītē filtrācijas lietu vairākkārt pārreģistrējot, vecie lietu numuri nosvītroti.³⁹⁷ Šādu svītrotu numuru skaits ir 2–3, kas liecina, ka filtrācijas lietas “ceļš” no vienas filtrācijas iestādes uz otru ir bijis visai garš, vairākkārt lietu pārreģistrējot.

Tāds īsumā ir filtrācijas lietās esošo dokumentu sastāvs un dokumentu veidi.

Filtrācijā pārbaudāmo personu uzturēšanās ilgums pārbaudes–filtrācijas punktos un nometnēs bija dažāds. Vairumā gadījumu repatriantiem, kas atgriezās no ārzemēm kā evakuētie, bēgļi, spaidu darbos un koncentrācijas nometnēs bijušie u.c., slēdzienu par atbrīvošanu, izsūtīšanu, vai kriminālās vajāšanas uzsākšanu valsts drošības orgāni sniedza jau 1945.–1946. gadā. Atsevišķos gadījumos (vairumā tie ir leģionāri) pārbaudes tika veiktas ilgāk, pat 1946.–1947. gadā. Protams, augšminētie apstākļi iespaidoja filtrācijas lietas struktūru un apjomu (biezākas un plānākas lietas). Bez tam, lietas apjomu un dokumentu sastāva apjomu tajā noteica arī filtrēto personu operatīvā izstrāde, ievācot ziņas un vācot kompromitējošus materiālus. Pēdējās lietās dokumentu apjoms ir lielāks.

Secinājumi

Pirmkārt, filtrācijas lietu dokumenti ir vērtīgs izziņas avots par Latvijas iedzīvotāju likteņiem gan vācu, gan padomju okupācijas laikā.

Otrkārt, vēstures pētījumos šie dokumenti vēl joprojām ir maz izmantoti, to apjoms ir liels un to pētnieciskā apstrāde no pētnieka puses prasa iedziļināšanos un zināšanas padomju represīvās pārvaldes mehānismos.

Treškārt, dokumentos esošās informācijas izmantošanā, kas skar tās ticamību, autentiskumu, vispirms nepieciešams pievērst uzmanību filtrācijas pārbaudē veiktajam gala slēdzienam. Te var rasties problēmas (atšķirības viena vai otra notikuma datējumā, pretrunas liecībās utt.). Jābūt kritiskai pieejai.

Ceturtkārt, Latvijas Valsts arhīvā vēl turpinās fonda Nr. 1821., 1. un 2. apraksta pilnveidošanas darbs, tiek gatavots pilnīgāks uzziņas aparāts, tādēļ šo dokumentu augstvērtīgai izmantošanai vēl nepieciešams laiks.

³⁹⁵ LVA, 1821.f., 1. apr., 60570. l., uzskaites kartīte.

³⁹⁶ Turpat.

³⁹⁷ Turpat., 58800. l., uzskaites kartīte.

Piektkārt, filtrācijas dokumentu apzināšana, izpēte un analīze nenoliedzami radīs nepieciešamos priekšnoteikumus Latvijas vēstures aktuālo tēmu: pirmā padomju okupācija; vācu okupācijas laiks; Latviešu leģiona, pretestības kustības, kolaborācijas, padomju represiju un padomju represīvā režīma izpētei.

3. LATVIJAS PSR IeTK – IeM NO LATVIJAS ADMINISTRATĪVI IZSŪTĪTO PERSONU LIETAS

3.1. 1941. gada 14.jūnijā no Latvijas administratīvi izsūtīto personu uzskaites lietu dokumenti

Apakšnodaļā aplūkoti LVA 1987. fonda “1941. gada 14. jūnijā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju personas lietas” 1. apraksta, kurā iekļautas 5164 administratīvi izsūtīto personu arhīva lietas, attiecīgā kartotēka un dokumenti.³⁹⁸

Kā minēts iepriekšējā nodaļā, tad 1940.–1941. gadā Latvijas PSR IeTK (VDTK) 1. specdaļā (arhīvā) tika uzskaitītas ne tikai pretpadomju noziegumos apsūdzēto personu krimināllietas, bet arī šo personu ģimenes locekļu, t.i. uzskaites lietas (учетное дело). Tās IeTK (VDTK) operatīvie darbinieki parasti rakstīja pretpadomju noziegumos apsūdzēto ģimeņu galvām un faktiski šāda lieta tika veidota par visiem pilngadīgajiem viņa ģimenes locekļiem.

Uzskaites lietas jeb izsūtīšanas lietas juridiskais pamats rodams KPFSR kriminālkodeksa (1926. gada redakcijā) 58–1c (krievu valodā – 1в) pantā, kur cita starpā teikts “...*persona, viņas pilngadīgie ģimenes locekļi, ja tie kaut kādi veicinājuši gatavoto vai izdarīto nodevību, vai arī kaut tikai zinājuši par nodevību, bet nav par to ziņojuši attiecīgām iestādēm, sodāmi ar brīvības atņemšanu no pieciem līdz desmit gadiem, konfiscējot visu mantu. Pārējiem nodevēja pilngadīgiem ģimenes locekļiem, kas nozieguma izdarīšanas brīdi dzīvojuši ar viņu kopā vai atradušies viņa apgādībā, atņemamas vēlēšanu tiesības un viņi izsūtāmi uz attālākajiem Sibīrijas rajoniem uz pieciem gadiem*”.³⁹⁹

Tātad runa ir par pilngadīgajiem, bērni šajā gadījumā izsūtīšanai pakļauti netika. Fakts, ka notika pretējais, ir tikai vēl viens apliecinājums padomju režīma īstenotajam teroram pret Latvijas iedzīvotājiem.

Tieši šo pantu IeTK (VDTK) operatīvie darbinieki interpretēja pēc saviem ieskatiem. Pat no tā laika padomju sociālistiskās likumības viedokļa tas bija voluntārisms un patvaļa.

³⁹⁸ LVA, 1987. fonda uzskaites lieta.

³⁹⁹ KPFSR kriminālkodekss. – 24. lpp.

Protams, no Latvijas administratīvā kārtā izsūtāmo personu loku noteica vairāki direktīvie PSRS TKP un VK(b)P CK lēmumi, kas tika akceptēti 1941. gada pavasarī attiecībā uz PSRS rietumu apgabalos dzīvojošām personām, kas kaut kādā mērā bija nelojālas padomju režīmam.⁴⁰⁰ Lēmumu vidū bija arī PSRS VDTK sagatavotais,

V. Merkulova akceptētais un 1941. gada 16. maijā nosūtītais VK(b)P CK un PSRS TKP lēmuma projekts “Par pasākumiem, lai Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR attīrītu no pretpadomju, kriminālajiem un sociāli bīstamiem elementiem”, tomēr tā praktisko īstenošanu Latvijā uz vietas veica pilsētu, apriņķu IeTK (VDTK) daļu darbinieki, arī milicijas un vietējie padomju aktīvist.

Uzskaites lietas, jeb izsūtīto personu lietas, kas šobrīd atrodas LVA 1987. fondā, veidojās pakāpeniski, lietām pildoties lietvedības procesā ar dokumentiem.

Sākoties Otrajam pasaules karam, Latvijas PSR IeTK (VDTK) 1. specdaļa administratīvajai izsūtīšanai pakļauto personu uzskaites lietas evakuēja uz Krieviju. Izsūtīto personu uzskaites lietas tika nosūtītas pēc piekritības uz to Krievijas reģionu (Krasnojarskas novada, Kirovas, Molotovas (Permas), Čkalovas, Sverdlovskas u.c. apgabalu) IeTK pārvaldēm, kuru uzskaitē atradās arestētās un no Latvijas 1941. gada 14. jūnijā administratīvi izsūtītās personas. Tā laika padomju tiesu praksē “administratīvā izsūtīšana” skaitījās administratīvais sods, kas sevī ietvēra tiesību pārkāpēja izraidīšanu no pastāvīgās dzīvesvietas uz attāliem PSRS rajoniem. To paredzēja virkne likumdošanas aktu un tiesu prakse, kāda pastāvēja Padomju Savienībā 20.–30. gados.⁴⁰¹

Pēc padomju – vācu kara atpakaļ uz Latviju atvestās izsūtīto personu uzskaites lietas jau kā arhīva uzskaites lietas pakāpeniski tika nodotas LPSR Iekšlietu ministrijas arhīvā; īpaši rosīgi tas notika kopš 1954. gada.

Turpmākajos gados par izsūtīto personu arhīva uzskaites lietām bija atbildīga LPSR Iekšlietu ministrija.⁴⁰²

1941. gada 14. jūnijā pilngadīgām no Latvijas izsūtītajām personām, tai skaitā tām, kas bijas sasniegušas 16 gadu vecumu un bija izsūtītas uz Sibīrijas un Tālo Ziemeļu rajoniem, bija jāstājas vietējo speckomendatūru uzskaitē, kur tām noformēja speciālajā nometinājumā esošās personas lietu (личное дело спецпоселенца). Nepilngadīgie bērni tika reģistrēti izsūtīto vecāku lietās. Vēlāk, 40. gadu otrajā pusē un 50. gadu sākumā šīs specnometinājumā esošo personu lietas pēc šo personu noņemšanas no uzskaites arī pakāpeniski sāka sūtīt uz Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas arhīvu. 1988./89. gadā tās tika

⁴⁰⁰ Spridzāns B. Tā sākās Latvijas iedzīvotāju masveida represijas // Latvijas Arhīvi. Represēto saraksts 1941. – 1995. – Nr.1 – 2.–3. lpp.; Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. // Aizvestie. – 9. – 25. lpp.; –43–44.lpp.

⁴⁰¹ Контрразведывательный словарь. – с. 66 ; KPFSR Kriminālkodekss. – 24. lpp.

⁴⁰² Bambals A. 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietas. – 27. lpp.

pievienotas izsūtīto personu lietām. Tādā pat veidā kārtotas no 1945.–1955. gadam izsūtīto personu lietas, to skaitā arī 1949. gada 25. martā izsūtīto personu lietas. To apliecina LVA 1894. fonda 2. aprakstā esošie arhīva uzskaites lietu reģistrācijas žurnāli.⁴⁰³

Gandrīz visas 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto personu lietas no bijušajām ieslodzījumu un izsūtījumu vietām PSRS, tai skaitā Urālos, Sibīrijā, Galējos Ziemeļos vai Tālajos Austrumos, kas tur glabājās PSRS Iekšlietu ministrijas attiecīgo apgabalu pārvalžu arhīvos, sākot ar 1954. gada martu plānveidīgi un masveidīgi tika sūtītas uz bijušo Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas arhīvu. Tomēr jāatzīmē, ka 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto personu lietās par atsevišķām represētajām personām dokumentu sastāvs ir nepilnīgs, vai arī pēckara periodā no PSRS reģionu iekšlietu arhīviem atsevišķas lietas nav atsūtītas uz Latviju. Tas izskaidrojams ar to, ka attiecīgās komendatūras, kurās izsūtītie ieradās reģistrēties, kaut kādu iemeslu dēļ šīs lietas savlaicīgi nenodeva apgabalu un reģionu iekšlietu arhīvos. Tādējādi Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Reabilitācijas nodaļas rīcībā bija nepilnīgi arhīva materiāli par 711 cilvēku paredzēto arestu vai izsūtīšanu 1941. gada 14. jūnijā, kuri reāli nav tikuši represēti vai arī nav bijis pietiekošu materiālu par viņu arestu vai izsūtīšanu.⁴⁰⁴ Visticamākais ir tas, ka 1941. gada pavasarī Latvijas PSR VDTK darbinieki šīs personas ir iekļāvuši t.s. izsūtīto personu skaitā, vienlaicīgi sastādot arī lēmumus šo personu apcietināšanai, tomēr masveida izsūtīšanas akcijas brīdī 1941. gada 14. jūnijā šīs personas kaut kādu iemeslu dēļ nav atradušās savās dzīvesvietās, izbraukušas ārpus tām vai arī apzināti slēpušās. Atsevišķos gadījumos šīs personas 14. jūnija izsūtīšanas akcijas brīdī ir ciemojušās pie saviem radiem citos Latvijas apriņķos un apcietinātas tur uz vietas, kur tām ir izveidotas jaunas izsūtīšanas lietas. Bet šādu gadījumu nav daudz, un tie nav tipiski.

Citos gadījumos, kad no Latvijas izsūtītā persona kaut kādu iemeslu dēļ pēc izsūtījuma neatgriezās uz pastāvīgu dzīvi Latvijā, bet palika dzīvot kādā citā savienotajā republikā vai KPFSR apgabalā, šīs personas izsūtīšanas lieta turpmāk tika glabāta attiecīgā reģiona Iekšlietu pārvaldē. Konkrēts šādu gadījumu skaits nav zināms, jo nav attiecīgas statistikas.

Runājot par 1941. gada 14. jūnijā no Latvijas administratīvi izsūtīto personu lietām, ir jāsecina, ka Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas arhīvā nonākušā dokumentu kopuma rašanās vēsture ir sarežģīta, tas Latvijā uzkrājies pakāpeniski pēckara posmā, līdz ar izsūtīto personu lietu pakāpenisku sūtīšanu uz Latviju. No otras puses – atsevišķās lietās esošo dokumentu klāsts ir fragmentārs un nepilnīgs (piemēram, ziņas par izsūtīto

⁴⁰³ LVA, 1894. f., 2. apr., 1–11. l.

⁴⁰⁴ Spridzāns B. Tā sākās Latvijas iedzīvotāju masveida represijas // Latvijas Arhīvi. Represēto saraksts 1941.–1995. – Nr. 1, – 3. lpp.

nāvi izsūtījuma vietās), tomēr tā daļa dokumentu kopuma, kas veido 5164 arhīva lietas, ir pietiekami liela, lai varētu to analizēt.

Visbeidzot, 1941. gada 14. jūnijā no Latvijas izsūtīto personu lietas, kādas tās šobrīd atrodas valsts glabāšanā Latvijas Valsts arhīvā, galīgā veida noformējās, sākot ar 1989. gadu, kad atbilstoši tā laika likumdošanai sāka darboties Latvijas PSR Ministru Padomes Komisija personu iesniegumu izskatīšanai sakarā ar nepamatotu administratīvo izsūtīšanu no Latvijas PSR

Šajā sakarā līdz ar Latvijas represēto personu straujo iesniegumu skaita dinamikas pieaugumu 1989./90. gadā, lai atvieglotu rehabilitācijas darbu, bijušo specnometinājumā esošo personu arhīva lietas tika apvienotas ar izsūtīto personu arhīva uzskaites lietām. Tādā veidā 90. gadu sākumā Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas Nelikumīgi represēto personu Rehabilitācijas nodaļa apvienoja augšminētās arhīva lietas par katru individuālo izsūtīto personu vienā konkrētā lietā par visiem 1941. gada 14. jūnijā izsūtītajiem šīs konkrētās ģimenes locekļiem. Tas neattiecās uz to personu arhīva lietām, kas bija izsūtītas vienas pašas, t.i. – vieniniekiem.

Lēmumu par lietu apvienošanu apstiprināja Latvijas PSR iekšlietu ministra vietnieks milicijas ģenerālmajors Z. Indrikovs.⁴⁰⁵

Tas tika darīts, pamatojoties uz Latvijas PSR AP Prezidija 1989. gada 8. jūnija dekrētu un nolūkā materiālus par šīs kategorijas pilsoņiem koncentrēt vienā vietā.⁴⁰⁶

1941. gada 14. jūnijā no Latvijas PSR administratīvi izsūtīto personu lietas kā vienots dokumentu komplekss Valsts arhīvā tika saņemts 1996. gada pavasarī, drīz vien pēc tam, kad LR Iekšlietu ministrijas Rehabilitācijas nodaļa savu darbu politiski represēto personu sociāli tiesiskajā rehabilitācijā pamatvilcienos bija pabeigusi.

Pamatojoties uz Latvijas Republikas 1991. gada 26. marta likumu “Par arhīviem”, komisija, ko veidoja Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas un Latvijas Valsts arhīva pārstāvji, 1996. gada 13. maijā dokumentu kopumu “1941. gada 13./14. jūnijā deportēto Latvijas PSR pilsoņu personu lietas” ar pieņemšanas–nodošanas aktu Nr. 855 noformēja valsts glabāšanā Latvijas Valsts arhīvā.⁴⁰⁷

Saskaņā ar šo aktu Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Rehabilitācijas nodaļa Latvijas Valsts arhīvam nodeva 14194 deportēto personu 5164 lietas un atbilstošu kartotēku ar 5164 uzskaites kartītēm, katrā kartītē uzrādīti represētie ģimenes locekļi.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ LVA, 1987. f., 1. apr., 1770. l., 121. lp.

⁴⁰⁶ Turpat. – 17704. l., 121. lp.

⁴⁰⁷ Turpat. – 1987. fonda uzskaites lieta.

⁴⁰⁸ Turpat. – Dokumentu pieņemšanas–nodošanas akts Nr. 855.

No Iekšlietu ministrijas Reabilitācijas nodaļas saņemtajās 1941. gada 14. jūnijā no Latvijas administratīvi izsūtīto personu lietās atrodamas ziņas par 14 194 personām.⁴⁰⁹

Latvijas Valsts arhīva 1987. fonda lietas ir sakārtotas pēc Latvijas administratīvi teritoriālā iedalījuma aprīņkos, kāds tas bija 1941. gada jūnijā, lietu numuru pieaugošā secībā. Savukārt kartotēka arī sakārtota pēc 1941. gada iedalījuma aprīņkos un aprīņķu ietvaros pēc uzvārdiem alfabētiskā secībā.⁴¹⁰

Tāpēc ikvienam tuviniekam, kas vēlētos atrast un iepazīties ar kādas konkrētas izsūtītās personas lietu Latvijas Valsts arhīvā, svarīgi būtu zināt, no kura aprīņķa šī persona ir izsūtīta.

Runājot par dokumentu veidiem, kādi atrodas 1941. gada 14. jūnijā no Latvijas administratīvi izsūtīto personu lietās, jāatzīmē sekojošais. Pirmkārt, to veidotājs ir viens – LPSR IeTK (VDTK) ; nedaudz atšķirīgs ir dokumentu sastāvs.

Otrkārt, šodienas izpratnē izsūtīšanas lietas, kādas tās atrodas LVA 1987. fondā, sastāv no vairākām atsevišķām lietām, kas apvienotas vienā lietā. Šodien pareizāk tās būtu saukt par ģimeņu izsūtīšanas lietām, jo par ģimenes galvu esošā uzskaites lieta (учетное дело) ir apvienota ar viņa ģimenes locekļu speciālā nometinājumā esošo personas lietām (личное дело спецпоселенца) – tā ir viena īpatnība.

Treškārt, izsūtīto personu lietu struktūra, veidi, saturs, atšķiras atkarībā no apgabala, kurā izsūtītā persona bija nometināta. Te vērojama visai liela daudzveidība, tomēr dokumentu sistematizācijas principi kopumā ir visai līdzīgi.

Uzskaites lietas (учетное дело) struktūra būtībā pēc sava rakstura ir līdzīga Latvijas PSR IeTK (VDTK) izveidotai izmeklēšanas, jeb krimināllietas struktūrai. Lietas sākumā ir dokumentēts pamatojums par ģimenes galvas noziedzīgo pretpadomju darbību ar lēmumu apcietināšanai, lēmumu par drošības līdzekļa izvēli, aresta orderi, kratīšanas protokoliem un akti par atsavinātām mantām, dokumentiem, vērtslietām, apcietinātās personas anketu, pratināšanas protokoliem, respektīvi dokumentēts attiecīgās personas apcietināšanas juridiskais pamats. Tam seko lēmums par viņa ģimenes locekļu kā tautas ienaidnieka vai nodevēja ģimenes izsūtīšanu.

Būtībā šī lietas pirmā sadaļa ir dublikāts izmeklēšanas, jeb krimināllietai līdz sadaļai, kad aizdomās turamai personai tās vainas pakāpe ir uzrādīta un savākts pietiekams daudzums pierādījumu, lai tās ģimeni izsūtītu.⁴¹¹

⁴⁰⁹ Spridzāns B. Tā sākās Latvijas iedzīvotāju masveida represijas // Represēto saraksts. – 1941. – 1996.–Nr. 1., – 2 – 3. lpp.; Piemiņas grāmatā “Aizvestie” apkopotas ziņas par 15424 izsūtītajām personām.

⁴¹⁰ LVA, 1987. fonda vēsturiskā izziņa. – 4. lpp.

⁴¹¹ LVA, 1987.f., 1.apr.,13160.l.

Uzskaites jeb izsūtīšanas lietā tālāk seko izziņa par apcietinātās personas ģimenes locekļu sastāvu, skaitu, vecumu un dzīvesvietu, norādot radniecības pakāpi. Šos dokumentus parasti ir sastādījuši un apstiprinājuši attiecīgā aprinča IeTK (VDTK) daļas operatīvie darbinieki un daļas priekšnieks. Fakti par to, ka ne visās izsūtīšanas lietās ir visu atbildīgo amatpersonu paraksti un rezolūcijas, liecina par ārkārtīgo steigu, kādā tika gatavota ģimeņu izsūtīšana no Latvijas.

Tālāk šajās lietās atrodas jau katras konkrētās personas izsūtīšanas lieta, kas 1941. gadā oficiāli saucās “Nometinājumā izsūtītās personas lieta” (личное дело ссыльно–высланного vai личное дело ссыльно–высланного, высланного из Латвийской ССР).⁴¹² Vēlāk uz to lietu vākiem, kas IeTK (VDTK, arī VDM) lietvedībā tapušas 40. gadu otrajā pusē, parādās uzraksts – “Speciālā nometinājumā esošās personas lieta” (личное дело спецпоселенца).⁴¹³ Šo lietu nosaukumi atšķirībā no apgabaliem, kur tās rakstītas, ir vairāku veidu, arī to nosaukumi ir dažādi, bet būtība paliek nemainīga, proti, izsūtītās personas lieta. Tādas tika veidotas jau uz vietas attiecīgā apgabala rajonu speckomendatūrās par visām personām, kas bija sasniegušas 16 gadu vecumu. Nepilngadīgie bērni līdz šim vecumam tika ierakstīti mātes lietā. Šajās lietās atrodas sekojoši dokumenti: izsūtītās personas anketa (анкета ссыльно–высланного, vēlāk анкета спецпоселенца), kurā minēts, kas, kad, uz kādu laiku izsūtījis konkrēto personu. Parasti šajās anketās ir standartfrāze, ka “*persona izsūtīta uz Sibīriju, pamatojoties uz Latvijas PSR VDTK lēmumu*” un seko konkrētā apgabala un rajona nosaukums.⁴¹⁴

Anketā norādīts arī ģimenes locekļu skaits (parasti mātēm) un sastāvs, kā arī fiksēts, ka izsūtītai personai izsniegta reģistrācijas apliecība ar konkrētu numuru un ka šai personai katra mēneša konkrētā datumā jāierodas reģistrēties konkrētā rajona IeTK speckomendatūrā. Seko IeTK darbinieka, kas aizpildījis anketu, un izsūtītās personas paraksts.⁴¹⁵

Bez tam izsūtīto personas lietās sastopami dažāda veida (formas) saistību raksti, kuros minēts, ka tāda un tāda persona izsūtīta administratīvā kārtā no Latvijas PSR uz nenoteiktu laiku (atsevišķos gadījumos bija norāde uz 20 gadiem), bez tiesībām patvaļīgi pamest izsūtījuma vietu, un šai personai noteiktā laikā periodiski jāierodas speckomendantūrā. Izsūtītajai personai vajadzēja šīs saistības apliecināt ar savu parakstu.⁴¹⁶ Pie tam izsūtītā persona bija brīdināta ar saukšanu pie atbildības augšminētā saistību raksta neievērošanas gadījumā, atbilstoši KPFSR kriminālkodeksa 82. pantam,

⁴¹² Turpat., 20236. l., lietas vāks.

⁴¹³ Turpat., 18740. l., 1. lp.

⁴¹⁴ Turpat., 13160. l.

⁴¹⁵ LVA, 1987.f., 1.apr., 19711, l., 9.–9. op. lp.

⁴¹⁶ Turpat., 8. lp.

kurā teikts “...par apcietinātā bēgšanu no apcietinājuma vai no ieslodzījuma vietas – noteikta brīvības atņemšana uz laiku līdz trim gadiem”.⁴¹⁷ Tālāk seko kontroles lapa (контрольный лист) ar atzīmēm par izsūtītās personas reģistrēšanās laiku speckomendatūrā un pašrocīgu parakstu. Reģistrēšanās kārtību speckomendatūrā uz vietas noteica tās vadītājs, parasti to vajadzēja darīt katru nedēļu vai 1–2 reizes mēnesī.

Ja izsūtījumā esošā persona pārkāpa šo reģistrēšanās režīmu, savlaicīgi neierodoties uz reģistrāciju, attiecīgās speckomendatūras priekšnieks varēja to sodīt administratīvi – ar naudas sodu (atvelkot no jau tā niecīgās darba algas) vai pat piemērojot bargākus sodus (darba izstrādes dienu neieskaitīšana, arests, karceris u.c.). Īpašos vai izsūtīto bēgšanas gadījumos tika izsludināta meklēšana.⁴¹⁸

Ņemot vērā izsūtīto personu visai ilgo atrašanās laiku izsūtījumā, parasti šajās lietās ir atrodamas vairākas reģistrācijas apliecības ar parakstiem un apliecības (pases veidā) ar speckomendatūras atzīmēm.

Tāpat šajās izsūtīto personu lietās (tiesa, ne visās) ir sastopamas tā saucamās “vilka pases”, jeb apliecības pases vietā (удостоверение взамен паспорта)⁴¹⁹ ar speckomendatūras atbildīgā darbinieka apliecinātiem parakstiem un datumiem, kad izsūtītā persona ieradies reģistrēties speckomendatūrā.

Šajās lietās ir arī citi dokumentu veidi – Paraksts⁴²⁰ par dzīvesvietas nemainīšanu (расписка), radīts pēckara posmā par to, ka izsūtītajai personai jāparakstās, ka tā ir informēta par faktu, ka “pamatojoties uz PSRS TKP 1945. gada 8. janvāra lēmumu “Par tiesisko stāvokli” un uz PSRS AP Prezidija 1948. gada 26. novembra dekrētu, izsūtītajai personai ir paziņots, ka “...tā izsūtīta specnometinājumā uz mūžīgiem laikiem bez tiesībām atgriezties iepriekšējā dzīves vietā un patvaļīgas augšminētās vietas atstāšanas gadījumā persona tiks notiesāta ar brīvības atņemšanu uz 20 gadiem.”⁴²¹

Izsūtītās personas lietās ir neskaitāmi izsūtīto personu lūgumi visām augstākajām tā laika PSRS un Latvijas PSR varas iestādēm – ļaut atgriezties Dzimtenē. Tiem līdzī nāk vairākas autobiogrāfijas, kas atspoguļo izsūtīto personu patiesos dzīves apstākļus izsūtījuma vietās.

No vēstures avotu viedokļa tieši šie dokumenti ir unikāli, jo atspoguļo izsūtīto personu patieso, traģisko stāvokli, pazemojumus, ciešanas, ko nesuši izsūtījuma apstākļi, bads, aukstums, slimības, nabadzība, bezcerība un izmisums.

⁴¹⁷ KPFSR Kriminālkodekss. – 43.–44. lpp.

⁴¹⁸ LVA, 1987. f., 1. apr., 11053. l., 86.–87. lp.

⁴¹⁹ Turpat. 15428. l., 24.–24. op. lp.

⁴²⁰ Turpat. 19711. l.

⁴²¹ Turpat. 13160. l.

Tālāk šajās lietās seko attiecīgo apgabalu Iekšlietu pārvalžu lēmumi par to, vai izsūtītās personas lūgumi par atgriešanos dzimtenē ir uzklausi, vai noraidīti. Lūguma noraidījuma iemesls un motivācija nav norādīti, atsevišķos gadījumos uz dokumentiem redzamas pavirši uzrakstītas rezolūcijas “Atgriešanās nav vēlama”, “Nelietderīga” vai vienkārši “Atteikt!”.

Noraidījumu atgriezies Latvijā šajās lietās ir ļoti daudz. Atļaujas atgriezies Latvijā visbiežāk datētas ar 1954.–1956. gadu, kad pēc J. Staļina nāves izsūtītajām personām un viņu ģimenes locekļiem atļāva atgriezies Latvijā. Izņēmums bija 1946. gads, kad Latvijā bija ļauts no izsūtījuma atgriezies bērniem – bāreņiem.

Izsūtīto personu lietās par atbrīvošanu no izsūtījuma liecina savdabīgi dokumenti – vēl viena veida Paraksti (расписка), ka personām ir atļauts atgriezies Latvijā, norādīts laiks, kad tas ir paziņots un izsūtītās personas paraksts.

Visbeidzot, izsūtītās personas lietas noslēgumā ir atrodama dažāda veida sarakste, kas saistīta ar izsūtītās personas un tās ģimenes locekļu uzturēšanos izsūtījumā, atsevišķos gadījumos, ja persona patvaļīgi ir atstājusi izsūtījuma vietu – Iekšlietu iestāžu sarakste šīs personas meklēšanas gadījumā un cita veida dokumenti.

Izsūtītās personas lietas noslēguma dokumenti ir attiecīgā apgabala, rajona atbildīgā iekšlietu darbinieka rakstīts lēmums par personas uzskaites lietas nodošanu arhīvā, respektīvi glabāšanā attiecīgā apgabala Iekšlietu pārvaldes 1. specdaļas arhīvā. Lietas noslēgumā rodami 1988.–1991. gada dokumenti – dzīvi palikušo izsūtīto vai viņu ģimenes locekļu lūgumraksti Latvijas PSR (vēlāk Latvijas Republikas) Iekšlietu ministrijai par rehabilitāciju, kā arī Iekšlietu ministrijas rakstītie un sniegtie atzinumi par to, ka konkrētās personas un tās ģimenes locekļu administratīvā izsūtīšana atzīta par nepamatotu un nelikumīgu, ka šīs personas ir pilnībā rehabilitētas, kā arī rehabilitācijas aktu noraksti.

Šīs arhīva uzskaites lietas ir unikālas arī tajā ziņā, ka tajās apkopotas ziņas par visu izsūtīto ģimeni, par apcietināto, izsūtīto un notiesāto ģimenes galvu un uz Sibīriju izsūtītajiem ģimenes locekļiem.

Secinājumi

Pirmkārt, 1941. gada 14. jūnijā no Latvijas PSR izsūtīto iedzīvotāju personas lietas, līdzīgi LPSR IeTK (VDTK) krimināllietām, ir padomju represīvā režīma tiesvedības dokumenti, kas apliecina padomju represijas pret Latvijas iedzīvotājiem pirmās padomju okupācijas laikā.

Otrkārt, tās ir unikāls vēstures avots, it īpaši šajās lietās esošie dokumenti izsūtīto personu pašrocīgi 40. un 50. gadu mijā rakstītie lūgumi un autobiogrāfijas, kas adresētas

visām tā laika PSRS un Latvijas PSR varas iestādēm – ļaut atgriezties Dzimtenē. Tie atspoguļo izsūtīto personu patiesos dzīves apstākļus izsūtījuma vietās.

Treškārt, šo dokumentu izmantošanu vēstures pētījumos būtu ieteicams izmantot salīdzinājumā ar PSKP, IeTK (VDTK) vadošo orgānu direktīvām, instrukcijām, pavēlēm un rīkojumiem, kuri diemžēl ir salīdzinoši maz publicēti dokumentu krājumos vai atlasīti selektīvi un uz kuru pamata notika masu deportācija. Tas ļautu pilnīgāk izprast šo deportāciju patiesos apmērus un cēloņus.

Ceturtkārt, šo dokumentu apriti zinātniskajos pētījumos noteikti sekmētu to salīdzināšana ar represēto personu atmiņām, biogrāfijām, dienasgrāmatām un citiem avotiem, kas tapuši ārpus padomju režīma hronoloģiskajiem ietvariem. Kā metode būtu ieteicama būtu dažādu datu tiešā salīdzināšana un analīze.

3.2. 1949. gada 25.martā no Latvijas administratīvi izsūtīto personu uzskaites lietu dokumenti

Pamatojoties uz Latvijas Republikas 1991.gada 26.marta likumu “Par arhīviem, īpaša komisija, ko veidoja Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas un Latvijas Valsts arhīva pārstāvji, ar pieņemšanas - nodošanas aktu 1995. gada 24. februārī Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Rehabilitācijas nodaļa nodeva valsts glabāšanā Latvijas Valsts arhīvam 1949.gadā no Latvijas PSR izsūtīto pilsoņu personu lietas .

Ar šo aktu LVA pārņēma 13281 izsūtīto personu lietu , 11 arhīva uzskaites reģistrācijas žurnālus un 13281 uzskaites kartīti.

Šīs 13281 izsūtīto personu lietas un personu lietu kartotēka ar 13281 uzskaites kartīti veido vienu LVA fondu Nr. 1894 un glabājas LVA filiālē Kurzemes prospektā 5 1894. fonda lietas ir sakārtotas pēc Latvijas administratīvi teritoriālā iedalījuma apriņķos , kāds tas bija 1949.gadā, tāpēc, lai atrastu kādas konkrētas deportētās personas lietu, ir nepieciešams zināt no kura apriņķa šī persona tika izsūtīta.⁴²²

2007.gadā Latvijas Valsts arhīvs sagatavoja apjomīgu divu sējumu darbu „Aizvestie” par 1949.gada 25.marta Latvijas iedzīvotāju deportāciju, tādēļ šajā nodaļā sīkāk netiks dots plašāks akcijas administratīvi juridiskais izvērtējums, bet tiks sniegta izsūtīto lietu dokumentu analīze.⁴²³

⁴²² LVA, 1894.f., Vēsturiskā izziņa, 6.lpp.

⁴²³ Sīkāk skat., Aizvestie :1949. gada 25. marts /[sagatavotāji: Andra Āboliņa ... [u.c.] ; vēsturiskā pētījuma zinātniskā redaktore Daina Bleiere ; mākslinieks Ilmārs Blumbergs]. Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, 2007. 1.sēj. : il., kartes ; 31 cm. – 814 lpp.; Aizvestie :1949. gada 25. marts /[sagatavotāji: Andra Āboliņa ... [u.c.] ; vēsturiskā pētījuma zinātniskā redaktore Daina Bleiere ; mākslinieks Ilmārs Blumbergs]. Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, 2007. 2. sēj. : il., kartes ; 31 cm. – 870 lpp.

Latvijas iedzīvotāju administratīvā izsūtīšana, kas notika 1949.gadā, laikā no 25. - 29.martam, tika plānota, krietni agrāk, jau 1949.gada janvārī Maskavā un sīkāk Rīgā februārī.

1949.gada 29.janvārī PSRS Ministru padome pieņēma pilnīgi slepeno lēmumu Nr. 390 – 138 „*Par kulaku un viņu ģimeņu, nelegālā stāvoklī esošu bandītu un nacionālistu ģimeņu, bruņotās sadursmēs nošauto un notiesāto bandītu ģimeņu, legalizējušos bandītu, kas turpina naidīgu darbību, un viņu ģimeņu, kā arī represēto bandītu atbalstītāju ģimeņu izsūtīšanu no Lietuvas, Latvijas un Igaunijas teritorijas*”.⁴²⁴ Lēmums paredzēja izsūtāmo izvietošanu IeM speckomendantūrās, bet izsūtāmo īpašumu un lopus bija paredzēts konfiscēt. Savi uzdevumi tika doti PSRS Finanšu, Satiksmes, Tirdzniecības, Veselības aizsardzības ministrijām un Sibīrijas un tālo austrumu apgabalu dabaļaužu deputātu padomju izpildu komitejām. Lēmumu bija parakstījis PSRS Ministru Padomes priekšsēdētājs J.Staļins un PSRS Ministru Padomes lietu pārvaldnieks J.Čadajevs.⁴²⁵

Atsaucoties uz PSRS Ministru Padomes augstāk minēto lēmumu, 1949.gada 17.martā tika pieņemts Latvijas PSR Ministru Padomes pilnīgi slepenais lēmums Nr. 282 “Par kulaku ģimeņu izsūtīšanu no Latvijas PSR”, kas noteica, ka no Latvijas PSR uz attāliem PSRS apgabaliem izsūtāmas 10 000 kulaku ģimenes.

Ar šo lēmumu tika apstiprināti arī apriņķu izpildkomiteju sastādītie izsūtāmo kulaku ģimeņu saraksti, izsūtīšanas veikšana uzdota Latvijas PSR Valsts Drošības ministrijai, bet lēmumu parakstīja Latvijas PSR Ministru Padomes priekšsēdētājs V. Lācis un Ministru Padomes lietu pārvaldnieks I. Bastins.⁴²⁶

No Latvijas PSR izsūtāmo iedzīvotāju sarakstos tika iekļautas 11000 ģimenes ar kopējo izsūtāmo skaitu vairāk nekā 38000 cilvēku, t. i. vairāk nekā bija paredzēts iepriekš, lai būtu zināma “rezerve” plāna izpildei.

Katram izsūtāmajam Latvijas PSR Valsts Drošības ministrijas darbinieki noformēja, t. s. uzskaites lietu. Slēdzienus par “kulaku” ģimeņu izsūtīšanu apstiprinājis LPSR valsts drošības ministrs A.Noviks vai viņa vietnieki, bet „nacionālistu” ģimeņu izsūtīšanu apstiprinājis Latvijas PSR prokurors A. Mišutins vai viņa vietnieki. Šajos slēdzienos bija paredzēts izsūtīt gan nepilngadīgus bērnus, gan vecus, gan darba nespējīgus cilvēkus, kas, savukārt, nebija plānots PSRS Ministru Padomes lēmumā.

⁴²⁴ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х годов – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.1:Массовые репрессии в СССР. – Москва:РОСПЭН, 2004. – С.517 -519.; Dokumenta latviskais tulkojums: Aizvestie :1949. gada 25. marts... -Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, 1.sēj. -82.- 83 .lpp.

⁴²⁵ Turpat, 83.lpp.

⁴²⁶ LVA, 270.f., 1-s apr., 406.l.,188.lp.

No sastādītajiem izsūtāmo sarakstiem un izsūtāmo uzskaites lietām redzams, ka slēdzieni par izsūtīšanu sastādīti un apstiprināti vēl 1949.gada februārī un nevis uzskaites lietas ir ieviestas pēc šiem sarakstiem, bet gan saraksti sastādīti pēc jau noformētām lietām.

Saskaņā ar Latvijas PSR Ministru Padomes 1947.gada 27.augusta lēmumu Nr. 761 "Par kulaku saimniecību pazīmēm un viņu aplikšanas kārtību ar nodokļiem", tika noteikts kādas saimniecības uzskatāmas par "kulaku" saimniecībām (piemēram, kuras izmantojušas algotu darbaspēku, kuras saņēmušas ienākumus par lauksaimniecības tehnikas izīrēšanu, utt.). Šīs pazīmes tika patvaļīgi interpretētas, noformējot izsūtāmo lietas, jo par pamatu ņēma statistikas ziņas par zemnieku saimniecību stāvokli Latvijā 1939.gadā, bet minētajā lēmumā šādas pazīmes bija paredzēts attiecināt uz laiku, pēc Latvijas teritorijas atbrīvošanas no Vācijas karaspēka.⁴²⁷

Kulaku uzskaites lietas(izsūtīšanas lietas)

1949.gada 25.-30.martā kā „kulaki” tika izsūtītas 9115 ģimenes, jeb 29 030 cilvēki, jeb (68,9%) no visiem akcijā izsūtītajiem Latvijas iedzīvotājiem.⁴²⁸ Katrai deportējamajai ģimenei Latvijas PSR VDM darbinieki ieviesa uzskaites lietu. 1949.gadā un citas pēckara deportēto uzskaites lietas vizuāli ir nedaudz atšķirīgākas kā 1941.gada 14.jūnija izsūtīto uzskaites lietas.

1.Izsūtīšanas sākuma dokumenti.Ģimenes uzskaites lieta.

Pirmkārt, izsūtīto ģimeņu uzskaites lietām ir vairāki lietu vāki – pirmie, kurus veidojuši VDM darbinieki un ārējie, kurus veidojusi Latvijas PSR iekšlietu ministrija.

Sākotnēji katrai deportējamajai kulaka ģimenei Latvijas PSR VDM darbinieki iekārtoja uzskaites lietu, kas ir visai plāna, sastāvoša no 1-10 lapām. Uz lietu vākiem, kas ir tipveida ir uzraksti krievu valodā: „Pilnīgi slepeni” vai „Slepeni”, seko titulvirsraksts „Valsts Drošības ministrija, zem kura (zīmoga nospiedums, parasti lillā krāsā) „Latvijas PSR”. Vāka vidū lielākiem trekninātiem burtiem- „Uzskaites lieta”, „lietas Nr.,” par ģimeni”(drukātiem burtiem), bet „kulaka” uzvārds, vārds, tēva vārds rakstīts rokrakstā, nedaudz zemāk, labajā apakšējā stūrī – kad lieta sāka, kad beigta un datumi (ne visām lietām tādi ir), Arhīva lietas numurs.⁴²⁹

Lietas iekšējais apraksts. Tajā norādīti „kulaka” ģimenes izsūtīšanas pamatdokumenti: izraksts no LPSR MP lēmuma par izsūtīšanu, izziņa par „kulaku”, Izpildu komitejas lēmuma izraksts, izraksts no raksturojuma anketas, izziņa par ģimenes stāvokli, izziņa par apbalvojumiem, dienestu padomju armijā, LPSR VDM slēdziens par

⁴²⁷ Aizvestie :1949. gada 25. marts... -Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, 1.sēj. -75.- 76 .lpp.

⁴²⁸ Aizvestie :1949. gada 25. marts... -Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, 1.sēj. - 180 .lpp.

⁴²⁹ Bērziņa Vasīlija Miķeļa d. lieta: LVA, 1894.f., 1.apr., 7071.l. (Ventspils apr.), 1.lp.,lietas vāks

ģimenes izsūtīšanu, Iztaujas lapa, citas izziņas. Jāatzīmē, ka, lai arī „kulaku” uzskaites lietas tika formētas jau 1949.gada janvāra beigās – februārī, tomēr ne visās „kulaku” lietās ir iekšējie apraksti, vai arī nepilnīgi uzskaitīti visi lietā esošie dokumenti. Tas liek domāt, ka „kulaku” lietas tika formētas lielā steigā, jo šai izsūtīšanas akcijai bija pakļauts neparedzēti liels cilvēku skaits un LPSR VDM darbinieki nespēja „kulaku” lietas noformēt pēc lietvedības noteikumiem.

Izraksts no LPSR MP lēmuma par izsūtīšanu (izraksts no kulaku ģimeņu saraksta, kurus paredzēts izsūtīt specnometinājumā uz attāliem Padomju Savienības rajoniem saskaņā ar Latvijas PSR Ministru padomes lēmumu).Lēmumā norādīts datums, nokura aprīņa kulaku saraksta tas sastādīts, norādīts „kulaks” kā ģimenes galva, seko tabula ar pagasta norādī, no kura ģimene tiek izsūtīta, ģimenes locekļu uzvārdiem, vārdiem un tēvavārdiem, ģimenes locekļu dzimšanas gadiem, un radniecības pakāpi. Zemāk norādīts, ka īsto attiecīgā aprīņa kulaku sarakstu parakstījis aprīņa izpildu komitejas priekšsēdētājs...(biedrs) , vēl zemāk norādīts, ka izraksts ir pareizs un to apstiprinājis LPSR VDM 2-N daļas priekšnieks majors Ivans Zujāns.⁴³⁰ Jāatzīmē, ka visi šie izraksti ir pavairoti ar rotoprintu, ne visās lietās dokumentu apliecināši rekvizīti: paša I.Zujāna paraksts, zīmoga nospiedums. Atsevišķās lietās nav pat to.Šis ir tipveida dokuments un tādi ir praktiski visās izsūtīto kulaku ģimeņu lietās.

Izziņa par saimniecības stāvokli.

Saimniecības raksturojums. Norādīts ģimenes sastāvs, zemes platība (līdz 1940.gadam,t.i. zemes reformai, kas praktiski nozīmē , ka praksē izmantoti 1939.gada lauksaimniecības skaitīšanas dati). Piemēram, par Ventspils aprīņa Dundagas pagasta, Gipkas c.p. „Salmiņu” mājās dzīvojošā Bērziņa Vasīlija īpašumu rakstīts: „ *Līdz 1940.gadam, tas ir līdz zemes reformai Bērziņam piederējusi zeme 67 ha platībā....Zemes reformas laikā daļa zemes tika „nogriezta” un atdota bezzemniekiem, bet vācu okupācijas laikā Bērziņš „nogriezto”zemi atguva un izmantoja algotu darbaspēku... „*⁴³¹ Izziņu 1949.gada 17.februārī bija rakstījuši Ventspils pilsētas VDM daļas darbinieki, tajā bija norādīts, ka šis rokrakstā veidotais dokuments ir „Pilnīgi slepens”.

Citas izziņas rakstītas drukātās veidlapās, kur saimniecības raksturojumā bija uzskaitīti ģimenes locekļi, zemes platība, sējumu platība, lopu skaits, bišu stropu skaits, vai saimniecībā izmantots algots darbaspēks, ir citi rūpali utt.⁴³² Izziņas ir dažādu veidu un formātu.

Izziņa par „kulaku”.

⁴³⁰ Zemītes Līzes Pētera m. lieta: LVA, 1894.f., 1.apr., 9877.l. (Liepājas apr.), 1b.lp.

⁴³¹ LVA, 1894.f., 1.apr., 7071.l. (Ventspils apr.), 2.lp.

⁴³² LVA, 1894.f., 1.apr., 9877.l. (Liepājas apr.), 2.-2.op.lp.

Šajās izziņās parādās „kulaka” raksturojums, ko darījis vācu laikā, kāda ir lojalitāte pret padomju varu, norādīts, ja kāds no ģimenes locekļiem dienējis vācu armijā, vai pēc kara apcietināts, tāpat norādīts, ja kāds no ģimenes dienējis Padomju armijā un ka padomju valdības apbalvojumu nav, kā arī citi apstākļi. Piemēram, par Liepājas apriņķa Durbes pagasta „Dubļu” mājās dzīvojošo Līzi Zemīti norādīts, ka „... *vīrs – Zemītis Jukums Friča d. vācu okupācijas laikā dienējis par policistu. 1948. gadā viņu apcietinājusi apriņķa Iekšlietu daļa un nodevusi Kara tribunālam.*”⁴³³

Izraksts no apriņķa Darbaļaužu deputātu padomes Izpildkomitejas lēmuma.

Kulaku ģimeņu uzskaites lietās atrodami 1947. gada rudens perioda Izraksti no apriņķa Darbaļaužu deputātu padomes Izpildkomitejas lēmumiem par attiecīgo ģimeņu ieskaitīšanu kulaku ģimeņu sarakstos. Šos izrakstus apstiprināja apriņķa Izpildkomitejas priekšsēdētājs, sekretārs, un ar norādi, ka apstākļi un ziņas, kādēļ ģimene ieskaitīta kulaku sarakstos – arī apriņķa VDM priekšnieks, vai viņa vietnieks.

Izziņa par ģimenes stāvokli.

Šīs „Pilnīgi slepenās” izziņas rakstīja apriņķu VDM priekšnieki un apriņķu VDM operatīvie pilnvarotie 1949. gada februārī. Tajās bija norādīti visi „Kulaka” ģimenes locekļi, kas uz to brīdi faktiski dzīvoja attiecīgā apriņķa pagasta konkrētajās mājās un atradās „uz vietas”. Tā, par Užavas pagasta „Nikažos” dzīvojošā Andreja Sproģa ģimeni (sieva, dēls, meita) norādīts: „ *Visi viņi dzīvo Ventspils apriņķa Užavas pagasta „Nikažos*”⁴³⁴

Izziņa par apbalvojumiem, dienestu padomju armijā.

Tā varēja kalpot par kādu attaisnojošu vai „kulaka” ģimenes vainu mīkstinošu apstākli. Tomēr tādu ģimeņu, kurās kāds būtu dienējis padomju armijā vai karojis frontē, Latvijā nebija pārāk daudz, daži tūkstoši. Tā jau par minēto Lizetes Zemītes ģimeni Liepājas apriņķa VDM daļas priekšnieka parakstītajā izziņā norādīts: „ *Pēc apriņķa kara komisariāta ziņām pats Zemītis un viņa ģimenes locekļi Padomju armijā un partizānu vienībās nav dienējuši.*”⁴³⁵ Arī šī izziņa sastādīta 1949. gada februārī. Cita starpā šajā L. Zemītes lietā papildus pievienots 1946. gada 26. decembra Izraksts no Latvijas PSR IeM Kara tribunāla sprieduma, ka viņas vīrs Jukums Zemītis notiesāts pēc KPFSR KK pp.58-1-a ar brīvības atņemšanu uz desmit gadiem un tiesību ierobežošānu uz 5 gadiem...

Latvijas PSR VDM slēdziens par ģimenes izsūtīšanu.

1949. gada februāra beigās- marta sākumā Latvijas PSR VDM 2. daļas (arī 2-N daļas) operatīvie darbinieki sastādīja Latvijas PSR VDM slēdzienus par „kulaku” ģimeņu

⁴³³ Turpat. 4.lp.

⁴³⁴ LVA, 1894.f., 1.apr., 12891.l. (Ventspils apr.), 5.lp.

⁴³⁵ LVA, 1894.f., 1.apr., 9877.l. (Liepājas apr.), 9.lp.

izsūtīšanu. Vairumā gadījumu tos parakstīja VDM 2.daļas priekšnieks pulkvedis Viktors Kozins un 2-N daļas priekšnieks majors I. Zujāns, bet apstiprināja Latvijas PSR valsts drošības ministrs ģenerālmajors A.Noviks vai viņa vietnieki. Slēdziena būtība bija tāda, ka VDM operatīvais darbinieks caurskatījis tāda un tāda „kulaka” uzskaites lietu par ģimenes izsūtīšanu, atzina, ka uzskaites lieta par ģimeni „noformēta pareizi”, ģimenē nav tādu tās locekļu, kas būtu apbalvoti ar Padomju Savienības ordeņiem un medaļām, nav LTK dalībnieku, kas atradās Padomju armijas rindās un kurām būtu īpaši nopelni valsts priekšā, un ka attiecīgā ģimene saskaņā ar Latvijas PSR Ministru Padomes lēmumu ir izsūtāma uz attāliem Padomju Savienības rajoniem specnometinājumā.⁴³⁶ Slēdziena otrajā pusē norādīta adrese, kurā dzīvo „kulaka ģimene, uzskaitīti „kulaka” ģimenes locekļi, norādot ģimenes galvas, sievas, bērnu, citu ģimenes locekļu uzvārdus, vārdus, tēvavārdus un viņu dzimšanas gadus. Visiem slēdzieniem (ar atsevišķiem izņēmumiem) otrā pusē brīvajā vietā pa diagonāli uzspiests zīmogs: „Izsūtīts no Latvijas PSR 1949.gada 25.martā uz st. Isiļ- Kula
⁴³⁷ Omskas dzelzceļa [līnijā] zem IeM orgānu uzraudzības”⁴³⁸

Iztaujas lapa.

1949.gada 25.martā izsūtīto uzraudzības lietās pirmsizsūtīšanas noslēdzošie dokumenti ir „Iztaujas lapa” un „Izziņa”. Abas gatavojuši Latvijas PSR VDM darbinieki. Iztaujas lapas pirmajā pusē norādītas 14 pozīcijas: 1) Uzvārds, 2)vārds, tēva vārds, 3)dzimšanas gads un vieta, 4)no kura laika dzīvo esošajā adresē, 5)darba vieta vai nodarbošanās, 6)tautība, pilsonība, 7)sociālā izcelsme, 8)partejiskā piederība, 9)pakļautība kararaklausībai, 10)vai ir apbalvojumi, 11)vai kāds no ģimenes locekļiem uz šo brīdi nav vēlēta persona, 12)kurš no ģimenes locekļiem dienējis Padomju armijā, 13)kurš no ģimenes locekļiem represēts, 14) kurš no ģimenes locekļiem dienējis pie vāciešiem, kādā amatā. Iztaujas lapas otrajā pusē -15)pozīcija:Izsūtāmā ģimenes sastāvs (Nr.p.k., radniecības pakāpe, Uzvārds, vārds, tēvavārds, dzimšanas gads, dzimšanas vieta, darba vieta un amats, tautība, partejiskā piederība); 16) citas ziņas par sevi un ģimeni. Ģimenes galvas personīgais paraksts.Aptauju veica(amats un pakāpe, uzvārds), datums. Jāatzīmē, ka šo dokumentu jau iepriekš bija sagatavojuši VDM darbinieki. Izsūtāmās ģimenes galvam vajadzēja tikai parakstīt šo dokumentu, ka iepazīsies un izlabot kļūdainās ziņas.⁴³⁹ Visas Iztaujas lapas pārējo dokumentu vidū izceļas ar savu persiku krāsas toni. Jādomā šo dokumentu mērķis bija precizēt izsūtāmās personas datus un apriori informēt izsūtāmo personu, ka viņš ir

⁴³⁶ Skat. piem. Podgaiska Antona Kazimira d. lietu: LVA, 1894.f., 1.apr., 9138.l. (Krāslavas apr.), 5.lp.

⁴³⁷ 1949.gada 25.martā izsūto galvenās specnometinājuma vietas bija Omskas, Tomskas, Amūras apgabali; zīmogu nospiedumos slēdzienu otrajā pusē attiecīgi norādīta konkrētā apgabala dzelzceļa stacija. Tiesa, jāatzīmē, ka ne visiem slēdzieniem šādi zīmogu nospiedumi ir iespiesti.

⁴³⁸ Voldemāra Grīnberga lietu: LVA, 1894.f., 1.apr., 7127.l. (Viļakas apr.), 5.-5.op.lp.; citēts pēc:

Aizvestie :1949. gada 25. marts... -Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, 1.sēj. -89.- 89.op.lpp.

⁴³⁹ LVA, 1894.f., 1.apr., 12891.l. (Ventspils apr.), 10.lp.

sapratis, ka tiek izsūtīts. Jāatzīmē, ka visas Iztaujas lapas datētas ar 1949.gada 25.martu. Faktiski tā bija savdabīga izsūtāmās personas pavadzīme izsūtīšanai.

Izziņa.

Savdabīga „pavadzīme iekraušanai ešelonā”. Izziņas grifs – Pilnīgi slepena. Tajā norādīts, ka tāda un tāda „kulaka” (bandīta, nacionālista, bandītu atbalstītāja) ģimene (norādīta adrese) –,izņemta saskaņā ar tādu un tādu lēmumu nosūtīšanai specnometinājumā..”, tajā norādīts ģimenes sastāvs, norādīta etapēšana uz „iekraušanas staciju”. Izziņā norādīta Iekraušanas stacija, to parakstījis ešelona priekšnieks, un vēl vairākas (neatsifrējamas) VDM amatpersonas, ka pieņēmis konkrēto ģimeni. Piemēram, Augusta Sproģa uzskaites lietā konkrētajā gadījumā norādīta „*Skrundas stacija, ešelona Nr. 97349 un gala stacija – Omska*”.⁴⁴⁰

2. Atrašanās izsūtījumā dokumenti. Ģimenes uzskaites lieta.

No Latvijas 1949.gada 25.martā izsūtīto „kulaku” uzskaites lietu īpatnība ir tā, ka izsūtījuma dokumenti tajās ir sistematizēti un iesūti visdažādākajos veidos. Šo apstākli ir grūti izskaidrot. Visticamāk, ka tā ir attiecīgā Sibīrijas apgabala (Omskas, Tomskas, vai Amūras apgabalu rajonu iekšlietu daļu un komendantūru nolaidība. Otrs apstāklis ir tāds, ka uzskaites lieta nemitīgi tika papildināta un nav izslēgts, ka lietās ienākšie dokumenti vispār netika sistematizēti hronoloģiski, un, iespējams, tikai īsi pirms izsūtītā atbrīvošanas dokumenti sašūti lietās tādā secībā, kādā tie atradušies lietā. Visticamākais, šķiet pēdējais variants, jo katra pieaugušā „kulaka” ģimenes locekļa Personas lietā dokumenti jebkurā gadījumā tika sistematizēti katrā lietā individuāli, bet „ģimenes kopējie” dokumenti (piemēram, lūgumraksti, sarakste u.c.) turēti savrup. Pastāv arī trešais variants, ka dokumenti „kulaku” uzskaites lietās pāršūti Latvijas PSR IeM Rehabilitācijas daļā 1989.-1991.g. sakarā ar rehabilitācijas procesu.

Ir gadījumi, kad aiz sākotnējiem izsūtīšanas dokumentiem seko visdažādākie lūgumraksti ar attiecīgā Sibīrijas apgabala iekšlietu iestādēm, Latvijas PSR iekšlietu iestādēm par atļauju atgriezties Latvijā; ir gadījumi, kad aiz sākotnējiem izsūtīšanas dokumentiem seko sarakste ar Latvijas PSR iekšlietu iestādēm un Ministru Padomes atļaujām atgriezties Latvijas PSR; ir gadījumi, kad aiz sākotnējiem izsūtīšanas dokumentiem seko attiecīgā Sibīrijas apgabala iekšlietu orgānu „aizmuguriskā” sarakste par izsūtītā „kulaka” ģimenes locekļiem; ir gadījumi, kad aiz sākotnējiem izsūtīšanas dokumentiem seko izsūtītā „kulaka” Personas lieta ar tajā sistematizētajiem dokumentiem par viņa atrašanos izsūtījumā.

Izsūtītā personas lieta.

⁴⁴⁰ LVA, 1894.f., 1.apr., 12891.l. (Ventspils apr.), 11.lp.

No Latvijas 1949.gada 25.martā izsūtīto „kulakiem” Sibīrijā, konkrētās izsūtīšanas vietas rajona iekšlietu daļā tika izveidota t.s. „Izsūtītā personas lieta”. Vāks, tā augšējā labajā stūrī atzīme „Slepeni”, kā uzskaites kategorija minēts „Latvieši”, seko Lieliem burtiem uzraksts „Izsūtītā personas lieta Nr.,” , uz tās vāka norādīts :Uzvārds, Vārds, tēva vārds, dzimšanas gads,tāpat norādīts , kad lieta iesākta, pabeigta.Vāka apakšējā kreisajā stūrī norādīts Arhīva Nr.⁴⁴¹

Kā nākamais dokuments ir slepena Izziņa, konkrētais izsūtītais, kurš Izsūtīts pamatojoties uz Latvijas PSR MP lēmumu Nr. 282 ps ir izsūtīts uz konkrētu Omskas rajonu...pamatojoties uz PSRS AP Prezidija 1948.gada 26.novembra Dekrētu atstāts uz mūžiem izsūtījuma vietā bez tiesībām atgriezties iepriekšējā dzīvesvietā.⁴⁴²

Anketa.

IeM Speckomendatūras ANKETA , labajā stūrī –uzskaites kategorija: „Latvieši”. Anketa , rakstīta uz vienas lapas no abām pusēm sastāv no 21.pozīcijas: 1)Uzvārds, vārds, tēvavārds (dzimums:vīr/siev), 2)Vai mainīts uzvārds izsūtījumā, 3) Dzimšanas gads un vieta, 4)Tautība, dzimtā valoda, 5) Pilsone, 6)Parteiskā piederība, 7)Izglītība(vispārējā/speciālā), 8)Specialitāte,Profesija 9)Darba vieta, amats, 10)Ģimenes stāvoklis, 11)Ģimenes sastāvs, 12)Vai ir ģimenes locekļi, kas dzīvo specnometinājumā citur, 13) Vai ir ģimenes locekļi, kas nav specnometināti, bet dzīvo atsevišķi citur, 14)Dienests Padomju armijā, pēdējais amats, pakāpe, 15)Vai atradies gūstā un dienējis pretinieka armijā,16)Vai dzīvojis pretinieka okupētajā teritorijā, ar ko nodarbojies, 17)Vai bijis ārzemēs, kādā sakarā, 18)Vai bijusi sodāmība, 19)No kurienes un kad izsūtīts, 20)Vai bijis specnometinājumā citos rajonos, apgabalos, republikās, 21)Precīza tā brīža adrese (pilsēta, iela, mājas Nr., apmetne, ciems). Šo anketu no abām pusēm vajadzēja parakstīt izsūtītajai personai.⁴⁴³

Paraksti (saistību raksti).

Tie ir vairāki. Pirmkārt, minams PSRS TKP 1945.gada lēmums Nr.35 „Par izsūtītā tiesisko stāvokli”, kas paredzēja, ka izsūtītais atrodas mūža izsūtījumā bez tiesībām atgriezties iepriekšējā dzīvesvietā un patvaļīgi atstāt izsūtījuma vietu. Ja izsūtītais pārkāptu šo lēmumu, tad tiktu saukts pie kriminālatbildības saskaņā ar PSRS Augstākās Padomes 1948.gada 26.novembra Dekrētu (nav tiesību patvaļīgi atstāt specnometinājuma vietu), pretējā gadījumā draudēja kriminālsods – 20.gadi katorgas darbu.

⁴⁴¹ LVA, 1894.f., 1.apr., 9138.l. (Krāslavas apr.), 33.lp.

⁴⁴² LVA, 1894.f., 1.apr., 12891.l. (Ventspils apr.), 93.lp.

⁴⁴³ LVA, 1894.f., 1.apr., 9138.l. (Krāslavas apr.), 36.lp.

Kontroles lapas (par izsūtītā ierašanos uz reģistrāciju uzskaitē speckomendantūrā), Reģistrācijas lapas: to ir daudz, dažādu veidu un formas ziņā atšķirīgu (tas pats, reģistrācija speckomendantūrā).⁴⁴⁴

Izsūtīto personu lūgumraksti. 1949.gada 25.martā izsūtīto lietās to ir ļoti daudz, rakstīti visdažādākajām institūcijām: sākot no specnometināto uzskaites vietām-rajonu Iekšlietu daļām, apgabala Iekšlietu pārvaldēm, Latvijas PSR Ministru Padomi, Latvijas PSR Augstākās Padomes priekšsēdētājam ⁴⁴⁵, līdz pat PSRS Iekšlietu ministram, Prokuroram u.c. institūcijām.

Paziņojums par noņemšanu no specnometinājuma uzskaites un atļauja atgriezties Latvijas PSR.

Tie ir Latvijas PSR Ministru Padomes Lēmumu „Par Komisijas, kas izskata administratīvi izsūtīto personu iesniegumus Protokolu apstiprināšanu” izraksti par izsūtīto ģimeņu noņemšanu no specnometinājuma uzskaites un atļauju atgriezties Latvijas PSR. ⁴⁴⁶

Paraksts.

Par atbrīvošanu no specnometinājuma.Specnometināto „kulaku” lietās tie ir dažādu veidu, gan formas, gan satura ziņā (rakstītas rokrakstā, drukātas mašīnrakstā, drukātas tipogrāfiski).⁴⁴⁷ Piemēram, Almas Bērziņas atbrīvošanas rakstā (Parakstā) minēts:

„... man, Bērziņai Alvīnei Anša m.dz.1908.g. paziņots, ka saskaņā ar Latvijas PSR Ministru Padomes 1957.gada 11.aprīļa lēmumu Nr. 202-27s esmu atbrīvota no specnometinājuma ar tiesībām izbraukt uz dzīvesvietu Latvijas PSR. Dokumenti par atbrīvošanu man izsniegti..” ⁴⁴⁸

3. Reabilitācijas dokumenti.

Lēmumu par atbrīvošanu no izsūtījuma pēc izsūtīto vai viņu radnieku lūguma attiecībā pret “kulaku” ģimenēm bija tiesīga pieņemt Latvijas PSR Ministru Padome, jo pamatojoties uz PSRS Ministru Padomes lēmumu Latvijas PSR Ministru Padome bija pieņēmusi lēmumus par „kulaku” ģimeņu izsūtīšanu, bet attiecībā uz “nacionālistu” ģimenēm - Latvijas PSR Augstākā Tiesa, jo lēmumu par nacionālistu izsūtīšanu savulaik bija pieņēmusi Iekšlietu tautas komisariāta Sevišķā apspriede. Līdz 1966. gadam šādā veidā no izsūtījuma Sibīrijā tika atbrīvoti 38890 cilvēki.⁴⁴⁹

1988.gada 16.aprīlī ar Latvijas PSR Ministru Padomes lēmumu tika izveidota komisija, kas izskatīja personu iesniegumus par nepamatotu izsūtīšanu administratīvā

⁴⁴⁴ LVA, 1894.f., 1.apr., 7071.l. (Ventspils apr.), 31.- 34.lp.

⁴⁴⁵ LVA, 1894.f., 1.apr., 9877.l. (Liepājas apr.), 18.lp.

⁴⁴⁶ LVA, 1894.f., 1.apr., 7071.l. (Ventspils apr.), 39.lp.; LVA, 1894.f., 1.apr., 9877.l. (Liepājas apr.), 62.lp.

⁴⁴⁷ LVA, 1894.f., 1.apr., 9877.l. (Liepājas apr.), 101.lp.

⁴⁴⁸ LVA, 1894.f., 1.apr., 7071.l. (Ventspils apr.), 56.lp.

⁴⁴⁹ Spridzāns B. Latvijas melnākā diena./Latvijas arhīvi.Pielikums.-Represēto saraksts 1949. -1995., Nr.1. - 3.-4.lpp.

kārtā. Tā tika paātrināta represēto personu iesniegumu izskatīšana un rehabilitācijas process.⁴⁵⁰

Tikai 1988.gada 2.novembrī ar Latvijas PSR Ministru Padomes lēmumu Nr. 350 "Par pilsoņu nepamatotu administratīvo izsūtīšanu no Latvijas PSR 1949.gadā " par nelikumīgu tika atzīta "kulaku" ģimeņu izsūtīšana , bet ar Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija 1989.gada 8.jūnija dekrētu "Par četrdesmitajos un piecdesmitajos gados no Latvijas PSR teritorijas izsūtīto pilsoņu rehabilitāciju " - arī t. s. "nacionālistu" un citos gados administratīvā kārtā izsūtīto deportācija .

Taču vēl pirms šī 1989.gada 8.jūnija Dekrēta PSRS Augstākās Padomes Prezidijs 1989.gada 16.janvārī izdeva lēmumu " Par papildpasākumiem, kas veicami, lai atjaunotu taisnīgumu attiecībā pret 30.- 40. un 50. gadu sākuma represiju upuriem", uz kura pamata līdz 1989. gada 8.jūnija dekrēta spēkā stāšanās brīdim tika veikta iedzīvotāju rehabilitācija.⁴⁵¹

Savukārt , saskaņā ar Latvijas PSR Ministru Padomes 1988.gada 5.decembra lēmumu Nr. 396 "Par to pilsoņu tiesībām, kuru administratīvā izsūtīšana no Latvijas PSR atzīta par nepamatotu ", 1989.gada 29.augusta lēmumu Nr. 190 " Par kārtību , kādā atdodama manta vai atlīdzināma tās vērtība pilsoņiem, kuru administratīvā izsūtīšana no Latvijas PSR atzīta par nepamatotu" un turpmākajiem papildinājumiem tika noteikta atsavinātās mantas atgriešana vai kompensācijas izmaksa par zaudēto mantu sakarā ar nelikumīgu izvešanu.⁴⁵²

1949.gada 25.martā no Latvijas PSR izsūtīto „kulaku” lietās Rehabilitācijas dokumenti parasti atrodas lietas beigās. Tās ir dažādas Latvijas PSR IeM izsniegtas izziņas, izsniegtas represētajiem, pamatojoties uz viņu vai viņu radnieku iesniegumiem (par izsūtīšanas atzīšanu par nepamatotu, par kompensācijām, par īpašuma atgūšanu).⁴⁵³

Nacionālistu uzskaites lietas (izsūtīšanas lietas)

1949.gada 25.-30.martā kā „nacionālistu” ģimenes locekļus izsūtīja 4133 ģimenes, jeb 13 095 cilvēkus, kas sastāda 31,1% no visiem marta akcijā izsūtītajiem Latvijas iedzīvotājiem.Vēlāk tāpat kā „kulaku”, tā arī „nacionālistu” skaits nometinājumā pieauga.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Indrikovs Z. Traģēdijai nav noilguma.// Latvijas Arhīvi. Pielikums.-Represēto saraksts 1949. -1995., Nr.1. - 5.-6.lpp.

⁴⁵¹ Spridzāns B. Latvijas melnākā diena.//Latvijas arhīvi.Pielikums.-Represēto saraksts 1949. -1995., Nr.1.- 4.lpp.

⁴⁵² Turpat.

⁴⁵³ LVA, 1894.f., 1.apr., 12891.l. (Ventspils apr.), 145.-159.lp.; LVA, 1894.f., 1.apr., 9877.l. (Liepājas apr.), 108.-110.lp.; LVA, 1894.f., 1.apr., 9138.l. (Krāslavas apr.), 152.-172.lp. un vairāki tūkstoši citu lietu

⁴⁵⁴ Aizvestie :1949. gada 25. marts... -Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, 1.sēj. - 180 .lpp.

Nacionālistu kategorijā ietilpa: „notiesāta nacionālista ģimenes loceklis”, „nošauta bandīta ģimenes loceklis”, „bandītu atbalstītājs”, „aktīva bandīta ģimenes loceklis”.⁴⁵⁵

Kā jau minēts iepriekš, tad „nacionālistu” ģimeņu izsūtīšanu sankcionēja Latvijas PSR Valsts drošības ministrs Alfons Noviks un Latvijas PSR prokurors Aleksandrs Mišutins

1.Izsūtīšanas sākuma dokumenti.”Nacionālista” ģimenes uzskaites lieta.

Pirmkārt, izsūtīto „nacionālistu” ģimeņu uzskaites lietas vizuāli ir līdzīgas izsūtīto „kulaku” ģimeņu uzskaites lietām, atšķirīgs ir tikai lietas saturs. Arī izsūtīto „nacionālistu” ģimeņu uzskaites lietām ir vairāki lietu vāki – pirmie, kurus veidojuši VDM darbinieki un ārējie, kurus veidojusi Latvijas PSR iekšlietu ministrija.

Arī izsūtītā „nacionālista” ģimenei Latvijas PSR VDM darbinieki iekārtoja uzskaites lietu, kas ir nedaudz biežāka, sastāvoša no 1-15 lapām. Uz lietu vākiem, kas ir tipveida ir uzraksti krievu valodā: „ Pilnīgi slepeni” vai „Slepeni”, seko titulvirsraksts „Valsts Drošības ministrija, zem kura (zīmoga nospiedums, parasti lillā krāsā) „Latvijas PSR”. Vāka vidū lielākiem trekninātiem burtiem- „Uzskaites lieta”, „lietas Nr. „ par ģimeni”(drukātiem burtiem), bet „ notiesātā nacionālista” uzvārds, vārds, tēva vārds rakstīts rokrakstā, nedaudz zemāk, labajā apakšējā stūrī – kad lieta sāka, kad beigta un datumi (ne visām lietām tādi ir), Arhīva lietas numurs. Uz Lietas vāka ir iegarena kvadrāta zīmogs violetā krāsā ar tekstu: „Saņemts specdaļā, datums (rokrakstā), ar LPSR Augstākās Tiesas Nr. (burts un Nr.rokrakstā).”⁴⁵⁶

Lietas iekšējais apraksts. Tajā norādīti „notiesātā nacionālista” ģimenes izsūtīšanas pamatdokumenti: Izziņa par „notiesāto nacionālistu”, Izraksts no sprieduma, Izziņa par ģimenes stāvokli, Adresu biroja izziņa, Izziņa no kara komisariāta, Slēdziens, Izziņa par dzīvesvietu, Ziņojums, Iztaujas lapa, Izziņa par iekraušanu (ešelonā), Slēdziens, Izraksts no PSRS VDM Sevišķās apspriedes sprieduma.⁴⁵⁷ Arī „notiesātā nacionālistu” ģimeņu uzskaites lietas tika formētas jau 1949.gada janvāra beigās-februārī, tomēr ne visās lietās ir iekšējie apraksti.

Izziņa par „notiesāto nacionālistu”.

Šajās izziņās parasti tiek norādīta „notiesātā nacionālista” noziedzīgā darbība, norādīts , par ko viņš ir notiesāts. Tā par Rūju Pēteri Jāņa d.dz. 1896.g., kurš līdz apcietināšanai dzīvoja Liepājas apriņķa Durbes pagasta „Vēžos”,-norādīts:” Rūja P.J. no 1925. līdz 1940.gadam bija Aizsargu organizācijas biedrs..vācu okupācijas laikā 1943.gadā brīvprātīgi iestājies Aizsargu organizācijā... 1946.gada 25.septembrī Latvijas PSR iekšlietu

⁴⁵⁵ Aizvestie :1949. gada 25. marts... -Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, 1.sēj. - 61 .lpp.

⁴⁵⁶ LVA, 1894.f., 1.apr., 34881.l. (Liepāja), 1.lp.

⁴⁵⁷ LVA, 1894.f., 1.apr., 34881.l. (Liepāja), 1a.lp.

karaspēka Kara tribunāls viņu notiesāja uz 15 gadiem katorgas darbu.⁴⁵⁸ 1949.gada 25.martā izsūtīto „notiesāto nacionālistu” ģimeņu lietās ļoti bieži cilvēki tiesāti par sadarbību ar vācu okupācijas varu (dienestu paš aizsardzībā, policijā, palīgpolīcijā, aizsargu organizācijā u.c.)

Izraksts no sprieduma.

Šos izrakstus vairumā gadījumu sagatavoja Latvijas PSR VDM 2.daļas darbinieki Piemēram, izraksts no izmeklēšanas lietas Nr. 6865 no Latvijas PSR iekšlietu karaspēka Kara tribunāla sprieduma: „1946.gada 16.majā Latvijas PSR iekšlietu karaspēka Kara tribunāls slēgtā tiesas sēdē Rīgā izskatīja lietu Nr.6865 Baloža Kārļa Kārļa d.,dz 1921.g. Tukuma apriņķa Praviņu pagastā...NOSKAIDROJA:

Vācu okupācijas laikā Latvijā 1943.gadā Rīgā buržuāziski nacionālistiskā inteliģence nelegāli izveidoja valdību, kas sevi dēvēja par „Latvijas Centrālo Padomi”.... Balodis kopš 1945.g. jūlija mēneša nodibināja sakarus ar LCP, kuras uzdevumā meklēja pārcēlājus , lai nogādātu pretpadomju elementus pāri robežai...Kara tribunāls atrada K.Balodi par vainīgu noziegumos kādus paredz KPFSR KK pp. 58-1a un 58-11....PIESPRIEDA:..Balodim K. Pēc KPFSR KK pp 58-1a brīvības atņemšanu un ieslodzījumu LDN uz 10gadiem un mantas konfiskāciju..Izraksts pareizs: LPSR VDM 2.daļas operatīvais pilnvarotais leitnants Leonīds Vulfsons.Rīgā, 1948.g. 2.februārī. Pareizi: LPSR VDM 2-N daļas priekšnieks majors Ivans Zujāns. Paraksts Zīmogs „⁴⁵⁹

Izziņās par ģimenes stāvokli.Izziņās norādīti „notiesātā nacionālista” ģimenes locekļi, kurus arī izsūtīja. Adresu biroja izziņā norādīta „notiesātā nacionālista” ģimenes locekļu adrese, savukārt Izziņā no kara komisariāta norādīts –ir vai nav kāds no ģimenes locekļiem cīnījies Padomju armijas rindās vai partizānu vienībās pret vāciešiem. Piemēram, Aizputes apriņķa Kara komisariāta izziņā par notiesāto Kušķi-Dambergu Jāni Kristapa d. dz. 1896.g. teikts, ka: „ viņa sieva Kušķis Grieta Friča m. apbalvota ar 2.pakāpes medaļu „Māte varone” (kā 8 bērnu māte).⁴⁶⁰

Nākamie dokumenti: Slēdziens, Izziņa par dzīvesvietu, Ziņojums, Iztaujas lapa, Izziņa par iekraušanu (ešelonā), Slēdziens- ir tādi paši kā „kulaku”ģimenes uzskaites lietā. Izrakstos no PSRS VDM Sevišķās apsardes protokoliem norādīts, ka ģimenes locekļus (Norādīti Uzvārdi, vārdi) , - „kā nacionālista ģimeni, izsūtīt specnometinājumā uz Omskas (Tomskas, Amūras, Krasnojarskas u.c.) apgabalu zem iekšlietu orgānu uzraudzības.Īpašumu konfiscēt.”⁴⁶¹

⁴⁵⁸ LVA, 1894.f., 1.apr., 34881.l. (Liepāja), 1b.lp.

⁴⁵⁹ LVA, 1894.f., 1.apr., 159-R.l. (Rīga), 3-4.lp.

⁴⁶⁰ LVA, 1894.f., 1.apr., 1294.l. (Aizputes apr.), 5.lp.

⁴⁶¹ LVA, 1894.f., 1.apr., 922.l. (Viļānu apr.), 9.lp.

2. Atrašanās izsūtījumā dokumenti. Notiesāto nacionālistu izsūtīto ģimeņu locekļu uzskaites lietas.

„Notiesāto nacionālistu” izsūtīto ģimeņu locekļu uzskaites lietās esošie dokumenti atrodoties izsūtījumā ir līdzīgi kā izsūtīto „kulaku” lietās. Tāpat izsūtījuma laikā katram 16 gadu vecumu sasniegušajam jauniešim kā pieaugušajam bija ieviestas „Izsūtītā personas lietas”, ar tajā esošajiem dokumentiem – Anketu, parakstiem, ka persona brīdināta par sekām, ja atstās specnometinājuma vietu, kontroles-reģistrācijas lapām ar atzīmēšanas speckomendanturā, lūgumrakstiem dažādām institūcijām par atbrīvošanu utt.⁴⁶²

Atšķirīgi ir noslēguma dokumenti, proti atbrīvošana no izsūtījuma. Par „notiesāto nacionālistu ģimenes locekļu atbrīvošanu no izsūtījuma lēma Latvijas PSR Augstākās tiesas krimināllietu tiesu kolēģija ar savu Nolēmumu. Šajā gadījumā Latvijas PSR Prokuratūras prokurors uzrakstīja Protestu uzraudzības kārtībā. Piemēram, par Amūras apgabalā specnometinājumā izsūtīto Šķipsnu Jāni Ernesta d, dz. 1902.g. LPSR prokurors savā protestā, kas bija adresēts Latvijas PSR Augstākās tiesas krimināllietu kolēģijai, konstatēja: „Par iemeslu viņa izsūtīšanai bija tas, ka viņš bija 1946.gada 16.maijā LPSR iekšlietu karaspēka Kara tribunāla notiesātajam ...Baloža Kārļa Kārļa d.,dz. 1925.g. māšas vīrs. No lietas materiāliem redzams, ka administratīvi izsūtītais Šķipsna nekad nav bijis notiesātā Baloža ģimenes loceklis un nav dzīvojis kopā... Lūdzu PSRS VDM Sevišķās apspriedes 1949.g. 10.decembra lēmumu attiecībā pret Šķipsnu jāni Ernesta d. atcelt, noņemt viņu no specuzskaites un atbrīvot no specnometinājuma.”⁴⁶³ Latvijas PSR Augstākās tiesas krimināllietu kolēģija minēto prokurora Lūgumu apmierināja un „*NOLĒMA: Protestu apmierināt, Sevišķās apspriedes 1949.gada 10.decembra lēmumu atcelt, Šķipsnu Jāni Ernesta d.dz.1902.g. no nometinājuma atbrīvot un konfiscēto īpašumu atdot.*”⁴⁶⁴

„Notiesāto nacionālistu” ģimeņu locekļu Reabilitācijas procesa dokumenti ir identiski „kulaku” ģimeņu locekļu reabilitācijas dokumentiem (skat. iepriekš). Arī viņus reabilitēja LPSR IeM, vēlāk LR Reabilitācijas daļa.

Pētot „nacionālistu” uzskaites lietas, tās noteikti būtu jāsalīdzina ar LVA esošajām 1986.fonda „Latvijas PSR Valsts drošības komitejas par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (1940-1985)” dokumentiem un tajos esošo informāciju. Tas ļauj noskaidrot katra konkrētā nacionālista pastrādāto „noziegumu pret padomju varu” (aizsargi vācu okupācijas laikā, latviešu leģionāri, nacionālie partizāni u.c. kategorijas) un viņa ģimenes locekļu izsūtīšanas pamatojumu.

⁴⁶² LVA, 1894.f., 1.apr., 3488.l. (Liepāja.), 38.-60.lp.(izsūtītā Armīna Rūjas personas lieta)

⁴⁶³ LVA, 1894.f., 1.apr., 159-R.l. (Rīga), 31.lp.

⁴⁶⁴ LVA, 1894.f., 1.apr., 159-R.l. (Rīga), 33.lp.

3.3. 1945. – 1955.gadā no Latvijas izsūtīto vācu tautības iedzīvotāju, bezvalstnieku, reliģisko sektu dalībnieku un antisociālu elementu personu uzskaites lietu dokumenti

Latvijas iedzīvotāju masveida deportācijas notika ne tikai 1941. gada 14.jūnijā un 1949.gada 25. martā, bet cilvēku izsūtīšana turpinājās arī no 1944. gada līdz 1953. gadam. Šajos gados uz PSRS ziemeļu rajoniem (galvenokārt, uz Komi APSR Siktivkaras noņemšanas vietu) tika izsūtīti, aptuveni, tūkstoš piecsimt Latvijas iedzīvotāju.⁴⁶⁵

1945.gada 5.un 6. februārī pēc PSRS valsts drošības tautas komisāra Vsevoloda Merkulova mutiska norādījuma, lai atbrīvotu Rīgu un Jūrmalu no “sociāli bīstamiem elementiem”, uz Komi APSR (Ižmas, Kožvas, Pečoras, Siktivdvinskas rajoni) tika izsūtīti 521 vācu tautības pilsoņi, 145 bezpavalstnieki un viņu ģimenes locekļi. Kopumā visas akcijas rezultātā tika represētas 666 personas.⁴⁶⁶

Nākošā lielākā iedzīvotāju grupa, kuru izsūtīja tūlīt pēc II pasaules kara bija “dzimtenes nodevēju” ģimenes locekļi. Par “dzimtenes nodevēju” ģimenes locekļiem kā jau minēts, tika uzskatīti: tēvs, māte, vīrs, sieva, dēli, meitas, brāļi un māsas, kuri dzīvoja kopā ar “dzimtenes nodevēju” vai atradās viņa apgādībā. Par “dzimtenes nodevējiem” tika uzskatīja tās personas, kuras sadarbojās ar vācu okupācijas varas iestādēm un bija notiesātas pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58. - 1a panta (1926. gada redakcijā) vai pamatojoties uz PSRS Valsts Drošības ministrijas (no 13.04.1953. - Iekšlietu ministrija) Sevišķās apspriedes lēmumu.⁴⁶⁷

Izsūtīšanas slēdzienus “dzimtenes nodevēju” ģimenes locekļiem apstiprināja Latvijas PSR Valsts drošības ministrs A. Noviks vai viņa vietnieki un sankcionēja Latvijas PSR prokurors. Sagatavotos materiālus izskatīšanai nosūtīja PSRS Valsts Drošības ministrijas Sevišķajai apspriedei. Pēc apspriedes lēmumu saņemšanas sekoja izsūtīšana uz Krievijas ziemeļiem.

Pavisam no toreizējās Latvijas PSR izsūtīja 584 šīs kategorijas iedzīvotājus.⁴⁶⁸

Pie “sociāli bīstamiem elementiem” tika pieskaitīta vēl viena Latvijas iedzīvotāju kategorija, kuru pēc kara arī deportēja uz Tālajiem ziemeļiem. Tie bija cilvēki, kuri bija strādājuši pagastu valdēs, vācu okupācijas iestādēs, utt. un netika notiesāti pēc 58.-1a panta. 1945.gada sākumā viņus arestēja un izsūtīja noņemšanā uz 5 gadiem. Arī šos

⁴⁶⁵ Spridzāns B. Deportāciju turpinājums. // Latvijas Arhīvi. Pielikums - Represēto saraksts 1941.- 1953. 1995.g. Nr.2. 128.- 160.lpp.

⁴⁶⁶ Aizvestie :1949. gada 25. marts... – 2. sēj. – 742.lpp.

⁴⁶⁷ Spridzāns B. Deportāciju turpinājums. // Latvijas Arhīvi. Pielikums - Represēto saraksts 1941.- 1953. 1995.g. Nr.2. 128.lpp.

⁴⁶⁸ Spridzāns B. Deportāciju turpinājums. Turpat. 146.- 156.lpp.

izsūtīšanas slēdzienus apstiprināja Valsts drošības ministrs vai viņa vietnieki un sankcionēja Latvijas PSR prokurors. Vēlāk, kad cilvēki jau atradās noņemšanas vietā, tika izdots PSRS Valsts drošības ministrijas Sevišķās apspriedes lēmums par izsūtīšanu.⁴⁶⁹

1951.gadā par līdzdalību par pretpadomju atzītajā reliģiskajā sektā "Jehovisti", no Latvijas tika izsūtīti 48 iedzīvotāji.⁴⁷⁰

Izsūtījumā nokļuva arī tie Latvijas iedzīvotāji, kurus pēc kara beigām nosūtīja uz Krieviju, tā saucamajai valsts pārbaudei jeb filtrācijai. Pēc filtrācijas termiņa beigām 233 cilvēkus nosūtīja uz specnoņemšanas vietām. Vēl 215 cilvēki tika izsūtīti, kuri sodu jau bija izcietuši.⁴⁷¹

No 1945.- 1953. gadam, izņemot 1949. gada marta masveida represijas, izsūtītie pārsvarā tika noņemti Komi APSR (714 cilvēki), Tomskas apgabalā (453 cilvēki), Novosibirskas apgabalā (246 cilvēki), Habarovskas novadā Kolimā (59 cilvēki), Krasnojarskas novadā (56 cilvēki).⁴⁷²

No Latvijas izsūtīto vācu tautības iedzīvotāju uzskaites lietas.

Vizuāli šīs uzskaites lietas atšķiras no 1941.gada 14.jūnijā izsūtīto un 1949.gada 25.martā izsūtīto personu uzskaites lietām. Pirmkārt, tās ir krietni plānākas un dokumentu struktūra un daudzums tajās ir krietni mazāks. Acīmredzot, tāpēc, ka vācu tautības iedzīvotāji tika izvesti no Rīgas divu dienu laikā un lietas noformēt nav bijis iespējams. Piemēram, uz lietas ārējā vāka rakstīts: „Uzskaites lieta Nr.268 par vācu tautības personu Heibliku Elēnu Ernu Hugo m...”⁴⁷³, seko lieta iesākta: 5.II 1945 Pabeigta..(bez datuma). Lietas iekšējais vāks noformēts rokrakstā: „Lieta Nr.268 sakarā ar 1945.gada vācu operāciju, Heibliks Elena Erna Hugo m.”⁴⁷⁴

Lietā sekojoši dokumenti: Anketa ar pozīcijām: Uzvārds, vārds, tēvavārds dzimšanas gads dzimšanas vieta, tautība, pavalstniecība darba vieta un amats, Mājas adrese, Ģimenes sastāvs, radniecības pakāpe un dzimšanas gads, LPSR VDTK darbinieka paraksts, Anketas aizpildīšanas datums, vieta(Rīga).

Aresta orderis. Tradicionāls- Latvijas PSR IeTK. Kratīšanas protokols, rakstīts rokrakstā.

Kvīts par konfiscētajām vērtslietām (virtuves sudraba galda piederumi), seko Dzīvokļa iekārtas un mantas apraksts. Akts par dzīvokļa aizsērēšanu. Seko vācu atstātās mantas

⁴⁶⁹ Spridzāns B. Deportāciju turpinājums. Turpat. 128.lpp.

⁴⁷⁰ Spridzāns B. Deportāciju turpinājums. // Latvijas Arhīvi. Pielikums - Represēto saraksts 1941.- 1953. 1995.g. Nr.2. 138.lpp.; Aizvestie :1949. gada 25. marts //sagatavotāji: Andra Āboliņa ... [u.c.] ; vēsturiskā pētījuma zinātniskā redaktore Daina Bleiere ; mākslinieks Ilmārs Blumbergs]. Rīga : Latvijas Valsts arhīvs : Nordik, c2007. 2. sēj. -742.lpp.

⁴⁷¹ Spridzāns B. Deportāciju turpinājums. // Latvijas Arhīvi. Pielikums - Represēto saraksts 1941.- 1953. 1995.g. Nr.2. 157.- 160.lpp.; 142.- 145.lpp.

⁴⁷² Spridzāns B. Deportāciju turpinājums. // Latvijas Arhīvi. Pielikums - Represēto saraksts 1941.- 1953. 1995.g. Nr.2. 128.lpp.

⁴⁷³ LVA, 1994.f., 1.apr., 12712.1.,lietas vāks

⁴⁷⁴ LVA, 1994.f., 1.apr., 12712.1., 1.lp.

realizācijas pavadzīmes (dažādu veidu). Lieta noslēdzas ar LRIeM Reabilitācijas daļas sledzienu.

No Latvijas Izsūtīto bezpavalstnieku uzskaites lieta.⁴⁷⁵

Izziņa. Ar tradicionālajām pozīcijām: Uzvārds, vārds, tēvavārds dzimšanas gads dzimšanas vieta, tautība, bezpavalstniecības (Nansena pase), darba vieta un amats, mājas adrese, ģimenes sastāvs, radniecības pakāpe un dzimšanas gads, LPSR VDTK darbinieka paraksts, Anketas aizpildīšanas datums, vieta (Rīga).

Aresta orderis. Tradicionāls- Latvijas PSR IeTK.

Lietā VDTK sarakste par personības noskaidrošanu, Lūgumraksti par atbrīvošanu (vairāki). Miršanas apliecība.

Ar Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija 1989.gada 8.jūnija Dekrētu “Par 40. - 50. gados no Latvijas PSR izsūtīto pilsoņu rehabilitāciju” arī šo kategoriju cilvēku administratīvā izsūtīšana no1945. līdz 1953.gadam tika atzīta par nelikumīgu.

Pavisam Valsts arhīvā atrodas 1209 deportēto Latvijas iedzīvotāju, vāciešu, bezvalstnieku lietas un 1217 uzskaites kartītes.

Arhīva fonda “1945.-1955.gadā no Latvijas izsūtīto vācu tautības iedzīvotāju, bezpavalstnieku reliģisko sektu dalībnieku un antisociālo elementu personas lietas” dokumentu izvērtēšana, aprakstīšana un apraksta pilnveidošana kopš saņemšanas brīža no LR Iekšlietu ministrijas 1996.gadā turpinājās līdz pat 2004.gadam.Dokumentu aprakstīšanas rezultātā tie strukturēti pēc 7 apakšsērijām – atbilstoši Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas izveidotajām izsūtīto personu uzskaites kategorijām:

- No filtrācijas nometnēm izsūtīto personu izsūtīšanas lietas;
- No Latvijas izsūtīto Jehovas sektas liecinieku izsūtīšanas lietas ;
- No Latvijas izsūtīto sociāli bīstamo personu izsūtīšanas lietas;
- Pēc soda izciešanas izsūtīto personu izsūtīšanas lietas;
- Izsūtīto dzimtenes nodevēju izsūtīšanas lietas;
- No Rīgas izsūtīto bezpavalstnieku izsūtīšanas lietas;
- No Latvijas izsūtīto vācu tautības iedzīvotāju izsūtīšanas lietas.

Latvijas Valsts arhīva 1994.fonda „1945-1955.gadā deportēto vāciešu, bezpavalstnieku un Latvijas PSR iedzīvotāju lietas” izsūtītajiem vienas ģimenes locekļiem ir viena arhīva lieta.

Dokumentu klāsts lietās ir neliels un praktiski šos avotus ir grūti izmantot pētniecībā. Izsūtīšanas lietas šobrīd faktiski atrodas bijušajās izsūtījuma vietās: Komi Republikā, Kazahstānā, Tomskas apgabalā, Novosibirskas apgabalā, Krasnojarskas

⁴⁷⁵ LVA, 1994.f., 1.apr., 12739.l.

novadā. Pilnvērtīgai šo avotu pētniecībai būtu nepieciešams abu lietu, jeb avotu grupu salīdzināšana. Turklāt par 278 personām ziņas trūkst.

3.4. Latvijas PSR IeTK (IeM) karagūstekņu nometņu kapu grāmatu dokumenti

Šajā promocijas darba nodaļā apskatīts un analizēts visai savdabīgs vēstures avots, proti, PSRS (LPSR) IeTK(IeM) karagūstekņu nometņu kapu grāmatas, kas arī iekļaujas promocijas darba ietvaros.

Latvijā līdz šim Otrā Pasaules kara karagūstekņu tēma ir maz pētīta, ko nevar teikt par nozīmīgiem šīs tēmas izpētes darbiem Austrijā, Vācijā, Krievijā un citās valstīs.⁴⁷⁶ Tam par iemeslu ir bijuši gan objektīvi, gan subjektīvi apstākļi. Padomju okupācijas laikā karagūstekņu tēmas izpēte bija *tabu*. Arī arhīvu dokumenti atradās valsts glabāšanā padomju speciālajos arhīvos un pētniekiem tie nebija pieejami.

Par vācu karagūstekņu tēmu Latvijā līdz šim vēstures literatūrā ir rakstīts ļoti maz. Pamatā tās ir dokumentu publikācijas ar komentāriem. No publikācijām par šo tēmu ir jāmin Latvijas Valsts arhīva vecākā referenta Jāņa Riekstiņa publikācija “*Vācu karagūstekņi Latvijā (1945.-1950. gads)*” ar komentāriem un nelielu kopsavilkumu vācu valodā “ Deutsche Kriegsgefangene in Lettland “, kas publicēta žurnāla “Latvijas Arhīvi” 1995.gada Nr.2 un veltīta vācu karagūstekņu nodarbinātības aspektiem Latvijas PSR tautsaimniecības atjaunošanā.⁴⁷⁷

Otra ir triju dokumentu publikācija ar komentāriem dokumentu krājumā “*Latvija padomju režīma varā. 1945.-1986.*”, ko izdevis LU Latvijas Vēstures institūts, un kas atspoguļo vācu karagūstekņu darba izmantošanu, sliktos darba un sadzīves apstākļus karagūstekņu nometnēs Latvijā.⁴⁷⁸

Jāatzīmē, ka Latvijas Valsts arhīva dokumentos ir atrodamas ziņas par vācu karagūstekņu nodarbināšanu dažādos karā izpostīto pilsētu un rūpniecības objektu atjaunošanas darbos, celtniecībā, kūdras ieguvē, kā arī citās vietās. Šīs ziņas pamatā ir koncentrētas arhīva fondos: “Latvijas PSR Ministru Padome” un “ Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja”.⁴⁷⁹ Pārsvarā tie ir Latvijas PSR augstāko valsts un

⁴⁷⁶ Skat.piemēram: Военнопленные в СССР:1939-1956.Документы и материалы / Под ред.М.Загоруйко и др. М.: «Логос», 2000. ; Архив новейшей истории России.Серия «Публикации». Т. II.Специальные лагеря НКВД / МВД СССР в Германии. 1945 - 1950гг. Сборник документов и статей. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЕН), 2001.- 376 с. ; Карнер С. Архипелаг ГУПВИ: плен и интернирование в Советском Союзе 1941-1956. /-М.: Российский государственный гуманитарный институт, 2002.-303 с.

⁴⁷⁷ Riekstiņš J. Vācu karagūstekņi Latvijā (1945. –1950.gads).// Latvijas Arhīvi .- 1995.Nr.2.-62.-72.lpp.

⁴⁷⁸ Latvija padomju režīma varā. 1945-1986:Дokumentu krājums / Atbildīgā redaktore Irēne Šneidere.- Rīga:Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001.-463 lpp.;-44.-66.lpp.

⁴⁷⁹ LVA (Latvijas Valsts arhīvs), 270.fonds “ Latvijas PSR Ministru Padome.1944.-1990.”, 1-s apraksta

komunistiskās partijas vadītāju ziņojumi PSRS augstākajiem partijas un valdības vadītājiem, arī sarakste minēto institūciju starpā. Ziņas par Latvijas PSR teritorijā karagūstekņu noņemšanu un speciālajos hospitāļos mirušajiem un apglabātajiem karagūstekņiem atrodamas arhīva fondā “Latvijā apglabāto vācu karagūstekņu kapu grāmatas.1945.-1950.”⁴⁸⁰ Tie ir galvenie informācijas avoti par vācu karagūstekņu tēmu, kas atrodami Latvijā.

Tomēr jāatzīst, ka liela daļa PSRS IeTK(IeM) karagūstekņu noņemšanas arhīva dokumentu ir iznīcināti vai aizvesti uz Krievijas speciālajiem arhīviem.

Otrā pasaules kara noslēgumā Latvijas PSR atradās vairāk nekā 89 000 vācu karagūstekņi, no tiem 13 200 personas tika izmantotas dažādos saimnieciskajos darbos, bet pārējie skaitījās PSRS Iekšlietu Tautas komisariāta rezerve.⁴⁸¹

Padomju Savienībai karagūstekņu un internēto personu uzturēšanā bija iedibinātas dziļas tradīcijas: divas dienas pēc tam, kad sarkanā armija 1939.gada septembrī iebruka Polijā, 19.septembrī PSRS iekšlietu tautas komisārs L.Berija parakstīja slepeno pavēli Nr. 0308 “*Par noņemšanu izveidošanu karagūstekņiem*”, ar kuru PSRS Iekšlietu Tautas komisariāta sastāvā tika izveidota Karagūstekņu pārvalde (*saīsināti krievu valodā – УПБИ – Управление по военнопленным и интернированным*).⁴⁸²

Plašākas karagūstekņu noņemšanas PSRS tika izveidotas jau sākoties vācu – padomju karam, kad šo noņemšanu ievērojami pieauga. PSRS Iekšlietu Tautas komisariāta sastāvā esošā Karagūstekņu pārvalde tika reorganizēta par Galveno karagūstekņu un internēto personu pārvaldi (*krievu val. saīsināti – ГУПБИ*).Tās priekšgalā atradās ģenerālleitnants M.Krivenko. Karagūstekņu darbaspēka izmantošanas jautājumus kārtoja PSRS Tautas Komisāru Padomes (vēlāk – Ministru Padomes) priekšsēdētāja vietnieks L.Berija, PSRS IeTK, vēlāk Iekšlietu ministra vietnieks 2.ranga valsts drošības komisārs V.Čerņiševs. Savukārt Latvijā jautājumus par karagūstekņu izmantošanu pārzināja Latvijas PSR iekšlietu tautas komisārs (vēlāk – iekšlietu ministrs ģenerālmajors A.Eglītis un Latvijas PSR IeTK (vēlāk-IeM) Karagūstekņu un internēto personu pārvaldes priekšnieks pulkvedis N.Krastiņš. Nenoliedzami, svarīgākie karagūstekņu izmantošanas jautājumi tika izlemti PSRS Ministru Padomē un Latvijas PSR Ministru Padomē.⁴⁸³

lietas ; PA-101.fonds” Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā Komiteja.1944.-1991.”, 7.-8. aprakstu lietas.

⁴⁸⁰ LVA, 1846.fonds “Latvijā apglabāto vācu karagūstekņu kapu grāmatas.1945.-1950.”, 1.apraksts, 1.-31.lieta.

⁴⁸¹ Riekstiņš J. Vācu karagūstekņi Latvijā (1945. –1950.gads).// Latvijas Arhīvi .- 1995.Nr.2.-62.-63.lpp.

⁴⁸² Карнер С. Архипелаг ГУПБИ: плен и интернирование в Советском Союзе 1941-1956...-с 67.

⁴⁸³ Riekstiņš J. Vācu karagūstekņi Latvijā (1945. –1950.gads).// Latvijas Arhīvi .- 1995.Nr.2.-62.lpp.

Karagūstekņu izvietojumam Latvijas PSR teritorijā tika iekārtotas īpašas nometnes ar vairākām nodaļām un divi speciālie karagūstekņu hospitāļi. Tās atradās Latvijas lielākajās pilsētās vai stratēģiski nozīmīgos centros: Rīgā (277. un 317. karagūstekņu nometnes ar nodaļām, 3338. un 4379. karagūstekņu speciālie hospitāļi), Daugavpilī (292. karagūstekņu nometne ar vairākām nodaļām), Krustpilī (292. karagūstekņu nometnes 6.nodaļa), Rēzeknē (292. karagūstekņu nometnes 5.nodaļa), Jelgavā (266.karagūstekņu nometne), Kuldīgā (349.karagūstekņu nometnes 4.nodaļa), Liepājā (349.karagūstekņu nometne ar vairākām nodaļām, lielākā bija 20.nodaļa), Ogrē (391.un 291.karagūstekņu nometnes, 40.nodaļa), Olainē (277.karagūstekņu nometnes 10.nodaļa), Salaspilī (277.karagūstekņu nometnes 1.nodaļa) un Ventspilī (350.karagūstekņu nometnes 6.nodaļa).⁴⁸⁴

Bez tam, Latvijā PSRS IeTK speciālās pārbaudes veikšanai repatriantiem un karagūstekņiem uzreiz pēc kara tika izveidoti arī filtrācijas savākšanas un pārsūtīšanas punkti, kas atradās Daugavpilī, Jelgavā, Kuldīgā, Liepājā, Rīgā, Skrundā, Tukumā, Vaiņodē, Ventspilī un Ugālē.⁴⁸⁵

Ludviga Bolcmana Kara seku pētniecības institūta Grācā profesors Dr. Stefans Karners savā pētījumā par karagūstekņiem PSRS min Latvijā tikai divas stacionētas nometnes ⁴⁸⁶, vienlaicīgi kartoshēmā norādot, ka Latvijā ir bijušas nometnes, strukturāli sastāvošas no 1.- 9 apakšnodaļām un lielākas, sastāvošas no 10-19 apakšnodaļām.⁴⁸⁷

Jāatzīmē, ka precīzs vācu karagūstekņu nometņu un to nodaļu izvietojums Latvijas PSR teritorijā līdz šim nav apzināts un izpētīts.

Spriežot pēc LK(b)P Centrālās komitejas biroja stingri slepenā lēmuma (protokols Nr. 123, # 26) 1945.gada 7.jūlijā un tā pielikuma “Vācu karagūstekņu izvietojuma darbā Latvijas PSR uzņēmumos un celtnēs”⁴⁸⁸, redzams, ka pārskatā iekļautie 60 982 vācu karagūstekņi strādā praktiski visā Latvijas teritorijā. Pamatā tie bija nodarbināti: kurināmā sagatavošanā, celtniecības atjaunošanas darbos, celtniecības materiālu ražošanā un darbā uzņēmumos tiešajā ražošanā. Cita starpā LK(b)P CK Biroja lēmuma 3.punktā bija norādīts, “ Uzlikt par pienākumu tautas komisāriem,..pārvalžu vadītājiem, pilsētu un apriņķu izpildu komiteju priekšsēdētājiem : a) izmantot karagūstekņus pirmāmkārtām kurināmā sagatavošanā, celtniecības materiālu iegūšanā un celtniecības un atjaunošanas darbos; b) izmantot karagūstekņus uzņēmumos, organizēt viņiem patstāvīgas maiņas vai brigādes rūpnīcu meistarū tehniskā vadībā un uzraudzībā; c) izmantojot karagūstekņus celtniecībā,

⁴⁸⁴ LVA, 1846.f., 1.apr., 1.- 31.l.

⁴⁸⁵ Beika A. Filtrācijas dokumenti liecina.// Latvijas Arhīvi.- 1994.Nr.1.-48.-54.lpp.

⁴⁸⁶ Карнер С. Архипелаг ГУПВИ: плен и интернирование в Советском Союзе 1941-1956. ... -s.82.

⁴⁸⁷ Турпат, -с. 88 -89.

⁴⁸⁸ LVA, PA, 101.f., 7.apr., 31a. .l. ,26-29.lp.

iedalīt viņiem patstāvīgus objektus vai brigādes, izolētas no iedzīvotājiem; d) kokmateriālu vai kūdras sagatavošanā izdalīt karagūstekņiem atsevišķas meža cirsma vai purvus.”⁴⁸⁹

Ar PSRS Valsts aizsardzības komitejas 1945.gada 4.jūnija lēmumu Nr. 8921-“Pilnīgi slepeni”, Latvijas PSR bija noteikts karagūstekņu limits - 20 200 cilvēku, kas izmantojami darbos celtniecības un rūpniecības objektos Latvijas teritorijā. Faktiski, ārpus noteiktā limita Latvijā vēl strādāja vairāk nekā 43 000 karagūstekņu, kas bija nodarbināti hidroelektrostacijas “Ķegums”, “Rīgas HES” atjaunošanā, nodarbināti elektrotehniskā rūpnīcā “VEF”, Rīgas, Liepājas un Ventspils ostu atjaunošanā un citos uzņēmumos.⁴⁹⁰

Kā redzams no Latvijas PSR Tautas komisāru padomes priekšsēdētāja vietnieka A.Petruševa 1945.gada 29.augusta lūguma PSRS iekšlietu tautas komisāram L.Berijam pārskatīt jautājumu par karagūstekņu piešķiršanu Latvijas PSR vajadzībām (to palielinot), tad Latvijā uz šo brīdi karagūstekņu nometnēs atradās vairāk kā 89 000 karagūstekņu.⁴⁹¹

1945. gada augustā Latvijas PSR ekonomikas atjaunošanā bezmaksas karagūstekņu darbaspēks tika izmantots:

- 1) Latvijas PSR pilsētu atjaunošanā – 5546 karagūstekņi; 2) Vietējās Rūpniecības Tautas komisariāts-kūdras ieguves darbos- 6239 karagūstekņi; 3) Ceļu Satiksmes Tautas komisariāta darbos- 2400 karagūstekņi; 4) Rīgas ostas atjaunošanā- 7986 karagūstekņi; 5) Lidostas izbūvē – 300 karagūstekņi; 6) Šoseju un ceļu pārvaldes darbos – 7900 karagūstekņi; 7) Ķeguma HES atjaunošanā – 635 karagūstekņi; 8) rūpnīcas VEF atjaunošanā un ražošanā – 2211 karagūstekņi; 9) Galvenās lidlauku celtniecības pārvaldes darbos- 1822 karagūstekņi; 10) Baltijas republiku Kara celtniecības pārvaldes darbos - 2270 karagūstekņi; 11) Vagonu būves rūpnīcā – 1469 karagūstekņi; 12) Rīgas HES darbos – 2241 karagūstekņi; 13) Montāžas darbu Galvenajā pārvaldē – 965 karagūstekņi; 14) Tekstilkombinātā- 1533 karagūstekņi; 15) Superfosfāta rūpnīcā – 2583 karagūstekņi; 16) Keramikas rūpnīcā – 965 karagūstekņi; 17) Rūpnīcā”Sarkanais metālists”- 1000 karagūstekņi; 18) Cementa rūpnīcā – 1986 karagūstekņi; 19) Ķieģeļu rūpnīcā – 1506 karagūstekņi ; 20) Ģipša un ķieģeļu rūpnīcā – 552 karagūstekņi ; 21) Kuģu būves rūpnīcā – 2583 karagūstekņi ; 22) Latvijas dzelzceļa atjaunošanas darbu pārvaldē 2700 karagūstekņi ; 23) Maizes kombinātā – 1200 karagūstekņi ; 24) Cukura rūpnīcās – 300 karagūstekņi ; 25) Rīgas pilsētas satiksmes un transporta trestā – 750 karagūstekņi ; 26) Liepājas ostā – 2000 karagūstekņi ; 27) Ventspils ostā – 1000

⁴⁸⁹ Turpat, 26.-27.lp.

⁴⁹⁰ LVA, 270.f., 1-s.apr., 250.l., 59.lp.

⁴⁹¹ Turpat.

karagūstekņi ; 28) Papīra fabrikā – 558 karagūstekņi , **pavisam kopā – 63 200 karagūstekņi.**⁴⁹²

Jāatzīmē, ka karagūstekņu īpatsvars nodarbināto personu vidū atsevišķās nozarēs un uzņēmumos bija ievērojams. Piemēram, 1945.gadā rūpnīcā VEF strādāja 3084 cilvēki, to vidū 453 karagūstekņi, kas sastādīja apmēram 15% no strādājošo skaita.1946.gadā Latvijas PSR Vietējās Rūpniecības ministrijas lielākajos uzņēmumos karagūstekņi veidoja 16-30% no kopējā strādnieku skaita.⁴⁹³

Pirmajos pēckara gados Latvijas PSR valdība dažādu uzdevumu veikšanai centās dabūt pēc iespējas vairāk karagūstekņu, bet pēc 1947.gada, kad dažādu iemeslu dēļ karagūstekņu skaits samazinājās, jo daļu no tiem atlaida uz mājām, daļu nosūtīja uz citiem PSRS reģioniem, Latvijas PSR valdība mēģināja pagarināt karagūstekņu izmantošanas termiņus Latvijas rūpniecības un celtniecības objektos.⁴⁹⁴

Latvijas Valsts arhīvā esošie dokumenti liecina, ka daudzās vietās karagūstekņu darba un sadzīves apstākļi bijuši ļoti smagi. Tā piemēram, Latvijas PSR iekšlietu tautas komisārs ģenerālmajors A.Eglītis savā 1945.gada 24.decembra ziņojumā Latvijas KP CK sekretāram par stāvokli 277.karagūstekņu nometnē norādīja, “ *ka tie karagūstekņi, kurus nosūtot smagos darbos, nesaņemot papilduzturu. Daudziem neesot speciālā apģērba, kopmītnes netiekot apkurinātas, cilvēki guļot uz kailām nārām, darba diena esot pagarināta, bet atpūtu dodot maz. Št iemesla dēļ daudzi slimoja un strauji pieauga karagūstekņu mirstība. 1945.gada novembrī šajā nometnē bija saslimuši 342 cilvēki, bet miruši pieci...decembra pirmajās divās nedēļās miruši 15 cilvēki*”.⁴⁹⁵ Šādu ziņojumu arhīva dokumentos ir diezgan daudz.

To, ka karagūstekņu nometnēs ieslodzīto mirstība bija diezgan liela, apliecina bijušās Latvijas PSR IeTK Karagūstekņu un internēto personu pārvaldes arhīva dokumenti, kas atrodas valsts glabāšanā Latvijas Valsts arhīvā – t.s. ”vācu karagūstekņu kapu grāmatas”.

Kā liecina šis vēstures avots, tad Latvijas PSR teritorijā miruši un apbedīti 1910 karagūstekņi, to vidū 70 austrieši, 43 latvieši, 16 igauņi, 12 lietuvieši, 14 čehi, 12 rumāņi, 8 poļi, 4 krievi, 3 tatāri karagūstekņi, vairums tomēr vācieši, bet daudziem mirušajiem tautība arhīva dokumentos nav norādīta.⁴⁹⁶

⁴⁹² Turpat, 205.l., 60.-61.lp.

⁴⁹³ Latvija padomju režīma varā. 1945-1986: Dokumentu krājums... - 61.lpp.

⁴⁹⁴ Riekstiņš J. Vācu karagūstekņi Latvijā (1945. –1950.gads).// Latvijas Arhīvi .- 1995.Nr.2.-62.lpp.

⁴⁹⁵ LVA, PA 101.f., 8.apr.,34.l., 33.-34.lp.

⁴⁹⁶ Ziņas iegūtas no kapu grāmatu reģistriem, sīkāk skatīt:LVA, 1846.fonds “Latvijā apglabāto vācu karagūstekņu kapu grāmatas.1945.-1950.”, 1.apraksts, 1.-31.lieta.

Šos skaitļus nevar uzskatīt par absolūtiem. Iespējams, ka mirušo karagūstekņu skaits ir daudz lielāks.

Karagūstekņu kapu grāmatas

Jāatzīmē, ka padomju iestādes Latvijas PSR īpaši nerūpējās par karagūstekņu veselības stāvokli. Kā minēts, slimajiem karagūstekņiem bija paredzēti divi speciālie hospitāļi Rīgā Nr. 3338 un Nr.4379. Savukārt nometnēs un to apakšnodaļās no ievainojumiem, slimībām, darba traumām (Latvijas reģionos) mirušos karagūstekņus apglabāja parastās kapsētās, kur apbedīšanas vietas ierādīja vietējās pašvaldību institūcijas - izpildu komitejas pēc iepriekšējās vienošanās ar attiecīgās nometnes vadību.

Par mirušajiem tika veidota speciāla uzskaitē īpašās šim nolūkam paredzētās kapu grāmatās. Tās tika veidotas pēc hronoloģiskā principa ar pielikumu alfabētiskā secībā (t.s. "alfabēta grāmatas"). Šāda speciālajās nometnēs mirušo ārvalstnieku uzskaites kārtība PSRS pastāvēja kopš 1936.gada, kad PSRS ieradās pirmie bēgļi no pilsoņu kara plosītās Spānijas.

Tipoloģiski Kapu grāmatas (кладбищенские книги – krievu val.) kā vēstures avots ir iedalāmas padomju represīvo iestāžu (IeTK, VDTK, VDM, VDK, IeM) speciālās lietvedības dokumentu grupā. Jaunākajā krievu historiogrāfijā, kas līdz šim ir visvairāk analizējusi šāda veida dokumentus, atsevišķi autori šos dokumentus tipoloģiski izdala kā „ tiesu izmeklēšanas vai cietumu un nometņu dokumentāciju”.⁴⁹⁷

Latvijā apglabāto vācu karagūstekņu kapu grāmatas nepilnā skaitā (19 lietas) un neaprašītā veidā Latvijas Valsts arhīvs saņēma 1993.gada novembrī. Šīm lietām tika piešķirts LVA fonda Nr. 1846. Kapu grāmatas satur ziņas par PSRS (Latvijas PSR) Iekšlietu Tautas komisariāta (vēlāk -Iekšlietu ministrijas) Kara nometņu pārvaldes pakļautībā esošajām nometnēm Latvijas PSR pēc Otrā Pasaules kara, laikposmā no 1945.-1950.gadam.⁴⁹⁸

LVA 1846.fonda dokumenti sastāv no mirušo karagūstekņu uzskaites kapu grāmatām ar tām pakārtotām alfabēta grāmatām, kurām pielikumos pievienoti pašvaldības iestāžu akti par zemes gabalu piešķiršanu un iecirkņu izdalīšanu mirušo personu apbedīšanai, nometņu pārvalžu un pašvaldības iestāžu sarakstes materiāli, kapu kopiņu

⁴⁹⁷ Журавлев С. Судебно - следственная и тюремно- лагерная документация.-С.153-211 // Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика.-М.:Высшая школа,2004.-687с.

⁴⁹⁸ LVA, 1846.fonda Vēsturiskā izziņa.- 1.-2.lpp.

izvietojuma plāni un shēmas. Atsevišķos gadījumos kapos apglabāto karagūstekņu alfabēta grāmatas izdalītas kā patstāvīgas lietas.

Šo dokumentu vērtības ekspertīze, aprakstīšana, tehniskā noformēšana Valsts arhīvā tika veikta 1995.gadā. No sākotnējām 19 lietām izveidota 31 lieta, kas hronoloģiski aptver laika posmu no 1945.-1950.gadam. Dokumenti sistematizēti pēc nomināli – teritoriālā principa, sakārtoti pēc karagūstekņu noņemtu atrašanās vietas alfabēta secībā.⁴⁹⁹

Kapu grāmatu nosaukumi ir dažādi: ”*Kapu grāmata*”⁵⁰⁰, ”*Karagūstekņu un internēto personu pārvaldes noņemtnēs, spechospitāļos un apakšnodaļās mirušo karagūstekņu reģistrācijas grāmata*”⁵⁰¹, ”*Nometnes Nr...mirušo apbedīšanas grāmata*”⁵⁰² u.c. Kapu grāmatas vāka labajā stūrī ir grifs: “Sevišķi slepeni”, vai “Slepeni”⁵⁰³. Uz vāka ir norāde ar noņemtnes nosaukumu, kapsētas atrašanās vietu, laiku, kad uzsākta un pabeigta mirušo reģistrācija. Uz kapu grāmatas vāka norādīts lapu skaits lietā.

Vairumam kapu grāmatu iekšpusē lietas sākumā atrodams grāmatas **iekšējais apraksts** (внутренняя опись - krievu val.)⁵⁰⁴ ar informāciju par noņemtnes nosaukumu (minēts karagūstekņu noņemtnes kārtas numurs pēc vienotas PSRS IeTK/IeM uzskaites numerācijas), atrašanās vietu, kapu atrašanās vietu, grāmatā reģistrēto mirušo skaitu, dokumentiem par zemes gabala piešķiršanu kapsētai, kapu plāni-shēmas.

Minētie dokumenti atrodas aploksnēs, kas pielīmētas pie grāmatas pirmā vāka iekšpusē. Iekšējo aprakstu parakstīja attiecīgais Latvijas PSR Karagūstekņu pārvaldes uzskaites datu inspektors.⁵⁰⁵

Kapu grāmatas iekšpusē seko mirušo **karagūstekņu saraksti**, kas strukturēti sekojošās sadaļās: numurs pēc kārtas, mirušā vārds, uzvārds un tēva vārds, dzimšanas gads, tautība, militārā pakāpe, nāves datums, apbedīšanas datums un kapavietas, kurā apbedīts mirušais - numurs, kapu kvadrāta numurs. Neskatoties, uz to, ka šīs ziņas ir visai skopas, tomēr vēstures pētniekam tās ir vērtīgas ar to, ka sniedz zināmus sociometriskos datus pēc kuriem iespējams veikt analīzi. Ziņas par karagūstekņu noņemtnēs mirušo un kapu grāmatās reģistrēto karagūstekņu sadalījumu pēc tautībām iegūtas tieši no šiem sarakstiem.

Procentuāli no Latvijā mirušo karagūstekņu kopskaita - 1910 personām, piemēram, 70 mirušie austrieši veido 3.6 %. Arī profesora Dr.Stefana Karnera pētījumā vienā no

⁴⁹⁹ Turpat, – 2.lp.

⁵⁰⁰ LVA, 1846.f., 1.apr., 4.l., lietas vāks

⁵⁰¹ Turpat, 2.l.,lietas vāks

⁵⁰² Turpat, 10.l., lietas vāks

⁵⁰³ Turpat, 15.l.,lietas vāks

⁵⁰⁴ LVA, 1846., 1.apr.,15.l.,6.lp. Karagūstekņu noņemtnes Nr.292/5 (Daugavpilī) Kapu grāmatas iekšējais apraksts,

⁵⁰⁵ Skat.piemēram, PSRS karagūstekņu noņemtnes Nr. 317 kapu grāmata: 7.l., 1.- 4.lp.

tabulām redzams, ka austriešu karagūstekņi no PSRS nometnēs ieslodzīto karagūstekņu kopskaita veido apmēram 3%.⁵⁰⁶

Alfabēta grāmatas. Ārēji tās ir dažādas un nedaudz atšķirīgas, tomēr satura ziņā vienādas (nedaudz līdzīgas mūsdienu adresu grāmatām).Būtībā tās ir krievu alfabēta secībā veidots mirušo karagūstekņu reģistrs, kurā mirušie reģistrēti pēc to uzvārdiem uz katru alfabēta burtu, ar sīkākām sadaļām trijās grupās: 1) numurs pēc kārtas; 2)uzvārds, vārds, tēva vārds; 3)kapu grāmatas (ieraksta) kārtas numurs, atsevišķos gadījumos norādīts kapu kvadrāta numurs.⁵⁰⁷ Alfabēta grāmatas kalpo kā “pielikumi” kapu grāmatām. Bez kapu grāmatas, alfabēta grāmatas un kapu shēmas mirušo un apbedīto personu kapu vietu noskaidrot ir praktiski neiespējami.

Kapu shēmas. Šie dokumenti ir dažādi gan noformējuma, gan informācijas apjoma ziņā. Parasti tā ir konkrētās nometnes pārvaldē rasēta vai zīmēta kapu shēma⁵⁰⁸(situācijas plāns) ar debesspusi norādi, koordinātēm vai piesaisti apkārtnes plānam mērogā ar detalizētu kapu sektoru, kvadrātu vai rindu izvietojumu, kurā norādītas (numurētas) atsevišķās kapu kopiņas.⁵⁰⁹ Katras kapu kopiņas numurs atbilst ierakstiem, kas izdarīti kapu grāmatā un fiksēti alfabēta grāmatā. Līdz ar to katra konkrētā apbedījumavieta ir precīzi fiksēta. Katru kapu shēmu ir parakstījuši un ar zīmoga nospiedumu apliecinājuši kapsētas uzmērotāji, parasti IeTK darbinieki, atsevišķos gadījumos shēmas zīmējuši paši ieslodzītie nometnes vadības uzdevumā. Kopumā jāsecina, ka šāda veida mirušo karagūstekņu kapa vietu uzskaitē ir bijusi visai precīza.

Sarakstes dokumenti. Parasti tie ir vietējās pašvaldības – pilsētas vai pagasta izpildu komitejas lēmumi, lēmumu izraksti par zemes gabala piešķiršanu konkrētajai karagūstekņu kapsētai.⁵¹⁰ Citos gadījumos –sarakstes dokumenti, pieņemšanas-nodošanas akti par konkrētās kapsētas ņemšanu vietējās pašvaldības attiecīgo dienestu aprūpē.⁵¹¹

Dokumentu ticamības pakāpe ir augsta, jo tie faktiski ir piederīgi oficiālās lietvedības grupai. Atšķirības ir šo dokumentu noformējumā: atsevišķās nometnēs šī dokumentācija ir veidota pedantiskāk, citās - paviršāk. Tas zināmā mērā, liecina par tā

⁵⁰⁶ Карнер С. Архипелаг ГУПВИ... -с.81.

⁵⁰⁷ Skat.piemēram, LVA, 1846.f., 1.apr., 16.lieta”Karagūstekņu nometnes Nr.292 apakšnodaļā Nr.5 mirušo personu kapu grāmatas alfabēta grāmata”.

⁵⁰⁸ Skat.piemēram, LPSR IeM karagūstekņu nometnes Nr.349 (Liepājā) kapu shēma:LVA, 1846.f.,1.apr.,23.l.,7.lp.

⁵⁰⁹ Skat.piemēram, Karagūstekņu spechospitālī Nr.3338 (Rīgā) mirušo karagūstekņu kapsētas shēma: LVA, 1846.f.,1.apr.,9.l.,2.lp.

⁵¹⁰ Skat.piemēram, Izraksts no Daugavpils pilsētas IK 1946.gada 7.marta lēmuma protokola par zemes gabala izdalīšanu karagūstekņu nometnes Nr.292/5 kapsētas vajadzībām:LVA, 1846.f.,1.apr.,15.l.,5.lp.

⁵¹¹ Skat.piemēram, Akts par karagūstekņu nometnes Nr.292/7 (Rēzeknes apr.Makašēnos) kapsētas nodošanu Makašēnu pagasta aprūpē:LVA, 1846.f.,1.apr.,27.l.,3.lp.

laika amatpersonu attieksmi pret mirušo karagūstekņu kapu vietu dokumentācijas kārtošanu. Kopumā jāatzīst, ka kapu grāmatas ir vērtīgs izziņas avots, jo sniedz informāciju par karagūstekņu nometnēs un speciālajos hospitāļos mirušo nāves laiku un apbedījuma vietu, kas mūsdienā apstākļos ir būtiski mirušo piederīgajiem un radniekiem.

Secinājumi.

Pirmkārt, karagūstekņu , kas pēc Otrā pasaules kara atradās ieslodzījumā PSRS IeTK / IeM karagūstekņu nometnēs Latvijas PSR teritorijā līdz šim Latvijā ir maz pētīta tēma. Tam par iemeslu ir bijuši gan objektīvi, gan subjektīvi apstākļi.

Otrkārt, Latvijas Valsts arhīvā esošajos dokumentos ir atrodamas ziņas par karagūstekņu nodarbināšanu karā izpostīto pilsētu un rūpniecības objektu atjaunošanas darbos. Padomju laikā augšminētie dokumenti skaitījās slepeni vai ierobežotas pieejamības dokumenti, tādēļ netika pētīti, arī plašākam pētnieku lokam tie nebija pieejami.

Treškārt, kā liecina Latvijas Valsts arhīvā esošā informācija, tad Latvijas PSR teritorijā esošajās karagūstekņu nometnēs ieslodzījumā atradās vairāk nekā 89 000 personu. Viņu devums tautsaimniecības atjaunošanā Latvijā laika posmā no 1945.-1950.gadam ir ļoti nozīmīgs.

Ceturtkārt, karagūstekņu nometnēs darba un sadzīves apstākļi ir bijuši ārkārtīgi smagi, par ko liecina karagūstekņu lielā mirstība. To apliecina arī LVA esošās karagūstekņu kapu grāmatas, kurās reģistrēti 1910 mirušie.

Kapu grāmatas kā padomju represīvo iestāžu vēstures avots ir nozīmīgs ne tikai Latvijas vēsturei. Ir pamats domāt, ka mirušo skaits ir bijis vēl lielāks, taču diez vai ir iespējams noskaidrot patieso karagūstekņu nometnēs bojā gājušo skaitu.

Piektkārt, šie padomju represīvo iestāžu dokumenti ir principiāli jauni vēstures avoti, kas visai nesen ir nonākuši zinātniskajā apritē. Tie sniedz jaunu informāciju par padomju represīvo režīmu, daudzveidīgajiem tā darbības aspektiem. Kā vēstures avoti, tie vēl būtu vēl pamatīgi jāpēta no avotpētniecības un avotu kritikas viedokļa, kā arī jāsalīdzina ar citiem, radniecīgiem avotiem. Kapu grāmatas kā vēstures avots, parāda būtisku aspektu PSRS IeTK ieslodzījuma vietu sistēmas darbībā, proti, nometnēs, ieslodzījuma vietās mirušo un apbedīto cilvēku uzskaites metodiku.

4. LATVIJAS PSR VALSTS VARAS UN PĀRVALDES IESTĀŽU REPRESĪVĀS DARBĪBAS DOKUMENTI

Padomju komunistiskā totalitārā režīma apstākļos, kāds pastāvēja Latvijas PSR, faktiski visas valsts varas, pārvaldes un citas iestādes vairāk vai mazāk bija iesaistītas represīvā režīma un padomju okupācijas varas uzturēšanā Latvijā.

Protams, nodrošinot komunistiskā totalitārā režīma pastāvēšanu varas hierarhijā, praksē noteicošā loma bija attiecībām starp vienīgo PSRS (Latvijas PSR) valdošo Komunistisko partiju (LKP CK un tās birojs), kas izvirzīja uzdevumus likumdevējai varai Latvijas PSR Augstākajai Padomei, izpildvarai – Latvijas PSR Ministru Padomei (pirms tam Tautas komisāru padomei), tiesu varai (Latvijas PSR Augstākajai tiesai un citām tiesām), Latvijas PSR Prokuratūrai un tai pakļautajām iestādēm, kā arī, protams, drošības iestādēm – Latvijas PSR MP Valsts drošības komitejai un Iekšlietu ministrijai. Tiesa, ne vienmēr arhīva fondos ir atrodami LK(b) P CK direktīvie dokumenti vai „norādes” represiju īstenošanā pret režīmam nepakļāvīgiem iedzīvotājiem vai LK(b) P CK „vadošā loma” šajos jautājumos. Ir pamats domāt, ka paši galvenie LK(b) P CK direktīvie dokumenti ir meklējami Krievijas Federācijas speciālajos arhīvos.

Kā liecina Latvijas Valsts arhīvā esošo dokumentu izpēte, tajā skaitā LK(b)P CK, apriņķu, rajonu un pagastu (ciema padomju) komiteju dokumenti, analizējot vienu piemēru, proti, 1949.gada 25.marta deportāciju Latvijas PSR valsts varas, pārvaldes un citu iestāžu savstarpējā sadarbībā, nav īsti skaidra LK(b) CK loma (LVA, PA – 101.fonda dokumenti) masu deportācijā. Jo vairāk, ja zināms, ka LK(b) CK, tās apriņķu, vēlāk rajonu un pagastu komitejas īpaši pēckara gados īstenoja J.Staļina norādījumus par „kulaku kā šķiras” likvidāciju.Izņemot LK(b) CK 1949.gada 29.marta biroja slepeno protokolu, kurā atspoguļots Latvijas PSR VDM, IeM, arī komunistu partijas aktīvai darbībai deportācijas norisē, citi avoti par LK(b) CK ietekmi uz 1949.gada 25.marta deportāciju nav atrastas ne LK(b) CK biroja protokolos, arī „Sevišķajās mapēs”, kur tika uzglabāti visslepenākie LK(b) CK dokumenti. No otras puses, jāatzīmē, ka Latvijas Valsts arhīva dokumentos ir daudzas norādes, ka LK(b) CK, apriņķu komiteju loma deportācijas akcijas „Krasta banga” sagatavošanā un īstenošanā ir bijusi ievērojama. To, piemēram, apstiprina LK(b) P apriņķu komiteju, Rīgas rajonu un lielāko pilsētu komiteju sekretāru atskaites ziņojumi par 1949.gada 25.marta deportācijas gaitu un iedzīvotāju noskaņojumu pēc deportācijas. Augšminēto apstiprina Latvijas PSR Prokuratūras, Iekšlietu ministrijas, Finanšu ministrijas un Ministru padomes 1989.gadā sagatavotā „Izziņa jautājumā par pilsoņu administratīvo izsūtīšanu no Latvijas PSR”. Tajā norādīts, ka pamatojoties uz

pilnīgi slepeno PSRS MP 1949.gada 29.janvāra lēmumu Nr. 390-138 ps un „attiecīgo LK(b) P CK biroja lēmumu”, Latvijas PSR MP 1949.gada 17.martā pieņēma pilnīgi slepeno lēmumu Nr. 282-ps par „kulaku”ģimeņu izsūtīšanu ārpus Latvijas PSR robežām. Apriņķu ziņojumi liecina, ka bez drošības iestāžu darbiniekiem, tajā skaitā Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu kaujiniekiem, deportācijas akcijas veikšanai ticis mobilizēts liels skaits komunistu, komjauniešu un padomju aktīvistu.

Latvijas PSR Augstākās padomes (LVA fonds Nr. 290) dokumenti, kas būtu attiecināmi uz deportācijas īstenošanu nav atrodami. Tomēr 20.gs. 50- to gadu vidū bija izveidota LPSR Augstākās padomes Prezidija komisija, kura izskatīja un izlēma pieprasījumus par izsūtīto”nacionālistu” noņemšanu no specnometinājuma uzskaites un atļaujām tiem atgriezties Latvijā.

Būtiska loma šajā deportācijas akcijā bija Latvijas PSR Ministru Padomei (LVA fonds Nr. 270). Šī resora dokumentos ir visbūtiskākās liecības gan par deportācijas sagatavošanas gaitu, gan īstenošanu. Tas attiecas uz jau minēto 1949.gada 17.marta lēmumu par „kulaku” ģimeņu izsūtīšanu, gan arī uz 1949.gada 24.marta lēmuma pieņemšanu par izsūtīto „kulaku” mantas izlietošanas kārtību. Vienlaicīgi jāatzīmē, ka nekādi protokoli par minētajos datumos notikušām LPSR MP sēdēm LVA fondos nav atrodami. Ministru Padomes fondā atrodami 20.gs. 50-60 - to gadu dokumenti, kas attiecas par deportēto personu noņemšanu no specnometinājuma uzskaites, atļauju atgriezties mājās, kā arī par deportācijas laikā konfiscēto īpašumu. Šo dokumentu oriģināli, arī kopijas rodamas arī deportēto personu lietās (LVA fondi Nr. 1987., 1894., 1994.).

Par Latvijas PSR VDTK, VDM, VDK dokumentiem 1949.gada deportācijas kontekstā runājot, jāatzīmē kāda interesanta detaļa. Ar LPSR MP 1949.gada 17.marta lēmumu „kulaku” ģimeņu deportācija bija uzticēta LPSR VDM, taču arhīva fondos nekādi šī resora dokumenti par (norādījumi, atskaites utt.) par deportācijas sagatavošanu un izpildi nav atrodami. No izsūtīto personu lietām redzams, ka LPSR VDM darbinieki uzskaites lietas par izsūtāmajām personām sastādījuši jau 1949.gada februārī-martā, tomēr līdztekus izziņām par personām, nav rodama atbilde, - kas LPSR VDM vadībai deva norādījumu deportējamo „kulaku” ģimeņu lietas ieviest un uzskaitīt pēc 1939.gada Latvijas lauksaimniecības skaitīšanas datiem, nevis tikai 1947./48. gadā sastādītajiem oficiālajiem „kulaku” saimniecību sarakstiem. Tāpat, nenoliedzami, ir skaidrs, ka pati LPSR VDM vadība politiski tik sensitīvu jautājumu nevarēja izlemt viena pati.

Runājot par Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas lomu 1949.gada 25.marta izsūtīšanas akcijā, jāatzīmē, ka izsūtāmo personu ešelonu formēšana un nogādāšana uz

izsūtījuma vietām bija uzticēta šim resoram. LPSR IeM darbība šīs deportācijas atspoguļota LPSR iekšlietu ministra A. Eglīša 1949. gada 24. aprīļa ziņojumā PSRS iekšlietu ministram S. Kruglovam. Šis dokuments, atspoguļo iekšlietu resora represīvo darbību kopumā un uzrāda arī dokumentu veidus: ešelonu saraksti, ešelonu priekšnieku dažāda veida atskaites un ziņojumi, tajā skaitā par izsūtīto personu nodošanu vietējās varas iestādēm Amūras, Omskas, Tomskas apgabalos.

Savukārt Latvijas PSR Augstākās tiesas (LVA fonds Nr. 856) dokumenti – krimināllietu tiesu kolēģijas lēmumi, kas pamatā attiecas uz „nacionālistu” un viņu ģimeņu locekļu noņemšanu no specnometinājuma uzskaites un atļaujām šīm personām atgriezties no izsūtījuma vietām Latvijā (šo lēmumu kopijas atrodamas arī „nacionālistu” un viņu ģimeņu locekļu uzskaites lietās.

Latvijas PSR Prokuratūras (LVA fonds Nr. 1221) kā represīvās iestādes dokumenti izsūtāmo nacionālistu lietās ir slēdzieni, kurus apstiprināja LPSR Valsts drošības ministrs A. Noviks un sankcionēja LPSR prokurors A. Mišutins. LPSR Prokuratūras darbinieki gatavoja arī protestus kara tribunālu un PSRS IeTK Sevišķās apspriedes lēmumu pārskatīšanai un atcelšanai. Savukārt, Baltijas kara apgabala kara prokuratūras dokumenti ir uzraudzības lietas krimināllietās un tajās esošie dokumenti, kas bija ieviesti saistībā ar personu pieprasījumiem, kuras bija tiesātas par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem laikposmā no 1941. līdz 1964. gadam.

Latvijas PSR Finanšu ministrijas (LVA fonds Nr. 327) dokumenti par represijām ir daudzi norādījumi par deportēto personu Latvijā palikušas kustamās un nekustamās mantas realizāciju, pārskati par šī mantas nodošanu dažādām Latvijas PSR iestādēm un organizācijām, dokumenti par parādu norakstīšanu, īpašumu atgūšanu un citiem jautājumiem.

Nenoliedzami, Latvijas PSR, valsts varas, pārvaldes un citas iestādes vairāk vai mazāk bija iesaistītas represīvā režīma un padomju okupācijas varas uzturēšanā Latvijā. To apliecina šo iestāžu atsevišķie dokumenti.

4.1. LKP represīvās darbības dokumenti

Atsevišķi būtu jāizdala Latvijas PSR komunistiskās partijas, kas daudzos gadījumos pieņēma izšķirošus lēmumus represiju jautājumos dokumenti. Būtiski, ka LKP pauda vienas sabiedrības daļas – komunistiskās partijas intereses un lielā mērā savu interešu vārdā izmantoja komunistisko ideoloģiju. Protams, noteicošā loma bija PSKP Centrālajai komitejai un LKP saņēma no Maskavas vadošos norādījumus praktiski it visās dzīves

sfērās, kas saistījās ar lēmumu pieņemšanu, uzdevumu došanu represīvajām iestādēm, vadošo kadru izvirzīšanu represīvo iestāžu amatos utt.

Nozīmīgi LKP dokumenti glabājas LKP Centrālās komitejas fondā (PA – 101.fonds) ar tā aprakstiem. LKP CK struktūra bija līdzīga VK(b)P CK aparāta struktūrai. 40. gados tās struktūra bija sekojoša: partijas organizatoriskā darba, propagandas un aģitācijas, prese, rūpniecības, lauksaimniecības, kara daļa, daļa darbam sievietu vidū. Nozīmīga loma bija Kara daļai, kas lielā mērā noteica pēckara posmā uzdevumus LPSR VDM Iznīcinātāju bataljonu darbībai, izvēloties kadrus, nosakot direktīvos uzdevumus nacionālās pretošanās kustības apspiešanai. Bez šaubām, arī represīvajās iestādēs bija savas partijas pirmorganizācijas.

4.2. Latvijas PSR Augstākās Tiesas represīvās darbības dokumenti

Komunistiskā totalitārisma sistēmā līdztekus iekšlietu un drošības orgānu darbībai nozīmīga vieta bija Latvijas PSR Augstākai Tiesai (LPSR AT), kura arī izdeva represīvās darbības dokumentus. Saskaņā ar LPSR Konstitūciju, ko pieņēma tautas Saeima, LPSR AT tika izveidota 1940.gada 25.augustā.⁵¹² LPSR Konstitūcijas VII nodaļā „Tiesa un prokuratūra” pantos no Nr. 77. līdz 88 bija noteikti tiesu un Prokuratūras darbības pamatprincipi. Tā Konstitūcijas 77.pants noteica, ka „ Tiesas darbību Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā veic Latvijas PSR Augstākā Tiesa, tautas tiesas, kā arī speciālās PSRS tiesas, kas nodibinātas ar PSRS Augstākās Padomes lēmumu, 79.pants:Latvijas PSR Augstākā Tiesa ir augstākais Latvijas PSR tiesas orgāns. Latvijas PSR Augstākai Tiesai uzdota uzraudzība pār visu Latvijas PSR tiesu orgānu darbību, 80.pants noteica, ka „Latvijas PSR Augstāko Tiesu ievēlē Latvijas PSR Augstākā Padome uz pieciem gadiem.”⁵¹³ Faktiski LPSR AT tika izveidota tikai 1940.gada rudenī, pamatojoties uz LPSR APP 1940.gada 11.novembra Lēmumu „ Par tieslietu sistēmas pārveidošanu”.

Par pamatu LPSR tieslietu sistēmas uzbūvei un darbībai kļuva tolaik valdošā PSRS komunistiskā totalitārā režīma tiesu prakse un 1938.gada 16.augusta „Likums par PSRS, savienoto un autonomo republiku tiesu iekārtu”.

1941.gada 3.aprīlī pirmo reizi tika izraudzīts Latvijas PSR Augstākās Tiesas sastāvs.⁵¹⁴

⁵¹² Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs. 1940.g. Nr.29.

⁵¹³ Latvijas PSR spēkā esošo normatīvo likumdošanas aktu HRONOĻOGISKAIS KRĀJUMS (1940.- 1944.gads) – Rīga, LPSR Ministru Padomes Juriskā komisija., 1970. - 31.lpp.

⁵¹⁴ LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs. 1941. Nr. 82.- 2.lpp.

Runājot par Augstākās tiesas dokumentiem, jāatzīmē, ka tie visvairāk sastopami krimināllietās (nacionālo partizānu, Arāja komandas dalībnieku, vēlāk, otrās padomju okupācijas apstākļos arī „nacionālistu” un „disidentu” lietās), proti, visās krimināllietās, kuras pēc piekritības bija Augstākās tiesas kompetencē.

Biežas ir notiesāto personu apelācijas un kasācijas sūdzības, adresētas Augstākai tiesai.

4.3. Latvijas PSR prokuratūras represīvās darbības dokumenti

Padomju Savienībā - KPFSR (1922.-1924.) un PSRS (1924.-1933.) prokurora funkcijas veica tieslietu tautas komisārs. 1933. gadā amats tika atjaunots. Prokurors uzraudzīja kā iestādes, organizācijas, amatpersonas un pilsoņi ievēro likumus (vispārējā uzraudzība); izziņas un iepriekšējās izmeklēšanas iestāžu darbības atbilstību likumam; likumības ievērošanu tiesās, izskatot krimināllietas un civillietas; tiesas spriedumu un lēmumu likumību un pamatotību; likumības ievērošanu ieslodzījuma vietās. Visi prokurori bija pakļauti ģenerālprokuroram.

Latvijas PSR prokuratūra komunistiskā totalitārisma apstākļos, tāpat kā citu savienoto republiku prokuratūras, bija neatņemama PSRS prokuratūras sastāvdaļa. Padomju Savienībā prokuratūra:⁵¹⁵ bija vienota, centralizēta speciāla valsts iestāžu sistēma, kas realizēja augstāko uzraudzību pār to, lai visas ministrijas, valsts komitejas un resori, uzņēmumi, iestādes un organizācijas, vietējās tautas deputātu padomju izpildu un rīcības orgāni, kolhozi, kooperatīvās u.c. sabiedriskās organizācijas, amatpersonas, kā arī pilsoņi precīzi un vienveidīgi pildītu likumus.”⁵¹⁵ PSRS Prokuratūras organizācija un darbības kārtība bija noteikta PSRS konstitūcijā un 1979.gada 30.novembra likumā par PSRS prokuratūru”.

Prokuratūrai bija piešķirtas tiesības iesniegt valsts orgāniem, sabiedriskajām organizācijām vai amatpersonām protestu par nelikumīgām darbībām vai rīcību, kā arī iesniegumu ar prasību novērst likumpārkāpumus, to cēloņus un veicinošus apstākļus, ierosināt krimināllietas, uzturēt tiesā valsts apsūdzību krimināllietās utml.

Komunistiskā totalitārisma apstākļos, saskaņā ar PSRS Konstitūciju, prokuratūras iestādes realizēja savas pilnvaras neatkarīgi no jebkādiem vietējiem orgāniem, pakļaujoties vienīgi PSRS ģenerālprokuroram.

Prokuratūras sistēmu vadīja PSRS ģenerālprokurors, kur zemākie prokurori bija pakļauti augstājiem.

⁵¹⁵ Latvijas padomju enciklopēdija, 8.sējums.-1.izd.- Rīga:Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986.- 736 lpp.; 159.lpp.

Latvijas PSR prokuratūru vadīja LPSR prokurors. Prokuratūra darbojās balstoties uz Latvijas PSR Konstitūciju un PSRS 1979.gada 30.novembra Likumu par PSRS prokuratūru.

Latvijas PSR prokuratūra tika izveidota 1940.gada 15.novembrī saskaņā ar LPSR Konstitūcijas pantiem 86- 89 un bija tieši pakļauta PSRS prokuratūrai (Latvijas PSR Tautas komisāru padomes 1940.gada 9.decembra Lēmums Nr. 617; un nākamo gadu Konstitūcijas grozījumiem un papildinājumiem).⁵¹⁶ Latvijas PSR Prokuratūra darbojās no 1940.gada novembra vidus līdz Padomju Savienības Vācijas kara sākumam, paspējot ierosināt vairākus simtus krimināllietu (precīzs skaits nav zināms) pēc KPFSR KK pp. 58 (par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem), tādejādi veicot represīvo darbību pret Latvijas iedzīvotājiem. 1941.gada janvārī LPSR prokuratūrā bija: 1) Vispārējās uzraudzības daļa; 2) Krimināltiesiskā daļa;3) Civiltiesiskā daļa; 4) Sūdzību izskatīšanas daļa; 5) Ieslodzījuma vietu uzraudzības daļa; 6) Strādnieku-zemnieku milicijas daļa; 7) Izmeklēšanas daļa; 8) Administratīvā finansu daļa. 1941. gada 31. maijā prokuratūrā notika izmaiņas: Sūdzību izskatīšanas daļas vietā tika izveidotas 4 jaunas struktūrvienības:Speciālo lietu daļa; Kadru daļa; Sevišķais sektors, Kontroles inspektoru grupa. Savukārt Krimināltiesiskā daļa pārdēvēta pa Kriminālo daļu, bet Civiltiesiskā daļa – par Civilo daļu.⁵¹⁷

1941.gada jūnijā karam sākoties, LPSR prokuratūra tika evakuēta uz Maskavu, kur turpināja savu darbu.

Latvijas PSR prokuratūra atjaunoja savu darbību Latvijas teritorijā 1944.gada augustā.⁵¹⁸ Vispirms no 1944.gada 20.augusta darbu Ludzā atsāka LPSR prokuratūras Operatīvā grupa, bet pēc tam, kad vācu armija atstāja Latvijas galvaspilsētu, prokuratūra pārcēlās uz Rīgu.⁵¹⁹

Nākamajos gados, sākot no 1944.gada Latvijas PSR prokuratūras struktūra vairākkārt mainījās, 1947.gadā likvidēta Kontroles – inspektoru grupa, Sekretariāts pārdēvēts par Kanceleju, 1955.gadā likvidēta Sūdzību daļa.

LPSR prokuratūra saskaņā ar „Nolikumu par Prokuratūras uzraudzību PSRS”, ko apstiprināja ar PSRS AP Prezidija 1955.gada 24.maija dekrētu, turpināja īstenot augstāko uzraudzību pār likumu precīzu izpildi un tās galvenais uzdevums bija sociālistiskās likumības ievērošana Latvijas PSR.

⁵¹⁶ LVA, 270.f., 1-s apr., 14.l., 20.lp.

⁵¹⁷ LVA, 1221.f., LPSR Prokuratūra (1940 -1990).Vēsturiskā izziņa, 2.lp.

⁵¹⁸ LVA, 270. f., 1-s apr., 157.l., 64.lp.(precīzs datums nav zināms).

⁵¹⁹ LVA, 1221.f., LPSR Prokuratūra (1940 -1990). Vēsturiskā izziņa, 1.lp.

Būtiskas izmaiņas LPSR prokuratūrā aizsākās 1957.gadā, kad likvidēja un reorganizēja vairākas daļas, bet tika izveidota Uzraudzības daļa par izmeklēšanas uzraudzību valsts drošības orgānos. 1961.gadā Kanceleju un Slepeno daļu apvienoja kā Sevišķo un vispārējo daļu. 1964.- 1965.gadā prokuratūrā ieviesa prokurora palīgu institūciju ar 5 vecākajiem prokurora palīgiem (to starpā viens no tiem bija Vecākais prokurora palīgs atbildīgs par izmeklēšanas uzraudzību valsts drošības orgānos) un 2 prokurora palīgiem. Turpmākajos gados Latvijas PSR prokuratūras funkcijas tikai pieauga un paplašinājās.⁵²⁰

Runājot par šīs iestādes represīvās darbības dokumentiem, jāatzīmē, ka to sastāvs ir nepilnīgs. Trūkst uzraudzības lietas tajās krimināllietās, kurās tika piemērots ārkārtas soda mērs (nāvessods) par laika posmu no 1945 līdz 1954.gadam, pārtrauktās krimināllietas par 1945. – 1955.g.g. un citi dokumenti. Kā liecina LPSR prokurora 2.klases justīcijas Valsts padomnieka V.Laiviņa 1970.gada 25.decembrī parakstītā prokuratūras dokumentu vēsturiskā izziņa, tas izskaidrojams ar to, ka LPSR prokuratūrā vairākkārt – 1956., 1959., 1962., 1968. gadā tika iznīcināti pastāvīgās glabāšanas dokumenti, jo nebija sasakņoti pastāvīgi glabājamo dokumentu apraksti ar LPSR Centrālo Valsts Oktobra revolūcijas arhīvu.⁵²¹

Saskaņā ar Latvijas PSR Prokuratūras štatu sarakstu uz 1990.gada 26.septembri, proti, Latvijas Republikas Prokuratūras izveidošanas brīdi, prokuratūrā bija 13 struktūrvienības.

Līdz ar Latvijas Republikas centieniem iegūt suverenitāti un sarežģīto politisko situāciju, kāda radās 1990.gadā, LPSR Prokuratūra turpināja pastāvēt līdz 1991.gada augusta pučam.Paralēlo prokuratūru pastāvēšana noveda pie tā, ka daļa dokumentu tika neatgriezeniski zaudēti. Noskaidrot konkrēti trūkstošos dokumentus par 20.gs. 80-tajiem gadiem nav iespējams, jo pieļaujama versija, ka daļa LPSR Prokuratūras dokumentu par šo laika posmu tika vai nu aizvesti uz PSRS Prokuratūru, vai iznīcināti uz vietas LPSR prokuratūrā. Pēdējie LPSR Prokuratūras dokumenti ir iekļauti Valsts arhīva 1221.fonda 16.aprakstā. Par laiku no 1985.līdz 1990.gadam dokumentu sastāvs ir fragmentārs. Pilnībā nav dokumentu par sekojošām LPSR Prokuratūras struktūrvienībām: Likumu ievērošana labošanas darbu iestādēs uzraudzības nodaļa – uzraudzības lietu nav; Nepilngadīgo lietu uzraudzības nodaļa – dokumentu nav; Kanceleja – dokumentu nav; Padomju likumdošanas sistematizācijas un propogandas nodaļa – dokumentu nav; LKP vietējā komiteja – dokumentu nav.⁵²²

⁵²⁰ LVA, 1221. f., LPSR Prokuratūra (1940-1990).Vēsturiskā izziņa, 3.- 6.lp.

⁵²¹ LVA, 1221. f., LPSR Prokuratūra (1940-1990).Vēsturiskā izziņa, 6.lp.

4.4. Baltijas Kara apgabala kara prokuratūras represīvās darbības dokumenti

Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūra 1993.gada 9.novembrī ar Aktu Nr.798-1/118 nodeva Latvijas Valsts arhīvam valsts glabāšanā Baltijas kara apgabala kara prokuratūras (BKA KP) uzraudzības lietas, kas bija ieviestas saistībā ar personu pieprasījumiem, kuras bija tiesātas par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem (pārsvarā militārpersonu lietas) laika posmā no 1941. līdz 1964.gadam. Fondā ir divi apraksti: 1-s apraksts „BKA kara prokuratūras uzraudzības lietas par 1954. – 1958.gadu”, kopskaitā 3232 lietas;

1-a apraksts „BKA kara prokuratūras uzraudzības lietas par 1941. – 1964.gadu”, kopskaitā 780 lietas.⁵²³ Pašas krimināllietas par personām, kurām BKA kara prokuratūra izveidojusi uzraudzības lietas glabājas LVA 1986.fondā. Latvijas Valsts arhīvs 1993.-1994.gadā par uzraudzības lietās esošām personām izveidoja kartotēku ar 8944 kartītēm, kas sistematizētas latviešu valodā alfabēta secībā.⁵²⁴

BKA KP uzraudzības lietas par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietās. Pārsvarā tās ir par militārpersonām, kurām savulaik arestējusi un apsūdzību uzrādījusi BKA 3. (Sevišķā) daļa (piemēram, 1941.gadā Sarkanarmijas 24.latviešu teritoriālā korpusa karavīriem, pēckara posmā arī nacionālajiem partizāniem un latviešu leģionāriem) un personām, kuras tiesājuši kara tribunāli. Šīm lietām ir dažādi lietu vāki, kuriem ir dažādi virsraksti, tituli un nosaukumi:”PSRS Aizsardzības ministrija.Baltijas Kara apgabala kara prokuratūra.”⁵²⁵; „PSRS prokuratūra. Latvijas PSR IeM karaspēka kara prokuratūra”⁵²⁶, „ Klaiņpēdas apgabala VDM karaspēka Kara prokuratūra”⁵²⁷ u.c. Uz lietu vākiem ir dienesta atzīmes „Slepeni”, Glabāt pastāvīgi”, seko lietas nosaukums- „Uzraudzības lietvedība”(lieta), Lietas Nr., Seko personas uzvārds, vārds, tēva vārds, lietvedības uzsākšanas gads un datums, lietvedības pebeigšanas gads un datums.

Daudziem lietu vākiem uzspiests BKA KP zīmogs ar Uzraudzības lietas lietvedībā reģistrācijas numurs un gads. Daudzām lietām, bet ne visām uz vākiem norādīts apsūdzības pants pēc KPFSR KK (1926.gada redakcijā).apsūdzētai personai. Vairumā gadījumu tas, protams, ir 58.pants un tā apakšpunkti.

⁵²² LVA, 1221. f., 16. apraksts ” Organizēšanas un kontroles nodaļa, Tiesās izskatāmo krimināllietu nodaļa, Tiesās izskatāmo civillietu nodaļa, Finanšu un saimniecības nodaļa, statistikas nodaļa, Transporta nodaļa, Vispārējās uzraudzības nodaļa, Kadru daļa. (1985 -1990)”, 125 lietas.

⁵²³ Fonda Nr. 1824.”Baltijas kara apgabala kara prokuratūra (1941.- 1964.)” Uzraudzības lieta, 1.lp.

⁵²⁴ Fonda Nr. 1824.”Baltijas kara apgabala kara prokuratūra (1941.- 1964.)” Uzraudzības lieta, 5.lp.

⁵²⁵ LVA, 1824.f., 1-c apr., 733.l.(J.Stulpiņa uzraudzības lieta), Lietas vāks.

⁵²⁶ LVA, 1824.f., 1-c apr., 491.l.(K.Auziņa, V.Stradiņa, Fr.Cinovska, Fr.Grīnberga uzraudzības lieta), lietas vāks.

⁵²⁷ LVA, 1824.f., 1-c apr., 679.l.(P.Zolta BKA KP uzraudzības lieta), Lietas vāks.

Aiz lietas vāka seko lietas iekšējais apraksts, kurā uzskaitīti lietā esošie dokumenti: 1) Norādījumi lietas sakarā; 2) pavadošie dokumenti lietā; 3) pieprasījumi, uzziņas, vēstules u.c.; 4) protests; 6) protesta pavadvēstule; 7) slēdziens; 8) slēdziena pavadošā vēstule (tās mēdz būt vairākas); 9) Protests; 10) Prokuratūras nolēmuma pavadvēstules, priekšraksti, norādījumi; 11) Nolēmums ar slēdzienu (sūdzību uzraudzības lietā apmierināt pilnībā, apmierināt daļēji, piemēram, samazināt soda izciešanas termiņu, vai sūdzību vai noraidīt).⁵²⁸

Personām, kas vācu okupācijas laikā bija dienējušas paš aizsardzības vienībās, policijā vai latviešu leģionā, - BKA KP uzraudzības lietu sākumā atrodami apsūdzības uzrādīšanas dokumenti (oriģināli vai to kopijas): Lēmums par apcietināšanu, lēmums par piesardzības līdzekļa izvēli, lēmums par apsūdzības uzrādīšanu, apsūdzības slēdzieni, izziņas, liecinieku pratināšanas protokoli, spriedumi un to kopijas, izziņas par sprieduma izpildi u.c. dokumenti.⁵²⁹

BKA Kara prokuratūras uzraudzības lietās, kas tapušas 20.gs. 50. gadu vidū, otrajā pusē un saistītas ar bijušo Latvijas armijas virsnieku (vēlāk Sarkanarmijas 24.teritoriālā korpusa) virsnieku rehabilitāciju, ne vienmēr ir atrodamas šo virsnieku pašrocīgi rakstītie iesniegumi, adresēti BKA Kara prokuroram ar lūgumu rehabilitēt. Daudzos gadījumos šāda veida iesniegumus rakstījuši represēto piederīgie. Tomēr Gulagā izdzīvojušie šādus iesniegumus rakstījuši paši. Piemēram, Noriļlagā ieslodzītā bijušā Latvijas armijas pulkveža-leitnanta Pētera Bokaldera BKA KP uzraudzības lietā nav atrodams viņa iesniegums par rehabilitāciju.⁵³⁰ P.Bokaldera 1956.gada 23.septembrī rakstītie: iesniegums, autobiogrāfija, izziņas par atbrīvošanu no Noriļlaga noraksts atrodas viņa VDK krimināllietā.⁵³¹ Šajos pašrocīgi rakstītajos dokumentos P.Bokalders min, ka trijās pratināšanas reizēs viņam atrodies ieslodzījumā Noriļlagā par viņa „naidīgo attieksmi pret padomju varu”, nekādas konkrētas apsūdzības viņam netika izvirzītas. Trešajā pratināšanas reizē 1942.gada beigās, kas sekoja uzreiz pēc otrās un ilga trīs diennaktis, viņš no viņa „neatkarīgu apstākļu vadīts” parakstīja „viņa it kā rakstītās

⁵²⁸ LVA, 1824.f., 1-c apr., 307.l.(A.Grīna BKA KP uzraudzības lieta), Lietas iekšējais apraksts.

⁵²⁹ LVA, 1824.f., 1-c apr., 733.l.(P.Stroda BKA KP uzraudzības lieta), 1.-39.lp.

⁵³⁰ LVA, 1824.f., 1-c apr., 672.l.(P.Bokaldera uzraudzības lieta), 1.-15.lp.; Latvijas armijas pltn. Lāčplēša kara ordeņa kavalieris P.Bokalders dzimis 1896.g. 4.februārī Cēsu apriņķa Kārļu pag., bija dienējis vairākos Latvijas armijas pulkos. 1940.gada novembrī ieskaitīts Sarkanarmijas 24.teritoriālā korpusa 183.strēlnieku divīzijas 295. strēlnieku pulkā, bataljona komandiera amatā, apakšpulkveža pakāpē. 1941.gada 14.jūnijā apcietināts un nosūtīts uz PSRS IeTK Noriļlaga. 1943.gada 15.maijā PSRS IeTK Sevišķā apspriede viņam piesprieda brīvības atņemšanu uz 10.g. un ieslodzījumu LDN. 1950.gada 19.decembrī par labu darbu priekšlaicīgi atbrīvots no ieslodzījuma. 1951.g. janvārī atgriezies Latvijā, dzīvojis Rīgā.Miris 1964.gada 18.jūnijā. Apbedīts Rīgā Meža kapos. (Latvijas armijas augstākie virsnieki 1918–1991. Biogrāfiska vārdnīca. Sast. Ē. Jēkabsons, V. Ščerbinskis. Latvijas Valsts Vēstures arhīvs. – Rīga: Nordik, 1998. – 527 lpp.; - 114.-115.lpp.).

⁵³¹ LVA, 1986.f., 2.apr., apr., P-4656.l. (P.Bokaldera VDK krimināllietā), 17.-19.lp.

liecības”, neiepažīstoties ar to saturu...⁵³² Tas netieši norāda uz apstākli, ka viņš pratināšanās ticis morāli un (vai) fiziski) iespaidots. Tieši destalinizācijas laika BKA KP uzraudzības lietu dokumentos par personu rehabilitāciju (šeit domāts apstākli, ka pašrocīgi rakstītajās liecībās parādās mehānisms, kā viņiem savulaik tika uzrādītas apsūdzības). BKA KP uzraudzības lietās esošie dokumenti un pacietināto personu VDK krimināllietās esošie dokumenti par rehabilitāciju no vienas puses it kā dublējas, bet no otras puses, salīdzinot abu dokumentu veidus, tie viens otru papildina un sniedz izsmeļoāku informāciju. P.Bokaldera VDK krimināllietā atrodas BKA Kara prokurora vietas izpildītāja, justīcijas gvardes pulkveža Potapova 1957.g. 26.jūnijā rakstītā Protesta (uzraudzības kārtībā) oriģināls ar lūgumu atcelt PSRS IeTK Sevišķās apsūdzības 1943.g. 15.maija Spriedumu attiecībā pret P.Bokalderu, BKA Kara tribunāla (priekšsēdētājs justīcijas pulkvedis Sokolovs, locekļi: justīcijas apakšpulkveži Šeinbergs un Titovs) Nolēmuma oriģināls

Nr. 154/ss , kurā apmierināts BKA kara prokurora protests - atcelt visas izvirzītās apsūdzības pret P.Bokalderu, kā arī izbeigt pret viņu tiesvedību nozieguma sastāva neesamības dēļ.⁵³³ Pēc tam, kad persona tika rehabilitēta, tai tika izsūtīts BKA Kara prokurora vēstule, ka BKA Kara tribunāls krimināllietu pret to izbeidzis pamatojoties uz kādu no KPFSR KPK pantiem.⁵³⁴

Pamatojoties uz bijušā Latvijas armijas pulkveža, 2.Ventspils kājnieku pulka komandiera, Lāčplēša kara ordeņa kavaliera Jāņa Stulpiņa sievas Stulpiņas Lizetes Jēkaba m. 1958.gada 13.augustā rakstīto uzraudzības sūdzību (1959.gada 2.janvārī L.Stulpiņas atkārtots lūgums) , tika BKA KP tika uzsākta uzraudzības lieta par J.Stulpiņu.⁵³⁵ BKA KP L.Stulpiņai paziņoja, ka viņas sūdzība saņemta BKA KP un tiks izskatīta.⁵³⁶ Sekoja izmeklēšanas darbības, sarakste, pieprasīta atļauja PSRS MP VDK arhīva uzskaites daļai un Latvijas PSR VDK arhīva uzskaites daļai ļaut iepazīties ar J.Stulpiņa arhīva krimināllietu un izsūtīt to uz BKA Kara prokuratūru.⁵³⁷ Paralēli tam LPSR Prokuratūras 3.klases justīcijas valsts padomnieks Sproģis pieprasīja sniegt izziņu par J.Stulpiņa

⁵³² LVA, 1986.f., 2.apr., apr., P-4656.1., 17.op.lp.

⁵³³ LVA, 1986.f., 2.apr., apr., P-4656.1., 21.-25.lp.

⁵³⁴ LVA, 1824.f., 1-c apr., 672.l., 13.lp.

⁵³⁵ LVA, 1824.f., 1-c apr., 733.l., 6.lp.; Latvijas armijas plkv. Lāčplēša kara ordeņa kavalieris J.Stulpiņš dzimis 1893.g. 5.maijā Jēkabpils apriņķa Krustpils pag., bija dienējis vairākos Latvijas armijas pulkos. No 1936.g. līdz 1940.g. oktobrim bijis 2.Ventspils kājnieku pulka komandieris. 1941.gada 12.janvārī no armijas atvaļināts. 1941.g.31.maijā viņu apcietināja un ieslodzīja Rīgas Centrālcietumā, 20.jūnijā no centrālcietuma evakuēts uz Astrahaņas cietumu. 25.augustā uzrādīta apsūdzība pēc KPFSR KK pp.58-4, nošauts Astrahaņas cietumā 1942.gada 16.martā (Latvijas armijas augstākie virsnieki 1918–1991. Biogrāfiska vārdnīca. Sast. Ē. Jēkabsons, V. Ščerbinskis. Latvijas Valsts Vēstures arhīvs. – Rīga: Nordik, 1998. – 527 lpp.; - 444.lpp.).

⁵³⁶ LVA, 1824.f., 1-c apr., 733.l., 1.lp.

⁵³⁷ LVA, 1824.f., 1-c apr., 733.l., 2-5.lp.

dienestu „bijušajā buržuāziskās Latvijas armijā” no LPSR IeM Centrālā Valsts arhīva.⁵³⁸ Pēc visu dokumentu pārbaudes, tajā skaitā J.Stulpiņa krimināllietas izskatīšanas, kurā bija iesaistīta BKA KP, LPSR prokuratūra, Latvijas PSR VDK, 1958.gada 8.decembrī LPSR prokurora palīdzība par uzraudzību valsts drošības orgānos, justīcijas padomniece Žilīna uzrakstīja Nolēmumu J.Stulpiņa krimināllietas sūdzības uzraudzības lietā. Prokurora palīdzība konstatēja, ka pret J.Stulpiņu vērstās apsūdzības ir pamatotas, jo „kad 1919.gada 22.maijā, kad vācieši ieņēma Rīgu, viņš palicis vācu gūstā”, vēlāk „no 1919.gada 25.maija līdz 1941.g. dienējis Latvijas armijā”, ka kopš „K.Ulmaņa atnākšanas pie varas bijis Liepājas koncentrācijas nometnes komandants” un „Nolēma lietvedību sūdzības uzraudzības lietā izbeigt, L.Stulpiņas sūdzību atstāt bez ievēribas, par ko pēdējai paziņot”.⁵³⁹ Līdz ar to lietvedība sūdzības uzraudzības lietā tika izbeigta, L.Stulpiņas sūdzība noraidīta, J.Stulpiņa arhīva krimināllietā nosūtīta uz LPSR MP VDK arhīva daļu, bet nolēmums, kādēļ sūdzības uzraudzības lieta izbeigta,- nosūtīts PSRS prokuroram, vecākajam justīcijas padomniekam Pohļebīnam.⁵⁴⁰ Jāatzīmē, ka augšminētais prokurores Žilīnas uzrakstītā Nolēmuma oriģināls, kuru parakstījusi pati Žilīna un LPSR prokurora vietnieks, 3.klases justīcijas valsts padomnieks J.Sproģis, atrodas J.Stulpiņa VDK krimināllietā.⁵⁴¹ Savukārt, LPSR MP VDK arhīva daļas priekšnieks 1959.gada 21.janvārī nosūtīja Rīgas pilsētas Civilstāvokļu aktu reģistrācijas nodaļai vēstuli ar lūgumu:” lūdzam pierēģistrēt Stulpiņa Jāņa Jāņa d.dz. 1893.g. Daugavpils apriņķa Krustpils pagastā. Pēc esošajām ziņām Stulpiņš Jānis Jāņa d. miris ieslodzījuma vietās 1944.gada 30.oktobrī no plaušu karsoņa..”⁵⁴² Vienlaicīgi LPSR VDK pie MP arhīva daļas priekšnieks nosūtīja LPSR IeM 1.specdaļas priekšniekam apakšpulkvedim Stolbovam slepenu vēstuli ar norādījumu ierakstīt J.Stulpiņa krimināllietas uzskaites kartiņā atzīmi, ka pēdējais „miris ieslodzījuma vietās 1944.gada 30.oktobrī no plaušu karsoņa..”⁵⁴³ Padomju totalitārā režīma „dubulto grāmatvedību” papildina J.Stulpiņa krimināllietā esošā izziņa, „ PSRS IeTK Sevišķās apsūdzības 1942.gada 7.februāra spriedums, saskaņā ar kuru J.Stulpiņam piespriests ASM-nošaušana, izpildīts 1942.gada 16.martā”.⁵⁴⁴

Kopumā Baltijas kara apgabala Kara prokuratūras sūdzību uzraudzības lietas ir vērtīgs uzziņas avots tajos gadījumos, kad jāsalīdzina informācija par katras konkrētās personas represēšanas faktu, bojāeju vai rehabilitācijas patiesajiem apstākļiem.Šajos gadījumos ir jāizmanto dažādu avotu (piemēram, krimināllietās, izsūtīšanas lietās,

⁵³⁸ LVA, 1824.f., 1-c apr., 733.l., 10 - 12.lp.

⁵³⁹ LVA, 1824.f., 1-c apr., 733.l., 13 - 15.lp.

⁵⁴⁰ LVA, 1824.f., 1-c apr., 733.l., 16 - 19.lp.

⁵⁴¹ LVA, 1986.f., 2.apr., apr., P-6622.l., 32.-34.lp.

⁵⁴² Turpat. 37.lp.

⁵⁴³ Turpat. 38.lp.

⁵⁴⁴ Turpat. 31.lp.

filtrācijas lietās, BKA KP sūdzību uzraudzības lietās esošā informācija) tiešās salīdzināšanas metode.

Kā jau minēts, krimināllietas par šīm personām glabājas LVA 1986.fondā. Laikā no 1993.-1994.gadā par BKA KP sūdzību uzraudzības lietās minētajām personām LVA ir sastādīta kartotēka (8944 kartītes), kas sakārtota latviešu valodā alfabēta secībā.⁵⁴⁵

5. LATVIJAS PSR VDTK, VDM, VDK, IeTK, IeM DOKUMENTU KĀ VĒSTURES AVOTA VISPĀRĒJS RAKSTUROJUMS UN ANALĪZE

Šajā nodaļā aplūkotas – trīs represīvo iestāžu dokumentu grupas: LPSR VDK krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu un PSRS IeTK filtrācijas lietu dokumenti, kas pēc būtības ir valsts speciālās lietvedības sistēmas – tiesu izmeklēšanas lietvedības dokumenti. Tās ir galvenās, kas pakļautas analīzei. Pārējo iestāžu dokumenti (LPSR MP, Augstākā tiesa, Prokuratūra, LKP dokumenti un norādījumi represīvo darbību uzsākšanai) lielā mērā ir tieši vai netieši saistīti un pakārtoti augstāk minēto trīs dokumentu veidu grupām, jo saistīti ar represijām pret Latvijas iedzīvotājiem abu padomju okupāciju laikā.

Jāatzīmē, ka šo dokumentu kā vēstures avotu analīzē pastāv interpretācijas problēmas. Tā ir jauna avotu grupa, kas tikai netiek sen ir nonākusi zinātniskajā apritē. Problēma ir tā , ka tai trūkst avotu pētniecībā tik svarīgo avotpētniecības metodoloģisko izstrādņu. Tādēļ darba autors izmantojis aprobētas avotu analīzes shēmas. Proti, 19./20. gs. mijas franču vēsturnieku Š. Langluā (1863–1920) un Š. Seņobosa (1854–1942) pozitīvistu skolas paradigmas “Vēsturi izzin ar tekstu palīdzību”, kas atspoguļotas viņu darbā ⁵⁴⁶ un viņu piedāvāto vēsturiskās izziņas shēmu: dokumentu atlase – analītiskie rocesi (avota ārējā un iekšējā kritika) – sintēze – vēsturiskā naratīva radīšana.

Tāpat darba autors piekrīt vācu teorētiķa E. Bernheima (1850–1942) pieeja⁵⁴⁷ avotu ticamības noteikšanā (avotos esošā laika, vietas un autorības parametru savstarpējā atbilstība).

Vecie avotu pētniecības paņēmieni, metodika laikam ritot nebūt nenoveco.

Š. Langluā un Š. Seņobosa pētnieciskās pieejas, ka “vēsturi izzina ar tekstu palīdzību” skarbaais kritiķis L. Fevrs (1878–1956) nenoliedza šīs pozitīvistiskās formulas

⁵⁴⁵ LVA, 1824.f., 1-c apr., Personu kartotēka.

⁵⁴⁶ Ланглуа Ш. В., Сеньобос Ш. Введение в изучении истории. - Москва, 1898. – 275 с.

⁵⁴⁷ Бернгейм Э. Введение в историческую науку. -Спб., 1908. – 369 с.; Философия истории, ее история и задачи. -Москва., – 1910. – 112 с.

pārliecību sakot: “*Slavenā formula pat šodien nav zaudējusi visas savas priekšrocības, bet tās, bez šaubām, ir nenovērtējamas.*”⁵⁴⁸

Ņemot vērā, ka darbs sevī ietver empīriskās avotpētniecības elementus (dokumentu ārējā kritika, iekšējā kritika, avota interpretācija) un aprakstošās avotpētniecības elementus (ziņas par avotu, tā atrašanās vietu, ārējo izskatu, atšķirīgām iezīmēm, pamata saturu, izmantošanas pakāpi vēstures pētījumos), – pozitīvisma skolas pārstāvju avotu avotpētniecības pieeja ir klasiska. Viņu piedāvātā analīzes shēma ir universāla, šķiet, arī represīvo iestāžu arhīva dokumentu kā vēstures avotu pētīšanā.

Tas ir būtiski, jo arī mūsdienu Krievijā, kur tiek atslepenoti padomju represīvā režīma arhīvu dokumenti, un kur tik spēcīgas ir padomju laika avotpētniecības tradīcijas, pastāv kontraversāli, nereti skeptiski viedokļi vēsturnieku vidū par bijušās PSRS represīvo iestāžu dokumentiem kā visai tendenciozu vēstures avotu.⁵⁴⁹

Lietvedības dokumentu, tai skaitā tiesu–izmeklēšanas dokumentu analīzē vērojama izteikta disonanse starp dokumentu ārējo pazīmju, struktūras, veidu, dokumentu organizāciju utt. un to avotpētniecisko izpētes līmeni un izmantošanu vēstures pētījumos. Ja pirmā daļa daudz maz izpētīta arhīvniecības ietvaros, tad vēstures pētījumos Latvijā pārsvarā tiek izmantota dokumentu satura sniegtā informācija bez rūpīgas iedziļināšanās avotu analīzē. To apliecina daudzie aktuālo vēstures problēmu pētījumi Vēsturnieku komisijas rakstos.

Jautājums šajā gadījumā par represīvo iestāžu dokumentu kā vēstures avotu ticamību ne vienmēr tiek uzstādīts, nemaz nerunājot, ka to nav iespējams izdarīt bez sistemātiskiem šo avotu pētījumiem.

Krievu vēsturnieks V. Kabanovs atzīst, ka 20. gs. padomju laika represīvo iestāžu dokumenti, salīdzinājumā ar iepriekšējo laikmetu dokumentiem, ir mazāk pētīti un norāda, ka lietvedības dokumentu galvenā tendence to evolūcijā bija tieksme pēc to unifikācijas, standartizācijas, ērtas apstrādes, uzskaites un glabāšanas.⁵⁵⁰

Runājot par padomju laika vēstures avotiem, V. Kabanovs atzīmē padomju dzīves īstenības ideoloģiski izkropļoto pasaules ainu, liekulīgo morāli un citus apstākļus, kas atstājuši smagu dokumentāro mantojumu: “*Staļinisma periods, pēc tam stagnācijas un*

⁵⁴⁸ Февр Л. Суд совести истории и историка // Февр Л. Бои за историю. – Москва: Наука, 1991. – с. 11.

⁵⁴⁹ Елпатьевский А. В. Следует ли публиковать документы фальсифицированных дел? // Отечественные архивы. – 2000. – № 5. – с. 120–121.; Ананьих Б.В. О некоторых особенностях следственных материалов «Академического дела» 1929–1931 гг. // Доступ к информации – права человека и интересы государства. – с. 81 – 83.

⁵⁵⁰ Кабанов В. Исторические источники советского периода // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. – с. 505–666.

*sociālās liekulības laiks ir atstājis spēcīgu iespaidu gan uz literatūru, gan uz dokumentiem.*⁵⁵¹

V.Kabanovs atzīmē arī būtisku padomju laika valsts lietvedības iezīmi – visos varas ešelonos līdztekus vispārējai lietvedībai pastāvēja slepenā. Tieši dokumentos ar grifu “slepeni”, “pilnīgi slepeni” rodamas ziņas, kas ļauj izprast patieso notikumu ainu.⁵⁵²

Lieki piebilst, ka pētniekiem līdz nesenam laikam šie lietvedības dokumenti nebija pieejami.

No šī aspekta lietvedības dokumenti, tai skaitā tiesu izmeklēšanas dokumentu kā avotu pētniecībā nepieciešama viskritiskākā pieeja. IeTK – VDK tiesu–izmeklēšanas dokumentu izpētē ir svarīgi atcerēties PSRS ģenerālā prokurora A. Višinska ierosmes jurisprudences teorijā, kas kļuva par pamatu padomju represīvā režīma patvaļai. No tiesu prakses tika izņemta “nevainības prezumpcijas” formula, kas apgalvo, ka tikai tiesa nosaka apsūdzētā vainu, kurš līdz sprieduma nolasīšanas brīdim skaitās nevainīgs. A. Višinska radītās “paradigmas”, ka “cilvēku var notiesāt vien pamatojoties uz faktu iespējamību, ko novērtē tiesa”, radīja pilnīgu patvaļu un deva zaļo gaismu PSRS IeTK struktūrām 20.gs. 20. – 30. gados padomju represīvā režīma masu represijām.⁵⁵³

20. gs. 30. gados A. Višinskis “nopamatoja” atziņu, ka tiesa vispār principiāli nevar konstatēt objektīvo īstenību, jo tā nevar izmantot praksi kā patiesības kritēriju: noziegumu nevar rekonstruēt. Bet, ja tas ir tā, tad nav arī vajadzības meklēt patiesību, pietiekama ir “maksimāla iespējamība”, ka apsūdzētais ir vainīgs. Tiesas uzdevums ir nevis patiesības meklējumi, bet gan apsūdzēta “iespējamās” vainas noteikšana, kuru subjektīvi nosaka ar apsūdzības uzrādīšanu.

Pretēji jurisprudences vispārpieņemtajam postulātam, A. Višinskis paziņoja, ka objektīvi apsūdzētā vainas pierādījumi vispār nav vajadzīgi, ja vien apsūdzētais ir atzinies viņam inkriminētajos noziegumos.⁵⁵⁴ Izmeklēšanas un tiesas uzdevums bija panākt apsūdzēta atzīšanos viņam inkriminētajos noziegumos.

Uz šī fona iedibinājas padomju tiesu–izmeklēšanas prakse, saskaņā ar kuru tika veidoti arī tiesu–izmeklēšanas lietu dokumenti, tai skaitā VDK un tās priekšteču (IeTK, VDTK) izmeklēšanas un tiesvedības dokumenti.

Šo dokumentu īpatnības aplūkotas nākamajās nodaļās.

⁵⁵¹ Турпат. – с. 520.

⁵⁵² Турпат. – с. 580–582.

⁵⁵³ Кабанов В. В. Источниковедение истории советского общества: Курс лекций. -М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1997. – с. 312–313.

⁵⁵⁴ Турпат. – с. 313.

5.1. Latvijas PSR IeM - VDK izmeklēšanas un tiesvedības dokumentu īpatnības

Saskaņā ar PSRS AP Prezidija 1940. gada 6. novembra dekrētu par KPFSR kriminālās, civilās un darba likumdošanas pagaidu piemērošanu Lietuvas, Latvijas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijās, Latvijas PSR Tautas komisāru Padome 1940. gada 25. novembrī paziņoja, ka sākot ar 1940. gada 26. novembri Latvijas PSR teritorijā piemērojams KPFSR Kriminālkodekss, Kriminālprocesa kodekss, Civilkodekss, Civilprocesa kodekss un Darba likumu kodekss. Turpmāk saukšana pie kriminālatbildības, ierosināto izmeklēšanas un tieslietu virzīšana pēc piekritības bija izdarāma saskaņā ar KPFSR kodeksiem.⁵⁵⁵

Līdz ar to uz Latviju tika attiecināta PSRS pastāvošā tiesu–izmeklēšanas prakse, saskaņā ar kuru tika vajāti padomju režīma ienaidnieki.⁵⁵⁶

Kopš 1940. gada 23. novembra PSRS IeTK bija izdevusi speciālu instrukciju par kontrrevolucionāro elementu uzskaiti, izmantojot arhīva materiālus, adresētu Ukrainas, Baltkrievijas, Moldāvijas, Karēļu–Somu, Latvijas, Lietuvas, Igaunijas PSR IeTK arhīvu daļu priekšniekiem.⁵⁵⁷

Latvijas PSR IeTK arhīva daļa⁵⁵⁸ 1940. gada rudenī operatīvās uzskaites vajadzībām pārņēma neatkarīgās Latvijas Kara, Ārlietu ministriju, valdības iestāžu, policijas, Politpārvaldes, valsts darbinieku, politisko partiju, t. sk. valsts prezidenta K. Ulmaņa personīgā fonda dokumentus.⁵⁵⁹

Nākamajos mēnešos Latvijas PSR IeTK Arhīva daļa uzsāka augšminētajos dokumentos esošās informācijas apstrādi un kartotēkas veidošanu par personām, kuru darbībā padomju represīvais režīms saskatīja sev draudus.

Latvijas PSR IeTK (VDTK) izmeklēšanas un tiesvedības dokumentu tapšanu 1940.–1941. gadā noteica vairākas īpatnības: pirmkārt, (IeTK, VDTK) īpašais statuss. Otrkārt, represīvo iestāžu darbības īpašā specifika – slepenības režīms. Treškārt, no

⁵⁵⁵ KPFSR kriminālkodekss. – 3. lpp.

⁵⁵⁶ Pēc vēsturnieces R. Vīksnes aprēķiniem Latvijā, 1940. gadā līdz 5. augustam apcietināja 184 personas, augustā vēl 300, bet faktiskais apcietināto skaits ir daudz lielāks. Sk. No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940- 1986. Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs.- XVI lpp.

⁵⁵⁷ Корнеев В., Копылова О. Архивы на службе тоталитарного государства (1918 – начало 1940–х гг.) // Отечественные архивы. – 1992. – №. 3. – с. 21.

⁵⁵⁸ Latvijas PSR IeTK arhīva daļu izveidoja 1940. gada 13. septembrī, pamatojoties uz PSRS IeTK komisāra 1940. gada 30. augusta pavēli Nr. 001072 “Par LPSR IeTK izveidošanu”. Par tās priekšnieku iecēla valsts drošības jaunāko leitnantu Viktoru Kottu. – LR IeM Informācijas centra arhīvs, 12. f., 1. apr., 12. l., 18. lp.

⁵⁵⁹ Корнеев В., Копылова О. Архивы на службе тоталитарного государства. – с. 22.

tradicionālās atšķirīga lietvedība. Ceturtkārt, izmeklēšanas un tiesvedības dokumentu izveides tendenciozais mērķis – apsūdzības uzrādīšana “padomju varas ienaidniekiem”.⁵⁶⁰

Tradicionāli, demokrātiskā sabiedrībā tiesu izmeklēšanas praksē tiesvedības dokumenti tiek sistematizēti sekojoši: iepriekšējās izmeklēšanas materiāli, to pamatsastāvs (uzziņas, lēmums apcietināšanai, orderi, liecinieku pratināšanas protokoli, liecības, pierādījumu apraksti); tiesu izmeklēšanas dokumenti un to sastāvs (apsūdzību slēdzieni, tiesas sēžu protokoli u.c. dokumenti); spriedums – tiesas lēmums ar nozieguma sastāva konstatāciju; kasācijas materiāli (apelācijas, apžēlošanas lūgumi u.c.), dokumenti par soda izpildi.

Vai šāda tiesvedības shēma darbojās Latvijā 1940.–1941. gadā?

Spriežot pēc Latvijas PSR IeTK (VDTK) 1940.–1941.gada krimināllietu materiāliem, jāsecina, – tajās nav objektīvu faktu, pierādījumu, kas apliecina apsūdzēto vainu kriminālos nodarījumos.

Liecinieki. Pēc būtības arī to nav. Ja ir, tad liecībām ir denunciācijas raksturs (īpaši vēlāk, jau PSRS ieslodzījuma vietās “noformētajās” krimināllietās uz vietas, kur par lieciniekiem uzstājas līdzbiedri, sniedzot liecības viens pret otru). *Izmeklēšana un apsūdzības uzrādīšana.* Tādas nav, jo apsūdzētie “paši atzīstas” nodarījumos... *Apsūdzēto aizstāvība* – tādas nebija, vai arī tā bija formāla. Tādā veidā tika pārkāpti visi taisnīgas tiesas principi. Apriori izmeklēšanas galvenais uzdevums bija apstiprināt apsūdzēto vainu nodarījumos pret padomju valsti.

Kā tas tika panākts?

Raksturīga Latvijas PSR IeTK (VDTK) 1940.–1941. gada krimināllietu īpatnība ir apsūdzības uzrādīšana pēc kolektīvās vainas principa. Proti, fiksēta konkrētas personas formāla piederība kādai organizācijai vai institūcijai, kuras darbība atzīta par pretpadomju, piemēram, piederība aizsargu organizācijai (raksturīga iezīme gandrīz visās 1940.–1941. gadā apcietināto personu krimināllietās, īpaši apcietināšanas lēmumos), piederība Latvijas armijai, policijai vai robežapsardzībai, piederība politiskajām partijām utt. Par pretpadomju un kaitīgu atzīta personu darbība tādās organizācijās kā “Skauti”, “Gaidas”, “Mazpulki”, pat „Latvijas okulistu biedrība”, „Šaha klubs”, „Piensaimnieku biedrība”. Par “fašistisku” tika atzīta ebreju lābējā organizācija “Trumpeldorm”⁵⁶¹ u.c., kas darbojās Latvijā laikā līdz 1940. gadam. Piemēram, R. Janelisītim, kas tika pratināts Sverdlovskā,

⁵⁶⁰ Bambals A. 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietu dokumenti kā vēstures avots. – 373. – 383. lpp.

⁵⁶¹ LVA, 1987. f., 1. apr., 17712. l., 1a lp.

čekas izmeklētājs uzrādīja apsūdzību par to, ka viņš savulaik bijis “fašistiskās avīzes “Cēsu Vēstis” redaktors”.⁵⁶²

Apcietināšanas lēmumos bieži figurē padomju laiku leksika, ar tai raksturīgo “birku piekāršanu” – “fašistisks”, “cionistisks”, “pretpadomju”, “bandītisks” utt. Šie jēdzieni padomju represīvās sistēmas leksikā un terminoloģijā bieži sasaucas ar kolektīvās vainas uzspiešanu apcietināto personu lokam.

Otra krimināllietu kā vēstures avota īpatnība ir “pierādījumu, jeb kompromata” iegūšana par pretpadomju darbībā aizdomās turētām personām kriminālvajāšanas uzsākšanai. Tam kalpoja aģentūras vai operatīvā ceļā iegūtā informācija – izraksti, uzziņas no neatkarīgās Latvijas laika dokumentiem un izdevumiem, piemēram, izraksti no biogrāfiskās vārdnīcas “Es viņu pazīstu”⁵⁶³ (bijušā Daugavpils apgabaltiesas locekļa Aleksandra Ankrava lietā,⁵⁶⁴ bijušā A/S “Laima” Valdes priekšsēdētāja Voldemāra Rasas lietā⁵⁶⁵ u.c.), izraksti no Rīgas prefektūras policijas darbinieku reģistrācijas žurnāliem (bijušā Rīgas prefektūras IV iecirkņa priekšnieka vietnieka Alfrēda Ziemeļa lietā⁵⁶⁶), aizsargu anketām (piemēram, Madonas apriņķa Lazdonas pagasta aizsarga Jāņa Kļaviņa lietā⁵⁶⁷).

Apcietināto Latvijas uzņēmēju, rūpnieku un namīpašnieku, kuru noziegums klasificēts kā “sociāli bīstami elementi” lietās visai biežas ir LPSR Rīgas pilsētas finanšu daļas izziņas, piemēram, “...*Grobins Abrams Iciks Movšas dēls līdz nacionalizācijai bija liela vairumtirdzniecības apģērbu veikala īpašnieks, kurā bija nodarbināti 22 cilvēki... [īpašums] ar gada apgrozījumu 900.000 latu*”, paraksts, Rīgas pilsētas finanšu daļas priekšnieks.⁵⁶⁸ “Kompromats” bijušā Latvijas armijas štāba pulkveža Aleksandra Kontrovska krimināllietā bija 1941. gada 12. martā LPSR IeTK valsts drošības jaunākā leitnanta Dmitrijeva rakstītā izziņa – izraksts no 1940. gada 10. decembrī atvaļināto Latvijas armijas virsnieku saraksta, A. Kontrovska sarakstītā grāmata “Kādiem mums jābūt”, Vidzemes divīzijas politvadītāja palīga Korabo iesniegums u.c. dokumenti.⁵⁶⁹ Vēlāk, 1941. gada 5. jūnijā tā paša čekista Dmitrijeva rakstītajā A. Kontrovska apcietināšanas lēmumā jau figurē formulējums “...*viņš ir grāmatas “Kādiem mums jābūt” (latviešu valodā) autors, kas sarakstīta pretpadomju garā...*”⁵⁷⁰

⁵⁶² Turpat., 1896. f., 2. apr., P– 9418. l., 12.–13. lp.

⁵⁶³ Es viņu pazīstu. Latviešu biogrāfiskā vārdnīca. / Ž. Unāma red. – Rīga: Biogrāfiskā archīva apgāds, 1939. – 563 lpp.

⁵⁶⁴ LVA, 1896. f., 1. apr., 43908. l., 1. lp.

⁵⁶⁵ Turpat., 1987. f., 1. apr., 17576. l., 26. lp.

⁵⁶⁶ Turpat., 17553. l., 2. lp.

⁵⁶⁷ Turpat., 13653. l., 3. lp.

⁵⁶⁸ LVA, 1987. f., 17503. l., 1. lp.

⁵⁶⁹ Turpat., 16892. l., 20.–22. lp.

⁵⁷⁰ Turpat., 1. lp.

Bez tam, 1940.–1941. gada krimināllietās apcietināšanas lēmumos, arī apsūdzības rakstos figurē aģentūras ziņojumos, denunciācijās u.c. sniegtā informācija par aizdomās turamās personas pretpadomju darbību.

No Madonas apriņķa Mārcienas pagasta “Jaunusmaņu” mājām apcietinātā, izsūtītā un vēlāk notiesātā Aleksandra Vaska krimināllietā⁵⁷¹ ir Madonas apriņķa VDTK daļas priekšnieka K. Mendes un v/d darbinieka Zizina rakstīta izziņa, kurā norādīts, ka “*Vasks kopā ar savu sievu Moniku pirms Augstākās Padomes vēlēšanām izteicies: “Lai mūs nogalina, bet balsot neiesim.”* Izziņā norādīts, ka pamatojums šim faktam ir “*Mārcienas pagasta miliča Artūra Baltbārža iesniegums*”, turpat – “*izplata provokatīvas baumas*” (pamats: avota “Alksnis” aģentūras materiāli).⁵⁷²

Neskatoties uz to, ka pratināšanas laikā A. Vasks teica: “*Es noliedzu to, ka veicu pretpadomju aģitāciju Augstākās Padomes vēlēšanu laikā*”, čekists Dišmakovs 1942. gada 22. martā Sverdlovskā rakstītajā apsūdzības rakstā raksta: “*A. Vasks...1941. gada Augstākās Padomes vēlēšanu laikā veica pretpadomju aģitāciju pret deputātu kandidātu nobalsošanu, t.i. noziegumu, kādu paredz KPFSR Kriminālkodeksa pp. 58–4; 58–10–I daļa*”.⁵⁷³

A. Vasku čekisti nošāva Sverdlovskā 1942. gada 4. augustā.⁵⁷⁴

Šādi “kompromitējoša” rakstura dokumenti (IeTK, VDTK) 1940.–1941. gada krimināllietās sastopami visai bieži. Parasti tie atrodami krimināllietu pielikumos, aploksnēs, kā arī krimināllietu uzraudzības lietās. Šādu dokumentu atrašanās tajos ir grūti izskaidrojama, jo saskaņā ar pastāvošo kārtību, pirms lietas nodošanas prokuratūrai vai tiesai, šie dokumenti bija no lietas jāizņem un jāatstāj glabāšanā IeTK 1. Specdaļā,⁵⁷⁵ LVA, 1986.f., 1. apr., 16741. l., uzraudzības lieta krimināllietā, lietas 2. vāks.⁵⁷⁶

Trešā īpatnība, kas raksturīga 1940.–1941. gada krimināllietām, ir pratināšanas protokoli. No avotu viedokļa, runājot par šiem dokumentiem kā vēstures avotu, tiem ir jāpieiet viskritiskāk.

To atzīmējis arī vēsturnieks T. Vilciņš vienā no saviem rakstiem: “*...Dažreiz šai sakarā pats dokumentu saturs brīdina. Piemēram, cilvēka pratināšana, mainoties izmeklētājiem, ilgst 6, dažreiz pat 10–12 stundas. Šāds laiks atzīmēts protokolā. Bet protokola teksts pavisam īss, piemēram ½ vai 1 lapa. Vai arī, piemēram, līdz 70. gadiem*

⁵⁷¹ Turpat., 1986. f., 2. apr., P–8651. l.

⁵⁷² Turpat., 25. lp.

⁵⁷³ Turpat., 1986.f., 2.apr., P-8651.l.,16. lp.

⁵⁷⁴ Turpat., P–8651. l., 17. lp.

⁵⁷⁵ LVA, 1986.f., 1. apr., 16741. l., uzraudzības lieta krimināllietā, lietas 2. vāks

⁵⁷⁶ SAB TSDC bibliotēka: Приказ председателя КБГ при СМ СССР № 0454. [Секретно]. От 9 августа 1977. года «Об утверждении Инструкции по учету в органах Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР уголовных дел и лиц привлеченных по ним к уголовной ответственности. – с. 8.

visai parasta izmeklētāju lietota frāze, kas parasti dokumentēta, iztaujāšanai ieilgstot un izmeklētājam nesaņemot atbildi: “Jūs nestāstat visu, ko zināt. Pieprasu no Jums atklātību!” Pēc tam protokolā parādās ieraksts, kurā pilnīgi mainīts iepriekš teiktā saturs un apstiprināta VDK versija...”⁵⁷⁷

Parasti krimināllietās ir vairāki protokoli, tomēr arī šeit vērojama atšķirība starp tiem protokoliem, kas rakstīti Latvijā līdz 1941. gada 14. jūnijam (tie ir plašāki, izvērstāki un pilnīgāki), un jau noņemtu apstākļos PSRS gulagu noņemtnēs un cietumos operatīvo darbinieku rakstītajiem protokoliem, kuriem bieži vien ir formāls raksturs. Tie ir īsāki, tendētāki un bieži arī kļūdaini. Šķiet, to mērķis bija viens – īpaši neiedziļinoties lietas patiesajos apstākļos – pēc iespējas īsākā laikā panākt no Latvijas 1941. gada jūnija beigās aizvesto Latvijas patriotu atzīšanos “noziegumos pret padomju varu”. Protokoli ir īsi, bieži vien ar kļūdaini rakstītiem gan ieslodzīto, gan liecinieku vārdiem, gan Latvijas iestāžu nosaukumiem un latviskiem īpašvārdiem (pratinātājiem – izmeklētājiem trūka vajadzīgo zināšanu un izglītības). Ieslodzīto teiktais tika interpretēts pēc vienas klišejas: ieslodzītās personas darbošanās neatkarīgās Latvijas laikā bija “buržuāziska”, “fašistiska”, “pretpadomju” utt., arī pratināmo personu paraksti zem pratināšanas protokoliem bieži vien ir neskaidri, rokraksts kreceļīgs (kas liek domāt par viņu fizisko iespaidošānu no pratinātāju puses), atsevišķos gadījumos pēc rokraksta vien var pateikt, ka protokolu parakstījusi tā pati persona, kas veikusi pratināšanu un rakstījusi protokolu.

Tādēļ šo dokumentu atspoguļotais saturs ir visai apšaubāms un tajos esošā informācija ir rūpīgi pārbaudāma. Šo protokolu īpatnība ir tā, ka izmeklētāji, rakstot šos protokolus centās jau iepriekš apriori nopamatot apsūdzētās personas vainu.

Par čekistu pratināšanas metodām ieskatu sniedz bijušo Latvijas armijas, vēlāk Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa virsnieku krimināllietas. Tās tika noformētas tikai ieslodzījuma vietā Noriļlagā.⁵⁷⁸

Jāatzīst, ka čekas pratināšanas metodes bija īpaši vienkāršas. Virsniekiem uzdeva vienus un tos pašus jautājumus, viens no tiem bija tradicionāls – nosauciet savus dienesta biedrus, ar kuriem jūs kopā esat dienējis un kuri atrodas Noriļskas noņemtnēs. Ļauna nedomādami, pat nenojauzdami, ko pratinātāji vēlas, daudzi minēja savus dienesta biedrus, jo nebija raduši melot. Vēlāk čekisti pratināja nosauktos un lika tiem stāstīt par saviem tuvākajiem draugiem. Tā radās ķēdes reakcija un tika safabricētas daudzas

⁵⁷⁷ Vilciņš T. PSRS (Latvijas PSR) Valsts drošības komitejas dokumenti Latvijas Valsts arhīvā kā vēstures avots // Latvijas Arhīvi. –1996.- Nr.1./2.- 5.–6. lpp.

⁵⁷⁸ Bambals A. 1940./41. gadā represēto latviešu virsnieku piemiņai. Virsnieku Golgātas ceļš un liktenis Gulaga noņemtnēs (1941–1959) // Latvijas okupācijas muzeja gada grāmata, 1999.-Rīga: Latvijas 50 gadu muzeja fonds, 2000. – 92.–158. lpp.

apsūdzības krimināllietās uz “visai ticamu” faktu pamata. Zīmīgi, ka visas pratināmās personas runā “Es”-formā, it kā pats nosevis sniegtu liecību.

Pratinātāji parasti uzdeva šādus jautājumus:

1. Pastāstiet par saviem politiskajiem uzskatiem un pārliecību.

No pulkveža-leitnanta Voldemāra Spalviņa 1941. gada 15. septembra pratināšanas protokola:⁵⁷⁹

“Jautājums: Kādi ir Jūsu politiskie uzskati?”

Atbilde: Mani politiskie uzskati ir nacionāli. Es vēlos Latvijas valsts pastāvēšanu ar tās veco buržuāzisko iekārtu kā neatkarīgu valsti tāpēc, ka, ja tā pazaudēs savu neatkarību, tā var tikt ierauta karā. Bez tam tikai Latvijas valdība zina savas tautas ieradumus un paražas, tāpēc var vadīt valsti tā, kā to vēlas tautas vairākums.”⁵⁸⁰

Uz līdzīgu jautājumu pratināšanas reizē 1941. gada 16. oktobrī leitnants A. Marcevs atbildēja: *“Mani politiskie uzskati veidojās un formējās kapitālistiskās iekārtas apstākļos un atbilda tam valsts iekārtas garam un virzienam, kāds pie mums pastāvēja līdz padomju varas nodibināšanai Latvijā.”⁵⁸¹*

2. Kā Jūs uztvērāt Sarkanās armijas ienākšanu un padomju varas nodibināšanu Latvijā?

No administratīvā virsleitnanta Voldemāra Konrāda 1941. gada 23. augusta pratināšanas protokola:⁵⁸²

“Jautājums: Kā jūs uztvērāt Sarkanās armijas atnākšanu un padomju varas nodibināšanu Latvijā?”

Atbilde: Sarkanās armijas atnākšanu un padomju varas nodibināšanu Latvijā es uztvēru negatīvi.

Jautājums: Kā saprast Jūsu negatīvo attieksmi?”

Atbilde: Es uzskatīju Sarkanās armijas atnākšanu un padomju varas nodibināšanu Latvijā kā buržuāziskās Latvijas neatkarības zaudēšanu. Jo padomju vara taču atņēma privātīpašumu, nacionalizēja kapitālus, liedz iepriekšējo ticību iespējas.”⁵⁸³

Līdzīgu atbildi par Sarkanās armijas ienākšanu Latvijā pratināšanas laikā sniedza arī kapteinis F. Ķenga: *“Sarkanās armijas atnākšanu es uztvēru ar nevēlēšanos, tāpat kā mani biedri, kurus audzināja nacionālā garā...”⁵⁸⁴*

⁵⁷⁹ LVA, 1986. f., 2. apr., P- 512. l., 11. lp.

⁵⁸⁰ LVA, 1986. f., 2. apr., P- 512. l., 11. lp.

⁵⁸¹ LVA, 1986. f., 2. apr., P-5468. l., 6. lp.

⁵⁸² Turpat., P-3016. l., 8.-9. lp.

⁵⁸³ Turpat.

⁵⁸⁴ Turpat., P-6722. l., 5. lp.

Čekistu uzdoto jautājumu klāsts bija visdažādākais: sākot no tradicionālā – “*pastāstiet par savu dienesta gaitu Latvijas armijā*” līdz “*sniedziet liecības par savu nepatiku pret padomju varas panākumiem Latvijā*”.

Daži virsnieki nometnes apstākļos izrādīja apbrīnas vērtu mieru, drosmi un Latvijas armijas virsnieka cienīgu stāju. Tā 1941. gada 31. augusta pratināšanā Noriļskā uz čekista A.Kovaļova uzdoto jautājumu: “*Sniedziet paskaidrojumus, kāpēc jūs nevēlaties būt PSRS pilsonis,*”⁵⁸⁵ virleitnants Ervīns Ņilpe atbildēja: “*Es par savu pilsonību – pavalstniecību uzskatu buržuāziski nacionālās Latvijas un pieņemt PSRS pilsonību nevēlos.*”⁵⁸⁶

1941. gada 11. septembra pratināšanā līdzīgi atbildēja arī ārsts pulkvedis–leitants E. Pumpurs: “*Jā! Patiešām, par Padomju Savienības pilsoni būt es nevēlos, jo uzskatu sevi par Latvijas pavalstnieku (подданным), un vadoties no tā, ka, pēc esošām ziņām, Latvijas teritorija atrodas ārpus Padomju Savienības.*”⁵⁸⁷

Pēc daudzkārtējām pratināšanām 1941. gada augustā, septembrī un oktobrī latviešu (arī igauņu un lietuviešu) virsniekiem tika uzrakstīti apsūdzības slēdzieni. Galvenie apsūdzību formulējumi bija sekojoši: 1. par to, ka virsnieks dienējis cariskās Krievijas armijā; 2. par to, ka dienējis citās (baltgvardu) armijās un cīnījies pret Sarkanu armiju; 3. par to, ka Latvijas nacionālās armijas sastāvā cīnījies pret Sarkanu armiju (Latgales frontē); 4. par to, ka dienējis Latvijas armijā (buržuāziskajā armijā); par to, ka apbalvots par cīņām pilsoņu kara laikā (domātas Brīvības cīņas) ar Lāčplēša kara ordeni, Triju Zvaigžņu ordeni un citiem ordeņiem; 6. par to, ka bijis “Latvijas Karaskolu beigušo virsnieku apvienības” biedrs. Par šo apsūdzību runājot, jāatzīmē, ka tā ir uzrādīta praktiski visiem Latvijas Karaskolu beigušajiem virsniekiem, kuri atradās Noriļlagā.

Zīmīgi, ka izvilkuma kopijā no kapteiņa Alfrēda Klungsta pratināšanas protokolā⁵⁸⁸ (skat. par Latvijas Karaskolu beigušo virsnieku apvienību) kā dokumentārs “pierādījums” figurē daudzu jo daudzu jaunāko virsnieku lietas (A. Andersona, E. Alkšņa u.c.). Piederību šai biedrībai čekisti saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksa (1926. gada redakcijā) 58. panta 11. sadaļu kvalificēja kā “piederību kontrrevolucionārām pretpadomju organizācijām.”⁵⁸⁹

Nākamās apsūdzības bija: 7. par to, ka virsnieks bijis dienesta komandējumos ārzemēs vai mācījies ārzemju augstākajās un specializētajās mācību iestādēs (bijušie kara

⁵⁸⁵ Turpat., P-4471. l., 5. l.

⁵⁸⁶ Turpat., 9. lp.

⁵⁸⁷ Turpat., 1. apr., 42966., l., 30. lp.

⁵⁸⁸ LVA, 1986.f., 2. apr., P-3597. l., ; Latvijas Karaskolu beigušo virsnieku apvienība” nodibinājās ap 1923. gadu. Par tās biedriem varēja kļūt Latvijas karaskolu beigušie virsnieki, kā arī citi augstākā komandējošā sastāva virsnieki.

⁵⁸⁹ KPFSR Kriminālkodekss. – 27. lpp.

atašeji, Francijas, Beļģijas, Čehoslovākijas, Polijas Kara akadēmijas beigušie u.c.); 8. par to, ka virsnieks piedalījies “reakcionārās” Latviešu biedrības darbībā; 9. par to, ka sastāvējis skautu organizācijā vai vadījis kādu tās pulciņu (piem., kapteinis Ž. Vikš–Soboļevskis, leitnants J. Līdums); 10. par to, ka bijis aizsargs vai vadījis aizsargu apmācības darbu (tādu bija ļoti daudz); 11. par to, ka bijis Latvijas armijas štāba Informācijas daļas darbinieks vai sevišķu uzdevumu virsnieks; 12. par to, ka bijis Latvijas Karaskolas mācību spēks; 13. par to, ka bijis “Armijas sporta kluba” biedrs (piem., leitnants E. Ozols); 14. par to, ka radi, draugi vai dienesta biedri atrodas ārzemēs (piem., 1939. gada rudenī uz Vāciju repatriējušies virsnieki).

Šo čekistu rakstīto apsūdzību sarakstu varētu turpināt.

Apsūdzību būtība bija virsniekiem inkriminēt noziegumus pret pastāvošo režīmu pēc tā laika KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta apakšpunktiem. Tādā kārtā bez “nozieguma pret padomju valsti” neizpalika neviens bijušais Latvijas armijas virsnieks.

Šie formulējumi figurē visu ieslodzīto virsnieku apsūdzības rakstos. Vēlāk viņu krimināllietas tika nosūtītas izskatīšanai PSRS IeTK Sevišķajai apspriedei.

Protams, ne liecinieku, ne advokātu šajās ārpustiesas orgāna sēdēs nebija.

Ir vēl virkne īpatnību, kas raksturīgas 1940./41. gada krimināllietās esošajiem pratināšanas protokoliem:

– Apcietinātie jau ieslodzījuma vietās pratināšanas reizēs centās neizpaust ziņas par sevi un saviem līdzbiedriem, bet ja to darīja, tad sniedza ziņas par tiem, kas palikuši vācu okupētajā Latvijā, vai, piemēram, virsnieku gadījumā – par tiem vācbaltu tautības virsniekiem, kas jau 1939. gadā bija aizbraukuši uz Vāciju. Tāpat daudzi centās sevi parādīt izdevīgā gaismā, lai iespējama “sods” būtu mazāks, aizbildinoties, ka nezina, neatceroties utt.

– Ir visai reāls pamats uzskatīt, ka ne visa izmeklēšanas gaita ir protokolēta (ja salīdzina protokola sākuma un beigu datumus un pratināšanas ilgumu). Bieži uz protokola atzīmēts, ka nopratināšana ilgusi 2–3 stundas, bet protokols ir 2–3 lappušu garš (rokrakstā).

– Ir vērojamas redakcionālas atšķirības starp protokoliem, kas rakstīti rokrakstā un tā paša protokola mašīnraksta variantu. Ir kļūdas, izlaisti vārdi, pat teikumi. Šādos gadījumos pētniekam būtu jāiepazīstas ar abiem pratināšanas protokola variantiem.

– Zīmīgi, ka visi protokoli rakstīti pirmajā personā – “Es”, un nav visai ticams, ka apcietinātā persona par sevi būtu teikusi “*es biju buržuāziskās Latvijas armijas virsnieks*” vai “*fašistiskās aizsargu organizācijas biedrs*” utt. Ir pamats domāt, ka šāds protokolu rakstīšanas stils bija raksturīgs IeTK, VDTK tiesu izmeklēšanas praksē.

Citas krimināllietu dokumentu īpatnības tiks aplūkotas nākamajās nodaļās.

Lai gan dokumentu izcelsme ir viena, nedaudz atšķirīgas no krimināllietām ir 1941. gada 14. jūnijā no Latvijas administratīvi izsūtīto personu lietas kā vēstures avots. Arī tām raksturīgas vairākas īpatnības.

Pirmkārt, kā jau minēts iepriekš, izsūtīšanas lietās ir apvienoti divu veidu (IeTK, VDTK) lietu – uzskaites lietu un speciālajā nometinājumā esošo personu lietu dokumenti.⁵⁹⁰ Pirmās ir tapušas uz vietas Latvijas PSR IeTK (VDTK), otrās – jau izsūtījuma vietā, ieviešot par katru pilngadīgo 16 gadu vecumu sasniegušo ģimenes locekli specnometinājumā esošās personas lietu.

Otrkārt, izsūtīšanas lietas sākumā atrodas Latvijas PSR IeTK (VDTK) izsūtītās ģimenes galvas apcietināšanas lēmums, kuram parasti nav nepieciešamo rekvizītu – datuma, zīmoga nospiedumu utt. Patiesībā tas ir apcietinātās personas krimināllietā esošā apcietināšanas lēmuma dublikāts (3. vai 4. kopija).

Treškārt, arī administratīvi izsūtīto personu lietās atrodami Latvijas PSR IeTK (VDTK) aģentūras un operatīva rakstura dokumenti (aģentu ,“stukaču”) ziņojumi, uzziņas, izziņas, izraksti u.c. dokumenti), kas apstiprina izsūtāmās ģimenes galvas “noziedzīgo” darbību. Piemēram, Madonas apriņķa VDTK daļas priekšnieka K. Mendes rakstītajā pilnīgi slepenajā operatīvajā izziņā (bez datuma) par Saikavas pagasta “Lāčukalnos” dzīvojošo Torganu ģimeni – vīru Andreju, sievu Alvīni un meitu Lidiju teikts sekojošais: *“Torgans Andrejs... zemnieks–kulaks, kam piederēja 44 ha zemes... no 1924. gada sastāvēja aizsargu organizācijā... padomju varas laikā vēlēšanās nepiedalījās un pierunāja arī citus to nedarīt... Torgane Alvīne... no 1936. līdz 1938. gadam Aizsardžu nodaļas priekšiece... Torgane Lidija... ieņēma Aizsardžu instruktora posteni galvenajā aizsargu štābā Rīgā... agrāk skaitījās Sabiedrisko lietu ministra Alfrēda Bērziņa līgava...”*⁵⁹¹

Latvijas PSR IeTK (VDTK) Lidijas Torganes apcietināšanas lēmumā norādīts *“... bija aktīva militāri–fašistiskās aizsargu organizācijas biedre, “aizsardžu” instruktora amatā”*.⁵⁹²

Par “kompromatu” kalpoja pat bijušo laukstrādnieku sacītais par saviem saimniekiem un pagasta izpildkomitejas izziņas par ģimenes un mantisko sastāvu.⁵⁹³ Šāda veida dokumenti arī izsūtīšanas lietās ir visai bieži sastopami, to dziļāka analīze būtu atsevišķa pētījuma vērtā, jo tie atsedz motivāciju atsevišķu personu sadarbībā ar padomju represīvo režīmu.

⁵⁹⁰ LVA, 1987. f., 1. apr., 20236.l.

⁵⁹¹ LVA, 1987.f., 1.apr.,13662. l., 3. lp.

⁵⁹² Turpat., 1. lp.

⁵⁹³ Turpat., 1., 11–12. lp.

Latvijas PSR (VDK) pārbaudes–filtrācijas lietu dokumentiem kā vēstures avotam piemīt savas īpatnības.

Pirmkārt, īpaši kritiska uzmanība jāpievērš tiem nedaudzajiem iztaujas protokoliem (līdzīgi kā krimināllietās un administratīvi izsūtīto personu lietās), kas atrodas lietās. Valsts drošības orgānu darbinieku rakstītajos filtrācijā esošās personas radnieku, kaimiņu, paziņu iztaujas protokolos viņu liecībās par filtrācijā esošo personu bieži rodama sagrozīta, nepilnīga vai aplama informācija, kas saistīta ar kaut kādu faktu slēpšanu par filtrācijā esošo personu. Iespējams, tas saistīts ar šo personu bailēm no Latvijas PSR valsts drošības orgāniem, nevēlēšanos ar tiem sadarboties, neinformētību, nevēlēšanos atbildēt vai kādiem citiem iemesliem.⁵⁹⁴ Piemēram, par latviešu leģionāriem šādas atbildes ir *“dienējis vācu armijā, sīkāk neko nezinu”* vai *“pēc pagastā esošām ziņām kritis PSRS gūstā un miris, ko rakstījuši piederīgajiem tie, kas bijuši ar viņu kopā gūstā”*.⁵⁹⁵

Šādas pārbaudes–filtrācijas lietās esošo iztaujas protokolu īpatnības apliecina arī citi avotu pētnieki Krievijā, kas pētījuši pārbaudes–filtrācijas lietas.⁵⁹⁶

Otrkārt, arī pārbaudes–filtrācijas lietās rodami valsts drošības orgānu aģentūras un operatīva rakstura dokumenti, kas apliecina aģentu (“stukaču”) vervēšanu no pārbaudes–filtrācijas nometnēs ieslodzīto personu vidus. Potenciālos aģentus izvēlējās pēc viņu personīgajām komunikatīvajām īpašībām. Kad priekšniecības atļauja vervēšanai bija saņemta, sākās vervēšana (bieži vien ar šantāžas palīdzību). Ja tā bija sekmīga, “stukačs” parakstījās, ka par savu darbību nevienam, pat vistuvākajiem radniekiem neko un nekādos apstākļos neteiks. Pretējā gadījumā draudēja atbildība par valsts noslēpuma izpaušanu.⁵⁹⁷ Pārbaudes–filtrācijas nometņu aģentūras galvenais uzdevums bija ieslodzīto pagātnes, politisko uzskatu noskaidrošana un iespējamo bēgšanas nodomu atklāšana.

Piemēram, rīdzinieks B. Tille 1945. gada decembrī gatavojās bēgšanai no Kolimas nometnes uz Magadanu. Nolūkodams, ka nometnes sekretāres kabinetā neaizslēgtā atvilknē glabājas zīmogi, ar kuriem apzīmogot baltas lapas, kas bēgšanai varētu noderēt, par savu nodomu izstāstīja biedriem. Jau nākamajā dienā bēgšanas iespēju vairs nebija. Nometnes vadībai tāpat kļuva zināms, ka *“Tille ir kaitnieks darbā...”*⁵⁹⁸ Kolimā pret J. Freimani ierosināja krimināllietu, pamatojoties uz aģenta ziņojumu par viņa pretpadomju noskaņojumu, jo *“stāstījis, ka vācu armijā labi atzīmēja Jauno gadu, bija mājas, cienājās ar vīnu, bet šeit pat ēst nav ko...”*⁵⁹⁹

⁵⁹⁴ Turpat., 1821. f., 1. apr., 4920. l., 4.–6. lp.; 5390. l., 6.–7. lp.

⁵⁹⁵ Turpat. 46296. l., 12. lp.

⁵⁹⁶ Молодова И. Проверочно–фильтрационные дела в Госархиве документов новейшей истории Калужской области // Отечественные архивы. – 2003. – № 1 – с. 55.

⁵⁹⁷ Beika A. Filtrācijas dokumenti liecina. // Latvijas Arhīvi.-1994. – Nr. 1. – 49.–51. lpp.

⁵⁹⁸ LVA, 1821. f., 2. apr., 48393. l., 16. lp.

⁵⁹⁹ Turpat., 1. apr., 67258. l., 8.–13. lp.

Filtrācijas lietu dokumenti apliecina, ka aģentu izstrāde turpinājas arī pēc viņu atgriešanas Latvijā. Tā aģents “Avots” 1948. gada 17. janvārī ziņoja, ka *“bijušie leģionāri A. Pormalis un V. Arājs noorganizējuši ko līdzīgu nelegālai organizācijai un tā varbūt darbojoties...”*⁶⁰⁰

Treškārt, pārbaudes–filtrācijas lietās atrodami dokumenti, kādu gandrīz nav vai ir ļoti maz krimināllietās un administratīvi izsūtīto personu lietās, proti, lietās atrodamas filtrācijā esošām personām adresētas vēstules, ko tās nekad nesaņēma, vēstuļu fragmentu tulkojumi, vēstuļu fotokopijas. Vēstules un to fragmenti tulkoti krieviski. Tas viss iederējas valsts drošības orgānu veiktajā operatīvo pasākumu kompleksā, ko dēvē par pasta caurlūkošanu (контроль почты; почтовый контроль; перлюстрация почты, saīsināti – ПК vai ПП). Tā Latvijas PSR IeTK valsts drošības orgāni 1952. gada decembrī *“noskaidroja L. Dumbura sarakstīšanos ar izsekojamo N. Trēdi no Krasnojarskas novada... atklātas pretrunas L. Dumbura biogrāfiskajos datos, kas uzrādīti filtrācijā un darba vietas kadru anketā...”* VDM orgāni konstatējuši, ka *“sarakstei ir pretpadomju un nacionālistisks raksturs”*.⁶⁰¹

P. Eglīša pārbaudes–filtrācijas lietā ir divas vēstules radiem, kas rakstītas 1948. gada decembrī, atrodoties PSRS IeM karaspēka celtniecības bataljonā Igaunijā. Tās sniedz ieskatu patiesajos sadzīves un darba apstākļiem celtniecības bataljonā: *“Tanki cauri, pufaika netīra un simts vietās lāpīta un vispār man jau nav zaldāta stājas. Riju šo krupi visu šo dienestu, jārij katru dienu...”*⁶⁰²

Kopumā pārbaudes–filtrācijas lietu dokumenti kā vēstures avots liecina par filtrācijā nokļuvušo Latvijas iedzīvotāju likteni gan vācu, gan krievu okupācijas laikā, ataino gan varonību, gan glēvulību un nodevību, gan nesamierināšanos ar apstākļiem, atsedz citus viņu rīcības motīvus.

Secinājumi

Pirmkārt, Latvijas PSR VDK 1940.–1941. gada krimināllietas kā vēstures avots satur virkni īpatnību, ko nedrīkstētu neņemt vērā, pētot šāda veida dokumentus. Apsūdzētajām personām noziegums tika inkriminēts pēc formālas piederības kādai neatkarīgās Latvijas (1918–1940) organizācijai, proti, izmeklēšanā lietots kolektīvās vainas princips. Apsūdzēto personu vaina netika pierādīta. Krimināllietās esošie dokumenti to tikai apstiprina.

Otrkārt, viskritiskāk būtu izvērtējami apsūdzēto personu pratināšanas protokoli, jo tie neatspoguļo patieso notikumu būtību. Nepieciešama to ārējā un iekšējā salīdzināšana, jo

⁶⁰⁰ Turpat., 2. apr., 43832. l., 10.–12. l.p.

⁶⁰¹ LVA, 1821.f., 1. apr., 2804. l., 13. l.p.

⁶⁰² Turpat., 2. apr., 49308. l., 5. l.p.

protokolos atspoguļotā informācija ir visai apšaubāma, un tā ir rūpīgi pārbaudāma. Apcietinātajām un izsūtītajām personām būtu jāsalīdzina abu veidu lietās (krimināllietās un izsūtīto personu lietās) esošā informācija.

Treškārt, gan krimināllietās, gan administratīvi izsūtīto personu lietās iekļautie valsts drošības orgānu aģentūras un operatīva rakstura dokumenti atsedz padomju represīvā režīma darbības metodes un paņēmienus pret šķiras ienaidniekiem.

Ceturtkārt, pārbaudes–filtrācijas lietu kā vēstures avota īpatnības ir tādas, ka, lai noskaidrotu tajās esošās informācijas ticamības pakāpi, nepieciešams iepazīties ar visiem lietā esošajiem dokumentiem, tos savstarpēji salīdzinot.

Piektkārt, pārbaudes–filtrācijas lietās personu, kas vēlāk tika apcietinātas vai izsūtītas, lietās esošā informācija analīzes nolūkā būtu salīdzināma ar krimināllietās un administratīvi izsūtīto personu lietās ietverto informāciju, piemēram, LVA 1986.fondā(krimināllietas) un 1994. fonds (administratīvi izsūtīto personu lietas).

5.2. Dokumentu autentiskums, ticamība un falsifikācijas

Šajā apakšnodaļā aplūkoti būtiski aspekti, kas skar VDK krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu un pārbaudes–filtrācijas lietu dokumentus kā vēstures avotu.

Pirmkārt, principiāli svarīgs ir jautājums par PSRS (Latvijas PSR) VDK un tās priekšteču veidoto dokumentu autentiskumu un ticamību. Latvijā šis aspekts vēstures pētnieku darbos ir salīdzinoši maz aplūkots. Vēsturnieku paustie viedokļi par bijušās VDK dokumentiem ir pretrunīgi un neviennozīmīgi. Nedaudz savos darbos augšminētajiem aspektiem ir pievērsušies vēsturnieki I. Ronis, T. Vilciņš, R. Vīksne, K. Kangeris, J. Riekstiņš, Dz. Ērglis, A.Gavriļins un promocijas darba autors.⁶⁰³ Plašāka polemika aplūkojama Krievijas vēsturnieku, arhīvistu un avotpētnieku vidū. Tā aizsākās 20. gs. 90.

⁶⁰³ Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā: Dokumenti un materiāli ar I. Roņa ievada eseju “Kārlis Ulmanis Latvijas brīvvalsts likteņa stundās un viņa Golgātas ceļš”. Sast. I.Ronis, A. Žvinklis, – Rīga. LVI apgāds, 1994. – 480 lpp. – 28.–32. lpp. ; Vilciņš T. PSRS (Latvijas PSR) Valsts drošības komitejas dokumenti Latvijas Valsts arhīvā kā vēstures avots // Latvijas Arhīvi. - 1996. – Nr. 1 / 2 – 5.–6. lpp.; No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940 – 1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs R. Vīksnes un K. Kangerā redakcijā. – Rīga, 1999. – Ievads. – IX – XVII. lpp.; Riekstiņš J. Par staļinisko noziegumu dubulto grāmatvedību // Latvijas Vēstnesis. - 2000.- 14. jūnijs; Ērglis Dz. Represēto Latvijas Centrālās Padomes dalībnieku un viņu atbalstītāju krimināllietas bijušajā LPSR MP VDK arhīvā // Latvijas Vēstures institūta žurnāls. -2003.- Nr. 3, – 91.–111. lpp.; Gavriļins A. Staļina režīma laikā represēto Latvijas pareizticīgo mācītāju krimināllietas kā vēstures avots // Latvijas Vēsture. - 2010. – Nr. 4(80) – 47.– 58. lpp.; Bambals A. 1941. gada 14. jūnijā deportēto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietu dokumenti kā vēstures avots. // 1941.gada 14.jūnija deportācija- noziegums pret cilvēci. Starptautiskās konferences materiāli 2001.gada 12.-13.jūnijs, Rīga. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti 6. sēj.) –Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds,2001. -373. – 379. lpp.; Bambals A. Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots, 1944. – 1953. gads.// Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.- 1959.gadā: politika un tās sekas. Starptautiskās konferences referāti. 2002.gada 13.-14.jūnijs, Rīga.(Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.). –Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2003. – 193. – 202. lpp.

gadu vidū pēc slepenības zīmju noņemšanas Krievijas specdienestu arhīvu dokumentiem, pētniecības pieejas nodrošināšanas un pirmajām plašākajām 30. gadu politisko prāvu (“Akadēmiskās profesūras prāva”, “Trudoviku partijas prāva” u.c.) publikācijām.⁶⁰⁴ Polemika par VDK izcelsmes dokumentu ticamības, autentiskuma un falsifikāciju jautājumiem Krievijā vēsturnieku vidū turpinās līdz pat šim brīdim un atspoguļojas zinātnisko izdevumu “Отечественные архивы”, “Отечественная история”, “Источник” slejās.⁶⁰⁵ Tiek pausti kontraversāli viedokļi, bet viennozīmīgas pozīcijas, kā vērtēt bijušās PSRS VDK izmeklēšanas jeb krimināllietu dokumentus, nav.

Otrkārt, un tas ir būtiski, VDK dokumentu izvērtējumā pastāv metodoloģiska rakstura, ieskaitot – jēdzienu un terminu interpretācijas problēmas. Šie avoti ir jauni, principiāli atšķirīgi no labi zināmajiem, aprobētajiem vēstures avotiem, bez tam, tie zinātniskajā aprītē parādījušies salīdzinoši nesen.

Nepretendējot uz absolūto patiesību, autors sniedz savu problēmas izpratni par represīvo iestāžu dokumentiem kā vēstures avotu.

Vēstures zinātnē avotu informācijai ir atlases raksturs, šajā konkrētajā VDK dokumentu gadījumā arī ierobežotas informācijas spējas (ir krimināllieta, ir tajā esošā informācija, bet tā ir izrauta no PSRS VDK direktīvo pavēļu, norādījumu konteksta un vēsturiskā fona utt.)

Šajā gadījumā būtisks ir jautājums par empīriskajiem faktiem (kas gan ne vienmēr attaisno pētnieka cerības). Kā kritērijs IeTK – VDK dokumentu kā vēstures avota analīzē un verificācijā varētu būt prakse, kā metodes – dokumentu saturiski loģiskā analīze un salīdzināšana.

Otrkārt, pastāv jēdzienu saiknes “dokuments”–“arhīva dokuments”–“vēstures avots” transformācijas no viena otrā problēma. Dokumenta kā vēstures avota “pašvērtība” ar tam raksturīgajam pazīmēm, vispārējām iezīmēm, kas to raksturo kā avotu no avotu pētniecības viedokļa.

⁶⁰⁴ Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 1. Дело по обвинению академика С. Ф. Платонова. -СПБ., 1993; Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 2. Дело по обвинению академика Е. В. Тарле. -СПБ., 1998; Ананьич Б. В., Папях В. М. «Академическое дело» как исторический источник // Исторические записи. - М., 1999. -т. 2 (120). – с. 338 – 350.

⁶⁰⁵ Елпатьевский А. В. Следует ли публиковать документы фальсифицированных дел? // Отечественные архивы. 2000. – № 5. – с. 120–121; Потапова Н. Д. Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 2. Дело по обвинению академика Е. В. Тарле. Ч. 1–2. - СПБ., 1998. – 746 с. // Отечественная история.- 2000. – № 2. – с. 196 ; Панях В. М. О следственном деле Б. Д. Грекова. 1930 – 1931 гг. // Отечественная история. -2001. – № 4. – с. 208–210.

Dokumentus par dokumentiem⁶⁰⁶ padara virkne nosacījumu, tiem piemīt 4 īpašības:

- integritāte (dokumentam jābūt nodrošinātam pret jebkuru izmaiņu izdarīšanu tajā, un tas ir integrēts, ja tajā vairs nenotiek izmaiņas);
- ticamība (dokumentus rada tie, kam ir deleģētas tiesības to darīt, dokumentu pēctecīga un nepārtraukta uzglabāšana apliecina dokumentu ticamību);
- unikalitāte (dokumenti savstarpēji ir saistīti, kur bieži viens dokuments var būt par pamatu cita dokumenta radīšanai; unikalitāte slēpjas apstākļī, ka tie radīti noteiktu darījumu rezultātā, kur savstarpējā saistība padara tos unikālus);
- autentiskums (dokuments ir autentisks, ja var pierādīt, ka tas ir tas pats dokuments, kas ticis radīts vai nodots arhīvā).

Vai represīvo iestāžu arhīva krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu, pārbaudes–filtrācijas lietu dokumentiem piemīt šīs īpašības? Nenoliedzami, dokuments par vēstures avotu kļūst tad, kad to sāk pētīt. Šajā pētījumā tie ir tiesu–izmeklēšanas dokumenti (krimināllietas, administratīvi izsūtīto personu lietas un filtrācijas lietas).

Saskaņā ar avotpētniecības teoriju avoti ir jebkura liecība, kas saglabājusies no pagātnes. Vēstures avoti ir visi pagātnes pieminekļi, kas liecina par cilvēces vēsturi un atspoguļo reālus dzīves notikumus. Šajā konkrētajā gadījumā tie ir PSRS (arī Latvijas PSR) speciālās lietvedības sastāvdaļa, tiesu–izmeklēšanas un tiesvedības dokumenti ar reālīvi nesenu vēsturisko pagātīni.

Treškārt, VDK krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu un pārbaudes–filtrācijas lietu dokumentu kā vēstures avota analīzē pastāv šo avotu interpretācijas problēma. Tā izriet no šo lietu iekšējās būtības. Analīzei tie ir ārkārtīgi sarežģīts avots.⁶⁰⁷ Problēma ir, kā krimināllietās esošo izmeklēšanas materiālu avotpētnieciskajā kritikā nodalīt pilnībā safabricētus faktus no šo faktu interpretācijas, kas rodama lietās. Kā rīkoties tādā gadījumā?

⁶⁰⁶ Arhīvistiem, vēsturniekiem – avotu pētniekiem ir atšķirīgas izpratnes par jēdzīniem “dokuments”, “dokuments – avots”. Izcilā vācu arhīvu teorētiķe A. Menne–Harica uzskata, ka dokumentu radīšana notiek noteiktu mērķu vārdā. Pēc viņas domām dokumenti ir darījumi. Viņa nodala jēdzīnus “dokuments” un “informācija”, akcentējot, ka dokumenti ir informācijas avots, tikai lietoti sekundāros nolūkos, t.i. tie sniedz informāciju (Menne–Haritz A. What can be achieved with archives? // The Concept of Record. Second Stockholm Conference on Archival Science and Concept of Record. -Stockholm, 1998. - p. 11.–12.). Savukārt zviedru teorētiķis T. Hornfeldts par dokumentu atzīst fiksētu informāciju, kuru saņēmusi vai glabājusī iestāde savas domas argumentācijai (Hornfeldt T. The Concept of Record. – p. 68–69). Autoritatīvāko jēdzīna “dokuments” izpratni sniedz starptautiski atzītais standarts ISO 15489:2001, saskaņā ar kuru dokuments ir jebkādā formā fiksēta informācija, kuru institūcija vai persona radījusi, saņēmusi un saglabājusī savu darījumu rezultātā un glabā kā šādas darbības pierādījumu (ISO 15489:2001(E) Records Management, Part 1:Guidelines).

⁶⁰⁷ Потапова Н. Академическое дело 1929 – 1931 гг. Документы и материалы следственного дела фабрикowanego ОГПУ. Вып. 2. Дело по обвинению академика Е. В. Тарле. Ч. 1–2. - Спб., 1998. – 746 с. // Отечественная история. -2000.- № 2. – с. 196–198.

Autoraprāt, viena pieeja varētu būt tāda, ka par apšaubāmas ticamības informācijas kritēriju var uzlūkot pretrunas (gadījumos, kad izmainīts īstenībā notikušu notikumu saturs un jēga), kas fiksētas krimināllietu dokumentos esošajā informācijā, salīdzinot to ar citos dokumentos ietverto informāciju. Piemēram, visai bieža ir valsts drošības izmeklētāju lietotā frāze: “*Jūs nestāstāt visu, ko zināt. Pieprasu no Jums atklātību!*” Pēc tam protokolā parādās ieraksts, kurā pilnīgi mainīts iepriekš teiktā saturs un apstiprināta izmeklētājiem vajadzīgā versija.

Otra avotpētnieciskās kritikas pieeja VDK dokumentu kā vēstures avota analīzē varētu būt faktu izmantošana un interpretācija apsūdzības uzrādīšanā, ko paredzēja izmeklēšanas “scenārijs” vai pat šādas sankcijas esamība KPFSR kriminālkodeksā par attiecīga veida noziegumu izdarīšanu. Pēc krievu vēsturnieka V. Poļikarpova domām šādi dokumenti nopietni sāks runāt *tikai tad, kad pētniekiem pētniecībā kļūs pieejams ne tikai krimināllietas beigu rezultāts, bet arī uzdevumi, mērķi, kādus šajos inscenējumos izvirzījuši IeTK orgāni, kad pētnieciskajā aprītē nonāks valsts drošības orgānu operatīvās plānošanas un citi direktīvie dokumenti.*⁶⁰⁸

Problēma IeTK – VDK tiesu–izmeklēšanas un tiesvedības dokumentu kā vēstures avotu analīzē ir tā, ka tie ir izrauti no visa valsts drošības orgānu darbības mehānisma konteksta: lietvedības, instrukcijām, pavēlēm, norādījumiem utt., kas apgrūtina pilnvērtīgu šo avotu ārējo un iekšējo kritiku, kā arī šo dokumentu analīzi un interpretāciju kopumā.⁶⁰⁹ VDK krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu, filtrācijas lietu dokumentu kā vēstures avotu analīzē nedrīkst analizēt tikai atsevišķus dokumentus šajās lietās, jo tieši iekšējās pretrunas apliecina, cik svarīga ir to integritāte lietā. Tikai visu lietā apkopoto dokumentu analīze, to savstarpējā pakārtotība var sniegt atbildi par VDK dokumentu ticamību, autentiskumu un citiem kritērijiem.

Tas, ka dokumenti ir autentiski, neskatoties uz daudziem tiem piemītošajiem trūkumiem, šaubas nerada. Šaubas rada šo dokumentu saturs, šo dokumentu tendētā ievirze – “cīņa pret padomju varas ienaidniekiem” un šīs “cīņas” bēdīgais galarezultāts.

Nenoliedzami, no šodienas krimināli–procesuālā viedokļa un tiesiskas izpratnes par taisnu tiesu, šie valsts drošības orgānu veidotie tiesu–izmeklēšanas un tiesvedības dokumenti ir safabricēti. To iespējams arī pārbaudīt šo dokumentu iekšējās kritikas rezultātā. VDK krimināllietās, administratīvi izsūtīto personu un pārbaudes–filtrācijas lietās atrodas pašu padomju represīvā režīma represijās cietušo un izdzīvojušo personu 50. gadu otrās puses rehabilitācijas dokumenti, viņu pašu un radnieku iesniegumi, vēstules,

⁶⁰⁸ Поликарпов В. В. [Предисловие] // Из следственных дел Н. В. Некрасова. Подгот. В. В. Шелохаев, В. В. Поликарпов // Вопросы истории. -1998. -№ -11/12. – с. 14.

⁶⁰⁹ Потапова Н. Академическое дело 1929–1931. – с. 199–200.

autobiogrāfijas, lūgumraksti, adresēti tā laika PSRS un Latvijas PSR augstākajām valsts amatpersonām.⁶¹⁰ Šo dokumentu salīdzinājums ar valsts drošības orgānu veidotajiem izmeklēšanas materiāliem un rezultātiem sniedz patieso notikumu ainu. Piemēram, par to, kāda 1941. gada rudenī bija “pratināšana”. Bijušais Latvijas armijas pulkvedis–leitnants Voldemārs Spalviņš 1957. gada 1. aprīlī Rīgā, Baltijas kara apgabala prokuratūrā atkārtotā pratināšanā, kas bija saistīta ar viņa rehabilitāciju, stāstīja BKA VDK Sevišķās daļas vecākajam izmeklētājam, apakšpulkvedim P. Noraļovam. Uz jautājumu, vai Spalviņš apstiprina savas liecības, ko sniedzis 1941. gada 15.–18. septembrī un 13. novembrī Noriļskā, Spalviņš atbildējis: *“Fakti par biogrāfiju un dienestu armijā, kas norādīti pratināšanas protokolā, izklāstīti pareizi, un šīs savas agrāk sniegtās liecības es apstiprinu.*

*Pārējā daļā es savas sniegtās 1941. gada liecības neapstiprinu, jo, kā norādīju iepriekš, nekā tāda, kas rakstīts protokolos, nebija. Visu to protokolā ierakstīja izmeklētāji (domāti Fisenko un Svitkins – A. B.), bet pēc tam jautāja man, vai tas tā bija, un es apstiprināju visu, ko viņš uzrakstīja, un es parakstīju viņa sastādītos protokolus. Tas notika tāpēc, ka es atrados smagos apstākļos un apspiestā noskaņojumā, un viss bija vienaldzīgs, lai tik ātrāk pienāktu kaut kādas beigas”.*⁶¹¹

Par savu 1941. gada 13. novembra pratināšanu vēlāk, 1957. gada 30. martā, atkārtotā pratināšanā, kas saistīta ar rehabilitāciju, izmeklētājam stāstīja arī bijušais Latvijas armijas kapteinis Arvīds Milicis. Uz jautājumu, vai viņš apstiprina savas 1941. gada 13. novembra liecības, A. Milicis atbildēja: *“No savām liecībām, kuras esmu parakstījis 1941. gada 13. novembrī, es atsakos, jo tās no sākuma līdz beigām ir izmeklētāja izdomājums. Personīgi es tādas liecības sniegt nevarēju, ņemot vērā, ka tajā laikā nepratu krievu valodu, izņemot dažus vārdus”.* Tajā pašā reizē izmeklētājam, kas atkārtoti pārskatīja viņa lietu, A. Milicis minēja, ka *“...viņu pratinājuši bez tulka palīdzības, ...ka no tiesā nolasītā apsūdzības raksta viņš nav sapratis ne vārda, ka izmeklēšanas laikā (1941. gada rudenī) čekas izmeklētājs ir draudējis viņam: “Tu puskails atradīsies ārā salā...”, ja viņš neparakstīs nopratināšanas protokolu; ka izmeklētājs “tomēr to nav izdarījis, tikai tā vietā sītis viņam pa pakausi...”, ka “... tiesas procesa laikā viņam liegta jebkāda aizstāvība”.*⁶¹²

Nozīmīga dokumentu grupa, kas ļauj salīdzināt 1940.–1941. gada izmeklēšanas jeb krimināllietu materiālos esošās informācijas ticamību un tā laika krimināllietu izmeklēšanas veikšanu, ir 50. gadu Rehabilitācijas grupu (parasti tās bija kara apgabalu

⁶¹⁰ Skat. piem., V. Grīnbergas lūgums PSRS AP Prezidijam: LVA, 1987. f., 1. apr., 496–R. l., 5. lp.; A. Bumbēres iesniegums Latvijas PSR MP priekšsēdētājam: Turpat., 1987. f., 1. apr., 16652. l., 17. lp.; A. Kalnačas iesniegums PSRS Iekšlietu ministram: Turpat., 1987. f., 1. apr., 17537. l., 6. lp.

⁶¹¹ LVA, 1986. f., 2. apr., P–2512. l., 67. lp.

⁶¹² Turpat., 71.-72.lp.

kara prokuratūras, PSRS vai KPFSR Augstāko tiesu attiecīgās institūcijas) un PSRS VDK Sevišķās inspekcijas dokumenti (tādu gan krimināllietās nav īpaši daudz). Tā, piemēram, 1957. gada 6. septembrī Sibīrijas kara apgabala prokurora palīgs, Krasnojarskas apgabala justīcijas pulkvedis Meļnikovs rakstīja vēstuli Nr. 01234 PSRS MP VDK kadru daļas pārvaldes priekšniekam, ģenerālmajoram Grigorjevam⁶¹³ un lūdza sniegt ziņas par PSRS IeTK Sevišķās daļas pārvaldes izmeklēšanas grupu darbiniekiem, kas 1941. gadā bija Noriļlagā veidojuši bijušo Latvijas armijas virsnieku krimināllietas: 1. v/d leitnantu Ivļijevu (grupas pilnvarotais); 2. v/d kapteini M. Bezborodovu (izmeklēšanas grupas priekšnieks); 3. v/d jaunāko leitnantu V. Morozovu (izmeklēšanas grupas priekšnieka vietnieks); 4. v/d jaunāko leitnantu A. Kovaļovu (grupas pilnvarotais); 5. v/d jaunāko leitnantu N. Sarajevu (grupas vecākais pilnvarotais). Lūgumā kadru pārvaldei bija jautāts, *“...vai viņu rīcībā ir ziņas par šo darbinieku pieļautām nelikumībām sociālistiskās likumības ievērošanā un izmeklēšanas darbā. Vai viņiem nav uzlikti disciplinārie sodi, vai nav atvaļināti no darba VDK, Iekšlietu ministrijā u.c.”*⁶¹⁴ Pēc mēneša uz šo vēstuli tika saņemts PSRS VDK Sevišķās inspekcijas apakšpulkveža Čekļina slepenais raksts Nr. 14 (01) 12525, ka *“kadru pārvaldē ir dati par sekojošām personām: Morozovu Vasiliju Sergeja d., dz. 1911. g., Kovaļovu Aleksandru Denisa d., dz. 1897. g., Bezborodovu Mihailu Sergeja d., dz. 1901. g., Sarajevu Nikolaju Ivana d., un ka minētie virsnieki sakarā ar viņu pieļautajām kļūdām sociālistiskās likumības ievērošanā, izmeklējot virkni ieslodzīto personu lietu par faktiem, kas diskreditē augsto VDK virsnieku godu, ir atvaļināti no valsts drošības orgāniem...Ziņu par bijušo PSRS IeTK Sevišķās apsūdzības pārvaldes darbinieku Ivļijevu nav...”*⁶¹⁵

Kopumā, runājot par 50.–60. gadu rehabilitācijas procesa dokumentiem, kas atrodami 1940.–1941. gada krimināllietās, jāatzīst, ka tiesu–izmeklēšanas un tiesvedības dokumenti, VDK veiktās iekšējās sarakstes dokumenti (dažādas uzziņas, pieprasījumi arhīviem u.c.), kuri radīti VDK iekšējai izmantošanai, sniedz patiesu informāciju par krimināllietas tapšanu, procesuālajām darbībām utt., un to ticamības pakāpe ir ļoti augsta. Šajos dokumentos esošās informācijas konfrontācija ar 1940.–1941. gada krimināllietu dokumentos esošo informāciju avotpētniekam sniedz visai aptverošu skatu uz problēmu.

Tas pats attiecināms uz 70.–80. gados VDK veiktajām pārbaudēm 1940.–1941. gada krimināllietu izmeklēšanas sakarā, tās ir vēl detalizētākas un visaptverošākas.

Visbeidzot, dokumentu ticamības aspektā visprecīzākā informācija rodama 80.–90. gadu mijas rehabilitācijas dokumentos (uzziņās, dažādu arhīvu izziņās, bijušo represēto

⁶¹³ LVA, 1986. f., 1. apr., 42977. l., 1. sēj., 170. lp.

⁶¹⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 42977. l., 1. sēj., 171. lp.

⁶¹⁵ Turpat. 172. lp.

personu pašrocīgi rakstītajos iesniegumos, kas adresēti tiesībsargājošajām institūcijām u.c.). Šo dokumentu sniegtās informācijas salīdzināšana ar 1940.–1941. gada VDK krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu, arī 1944.–1948. gada pārbaudes–filtrācijas lietu dokumentos esošo informāciju avotpētniekam sniedz atbildes daudzos avotpētnieciskajos aspektos, tai skaitā augšminēto dokumentu informācijas ticamībā.

Atsevišķi aplūkojama būtu VDK dokumentu kā vēstures avota falsifikācijas problēma.

Darba tēmas izpētes sakarā svarīgi būtu pakavēties pie šī jēdziena skaidrojuma tradicionālajā izpratnē un valsts drošības orgānu izpratnē.

Tradicionāli jēdziens falsifikācija (no latīņu val. – *falsificare* – viltot) nozīmē apzinātu izkropļošanu, kaut kā aizstāšanu neīstu, viltotu.⁶¹⁶ Jēdzienam ir vairākas nozīmes,⁶¹⁷ taču šī ir pamatnozīme.

Valsts drošības orgāni savā darbībā lieto nedaudz atšķirīgu jēdziena “falsifikācija” skaidrojumu, proti, “fiktīvs dokuments” – neīsts, “falšs” dokuments. Tie ir divu veidu:

- 1) dokumenti, kas satur intelektuālu viltojumu, kad tos ir sastādījusi šai darbībai pilnvarota persona un tēmas ziņā tas ir patiess, bet ar iepriekš izdomātiem, melīgiem datiem;
- 2) dokumenti, kas satur materiālu viltojumu, kad tie ir safabricēti pilnībā, vai gadījumos, kad tajos ir izdarītas izmaiņas, t.i. – tie ir viltoti (šos gadījumus var atklāt tikai ar īpašu ekspertīžu palīdzību).⁶¹⁸

Promocijas darba autoram, pētot represīvo iestāžu dokumentus, ar īstiem viltojumiem nācies sastapties tikai atsevišķos gadījumos, kad 1940.–1941. gada krimināllietās pratināšanu protokolos pat ar neapbruņotu aci ir redzams, ka izmeklētājs ir pats parakstījies zem pratināmās personas protokola.⁶¹⁹ Kā kuriozu var minēt gadījumu, kad Sverdlovskas apgabala Sevurallaga ieslodzītā Jāņa Korna krimināllietas lēmumā par apsūdzības uzrādīšanu LPSR IeTK operatīvās grupas izmeklētājs Bērziņš pašrocīgi “novīzējis” šo lēmumu “*Apstiprinu*” – operatīvās izmeklēšanas grupas priekšnieka valsts drošības seržanta Pešehonova (Пешехонов) vietā, parakstoties latviski – “*Pešehonovs*”⁶²⁰ (tiesa, promocijas darba tēmas izpētes sakarā speciāla grafologiskā ekspertīze šajā gadījumā nav veikta – A. B.). Augšminētos falsifikācijas gadījumus iespējams var izskaidrot ar valsts drošības operatīvo darbinieku vēlmi ātrāk pabeigt izmeklēšanu

⁶¹⁶ Svešvārdu vārdnīca.- Rīga: Liesma, 1969. – 192. lpp.

⁶¹⁷ Falsifikācija ir arī teorētisku pārbaužu paņēmieni un verifikācijas metodoloģiskais pretstats, ko 1935. gadā ieviesa K. Poppers.

⁶¹⁸ Контрразведывательный словарь. – с. 98 ; Демушкин А. Как распознать подделки документа. //Отечественные архивы. -2000, – № 1. – с. 86–100.

⁶¹⁹ LVA, 1987. f., 16671. l., 10. lp.

⁶²⁰ Turpat., 13. lp.

apsūdzēto personu lietās, ar nevērību u.c. apstākļiem. Tomēr šādi gadījumi pat pēc tā laika procesuālās prakses skaitījās rupjš pārkāpums.

Runājot par valsts drošības orgānu skaidrojumu jēdziena “fiktīvs dokuments” pirmā veida dokumentiem, proti, tiem, kas satur intelektuālu viltojumu, jeb fiktīviem dokumentiem ar iepriekš izdomātiem melīgiem datiem, ko var apzīmēt kā “apzinātu informācijas falsifikāciju”, jāatzīst, ka 1940.–1941. gada krimināllietās, administratīvi izsūtīto personu lietās, retāk – pārbaudes–filtrācijas lietās tādi dokumenti ir. Tās ir valsts drošības orgānu sniegtās izziņas Gulaga nometnēs un cietumos nomocītu personu tuviniekiem par viņu bojāejas apstākļiem.

Tā uz Annas Strads 1960. gada 4. janvāra iesniegumu par vīra Arvīda Strada likteni ar Latvijas PSR VDK arhīva uzskaites daļas priekšnieka pulkveža Sirovatska rīkojumu tika paziņots, ka “...*Strads Arvīds Pētera d., dz. 1907. gadā Madonas apr. Kraukļu pagastā...atrodoties ieslodzījumā notiesāts ar brīvības atņemšanu uz 10 gadiem, sodu izciešot labošanas darbu nometnē, miris ieslodzījuma vietā 1943. gada 7. janvārī no nieru iekaisuma...*”⁶²¹ Patiesībā A. Stradu nošāva Sverdlovskā 1942. gada 18. augustā.⁶²²

Uz neskaitāmiem Elfrīdas Janelšītes pieprasījumiem PSRS Iekšlietu ministrijai sniegt ziņas par vīra Roberta Janelšīša atrašanās vietu, 1958. gada 9. decembrī arī viņa saņēma “ziņu”, ka “...*Janelšīti Robertu Roberta d. 1942. gada 5. oktobrī notiesāja uz 10 gadiem. Izciešot sodu, miris 1944. gada 5. oktobrī no plaušu karsoņa...*”⁶²³ Patiesībā R. Janelšīti nošāva Sverdlovskā 1942. gada 8. septembrī.⁶²⁴ Viktors Lācis, kas savulaik darbojies Jaungulbenes aizsargu nodaļā, nošauts Sverdlovskā 1942. gada 24. augustā. Izziņā radiem norādīts, ka “...*miris 1944. gada 9. septembrī no kuņģa čūlas...*”⁶²⁵

Sverdlovskā 1942. gada 19. novembrī nošautā⁶²⁶ bijušā Meirānu pagasta Valdes, vēlāk Izpildu komitejas sekretāra Augusta Ziemeļa–Zommers sievai Ernai Ziemelei–Zommerei uz viņas nenogurdināmajiem, vairākkārtējiem lūgumiem, adresētiem Latvijas PSR Iekšlietu ministrijai, paziņot viņas vīra likteni, LPSR VDK arhīva uzskaites daļas priekšnieks pulkvedis Nazarovs deva rīkojumu (vēstule) Madonas rajona valsts drošības operatīvajam pilnvarotajam, pulkvedim Jusupovam paziņot E. Ziemelei–Zommerei sekojošo: “*Uz Ziemeles–Zommers Ernas Jāņa m., kas dzīvo Madonas rajona Sarkaņu pag. “Svincu” mājās, pieprasījumu – lūdzam paziņot to, ka viņas vīrs Ziemelis–Zommers Augusts Jāņa d., dz. 1910. g., 1942. gadā bija notiesāts ar brīvības atņemšanu uz 10 g.*

⁶²¹ LVA, 1986. f., 2. apr., P-6686. l., 35. lp.

⁶²² Turpat., ieslodzītā personas lieta, 16. lp.

⁶²³ Turpat., P-9418. l., ieslodzītā personas lieta, 50. lp.

⁶²⁴ Turpat., 22. lp.

⁶²⁵ Turpat., P-7616. l., 48. lp.

⁶²⁶ Turpat., P-7409. l., ieslodzītā personas lieta, 19. lp.

un ieslodzījumu labošanas darbu nometnē, izciešot sodu, miris 1943. gada 4. novembrī no asinsizplūduma smadzenēs...”⁶²⁷ turpat minot, ka “miršanas apliecību viņa var saņemt Madonas rajona izpildkomitejas Civilstāvokļa aktu reģistrācijas nodaļā”.⁶²⁸

Līdztekus tam, 1957. gada 12. jūnijā jau minētais LPSR VDK arhīva uzskaites daļas priekšnieks pulkvedis Nazarovs nosūtīja savu rakstu Nr. 6/4403 LPSR Iekšlietu ministrijas 1. Specdaļas priekšniekam pulkvedim V. Karpačam: “Lūdzu Ziemeļa–Zommerera Augusta Jāņa d., dzimuša 1910. g. Valmieras apriņķī, lietā izdarīt atzīmi par to, ka viņš miris 4./XI.43. gadā no asins izplūduma smadzenēs. Viņa nāve reģistrēta Madonas rajona Izpildu komitejas Civilstāvokļa aktu reģistrācijas nodaļā, par ko paziņots viņa sievai Ziemelis–Zommers Ernai Jāņa m. 26./IV.57. gadā.”⁶²⁹

Valsts arhīva 1986. fonda “Sodīto personu krimināllietu uzskaites kartotēka” Augusta Ziemeļa–Zommerera kartītes reversā redzamas atzīmes: “1942. gada 17. oktobrī PSRS IeTK Sevišķā apspriede piespriedusi ASM (augstāko soda mēru – A. B.). Spriedums izpildīts 1942. gada 19. novembrī.” Turpat blakus atrodams ieraksts “Miris 4./XI.43 no asinsizplūduma smadzenēs (LPSR VDK arhīva uzskaites daļa)”.⁶³⁰

Tā A. Ziemeļa–Zommerera krimināllietā un tās uzskaites kartītē figurē abi viņa nāves datumi: īstais un fiktīvais. Latvijas PSR VDK arhīva uzskaites daļas darbinieku sniegtajās fiktīvajās izziņās represēto personu tuviniekiem par viņu piederīgo nāvi figurē medicīniskas diagnozes – miris “no sirds paralīzes”, “avitaminozes”, “plaušu karsoņa”, “aknu cirozes” utt. – cik vien tālu sniedzās valsts drošības darbinieku izdoma un medicīnas zināšanas.

Šo viltus izziņu par ieslodzīto un bojā gājušo, nošauto personu nāvi mērķis bija viens – nepieļaut nevajadzīgu informācijas noplūdi, kā arī neatklāt patieso cilvēku iznīcināšanas mehānismu un tā apmērus.

Juridiskais pamats šādai VDK darbībai rodams PSRS IeTK 1939. gada pavēlē (datums un precīzs saturs nav zināms – A. B.), kas noteica ka “uz radinieku pieprasījumiem par viena vai otra nošautā likteni – atbildēt, ka viņš bija notiesāts uz 10 gadiem labošanas darbu nometnē bez tiesībām sarakstīties un saņemt sūtījumus”.⁶³¹

1945. gada rudenī šī pavēle tika papildināta – pieprasītājiem tagad tika paziņots, ka viņu radinieki miruši ieslodzījuma vietās.⁶³²

⁶²⁷ LVA, 1986.f., 2.apr., P-7409.1., ieslodzītā personas lieta, 25. lp.

⁶²⁸ Turpat.

⁶²⁹ LVA, 1986.f., 2.apr., P-7409.1., uzraudzības lieta., 21. lp.

⁶³⁰ LVA, 1986. f., Represēto personu krimināllietu uzskaites kartotēka: A. Ziemeļa–Zommerera uzskaites kartīte.

⁶³¹ Рогинский А. Б. «Без указания причины смерти...» Комментарий к документу. //Мемориал – Аспект. Специальный выпуск информационного бюллетеня Московского Мемориала. -1992. – с. 4.

⁶³² Turpat.

Pēc J. Staļina nāves, sakarā ar ārkārtīgi lielo šāda veida iesniegumu skaita pieaugumu, 1955. gada 18. augusta PSKP CK Prezidija sēdē šis jautājums tika skatīts un pieņemts Prezidija Lēmums, uz kura pamata PSRS MP VDK toreizējais priekšsēdētāja vietnieks, armijas ģenerālis I. Serovs 1955. gada 24. augustā izdeva pilnīgi slepeno Norādījumu Nr. 108–ps “Savienoto un autonomo republiku Ministru Padomju Valsts drošības komiteju priekšsēdētājiem, PSRS Ministru Padomes drošības komitejas novadu un apgabalu pārvalžu priekšniekiem”.⁶³³ Šī dokumenta 7 punktos tika noteikta kārtība, izskatot pilsoņu iesniegumus ar pieprasījumiem par to personu likteni, kuras ar augstāko soda mēru notiesājusi bijusi Apvienotās Valsts politiskās pārvaldes (AVPP) Kolēģija, AVPP pilnvaroto pārstāvju un IeTK Sevišķā apspriede, PSRS AT Kara kolēģija – tajās lietās, kuru izmeklēšanu veic valsts drošības orgāni. Cita starpā šajā dokumentā teikts: *“Uz pilsoņu pieprasījumiem par... notiesāto likteņiem Valsts drošības komitejas orgāni paziņo mutiski, ka notiesātajiem bija piespriesti 10 gadi labošanas darbu nometnēs un ka viņi nomira ieslodzījuma vietās”*.⁶³⁴ Šādas atbildes tika sniegtas notiesātā tuviniekiem (vecākiem, sievai/vīram, bērniem, brāļiem, māsām). Nepieciešamības gadījumos, notiesātā radniekiem kārtojot īpašuma un tiesiskos jautājumus, pēc radnieku pieprasījuma ar ASM notiesātā nāvi reģistrēja Civiltāvokļa aktu reģistrācijas nodaļā pēc dzīves vietas līdz arestam. Saskaņā ar augšminēto ģen. I. Serova Norādījumu – lēmumus par notiesāto personu nāves reģistrāciju tajās lietās, kuru izmeklēšanu veica valsts drošības orgāni, pieņēma savienoto republiku VDK priekšsēdētāji.⁶³⁵ Zīmīgi, ka Civiltāvokļa aktu reģistrācijas nodaļām norādījumus par notiesātās personas nāvi deva VDK orgāni ar milicijas pārvalžu palīdzību. Tajos tika paziņots uz nāvi notiesātās personas uzvārds, vārds, tēva vārds, dzimšanas gads un nāves datums (kas tika noteikts 10 gadu robežās no aresta dienas), nāves cēlonis (aptuvenais) un notiesātā dzīvesvieta līdz arestam.

To personu nāves reģistrācija Civiltāvokļa aktu reģistrācijas nodaļās, kurus notiesāja PSRS AT Kara kolēģija, notika pēc PSRS Kara kolēģijas norādījumiem.

1955. gada 24. augusta PSRS MP VDK priekšsēdētāja Norādījuma 6. un 7. punkti reglamentēja notiesāto personu nāves fakta reģistrācijas kārtību: *“Par iesniedzējiem dotajām atbildēm par notiesāto nāvi VDK – VDK pārvaldes nosūta rakstiskus paziņojumus Iekšlietu ministrijas – IeM pārvalžu 1. speciālajām daļām pēc izmeklēšanas veikšanas vietas, lai operatīvajās–izziņas kartotēkās izdarītu atzīmes ar obligātu norādi*

⁶³³ Dokuments krievu valodā publicēts: Мемориал – Аспект. Информационный бюллетень общества «Мемориал». 1994, № 10–11. с. 12; dokuments latviešu valodā publicēts: Riekstiņš J. Par staļinisko noziegumu dubulto grāmatvedību // Latvijas Vēstnesis. -2000. – 14. jūnijs.

⁶³⁴ Riekstiņš J. Par staļinisko noziegumu dubulto grāmatvedību // Latvijas Vēstnesis. -2000. -14. jūnijs.

⁶³⁵ Turpat.

par to, kāds nāves datums un cēlonis ir paziņots iesniedzējam. Ja nāve ir pierēģistrēta Civilstāvokļa aktu reģistrācijas daļā, tad IeM–IeM pārvalžu operatīvās uzskaites kartotēkas kartiņās tiek izdarīts ieraksts: “Nāve reģistrēta Civilstāvokļa aktu reģistrācijas daļā”. Vienlaicīgi VDK–VDK pārvalžu uzskaites arhīvu daļas nosūta attiecīgus paziņojumus PSRS IeM specdaļai, lai izdarītu tādas pašas atzīmes Centrālajā operatīvajā izziņu kartotēkā.”⁶³⁶

Bez tam, ja apsūdzētie bija rehabilitēti un noņemti no operatīvās uzskaites, atzīmes par iesniedzējiem dotajām atbildēm bija ierakstāmas uzskaites kartītēs. Visa sarakste par pilsoņu iesniegumiem augšminēto jautājumu sakarā bija pievienojama notiesātās personas arhīva–uzskaites lietai (krimināllietai – A. B.).

Šāda kārtība pastāvēja 8 gadus, līdz 1962. gada 26. decembrī toreizējais PSRS Valsts drošības komitejas priekšsēdētājs V. Semiščastnijs PSKP CK iesniedza savu pilnīgi slepeno Priekšlikumu Nr. 3265 – par turpmāko kārtību, kādā ir uzskaitāmi specnometinājumā esošo personu iesniegumi, kas interesējas par to personu likteni, kurus nošāva saskaņā ar ārpusstiesas orgānu lēmumiem.⁶³⁷ Darba autora rīcībā nav informācijas par šī priekšlikuma turpmāko virzību, bet kā rāda prakse un arhīva dokumenti, tad 1963. gada 21. februārī tika izdots PSRS MP VDK pilnīgi slepenais Norādījums Nr. 20–ps par to, ka represēto personu tuviniekiem ir mutiski jāpaziņo par viņu piederīgo nāvi.⁶³⁸ Tas nozīmēja to, ka V. Semiščastnija izstrādātie priekšlikumi reāli darbojās praksē. Turpmāk tiem, kas pirmoreiz griezās pēc ziņām valsts drošības orgānos par tuvinieku nāvi, mutiski paziņoja patieso nāves datumu, bet izziņās par nāves faktu rakstīja patieso nāves datumu un vietu, tikai ailē par nāves cēloni bija ievilkta svītra. Tām personām, kurām bija iepriekš sniegta nepatiesas ziņas par viņu radnieku nāvi atbilstoši 1955. gada Norādījumam, valsts drošības orgāni turpināja sniegt fiktīvas atbildes ar nepatiesām ziņām. Tāpat nemainīga palika kārtība par tām ziņām, ko sniedza uz ārvalstu pieprasījumiem. Te valsts drošības orgāni katrā konkrētajā gadījumā vadījās pēc “praktiskās lietderības” principa.⁶³⁹

Jāatzīmē, ka VDK praksē šāda kārtība pastāvēja līdz 1989. gada 30. septembrim, kad saskaņā ar PSRS VDK pavēli to izbeidza⁶⁴⁰ un turpmāk represēto personu tuviniekiem valsts drošības orgāni sniedza patiesas izziņas par viņu piederīgo bojā ejas apstākļiem,⁶⁴¹ nepieciešamības gadījumā izsniedzot jaunas miršanas apliecības agrāko nepareizo vietā.

⁶³⁶ Riekstiņš J. Par staļinisko noziegumu dubulto grāmatvedību // Latvijas Vēstnesis. -2000. -14. jūnijs.

⁶³⁷ Dokuments krievu valodā publicēts: Рогинский А. «Без указания причин смерти...» Комментарий к документу: // Мемориал – Аспект. Специальный выпуск информационного бюллетеня Московского Мемориала. -1992. – с. 4.

⁶³⁸ LVA, 1986. f., 2. apr., P–5324. l., 37. lp.

⁶³⁹ Рогинский А. Без указания причин смерти. – с. 4.

⁶⁴⁰ Турпат.

⁶⁴¹ LVA, 1986. f., 2. apr., P–5324. l., 38. lp.

Tāda ir šo VDK krimināllietu, IeTK administratīvās izsūtīšanas lietu un filtrācijas lietu fiktīvo izziņu veidošanas prakse un būtība, kad represētie “pa īstam” nomira tikai vienu reizi, bet pateicoties “valsts augstākajām interesēm” pēc nāves – vēl vairākkārt (atkarībā no dažādos laikos valsts drošības orgānu izsniegto izziņu skaita).

Vēsturniekam, kas pēta šāda veida dokumentus, ir nepieciešama iedziļināšanās tajos, kritiska pieeja, spēja salīdzināt dažādus faktus un pārbaudīt informāciju.

Secinājumi

Pirmkārt, vēstures pētnieku vidū nav viennozīmīga viedokļa vērtējumam par jēdzienu „represīvo iestāžu dokumenti kā vēstures avots”, jo tiem piemīt virkne trūkumu un nepilnību. Dokumentu radīšanas mērķis ir tendenciozs (ar jebkuriem līdzekļiem „padomju varas ienaidniekiem” uzrādīt apsūdzību un tos notiesāt).

Otrkārt, pastāv teorētiski metodoloģiska rakstura problēmas šo dokumentu kā vēstures avota interpretācijā, īpaši šajos dokumentos esošās informācijas ticamības pakāpes noteikšanā tajos gadījumos (pratināšanas protokoli), kad izmainīts īstenībā notikušu notikumu saturs un jēga par labu notiesāšanas scenārijam.

Treškārt, par dokumentos esošās informācijas ticamības pakāpes noteikšanas kritēriju var kalpot pašos lietu dokumentos fiksētās pretrunas, salīdzinot tās ar citu šīs pašas lietas dokumentos esošo informāciju. Otra pieeja var būt faktu izmantošanas interpretācijas atbilstība šajos dokumentos atbilstoši izmeklēšanas vai tiesvedības “scenārijam”.

Ceturtkārt, šajos tiesu–izmeklēšanas un lietvedības dokumentos ir sastopami atsevišķi apzinātu falsifikāciju gadījumi (kad izmeklētāji paši parakstījuši protokolus), tomēr tie ir netipiski. Bez tam, šajos dokumentos atrodas valsts drošības orgānu rakstīti fiktīvi dokumenti (izziņas tuviniekiem par represēto personu nāvi) ar nepatiesām ziņām, kuru izvērtēšana prasa no avotpētnieka pacietību un salīdzināšanas metožu pielietojumu.

5.3. Dokumentu salīdzināšanas iespējas ar citiem vēstures avotiem

Darbā aplūkotās Latvijas Valsts arhīvā esošās bijušās Latvijas PSR VDK arhīva dokumentu grupas: VDK krimināllietas, IeTK administratīvi izsūtīto personu lietas un pārbaudes–filtrācijas lietas ir tiesu–izmeklēšanas un tiesvedības tipa dokumenti (Augstākās Tiesas, Prokuratūras). Šo vēstures avotu izcelsme, sastāvs un īpatnības, ārējā un iekšējā kritika aplūkota iepriekšējās nodaļās, vienlaicīgi atsedzot virkni tiem piemītošo trūkumu un ierobežojumu to pilnvērtīgas izmantošanas iespējām vēstures pētījumos.

Ņemot vērā šo avotu specifiku un to izmantošanas iespējas vēstures pētījumos, autoraprāt, lietderīgi būtu aplūkot šo avotu salīdzināšanas iespējas ar citiem vēstures avotiem: 1) KPFSR Kriminālkodeksu (1926. gada redakcijā); 2) PSRS (Latvijas PSR) valsts varas struktūru (Komunistiskās partijas, likumdošanas varas, izpildvaras un valsts drošības struktūru) dokumentiem);⁶⁴² 3) Liecinieku – bijušo represēto personu atmiņām.

Protams, augšminētās vēstures avotu grupas ir izdalītas nosacīti, tomēr, autoraprāt, tieši tās ir vislabāk salīdzināmas ar 1940.–1941. gada VDK krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu un pēckara pārbaudes–filtrācijas lietu dokumentiem un tajos ietvertu informāciju.

KPFSR Kriminālkodekss.

1940. gada 26. novembrī saskaņā ar PSRS Augstākās Padomes Prezidija dekrētu Latvijas teritorijā spēkā stājās KPFSR likumdošanas akti, to skaitā KPFSR Kriminālkodekss (1926. gada redakcijā).⁶⁴³ Pamatojoties uz šo likumu, Latvijā PSR IeTK pēc KPFSR likumiem varēja sodīt Latvijas pilsoņus par viņu darbību pirms Latvijas okupācijas, tam bija noteikts atpakaļejošs spēks. Neskatoties uz agrāk 1920. gada 11. augustā noslēgto Latvijas un Krievijas miera līgumu, kura 20. pantā bija teikts: “*Pēc šī līguma ratifikācijas Krievijas valdība atsvabina Latvijas pilsoņus un Latvijas pilsonības optantus (pilsonības gribētājus), bet Latvijas valdība – Krievijas pilsoņus un Krievijas optantus, kā militārās, tā civilās kārtas, no sodiem visām politiskām un disciplinārām lietām. Bet, ja spriedumi šais lietās vēl nav taisīti, tad viņu iztiesāšana izbeidzama*”.⁶⁴⁴ PSRS totalitārais režīms šīs starptautiskās vienošanās ignorēja. Latvijas pilsoņi pretēji viņu gribai tika pasludināti par PSRS pilsoņiem, pret kuriem vērsās padomju represīvais režīms. KPFSR Kriminālkodekss šīm represijām kalpoja par piesegu.

Promocijas darba tēmas izpētes sakarā, šķiet, svarīgi būtu salīdzināt Kriminālkodeksa pantu atbilstību nozieguma sastāva kvalifikācijai, kāds uzrādīts 1940.–1941. gada krimināllietu dokumentos (apcietināšanas lēmums, lēmums par apsūdzības uzrādīšanu, apsūdzības raksti); apcietināšanas lēmumu dublikātos, kas atrodami 1941. gada 14. jūnija administratīvi izsūtīto personu lietās (ģimenes galvas vai ģimenes locekļu arests kalpoja par pamatu pārējo ģimenes locekļu izsūtīšanai).

Būtiski svarīgas augšminēto dokumentu kā vēstures avota analīzei un salīdzināšanai ir KPFSR Kriminālkodeksa Sevišķās daļas pirmajā nodaļā “Valsts

⁶⁴² Promocijas darbā aplūkoti daži valsts varas struktūru normatīvie un reglamentējošie dokumenti, kas attiecas uz 1940.–1941. gada krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu un pēckara pārbaudes–filtrācijas lietu kopumu. PSKP un LKP vadošā loma aplūkota tikai represiju īstenošanā un šo iestāžu dokumenti, kas apliecina padomju totalitārā režīma īstenošanās represijas pret Latvijas iedzīvotājiem.

⁶⁴³ LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs. – 1940. gada 26. novembris.

⁶⁴⁴ Likums par mieru ar Krieviju // Likumu un valdības rīkojumu krājums. 1919.–1921. – 1920. – Nr. 7. – 204. lpp.

noziedzumi” iekļautās sadaļas “Kontrevolucionārie noziedzumi” (58. pants) un “PSRS sevišķi bīstamie noziedzumi pret pārvaldības kārtību” (59. pants).⁶⁴⁵

Avotu kritikā svarīga nozīme ir fiksēt noziedzuma sastāva faktu kvalifikācijas atbilstību krimināllietu dokumentos un sodu atbilstību, kādu paredzēja Kriminālkodeksa attiecīgie panti. Šajā gadījumā Kriminālkodekss kā vēstures avots ir neatsverams “katalizators” un palīdz izprast VDK krimināllietu dokumentus.

Pirmā īpatnība ir tā, ka Kriminālkodeksa 58–13 pants paredzēja kriminālsodu personām par viņu darbību pirms 1917. gada revolūcijas vai arī pilsoņu kara gadus: “*Par aktīvu darbību vai aktīvu cīņu pret strādnieku šķiru un revolucionāro kustību, kas pieņemta atbildīgā vai slepenā (aģentūras) amatā cariskajā iekārtā vai pie kontrrevolucionārajām valdībām pilsoņu kara posmā noteikti šā kodeksa 58–2 pantā norādītie drošības līdzekļi (augstākais – nošaušana, zemākais – brīvības atņemšana uz laiku, ne mazāku par trim gadiem)*”.⁶⁴⁶

Ko šī panta normas piemērošana nozīmēja Latvijas situācijā 1940.–1941. gadā?

Vispirms jau vēršanos ar visu KPFSR Kriminālkodeksa bardzību pret tiem Latvijas iedzīvotājiem, kas cariskās Krievijas laikā bija ieņēmuši vadošus amatus, tāpat arī pietiekams pamats šo personu arestam bija dienests Judeņiča, Kolčaka, Vrangeļa u.c. armijās Krievijas pilsoņu kara laikā, arī Bermonta–Avalova armijā vai kņaza Līvena vienībā.⁶⁴⁷

Būtiski, ka pēc Latvijas okupācijas un KPFSR Kriminālkodeksa spēkā stāšanās, tā darbībai Latvijā 1940.–1941. gadā bija piemērots atpakaļejošs likuma spēks.

Pretēji demokrātiskajā pasaulē vispārpieņemtajai juridiskajai praksei un izpratnei par taisnīgumu, ka personu nevar saukt pie atbildības par darbībām, ko tā veikusi pirms 20 un vairāk gadiem pilnīgi citā sabiedriskajā iekārtā, – padomju tiesu prakse rīkojās pretēji. Tas ir padomju tiesu prakses fenomens, ka krimināltiesību uzbūve tika balstīta uz strādnieku un zemnieku valsts aizsardzības pret kontrrevolucionāriem elementiem principa, saskaņā ar kuru tika pasludināta nesamierināma cīņa pret revolūcijas ienaidniekiem, jo šo personību sociālā bīstamība padomju iekārtā bija acīm redzama.⁶⁴⁸

KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 1.–14. punkta piemērošana 1940.–1941. gada Latvijas PSR IeTK un VDTK krimināllietās būtu īpaša atsevišķa pētījuma vērtā, jo esošo punktu izklāsts valsts drošības operatīvajiem darbiniekiem un izmeklētājiem pavēra

⁶⁴⁵ KPFSR Kriminālkodekss. – 23.–33. lpp.

⁶⁴⁶ Turpat. – 24.–27. lpp.

⁶⁴⁷ Latvijā šī likuma norma tika piemērota, neskatoties uz to, ka Padomju Savienībā jau 1927. gada 2. novembrī sakarā ar Oktobra revolūcijas 10. gadadienu bija pieņemts PSRS Centrālās Izpildu Komitejas un Tautas Komisāru Padomes lēmums par to pilsoņu amnestiju, kas pastrādājuši kontrrevolucionārus noziedzumus līdz 1923. gadam.

⁶⁴⁸ Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу. – Москва: Просвет, 1991. – ч. 2. – с. 497.

visplašākās iespējas šā likuma interpretācijai nozieguma sastāva kvalificēšanā. Pakavēšos pie dažiem aspektiem.

Pirmkārt, “kontrrevolucionāri noziegumi” ir termins, kas raksturīgs tikai padomju krimināltiesībām (iespējams, pārņemts no Franču revolūcijas laika jakobīņiem?). Kontrrevolucionārie noziegumi, kā to parāda pats nosaukums, ir “tieši vērsti pret revolūcijas nodibināto jauno valsts un sabiedrisko iekārtu”, 58–1 pants paredzēja, ka “*Par kontrrevolucionāru uzskatāma jebkura darbība, kas tiecas gāzt, graut vai vājināt strādnieku–zemnieku padomju varu*”.⁶⁴⁹ 58–1 pants paredzēja kontrrevolucionāru noziegumu kā noteikumu, no kura izrietēja pārējo KK pantu no 58–2 līdz 58–14 punktos paredzētie kontrrevolucionāro noziegumu veidi. 58–1 pants noteica virkni pazīmju un elementu, kas palīdzēja atzīt konkrēto sociāli bīstamo nodarījumu kā kontrrevolucionāru, tas ir tādu, kas vērsts pret revolūcijas iedibināto jauno valsts un sabiedrisko kārtību.⁶⁵⁰

Atgādināšu tikai KK 58. panta punktu 1.–14. būtību. KK 58–1 administratīvi izsūtīto pants paredzēja sodu par dzimtenes nodevību, t.i. nodarījumiem, ko veikuši PSRS pilsoņi, kaitējot PSRS militārajam spēkam, valsts neatkarībai vai teritorijas neaizskaramībai – augstāko soda mēru – nošaušanu, konfiscējot visu mantu, zemāko soda mēru – brīvības atņemšanu uz 10 gadiem. Piemēram, 1941. gadā no Daugavpils apcietināto un izsūtīto prostitūtu kā „antisociālu elementu” krimināllietās lietoti formulējumi:⁶⁵¹ „...zagle un prostitūta, nekur nestrādā, ved pie sevis vīriešus...”, “*par Strādnieku un Zemnieku Sarkanās armijas kaujas spēju graušanu*” (*за подрыв боевой мощи РККА*), „...izvirtībā iesaistīja jaunas meitenes un SZSA karavīrus un komandierus..”, „*savā dzīvokli tur izvirtības perēkli*”, – pretēji 58–1 panta bardzībai (augstākais soda mērs vai brīvības atņemšana uz 10 gadiem) tās tika sodītas ar salīdzinoši nelieliem sodiem, piemērojot 58–2 pantā paredzētos sociālās aizsardzības līdzekļus, t.i. “brīvības atņemšanu uz laiku, ne mazāku par trim gadiem.⁶⁵² KK pants 58–1 Latvijas PSR VDK paredzēja tos pašus soda veidus, kas minēti 58–1 pantā, savukārt 58–1c pants paredzēja sodu militārpersonām par bēgšanu uz ārzemēm, kā arī viņu ģimenes locekļiem par neziņošanu (ja tie zinājuši par šo noziegumu, bet nav ziņojuši).

Ļoti svarīga ir šī panta otrās daļas piemērošana apcietināto personu ģimenes locekļu izsūtīšanai, kur cita starpā teikts: “*Pārējiem nodevēja pilngadīgajiem ģimenes locekļiem, kas nozieguma izdarīšanas brīdī dzīvojuši ar viņu kopā vai atradušies viņa*

⁶⁴⁹ KPFSR Kriminālkodekss.– 23. lpp.

⁶⁵⁰ Turpat.

⁶⁵¹ LVA, 1987.f., 1.apr., 14804.l.(Akuļinas Duranas lieta),1.a.lp.; 1987.f., 1.apr., 14823.l.(Broņislavas Korsakas lieta),1.lp.; 1987.f., 1.apr., 14884.l.(Varvaras Ņevedomskas lieta),1.lp.; 1987.f., 1.apr., 14803.l. (Ernas Dobrjanskas – Rozentāles lieta),1.lp. u.c.

⁶⁵² Turpat. –24.lpp.

*apgādībā, atņemamas vēlšanu tiesības un viņi izsūtāmi uz attālākiem Sibīrijas rajoniem uz pieciem gadiem.*⁶⁵³

Šī sadaļa neattiecas uz bērniem, tie bija ievietojami bērnu namos. Latvijas piemērā – represēto vecāku bērnus izsūtīja kopā ar ģimenēm uz Sibīriju.

KK 58–1d pants paredzēja sodu militārpersonām par zināmās nodevības neziņošanu (brīvības atņemšana uz 10 gadiem).⁶⁵⁴ Bijušās cariskās Krievijas armijas un Latvijas armijas ģenerālim LKOK. K. Gopperam, kuru Latvijas PSR IeTK orgāni apcietināja 1940. gada 20. septembrī (vēl pirms KPFSR Kriminālkodeksa stāšanas spēkā),⁶⁵⁵ LPSR IeTK Valsts drošības pārvaldes izmeklēšanas daļas darbinieki par viņa “vēsturisko pagātni” uzrādīja apsūdzību pēc KK 58–2, 58–4, 58–10, 58–11 un 58–13 punktiem, jo 1) bijis kontrrevolucionāras organizācijas “Tēvzemes un brīvības glābšanai” biedrs; 2) bijis viens no Jaroslavļas bruņotās sacelšanās 1918. gada jūlijā vadītājiem; 3) dienējis Kolčaka armijā, ar ieroci rokās cīnījies pret Sarkano armiju; 4) bijis kontrrevolucionārās Latvijas skautu organizācijas vadītājs; 5) izplatījis nelietīgus melus par komunistiem Padomju Savienībā.⁶⁵⁶ Salīdzinot ar KK 58–2 pantu “Par bruņotu sacelšanos vai apbruņotu bandu iebrukumu kontrrevolucionāros nolūkos padomju teritorijā (augstākais soda veids – nošaušana); 58–4 pantu “Par palīdzības sniegšanu starptautiskajai buržuāzijai” (brīvības atņemšana uz laiku ne mazāku par 3 gadiem, bet vainu apstipriņošos apstākļos – līdz pat nošaušanai); 58–10 pantu “Par pretpadomju propagandu un aģitāciju (brīvības atņemšana uz laiku ne mazāku par 3 gadiem, augstākais sods – nošaušana); 58–11 pantu “Par visādu organizāciju darbību, kas vērsta uz ...nozieguma sagatavošanu (brīvības atņemšana uz laiku no 3 līdz 10 gadiem); 58–13 pantu “Par aktīvu darbību vai aktīvu cīņu pret strādnieku šķiru” (augstākais sods – brīvības atņemšana uz laiku ne mazāku par 3 gadiem ar visas mantas konfiskāciju).⁶⁵⁷ Baltijas Sevišķā kara apgabala Kara tribunāls 1941. gada 18. janvārī ģenerālim, LKOK

K.Gopperam pēc “noziegumu kopības” saskaņā ar viņa “izdarītajiem noziegumiem” pēc KPFSR KK 58–2 panta piesprieda augstāko soda mēru – nošaušanu.⁶⁵⁸ K. Gopperu nošāva 1941. gada 25. martā. 1992. gada 12. februārī Latvijas Republikas Augstākā tiesa K. Gopperu rehabilitēja, nesaskatot viņa nodarījumā nozieguma sastāvu,

⁶⁵³ Turpat.

⁶⁵⁴ KPFSR Kriminālkodekss.– 23. lpp.

⁶⁵⁵ LVA, 1986. 1.apr., 7516.1.(ģen.LKOK Kārļa Goppera lieta); Laikā līdz 1940. gada 5. augustam bija apcietinātas 184 personas, augustā apcietināja vēl 300 personas; vēl nezināmu lielu skaitu personu apcietināja līdz KPFSR Kriminālkodeksa spēkā stāšanās brīdim.(skat. No NKVD līdz KGB.Politiskās prāvas Latvijā... XVI. Lpp.

⁶⁵⁶ LVA, 1986. f., 1. apr., 7516. 1.; Bambals A. Ģenerāļa Goppera Golgātas ceļš // Diena. -1994.gada 14. jūnijs.

⁶⁵⁷ KPFSR Kriminālkodekss. – 24.–27. lpp.

⁶⁵⁸ Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991. – 136.–137. lpp.

saskaņā ar LR 1990. gada 3. augusta likumu “Par nelikumīgi represēto personu rehabilitāciju”.⁶⁵⁹

1941. gada Latvijas PSR IeTK (VDTK) krimināllietu kā vēstures avota īpatnība ir tā, ka tajās esošajos apcietināšanas lēmumos, lēmumos par apsūdzības uzrādīšanu un apsūdzības rakstos dominē valsts drošības operatīvo darbinieku un izmeklētāju rakstītie formulējumi: “pretpadomju aģitācija un propaganda (KK 58–10–I daļas) “piedalīšanās kontrrevolucionārā organizācijā” (KK 58–11), un tie attiecināti uz personām, kas darbojušās “kontrrevolucionārajā” – Aizsargu organizācijā, Latvijas armijā, policijā, robežapsardzībā,⁶⁶⁰ studentu korporācijās, Latviešu biedrībā, skautu, gaidu un mazpulku organizācijās, sporta klubos un biedrībās, daudzajās Latvijas Brīvības cīņu dalībnieku biedrībās, piensaimniecības biedrībās; ierēdņiem, kalpojošiem valsts varas un pārvaldes iestādēs un organizācijās; rūpniekiem un tirgotājiem – valsts un kooperatīvo sabiedrību organizācijās, nacionālo minoritāšu biedrībās u.c.

Kriminālkodeksa 58. pantā paredzēto augšminēto noziegumu kvalifikācijas “*darbība kontrrevolucionārā organizācijā*” un “*pretpadomju aģitācija un propaganda*” tika attiecinātas uz visām tām personām, kas Latvijas Republikas (1918–1940) laikā bija darbojušās profesionālajās, reliģiskajās vai vaļasprieka organizācijās, – pēc principa “ja vien persona ir kādas organizācijas biedrs”. Ja ņem vērā, ka Latvijā līdz okupācijai darbojās 2000 biedrību un organizāciju, tad valsts drošības darbiniekiem nebija grūti noformulēt šādas apsūdzības.

Bez tam, apsūdzību formulējumi nebija nopamatoti pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58. pantā paredzēto noziegumu un to sastāva būtības. Pietika, ja personas noziedzīgā darbība bija piekritīga jeb iederējās Kriminālkodeksa attiecīgā 58. panta punktā. Šādos gadījumos personas tika sodītas ar brīvības atņemšanu no 8 līdz 10 gadiem (ar vai bez mantas konfiskācijas) un tiesību atņemšanu uz laiku no 3–5 gadiem.⁶⁶¹

Tām personām, kas bija dienējušas cariskās Krievijas armijā, balto armijās pilsoņu karā, kā arī piedalījušies Latvijas atbrīvošanas karā pret Sarkano armiju, tika piemērots KK 58–13 pants “par aktīvu cīņu pret strādnieku šķiru un revolucionāro kustību, kas piekopta atbildīgā vai slepenā (aģentūras) amatā cariskajā iekārtā vai pie kontrrevolucionārajām valdībām pilsoņu kara posmā...”⁶⁶²

58–13 panta formulējumi apcietināšanas lēmumos, lēmumos par apsūdzības uzrādīšanu un apsūdzības rakstos ir dažādi: “par cīņu pret revolucionāro kustību un

⁶⁵⁹ LVA, 1986. f., 1. apr., 7516. l., 91. lp.

⁶⁶⁰ LVA, 1986. f., 1. apr., 42977. l.; Turpat., 2. apr., P–3597. l., P–3237. l. u.c.

⁶⁶¹ Bambals A. 1940./41. gadā represētie latviešu virsnieki. – 119.–130. lpp.

⁶⁶² KPFSR Kriminālkodekss. – 27. lpp.

strādnieku šķiru pilsoņu kara laikā”,⁶⁶³ “par cīņu pret revolucionāro kustību un naidīgu attieksmi pret padomju varu”,⁶⁶⁴ “par aktīvu cīņu pilsoņu kara laika pret revolucionāro kustību”,⁶⁶⁵ “par cīņu pret Sarkano armiju pilsoņu kara laikā”⁶⁶⁶ u.c.

Jāatzīmē, ka valsts drošības izmeklētāju rakstītie noziegumu sastāva formulējumi nemainīgā veidā vairumā gadījumu dominēja gan apcietināšanas lēmumos, gan lēmumos par apsūdzības uzrādīšanu, gan apsūdzības rakstos, gan arī vēlāk ārpustiesas orgāna – PSRS IeTK Sevišķās apspriedes sprieduma izrakstos. Arī gadījumos, ja apcietinātās personas krimināllietu izskatīja attiecīgo KPFSR apgabalu tiesas krimināllietu tiesas kolēģijas, piemēram, Vjatlagā esošā Kirovas apgabala krimināllietu tiesas pastāvīgā sesija⁶⁶⁷ vai Noriļlagā esošā Taimiras apgabaltiesas izbraukuma sesija, šo tiesu spriedumos noziegumu kvalifikācija, kādu paredzēja attiecīgie KK 58. panta punkti (ar nelieliem izņēmumiem⁶⁶⁸) palika nemainīga.⁶⁶⁹

Jāpiezīmē, ka vairumā gadījumu šo KPFSR apgabaltiesu krimināllietu tiesu kolēģiju spriedumos, kvalificējot nozieguma “sastāvu un smagumu” tika piespriests augstākais soda mērs – nošaušana.⁶⁷⁰

Tāpat arī gadījumos, ja apcietināto personu krimināllietas izskatīja kara tribunāli slēgtajās tiesu sēdēs (piemēram, Staļingradas garnizona kara tribunāls 1941. gada rudenī), to spriedumos dominēja iepriekšējā izmeklēšanā kvalificētās apsūdzības formulējums.⁶⁷¹ Pat nacionālās pretošanās kustības dalībnieku, skolu un studējošās jaunatnes organizācijas “Tēvijas Sargi”⁶⁷² krimināllietās nozieguma sastāvs tika kvalificēts pēc KPFSR KK pp. 58–2; 58–10–I d.; 58–11 (par bruņotas sacelšanās organizēšanu un dalību kontrrevolucionārā organizācijā), piemērojot 58–2 panta formulējumā “Par bruņotu sacelšanos vai apbruņotu bandu iebrukumu kontrrevolucionāros nolūkos padomju teritorijā, par varas sagrābšanu centrā vai uz vietām tajos pašos nolūkos un, starp citu, ar nolūku atraut ar varu no PSRS un atsevišķas savienotās republikas kādu tās teritorijas daļu vai lauzt PSRS noslēgtos līgumus ar ārvalstīm...”⁶⁷³) augstāko soda mēru – nošaušanu.⁶⁷⁴

⁶⁶³ LVA, 1986. f., 2. apr., P–1679. l.

⁶⁶⁴ Turpat., P–2218. l.

⁶⁶⁵ Turpat., P–3295. l.

⁶⁶⁶ Turpat., P–5622. l.

⁶⁶⁷ LVA, 1986. f., 1. apr., 38874. l.; 1987. f., 1. apr., 14243. l.

⁶⁶⁸ Turpat., 1986. f., 1. apr., 42966. l.

⁶⁶⁹ Turpat., 42977. l., 42621. l.; Turpat., 2. apr., P–3597. l., P–2238. l., P–4702. l., P–3004. l. u.c.

⁶⁷⁰ Turpat., 1. apr., 44772. l.; Turpat. 2. apr., 9317. l.

⁶⁷¹ Turpat., 1. apr., 25682. l.

⁶⁷² Organizācija “Tēvijas Sargi” dibināta 1940. gada septembrī. Tā savās rindās apvienoja vairākus simtus aktīvistu no skolu un studējošās jaunatnes vidus. Tās mērķi bija izteikti latviski un savā darbā virzīti pret pastāvošo padomju okupāciju. Latvijas atjaunošanu tā saskatīja drīzā PSRS un Vācijas kara rezultātā. Sk. Vilciņš T. Skolu jaunatne nacionālajā cīņā (1940–1941) – Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 1997. – 42.–44. lpp.

⁶⁷³ KPFSR Kriminālkodekss. – 24. lpp.

⁶⁷⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 25681. l.; 25682. l.; 27561. l. u.c. lietas

Nenoliedzami, pretestības kustība Latvijā pastāvēja, tās mērķi arī bija izteikti pretpadomju rakstura, bet skolu jaunatnes darbība vairāk bija nacionāli patriotiska, garīga, deklaratīva, kurā valdīja emocionāls pacēlums un vienprātība, kā to pamatoti atzīmē vēsturnieks T. Vilciņš.⁶⁷⁵ Par “bruņotu sacelšanos” vai “apbruņotu bandu iebrukumu kontrrevolucionāros nolūkos padomju teritorijā” nevarēja būt ne runas. Šajā gadījumā “nozieguma sastāva” kvalifikācijā interpretētāji vairāk vadījās no apcietināto personu nodomu, nolūku kvalificēšanas, nevis faktiskās “noziedzīgās darbības”, reāli praksē notikušiem faktiem un notikumiem.

Tādējādi nozieguma sastāva kvalifikācijā apcietināto personu uzskati, nodomi, nolūki tika kvalificēti kā reāli pastrādāti noziegumi, pret kuriem vērsās ar visu KPFSR Kriminālkodeksa 58. pantā ietverto noziegumu un sodu bardzību.

Var secināt, ka krimināllietu dokumentos kā vēstures avotos atainotie nozieguma sastāva formulējumi attiecībā pret KPFSR Kriminālkodeksā noteiktajiem, neatbilda reālajā īstenībā notikušajam, tajos nebija noziedzīga nodarījuma sastāva.

Latvijas PSR 1940.–1941. gada IeTK, VDTK krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu, kā arī pēckara filtrācijas lietu dokumentu kā vēstures avotu salīdzināšanas iespējas ar PSRS (Latvijas PSR) valsts varas struktūru dokumentiem kā avotiem ir ierobežotas. No vienas puses, Latvijas arhīvos nav atrodamī, bet Krievijā vēl arvien nav pieejami PSRS valsts varas galveno struktūru – PSKP CK (ar atsevišķiem izņēmumiem), Augstākās Padomes Prezidija vai PSRS TKP direktīvie nolēmumi par masu represiju uzsākšanu Latvijā 1941. gadā (atšķirībā no 1949. gada masu deportāciju procedūras), uz kuru pamata tika ierosinātas Latvijas PSR IeTK (VDTK) krimināllietas un administratīvi izsūtīto personu lietas.⁶⁷⁶

No otras puses, pētnieku rīcībā esošie dokumenti apliecina masu deportācijas sagatavošanas un norises gaitu. Pārsvārā tie ir PSRS IeTK un VDTK izcelsmes dokumenti (lēmumu projekti, norādījumi, instrukcijas, direktīvas, ziņojumi u.c.). Pēc vēsturnieka

J. Riekstiņa domām, par juridisko pamatu masu deportāciju uzsākšanai Latvijā kalpoja PSRS VDTK sagatavotais VK(b)P CK un PSRS TKP lēmuma projekts “Par pasākumiem Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR attīrīšanai no pretpadomju, kriminālajiem un sociāli bīstamajiem elementiem”, kuru valsts drošības tautas komisārs V. Merkulovs 1941. gada 16. maijā nosūtīja PSRS VK(b)P CK.⁶⁷⁷

⁶⁷⁵ Vilciņš T. Skolu jaunatne nacionālajā cīņā. – 74.–75. lpp.

⁶⁷⁶ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā.// 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli. 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga.(Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.) – 24. lpp.

⁶⁷⁷ Turpat. – 22. lpp.

Šajā dokumentā pamatota masu deportāciju norise: “Sakarā ar to, ka Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR ir ievērojams skaits dažādu kontrrevolucionāro nacionālistisko partiju bijušo biedru, bijušo policistu, žandarmu, muižnieku, fabrikantu, Lietuvas, Latvijas un Igaunijas bijušā valsts aparāta augsto ierēdņu un citu personu, kas veic graužošu darbību un ko spiegošanas nolūkā izmanto ārvalstu izlūkdienesti, VK(b)P CK un PSRS TKP nolemj:

1. Atļaut Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR VDTK un IeTK apcietināt ar īpašuma konfiskāciju, nosūtīt ar termiņu no 5 līdz 8 gadiem uz nometnēm un pēc soda izciešanas nometnēs nosūtīt uz 20 gadiem nometinājumā PSRS attālās vietās šādas personas...”⁶⁷⁸

Personu lokā bija iekļauti bijušo kontrrevolucionāro partiju biedri, pretpadomju nacionālistisko baltgvardu organizāciju dalībnieki, apsargi, žandarmi, policisti, cietumu darbinieki, par kuriem savāktas kompromitējošas ziņas, lielie muižnieki, fabrikanti, valsts aparāta darbinieki, armijas virsnieki, par kuriem savākti kompromitējoši materiāli, kriminālie elementi, kas turpina noziedzīgo darbību. Bez tam, izsūtāmo personu lokā (izņemot kriminālnoziedzniekus) tika iekļauti viņu ģimenes locekļi, kurus bija paredzēts arestēt ar mantas konfiskāciju un nosūtīt nometinājumā uz 20 gadiem PSRS attālos rajonos.⁶⁷⁹ Nav zināms, vai augšminēto lēmuma projektu Staļins parakstīja, bet reālā notikumu gaita un Latvijas PSR IeTK (VDTK) 1941. gada krimināllietu un administratīvi izsūtīto personu kopums to apliecina.⁶⁸⁰ Kārtība, kādā 1941. gada 14. jūnijā Latvijā apcietināmas un izsūtāmas padomju varai bīstamas personas, noteica virkne svarīgu PSRS IeTK un VDTK lēmumu, direktīvu un instrukciju (publicētu un nepublicētu), kuru pilns teksts diemžēl Latvijā esošajos dokumentu krājumos⁶⁸¹ un publikācijās⁶⁸² ir pārpublicēts fragmentāri, nepilnīgi, pārstrādātā vai pārstāstītā veidā.⁶⁸³ Tomēr promocijas darba izpētes sakarā tie ir pieminami.

1941. gada jūnijā (bez datuma) PSRS IeTK sagatavotais “No Lietuvas, Latvijas, Igaunijas un Moldāvijas PSR izsūtāmo speckontingentu pārsūtīšanas, izvietošanas un darbā iekārtošanas plāns”,⁶⁸⁴ ko 1941. gada 14. jūnijā parakstīja PSRS Iekšlietu tautas komisārs L. Berija, ir galvenais 1941. gada 14. jūnija deportācijas dokuments, uz kura

⁶⁷⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Том 1. Накануне. Книга вторая (1 января–21 июня 1941 г.) – Москва. 1995. – с. 144 .

⁶⁷⁹ Turpat. – с. 144–146.

⁶⁸⁰ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija. – 24.–25. lpp.

⁶⁸¹ Okupācijas varu politika Latvijā. – 143. – 154. lpp.

⁶⁸² Riekstiņš J. , Op.cit. – 11.–19. lpp.

⁶⁸³ Spridzāns B. Tā sākās Latvijas iedzīvotāju masveida represijas. Represēto saraksts. 1941. // Latvijas Arhīvi. Pielikums. – 1996. Nr. 1 – 2.–3. lpp.; Гурьянов А. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае–июне 1941 г. // Даугава. – 1997. - № 3 (203) – с. 130; Бугай Н. О депортации народов из Прибалтики в 40–50-е годы // Молодая гвардия. – 1993. - № 4. – с. 214.

⁶⁸⁴ Okupācijas varu politika Latvijā. – 143.–145. lpp.

pamata to īstenoja.⁶⁸⁵ No 14 punktiem sastāvošais dokuments reglamentēja no Latvijas apcietināto ģimeņu galvas (ģimeņu apgādniekus) kopskaitā 5770 cilvēkus sākotnēji nometināt Juhnovas nometnē; 1180 nosūtīt uz meža darbiem Beltbaltlagā; no Latvijas 6850 izsūtāmos ģimeņu locekļus nometināt Krasnojarskas novadā. Cita starpā, plāns paredzēja augšminēto personu konvojēšanu, izmetināšanu, ēdināšanu un šīs operācijas tehnisko pasākumu nodrošinājumu.⁶⁸⁶ Bez augšminētajiem PSRS IeTK, VDTK direktīvajiem dokumentiem, kas reglamentēja 1941. gada 14. jūnijā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju procedūru, pastāvēja virkne speciālo PSRS IeTK, VDTK instrukciju izsūtīto personu ešelonu priekšniekiem, konvoju priekšniekiem, nometinājuma vietu komandantiem u.c.⁶⁸⁷

Krievijā pēdējo gadu laikā izdoti dokumentu krājumi, rādītāji un publikācijas⁶⁸⁸ par PSRS IeTK, VDTK, VDM un VDK dokumentiem, tomēr vairumā gadījumu šajos krājumos dokumentu atlases principi ir selektīvi gan dokumentu atlases ziņā, gan apskatāmo jautājumu ziņā, kas saistīti ar PSRS IeTK, VDTK, VDM darbību kopumā, vadošo valsts drošības darbinieku biogrāfijām, ieslodzījuma vietām, ieslodzījuma režīmu u.c. jautājumiem.

Avotu pētniekiem PSRS IeTK un IeM direktīvie dokumenti par pārbaudes–filtrācijas nometņu darbību ir vēl mazāk zināmi. Valsts arhīva fondu dokumentos atrodami to atreferējumi vai pārstāstījumi.⁶⁸⁹ Zināmu “vēsturiskā fona” ieskatu avotpētniekam var sniegt Krievijā iznākušais dokumentu krājums par PSRS IeTK, IeM (arī VDTK, VDM un “SMERŠ”) speciālo nometņu darbību Vācijā laika posmā no 1945.–1950. gadam.⁶⁹⁰ Lai gan krājumā publicētie dokumenti attiecas uz vācu karagūstekņu filtrāciju, speciālo pārbaudi, tomēr te rodama vērtīga izziņa un informācija par PSRS valsts drošības orgānu darbību Vācijā Otrā pasaules kara noslēgumā.

Kādas ir Latvijas PSR IeTK (VDTK) 1940.–1941. gada krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu un pēckara pārbaudes–filtrācijas lietu kā vēstures avotu salīdzināšanas iespējas ar iepriekšminētajiem PSRS valsts varas struktūru dokumentiem? Jāatzīst, visai ierobežotas. Lai gan pēdējos gados Krievijā ir publicēti

⁶⁸⁵ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. – 25. lpp.

⁶⁸⁶ Okupācijas varu politika Latvijā. – 143.–145. lpp.

⁶⁸⁷ Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. // Aizvestie. – 13.–20. lpp.

⁶⁸⁸ Система исправительно–трудовых лагерей в СССР, 1923–1960; Справочник, Москва. – 1998. – 600 с.; Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960. Под. ред. акад. А. Н. Яковлева, сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. (Россия. XX век. Документы). – Москва: МФД, - 2002 – 888 с.; Специальные лагеря НКВД /МВД, СССР в Германии 1945–1950 гг. Сборник документов и статей. Под. ред. С. В. Мироненко, отв. составитель Ю. Г. Орлова. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 376 с.

⁶⁸⁹ LVA, 290. f., 1. apr., 109. l., 347.–348. lp.

⁶⁹⁰ Специальные лагеря НКВД/МВД СССР в Германии 1945–1950 гг. – с. 5–8; 349–366.

vairāki dokumentu krājumi, tomēr tajos publicētie dokumenti (PSRS VK(b)P CK dokumenti, PSRS IeTK, PSRS VDTK, VDM, VDK dokumenti) ir atlasīti selektīvi un nerada pilnīgu kopainu. Šie dokumenti vairumā gadījumu atspoguļo tiesu – izmeklēšanas mehānismu, notiesāto un ieslodzījumā esošo personu konvojšanas, uzturēšanas kārtību ieslodzījuma vietās utt. Bet salīdzinoši maz ir publicēti VK(b) P (PSKP) Centrālkomitejas dokumenti, kas ļauti pilnīgāk izprast varas mehānismu un lēmumu pieņemšanas stratēģiju represiju jomā.

Pirmkārt, avotpētniecībai pieejamais dokumentu kopums ir nepilnīgs un neviendabīgs, arī esošo dokumentu saturs ir nepilnīgs (trūkst pavaddokumentu utt.). PSRS valsts varas struktūru direktīvie dokumenti, kas apliecina padomju represīvā režīma darbību Latvijā 1940.–1941. gadā joprojām pilnā apmēra nav pieejami, bet esošie, publicētie un zināmie – nesniedz pilnvērtīgu kopainu. Ir minējumi, pieļāvumi, hipotētiski salīdzinājumi un vērtējumi par patiesajiem varas pārstāvjiem, varas mehānismu, represīvo iestāžu darbību, zaudējumu praktiskā izteiksmē izvērtēšanu u.c.

Otrkārt, PSRS (Latvijas PSR) IeTK, VDTK darba dokumenti – instrukcijas, ziņojumi, apskati sniedz informāciju par represiju īstenošanas praktisko procedūru. Un tas nav maz. Šajā aspektā augšminētie dokumenti ir izmantojami praktiskajā avotu pētniecības darbā.

Treškārt, dokumentu, jeb avotu grupa, ar ko būtu salīdzināmi Latvijas PSR IeTK (VDTK) 1940.–1941. gada krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu un pēckara pārbaudes–filtrācijas lietu dokumenti kā vēstures avots, ir atmiņas.

Pirmkārt, bijušo represēto un dzīvi palikušo aculiecinieku atmiņas. Tām piemīt virkne trūkumu (subjektīvas, atmiņu sarakstīšanas laika faktors, vērtējumi utt.), tomēr tās atklāj notikumu patieso ainu, sadzīves apstākļus apcietinājumā un izsūtījumā un var ienest avotpētniecībā daudz jaunu nianšu.

Kopš Latvijas neatkarības atgūšanas Latvijā ir publicēts salīdzinoši liels 1940.–1941. gadā padomju drošības orgānu apcietināto un izsūtīto Latvijas iedzīvotāju atmiņu klāsts,⁶⁹¹ tās ir dažādu žanru un veidu, publicētas kā atsevišķi darbi, atmiņu pētījumi vai atmiņu krājumos, arī prese.

⁶⁹¹ Gabris R. Latvju virsnieks Nr. 35473. – Rīga: Karogs, 1990. – 256. lpp.; Ozoliņš J. Mani sāpju ceļi. – Rīga: Letonia, 1991. – 79 lpp.; Es sapni par dzimteni pagalvī likšu: atmiņu un dok. krāj. / Sast. G. Freimanis. – 1- 3 sēj. – Rīga: Liesma, 1993–1996; Via dolorosa: staļinisma upuru liecības / Sakārt. A. Līce. – 1- 4 sēj. – Rīga, 1990–1995.; Vidnere M. Ar asarām tas nav pierādāms. (represēto cilvēku pārdzīvojumu pieredze). – Rīga: LU, 1997. – 312 lpp.; Vanaga M. Dvēseļu pulcēšana. Rīga: Karogs, 1999. – 599 lpp.; Liguts V. Virsotnes ēnā. Latviešu virsnieka stāsts. – Rīga: Aplis, 2002. – 349. lpp.; 1949.gada 25.martā izvesto balsis.Dažu Daugavpils un Ilūkstes apriņķa deportēto ģimeņu likteņi mutvārdu vēstures avotos un arhīva dokumentos. DU apgāds SAULE, Daugavpils, 2008. – 399.lpp

Atmiņu salīdzināšana ar LPSR IeTK – VDK 1940.–1941. gada krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu un pārbaudes–filtrācijas lietu materiāliem avotpētniekam ir svarīgs, vai būtisks avots tajos gadījumos, kad nepieciešama vēsturiskā rekonstrukcija, avotpētniecības minējumu vai hipotēžu pārbaudes gadījumos. Citiem vārdiem sakot, kad avotpētniekam represīvo iestāžu arhīva dokumentu teksts, nereti arī atstarpes starp teksta rindām uzdod virkni jautājumu.

Piemēram, par personas apcietināšanas vai aizturēšanas brīdi, kādos apstākļos tas noticis (ne visās krimināllietās arestu orderiem otrā pusē ir arestētās personas paraksts, ka orderis tam paziņots).

Kapteiņa Jāņa Papardes liecība par savu apcietināšanu:

“Mežmalā stāvēja kareivji ar šautenēm. Pulka komandieris Ivanovs nostādīja mūs visus vienā ierindā un gāja ar ziņojumu divīzijas komandierim pulkvedim Frolovam, ka pulka virsnieki ieradušies uz apmācībām. Tad Frolovs teica kādam pulkvedim–leitnantam “komandējiet”. Tas izrāva pistoli un nokliedza mums “Rokas augšā!” Tajā pašā mirklī pieskrēja kareivji un katram no mums pielika durkļus pret seju, un čekistu virsnieki no muguras noņēma mums pistoles, atņēma naudu un man pat ģimenes fotogrāfiju... Tad konvoja pavadībā dzina mūs uz automašīnu, aizveda mūs uz staciju un sasēdināja lopu vagonos pa 40 cilvēku.”⁶⁹²

Savukārt par virsnieku apcietināšanu 195. strēlnieku pulkā atceras Noriļļagu pārcietušais vlt. V. Veldre: *“...šajā pašā momentā aizmugurē pienākušie komandieri iesprauda pa trīs pistoļu stobrus mums pakausī un starp lāpstiņām, ... kaut kāda pretošanās bija pilnīgi bezcerīga.... Tika atņemts viss, kas katram tanī momentā atradās kabatās, pat kabatas lakatiņi pārceļoja krievu kabatās... viss tika nolauptīts”.*⁶⁹³

Vēsturniekam ir būtiski noskaidrot, kādos apstākļos ir tapuši apsūdzētās personas pratināšanas protokoli krimināllietā (nav noslēpums, ka daudzos gadījumos pratināšanas laikā ir notikusi fiziska vai morāla iespaidošana, lietojot nehumānas piespiedu metodes). Piemēram, ko avotpētnieks var secināt, redzot pratināšanas protokolā fiksēto laiku? Pratināšana sāka plkst. 14.45, pabeigta plkst. 24.00, t.i. , ilgusi 9 stundas (!), bet protokols uzrakstīts uz dažām lapām, kur zem teksta redzams nesalasāms pratinātās personas paraksts...

No virsleitnanta V. Veldres atmiņām: *“Tūliņ uz viņa jautājumiem es atbildēju ar vienu atbildi: “Dodiet tulku”. Šāda atbilde tā satracināja šo sadistu, ka viņš uzsāka savu*

⁶⁹² Bijušā Latvijas armijas, vēlāk 24. teritoriālā korpusa kapteiņa J. Papardes atmiņas. (A.Bambala privātais arhīvs) – 6. lpp.; LVA atrodas J. Papardes krimināllietā: LVA, 1986. f., 2. apr. P–1693. l.

⁶⁹³ Bijušā Latvijas armijas, vēlāk 24. teritoriālā korpusa virsleitnanta V. Veldres atmiņas. (A.Bambala privātais arhīvs). – 17. lpp.; LVA atrodas V. Veldres krimināllietā: LVA, 1896. f., 2. apr., P–2846. l.

*“gailēna” deju ap mani, papildinot to ar sitieniem ar nagana rokturi pa kakla rajonu un kāju spērieniem, kur pagadās... es nemitīgi atkārtāju “dodiet tulku”... tas beidzās ar to, ka nakts vidū tiku aizvests uz baraku ar gūtiem zilumiem gan kakla rajonā, gan uz ciskām.”*⁶⁹⁴

Šādos gadījumos, ja vien iespējams salīdzināt krimināllietā esošos pratināšanas protokolos rakstīto ar atmiņām – dažādu avotu tiešā salīdzināšanas metode var sniegt avotpētniekam atbildes uz neskaidriem jautājumiem, un avoti “sāk runāt”.

Krimināllietas vairumā gadījumu nesniedz atbildes par pratināmās personas fizisko iespaidošānu pratināšanas laikā, šajos gadījumos represēto personu atmiņas⁶⁹⁵ sniedz avotpētniekam neatsveramu palīdzību.

Avotpētniekam saistoši būtu izzināt arī citus apstākļus par apcietināto un izsūtīto personu tiesas prāvām, uzturēšanas apstākļiem ieslodzījumā, citiem blakus apstākļiem, izsūtīto reģistrēšanas kārtību izsūtījuma vietās, atbrīvošanu no ieslodzījuma un izsūtījuma vietām,⁶⁹⁶ kas apstiprina arī attiecīgo valsts drošības darbinieku rakstīto dokumentu esamību šajās lietās, to izcelsmi, virzību utt.

VDK krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu un pārbaudes–filtrācijas lietu avotpētniecībā šādos gadījumos bijušo represēto personu atmiņām (ja vien tādas konkrētajā gadījumā ir saglabājušās) ir liela praktiska nozīme konkrēta jautājuma vai problēmas izpētē.

Tāpat vērtīgi salīdzināšanai ir pašās krimināllietās, administratīvi izsūtīto personu lietās un filtrācijas lietās atrodamie “lietiskie pierādījumi”: dienasgrāmatas, piezīmes, pretestības kustības dalībnieku skrejlapas, preses izdevumi, uzsaukumi u.c. Tie dažkārt palīdz pilnīgāk un ar lielāku ticamību noskaidrot nozīmīgus, bet maz izzinātus faktus, notikumus, cilvēku likteņus, kas interesē pētniekus.⁶⁹⁷

Izvērtējot augšminēto VDK dokumentu kā vēstures avotu kopumu, to salīdzināšanas iespējas ar citiem avotiem, jāsecina, ka tomēr nopietnos zinātniskos pētījumos, kas skar šo dokumentu pielietojumu, pētniekam būtu jāizmanto visi viņa rīcībā esošie avoti. Pamatā – Latvijas arhīvos esošie citu arhīva fondu dokumenti, iespēju robežās, ja vien tas iespējams, arī prese, kas cieši saistīti ar attiecīgo VDK dokumentu kopumu, to izmantošanu pētījuma tēmā utt.

⁶⁹⁴ V. Veldres atmiņas. (A.Bambala privātais arhīvs.) – 47.–48. lpp.

⁶⁹⁵ Gabris R. Latvju virsnieks Nr. 35473. – 67.–71. lpp.; Kārklīņš F. Pie lielā kaimiņa. // Via Dolorosa. – 2. grām. – 89. lpp.; Liguts V. Virsotnes ēnā. Latviešu virsnieka stāsts. – 95.–98. lpp.

⁶⁹⁶ Skat., piem., Via Dolorosa: staļinisma upuru liecības. Sakārt. A. Līce. 1–4 sēj. – Rīga, 1990.–1995.

⁶⁹⁷ Vilciņš T. PSRS (Latvijas PSR) Valsts drošības dokumenti Latvijas Valsts arhīvā kā vēstures avots // Latvijas Arhīvi. – 1996. – Nr. 1–2. – 5.–6. lpp.; Beika A. Filtrācijas dokumenti liecina. // Latvijas Arhīvi. – 1994. – Nr. 1. – 48.–50. lpp.

LPSR IeTK – VDK krimināllietas, administratīvi izsūtīto personu lietas un filtrācijas lietas tomēr ir tiesvedības dokumenti par personām. Tajās personu dati ir neprecīzi un nepilnīgi. Lieti tādos gadījumos būtu izmantot salīdzināšanai Latvijas Valsts Vēstures arhīva personu fondu dokumentus.⁶⁹⁸ Biogrāfiska rakstura pētījumi to tikai apliecina.⁶⁹⁹

Kopumā runājot par LPSR IeTK – VDK dokumentu kā vēstures avotu salīdzināšanas iespējam ar citiem vēstures avotiem, var secināt sekojošo:

Pirmkārt, KPFSR Kriminālkodeksa izmantošana avotpētniekam var sniegt atbalstu nozieguma kvalifikācijas sastāva izvērtēšanā, salīdzinot krimināllietās, izsūtīšanas lietās un filtrācijas lietās esošo ar tam paredzēto Kriminālkodeksā. Tas ļauj avotpētniekam labāk izprast viena vai otra nozieguma sastāva kvalifikācijas motivāciju.

Otrkārt, PSRS vadošo valsts struktūru dokumentus iespēju robežās var un ir nepieciešams izmantot salīdzināšanai ar minētajiem avotiem, neskatoties uz to, ka padomju laika vadošo valsts struktūru dokumenti pilnā apjomā plašam pētnieku lokam vēl aizvien vairumā gadījumu ir nepieejami vai uz tiem attiecināti ierobežojumi, un atrodas Krievijas speciālo dienestu arhīvos.⁷⁰⁰

Treškārt, atmiņas ir vērtīgs izziņas avots tajos gadījumos, kad LPSR IeTK – VDK dokumentu ārējā un iekšējā avotu kritika un analīze nesniedz atbildes uz pētnieku interesējošiem jautājumiem.

Ceturtkārt, avotu salīdzināšanai noteikti izmantojami citi valsts arhīvos esošo fondu dokumenti, kas tieši saistīti ar attiecīgo dokumentu kopumu, tā veidošanos, ir tam radniecīgi (piemēram, Latvijas PSR tiesu, prokuratūras u.c.) vai pakārtoti. Tas palīdz avotpētniekam izprast arī padomju laika tiesvedības specifiku, speciālās lietvedības veidošanas īpatnības.⁷⁰¹

⁶⁹⁸ Skat., piem., LVVA, 1304. f., Lāčplēša kara ordeņa dome. Apbalvoto personu lietas (1920–1940). – 1.–3. apr.; 1640. f., Aizsargu štābs. Personu lietas (1930–1937). – 1.–2. apr.; 1373. f., Robežsargu brigādes štābs. Personu lietas. (1935–1940). – 1.–2. apr.; 2574. f., Latvijas Ārlietu ministrija. Personu lietas (1918–1940). – 1.–4. apr.; 5601. f., Armijas štāba personu lietu kolekcija (1918–1940). – 1.–4. apr.

⁶⁹⁹ Lāčplēša kara ordeņa kavalieri. Biogrāfiska vārdnīca / Autoru kolektīvs. Latvijas Valsts Vēstures arhīvs. – Rīga: Jāņa sēta, 1995. – 605 lpp.; Latvijas ārlietu dienesta darbinieki 1918–1991. Biogrāfiska vārdnīca. Sast. Ē. Jēkabsons, V. Ščerbinskis. – Rīga: Zinātne, 2003. – 435 lpp.

⁷⁰⁰ Архивы России. Москва и Санкт-Петербург. Справочник – обзор и библиографический указатель. Москва: Археографический центр, 1997 – 1070 с.

⁷⁰¹ Основные правила работы ведомственных архивов. Москва, 1986 – 173 с.; Инструкция по обеспечению режима секретности в Министерствах, ведомствах, на предприятиях, в учреждениях и организациях СССР. [Секретно]. (С изменениями и дополнениями в соответствии с постановлением Совета Министров СССР от 9 декабря 1987 г. № 1419 354).[b.i.v.] – 328 с.

5.4. Dokumentu izmantošanas iespējas vēstures pētījumos

Promocijas darbā aplūkotas bijušās Latvijas PSR VDK tiesu–izmeklēšanas un tiesvedības dokumentu grupas: VDK 1940.–1941. gada krimināllietas, IeTK administratīvi izsūtīto personu lietas un pēckara IeTK pārbaudes–filtrācijas lietas ir principiāli jauns, ļoti specifisks vēstures avots, kam nav precedentu. Tā izvērtēšana sākusies tikai pēdējo desmit gadu laikā.

Šajā sakarā lietderīgi būtu aplūkot šo avotu izmantošanas iespējas vēstures pētījumos, skatot sekojošus aspektus:

- 1) iespējas, ko sniedz VDK dokumenti kā vēstures avots;
- 2) iespējamā pētījumu virzienu, tematikas noteikšana, kuru izpēte ir iespējama, pateicoties šiem avotiem;
- 3) VDK dokumentu izmantošanas juridiskie un tiesiskie aspekti.

Izmeklēšanas un tiesu dokumenti kā specifisks vēstures avots no vienas puses sniedz visai pilnīgu ieskatu par padomju represīvo iestāžu darbību, totalitārā režīma darbības mehānismu, no otras puses – ieskatu konkrētu jautājumu, vēstures problēmu izpētē. Piemēram, kādas organizācijas, sociālās grupas, atsevišķu notikumu vai personu rīcības izvērtējumā, kā to pamatoti norāda vēsturniece R. Vīksne, tas var būt visai nosacīti.⁷⁰² Kā norādīts iepriekšējās nodaļās, tad Staļina laika PSRS (Latvijas PSR) iekšlietu un valsts drošības orgāni izmeklēšanā bieži lietoja piespiedu līdzekļus – fiziskas un morālas iespaidošanas paņēmienus.⁷⁰³

Pratināšanas protokolus vairumā gadījumu rakstīja pēc iepriekš izplānota satura un formas un ar tendētu mērķi, ko apsūdzētā persona varēja arī nesaprast, lai gan katru protokola lappusi bija pašrocīgi parakstījusi. Zinot padomju tiesvedības praksi, kādu uzrāda krimināllietas, izsūtīšanas lietas un filtrēto personu lietas, šādā veidā iegūtu un avotos atspoguļotu informāciju kā avotu nevar pilnvērtīgi izmantot.

Pētniekam, kas izmanto šos dokumentus kā avotu, ir jāapzinās to trūkumi un ierobežojumi, kā arī jāizmanto iespējas, ko sniedz avotu ārējā un iekšējā kritika. Padomju represīvo iestāžu tiesvedības prakse bija tāda, ka izmeklētājiem nebija īpašas vajadzības iedziļināties kādas Latvijas laikā pastāvējušas organizācijas darbībā, jo visas

⁷⁰² No NKVD līdz KGB. – XVII. lpp.; Vīksne R. Politiskās prāvas Latvijā – avots vācu okupācijas režīma izpētei. // Vēsturnieks profesors Dr. phil. LZA ārzemju loceklis Andrievs Ezergailis: Bibliogrāfija, darba biedru veltījumi 70 gadu jubilejā. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000. – 322.–333. lpp.

⁷⁰³ Politiskos noziegumos apsūdzēto personu fizisko iespaidošanu PSRS represīvās iestādes pielietoja jau kopš 20.gs. 20 – 30.gadiem. Bet kopš 1939. gada 10. janvāra PSRS Iekšlietu tautas komisariātam bija dots speciāls VK(b)P norādījums par fiziskās ietekmēšanas līdzekļu lietošanu pret spiegiem, diversantiem, teroristiem u.c. tautas ienaidniekiem, kuri “nekaunīgi” atsakās uzrādīt līdzzinātājus un nedod liecības par savu noziedzīgo darbību.

organizācijas, kādas darbojās Latvijā līdz 1940. gadam (un to dalībnieki) *a priori* tika uzskatītas par “kontrrevolucionārām” un „fašistiskām”.

Pētniekam, kurš vēlas izpētīt gan Latvijas laika organizāciju, gan pirmās, gan otrās padomju okupācijas laika nacionālas pretestības kustības organizāciju darbību, būs krietni jānopūlas, lai no fragmentiem (ja vien tas vēlas veikt nopietnāku pētījumu) savāktu vajadzīgās ziņas. Krimināllietu materiāli par to īpaši daudz nestāsta. Nereti izmeklētāji mēdza mākslīgi apvienot apcietināto personu liecības un pašas personas iekļaut pretpadomju grupās, lai šo personu noziegums būtu organizēts, līdz ar to sociāli bīstamāks un varētu tikt piespriests lielāks sods.

Latvijas PSR VDK 1940.–1941. gada krimināllietas, administratīvi izsūtīto personu lietas un pēckara pārbaudes–filtrācijas lietas kā principiāli jauns vēstures avots sniedz virkni iespēju to izmantošanā.

Pirmā iespēja. Šajos avotos esošā informācija ļauj vēsturniekam pētīt padomju represīvā režīma darbībā Latvijā 1940.–1941. gadā, represijas pret Latvijas iedzīvotājiem pirmās padomju okupācijas laikā, un lielā mērā atsedz padomju totalitārā režīma darbības mehānismu⁷⁰⁴ Latvijā.

Otrā iespēja. Esošā avotu bāze kā pilnīgi jaunas, līdz šim Latvijā maz zināmas informācijas avots, sniedz bagātīgu faktoloģisko materiālu, kas arvien vairāk nonāk zinātniskajā apritē un pētniekiem sniedz iespējas pētīt vēl nezināmas Latvijas vēstures lappuses, tajā skaitā ar faktoloģisko materiālu iezīmējot pilnīgi jaunus pētniecības virzienus un tematiku (padomju represijas, nacionālās pretošanās kustība, kolaborācija, padomju represīvo iestāžu darbība u.c.).⁷⁰⁵

Tieši jaunais faktoloģiskais materiāls paver iespējas biogrāfiska rakstura pētījumiem, tai skaitā personības lomas tēmas, atsevišķu sociālo un profesionālo grupu likteņa noskaidrošanā (Latvijas armijas virsnieki, Ārlietu ministrijas darbinieki, reliģisko konfesiju pārstāvji utt.) un viņu darbības izvērtēšanā. Bez tam avotu bāze sniedz iespējas veikt novadpētnieciska rakstura pētījumus (novadnieku likteņu noskaidrošana).

⁷⁰⁴ Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi. (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.)– Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2001. – 15.–173. lpp.; 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli; 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.) – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002. – 1.-415. lpp.

⁷⁰⁵ Vileiņš T. Skolu jaunatne nacionālajā cīņā (1940–1941). – Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 1997. – 80 lpp.; Šneidere I. Padomju okupācijas pirmais gads: kolaborācijas priekšnosacījumi.// Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskās konferences materiāli 1999.gada 14.-15.jūnijs, Rīga. (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 1.sēj.). – 95–106. lpp.; Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā.// 1941.gada 14.jūnija deportācija- noziegums pret cilvēci. Starptautiskās konferences materiāli 2001.gada 12.-13.jūnijs, Rīga. (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.) -21.–31. lpp.; Ozola L. LK(b)P dokumenti par padomju okupācijas režīma represīvo darbību (1940. gada jūnijs–1941. gada jūlijs).// Okupācijas režīmi Latvijā 1940.-1956.gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001.gada pētījumi.- (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.) – 57.– 79. lpp.

Trešā iespēja, ko sniedz VDK dokumenti kā vēstures avots, ir pašu šo padomju represīvo iestāžu tiesu–izmeklēšanas un lietvedības dokumentu avotu pētniecība,⁷⁰⁶ padomju laika īpašās, jeb slepenās lietvedības dokumentu pētniecība. Te paveras visplašākās iespējas daudzām zinātnes disciplīnām (lietvedības, lietvedības vēstures, arhīvniecības, arheogrāfijas, avotpētniecības, vēstures palīgdisciplīnas). Šajā gadījumā šie dokumenti ir jāpēta to “vēsturiskajā ietvarā”, jeb substancē. Tiesa, šādas iespējas, runājot par VDK dokumentiem kā vēstures avotu, pagaidām ir visai maz izmantotas.⁷⁰⁷

Ceturrtā iespēja, ko vēstures pētnieki un citu nozaru speciālisti visai maz ir izmantojuši un pielietojuši, ir socioloģiskie pētījumi. Latvijas PSR VDK krimināllietu, administratīvi izsūtīto personu lietu un pārbaudes–filtrācijas lietu dokumenti ir tipveida un vairumā gadījumu vienveidīgi (apcietināšanas lēmumi, apcietināto personu anketas, apsūdzības raksti u.c.). Tajos esošā informācija, piemēram, ļoti standartizēti iztaujas protokoli filtrācijas lietās paver iespējas arī vēstures socioloģiskajiem pētījumiem, pielietojot kontentanalīzes metodes. Vēstures pētnieki pagaidām šādas iespējas ir izmantojuši visai maz.⁷⁰⁸

Runājot par VDK dokumentu kā vēstures avota (krimināllietas, izsūtīto personu lietas) otru aspektu – to izmantošanas iespējām vēstures pētījumos, jāsecina, ka pētījumu virzieni varētu būt sekojoši:

- 1) padomju okupācijas Latvijā 1940.–1941. gadā izvērtējums (politiskie, tiesiskie, sociālie, ekonomiskie aspekti);
- 2) padomju totalitārā režīma pastrādāto noziegumu pret Latvijas iedzīvotājiem 1940.–1941. gadā (arī 1944.–1948. gadā – pamatojoties uz pārbaudes–filtrācijas dokumentu kā avotu bāzes);
- 3) kolaborācijas un nacionālas pretošanās kustības Latvijā (1940.–1941. gadā) izvērtējums;
- 4) padomju represīvo iestāžu (Iekšlietu un valsts drošības tautas komisariāta) darbības izvērtējums Latvijā (1940–1941);

⁷⁰⁶ Bambals A. 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietu dokumenti kā vēstures avots. // 1941. gada 14. jūnija deportācija- noziegums pret cilvēci. Starptautiskās konferences materiāli 2001. gada 12.-13. jūnijs, Rīga. (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.) – 373.–379. lpp. ; Bambals A. Latvijas PSR VDM (iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas). // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.-1959. gadā: politika un tās sekas. Starptautiskās konferences referāti. 2002. gada 13.-14. jūnijs, Rīga. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.). - 193.–202. lpp.

⁷⁰⁷ Борисова Л. Делопроизводственные документы советской эпохи: историография и источниковедение (20– 80-е годы) // Отечественные архивы. – 1994. - № 2. – с. 19–26.

⁷⁰⁸ Vilciņš T. Latviešu leģionārs 50 gadus pēc kara. Socioloģisks aspekts. // Latvijas Arhīvi.-1994. – Nr. 2. – 26.–48. lpp.; Ērglis D. Padomju represijas Latvijā 1940. gada jūnijā – augustā: struktūranalīze/ Dzintars Ērglis, Irēne Šneidere, Rudīte Vīksne, Artūrs Žvinklis. – Summary: Repressions in Latvia in June – August 1940: Structural Analysis, p. 128 – 129 // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 13. sēj. (2004), [99.] – 129. lpp.

5) bijušās Latvijas PSR VDK un tās priekšteču (IeTK, VDTK, VDM) dokumentu kā vēstures avotu izpētes lokālās vēstures pētniecības virziens.

Augšminēto vēstures pētījumu virzienu izpēti apliecina arī Valsts prezidenta pakļautībā esošās Latvijas Vēsturnieku komisijas pēdējo gadu pētījumi, kas atspoguļoti Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstos.⁷⁰⁹

Trešais aspekts, kas attiecas uz šo avotu izmantošanas iespējām vēstures pētījumos ir juridiskais, jeb tiesiskais.

Ņemot vērā, ka Latvijas Valsts arhīvā esošie bijušās Latvijas PSR VDK un tās priekšteču (IeTK, VDTK, VDM) dokumenti – 1940.–1941. gada krimināllietas, administratīvi izsūtīto personu lietas un pēckara pārbaudes–filtrācijas lietas savā būtībā ir dokumenti, kas satur informāciju par personu privāto dzīvi, to izmantošanu reglamentē Latvijas Republikas likumdošanas akti.⁷¹⁰

Tā “Informācijas atklātības likums” nosaka, ka informācija ir pieejama sabiedrībai visos gadījumos, ja likumā nav noteikts citādi. Tas paredz informācijas pieejamības klasificēšanu – vispārpieejamā un ierobežotas pieejamības informācijā. Vispārpieejamajai informācijai nav ierobežojumu, bet ierobežotas pieejamības informācija ir tā, kuras izmantošana var nodarīt kaitējumu kādai personai.

“Fizisko personu datu aizsardzības likums” paredz informācijas un dokumentu aizsardzību. Tas nodrošina personu privātās dzīves neaizskaramību attiecībā uz personas sensitīviem datiem, – par tādiem tiek uzskatīti dati, kas norāda personas rasi, etnisko izcelsmi, reliģisko, filozofisko un politisko pārliecību, dalību arodbiedrībās, kā arī sniedz ziņas par personas veselību un seksuālo dzīvi (likuma 2. pants).

Nenoliedzami, arī Latvijas Valsts arhīvā esošie bijušās Latvijas PSR Valsts drošības komitejas dokumenti, tajā skaitā VDK krimināllietas, izsūtīšanas lietas un pārbaudes–filtrācijas lietas satur personu privātās dzīves datus.

Kopš 2000. gada, atbilstoši “Fizisko personu datu aizsardzības likuma” prasībām, arī Latvijas arhīvos tika noteikti divi dokumentu pieejamības līmeņi: brīvas un ierobežotas pieejamības dokumenti. Tādēļ Valsts arhīvā, kur glabājas personas privātās dzīves dati, ir noteikti ierobežojumi to izmantošanā, kas attiecas arī uz VDK dokumentos ietvertu informāciju par personu privāto dzīvi.

⁷⁰⁹ Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. 1.–26. sēj. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, - 2002.- 2010.

⁷¹⁰ Likums par politiski represētās personas statusa noteikšanu komunistiskajā un nacistiskajā režīmā cietušajiem // Latvijas Vēstnesis. – 1995. – 26. apr.; Likums par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu // Latvijas Vēstnesis. – 1994. – 2. jūn.; Fizisko personu datu aizsardzības likums // Latvijas Vēstnesis. – 2000. – 6. apr.; Informācijas atklātības likums // Latvijas Vēstnesis. – 1998. – 29. oktobris.; Arhīvu likums, pieņemts 2010.gada 3.martā, stājās spēkā 2011.gada 1.janvārī// Latvijas Vēstnesis Nr.35(4227) 03.03.2010.

Bez tam, šo dokumentu izmantošanā ļoti būtiski ir arī morāli–ētiskie aspekti, jo daudzi bijušie politiski represētie nevēlas, ka viņu tuvinieku dati tiktu nesankcionēti izmantoti.

Vēstures pētniekiem bijušās Latvijas PSR VDK dokumentu, kas atrodas valsts glabāšanā Latvijas Valsts arhīvā, izmantošana atbilstoši pastāvošajai likumdošanai iespējama zinātniski pētnieciskās tēmas ietvaros, kurā norādīti dokumentu izmantošanas mērķi un nolūks.

Secinājumi

Pirmkārt, VDK dokumenti ir ļoti specifisks vēstures avots, kura pētniecībā un izmantošanā nepieciešama ārējā un iekšējā kritika, analīze. Avots ir unikāls ar to, ka apliecina padomju represīvā režīma īstenoto politiku pret Latvijas iedzīvotājiem 1940.–1941. gadā, arī pēckara posmā.

Otrkārt, daudzos gadījumos VDK dokumentu kā vēstures avota ticamība ir apšaubāma, ko apliecina dažādu dokumentu iekšējā satura salīdzināšana un analīze. Pētniekam, kas pēta šos dokumentus, ir jāapzinās, ka tiem piemīt virkne trūkumu, nepilnību un ierobežojumu.

Treškārt, neapšaubāmi šie avoti ir izmantojami pētniecības darbā, tomēr tie būtu salīdzināmi ar citiem vēstures avotiem (likumdošanas aktiem, atmiņām, citiem neatkarīgās Latvijas laika valsts iestāžu dokumentiem, citiem arhīva fondu dokumentiem).

Ceturtkārt, kā metodes izmantojamas vēstures vispārējās, vēsturiski ģenētiskā, dažādu avotu tiešās salīdzināšanas un analīzes metodes.

Piektkārt, dokumentu izmantošanas iespējas ir visai plašā Latvijas aktuālo vēstures virzienu pētniecība. Dokumenti kā vēstures avots satur sensitīvu personas informāciju, tādēļ tās izmantošanu nosaka Latvijas Republikas normatīvie akti.

Nenoliedzami, represīvo iestāžu dokumenti, īpaši VDK dokumenti kā vēstures avots ar laiku ieņems paliekošu vietu Latvijas vēsturē.

SECINĀJUMI

Bijušās Latvijas PSR represīvo iestāžu atstātais arhīva dokumentārais mantojums ir apliecinājums padomju totalitārā režīma nodarītajiem postījumiem Latvijā. Šī nodarījuma sekas vēl izjūtam šodien.

Promocijas darbs “Latvijas PSR represīvo iestāžu dokumenti kā vēstures avots” vērtējams kā solis Latvijas vēstures drūmo pagātnes liecinieku – IeTK – VDK arhīva dokumentu, tajos esošās informācijas zinātniskajā izvērtēšanā.

Darba tēma nav izvēlēta nejauši. Latvijas Valsts arhīvā esošajos bijušās LPSR VDK arhīva dokumentos atrodams it viss: padomju represīvā režīma varas apliecinājums, Latvijas iedzīvotāju sāpes un posts, ciešanas. Patiesība, puspatiesība un meli vienkopus, kas atspoguļojas arī citu represīvo iestāžu dokumentos.

Šo dokumentu izvērtējums no avotpētniecības viedokļa ir svarīgs solis Latvijas vēstures pētnieku darba atvieglošanā, strādājot ar bijušās Latvijas PSR VDK dokumentiem un tajos esošo informāciju par Latvijas 20. gs. aktuālajām vēstures tēmām.

Darba mērķis bija, pamatojoties uz Latvijas Valsts arhīvā esošo bijušās Latvijas Valsts arhīvā esošo Latvijas PSR represīvo iestāžu dokumentu bāzes, apzināt šo dokumentu sastāva pilnīgumu Latvijā, analizēt galvenos dokumentu veidus, sniedzot to satura analīzi no avotpētniecības un avotu kritikas viedokļa, kā arī atklāt šo dokumentu īpatnības, trūkumus un to izmantošanas iespējas vēstures pētījumos.

Tam bija pakārtoti darba uzdevumi, darba struktūra un pētniecības metodes.

Izpētes rezultātā, darba autors nonāca pie sekojošām atziņām un secinājumiem.

Pirmkārt, runājot par Latvijas PSR VDK arhīva dokumentiem kā vēstures avotu, jāatzīst, ka tas ir salīdzinoši maz apzināts avots no avotu kritikas viedokļa.

Pēc PSRS (Latvijas PSR) VDK darbības izbeigšanas Latvijā palikušo VDK dokumentu sastāvu un apjomu vēl nav iespējams pilnībā konstatēt, jo daudzi dokumenti, sabrūkot padomju režīmam, ir iznīcināti laikā no 1989.–1991. gadam, vai aizvesti uz Krievijas speciālajiem arhīviem. Nav saglabājušies arī visu dokumentu uzskaites un reģistrācijas žurnāli. Dokumentu pārņemšanā no LPSR VDK Latvijas likumdevēji nebija nodrošinājuši pietiekamu normatīvo bāzi. Tā rezultātā LPSR VDK atstātie arhīva dokumenti ir izkliedēti starp dažādām Latvijas institūcijām, kas apgrūtina to pētniecību un izvērtēšanu.

Salīdzinot bijušās PSRS VDK arhīva dokumentu stāvokli un esamību Baltijas valstu arhīvos, jāsecina, ka vismazāk šāda veida dokumentu ir saglabājušies Igaunijā, vairāk Latvijā, bet vispilnīgākais dokumentu apjoms ir saglabājies Lietuvā. Kopumā tie ir

vēsturiskie dokumenti, kas apliecina padomju represīvā režīma īstenoto politiku pret šo valstu iedzīvotājiem.

Otrkārt, darbā aplūkoti galvenie represīvo iestāžu izcelsmes arhīva dokumentu veidi ir 1940.–1941. gada krimināllietas, 1941. gada administratīvi izsūtīto personu lietas un 1944.–1955. gada pārbaudes–filtrācijas lietas. To radītājas iestādes ir Latvijas PSR IeTK, Iem, VDTK, VDM, VDK, Augstākā Tiesa, Prokuratūra, Ministru Padome u.c., kas pēc būtības ir padomju speciālās lietvedības sistēmas tiesu izmeklēšanas un tiesvedības dokumenti. Augšminētie dokumenti ir vērtīgs izziņas avots par Latvijas iedzīvotāju likteņiem gan vācu, gan abu padomju okupāciju laikā.

1940.–1941. gada VDK krimināllietas un 1941. gadā no Latvijas administratīvi izsūtīto personu lietas apliecina padomju režīma īstenoto teroru pret Latvijas iedzīvotājiem pirmās padomju okupācijas laikā.

Savukārt, 1944.–1955. gada pārbaudes–filtrācijas lietas ir vērtīgs izziņas avots par Latvijas iedzīvotāju likteņiem gan vācu, gan padomju okupācijas laikā. Latvijā esošo dokumentu kopums ir pietiekams, lai to pētītu no avotu pētniecības viedokļa. Tomēr dokumentos esošās informācijas izmantošanā nepieciešama šo avotu ārējā un iekšējā kritika, salīdzināšana un analīze.

Treškārt, runājot par triju dokumentu grupu – krimināllietu, administratīvās izsūtīšanas lietu un pārbaudes filtrācijas lietu dokumentiem kā vēstures avotu, jāatzīmē, ka katram no dokumentu veidiem piemīt savas īpatnības un trūkumi.

Piemēram, 1940.–1941. gada Latvijas PSR IeTK (VDTK) krimināllietās esošajos protokolos informācijas ticamības pakāpe ir ļoti zema. Arī pārējos dokumentos – apcietināšanas lēmumos, lēmumos par apsūdzības uzrādīšanu un apsūdzības rakstos tā ir zema. Tie tika veidoti atbilstoši tā laika padomju tiesvedības praksei, kas bija iedibināta PSRS 20.–30. gados

Saskaņā ar to tika “nopamatota” atziņa, ka tiesa principiāli nevar konstatēt objektīvo īstenību, jo tā nevar pielietot praksi kā patiesības kritēriju: noziegumu nevar rekonstruēt. Padomju tiesu un izmeklēšanas iestāžu uzdevums bija nevis patiesības noskaidrošana, bet gan apsūdzētā “iespējamās” vainas noteikšana.

Līdz ar to tiesu–izmeklēšanas dokumenti tika rakstīti pēc iepriekš nodomāta “scenārija”, t.i. ar iepriekšēju nolūku – piespriest sodu padomju varas ienaidniekiem par viņu “pretpadomju” rīcību.

Bez tam, atbilstoši KPFSR Kriminālkodeksa 58. pantā noteiktajiem sodiem par apsūdzēto personu pretpadomju (kontrevolucionāriem) noziegumiem, Latvijā šīm personām “noziegums” un attiecīgi “sods” tika inkriminēts pēc formālas piederības kādai

neatkarīgās Latvijas (1918.–1940.) organizācijai, tāpat apsūdzības uzrādīšanā lietots “kolektīvās vainas” princips. Pie tam, kopš 1940. gada 26. novembra Latvijā KPFSR Kriminālkodeksam bija atpakaļejošs spēks.

Tāpat šie dokumenti satur arī fiktīvu informāciju, piemēram, VDK sniegtajās izziņās represēto personu tuviniekiem par viņu ģimenes locekļu bojāejas apstākļiem ieslodzījuma vietās uzrādīti izdomāti nāves datumi utt.

Dokumentu izmantošanā pētniekiem ir jāpielieto gan VDK arhīva krimināllietās esošās iekšējās informācijas pretrunu analīze, gan iespējas, ko sniedz tās salīdzināšana ar citiem avotiem: Kriminālkodeksu, padomju laika valsts varas un pārvaldes tiesiski normatīvajiem aktiem un represēto personu atmiņām, kas sarakstītas pēc atbrīvošanas no ieslodzījuma, kā arī citiem avotiem (reabilitācijas dokumentiem).

Konfrontējot dažādu avotu sniegto informāciju šie dokumenti kā vēstures avots ir izmantojami vēstures pētījumos.

Ceturtkārt, nenoliedzami, represīvo iestāžu dokumentu kā vēstures avota pētniecībā pastāv metodoloģiska rakstura problēmas, jo avots ir principiāli jauns, salīdzinoši nesnenonācis zinātniskajā apritē. Turklāt šāda veida dokumentu pētniecībā vēl nav izstrādātas avotpētnieciskās metodes, kritēriji, un šobrīd tos iespējams pētīt ar avotpētniecības vispārējām metodēm.

Otra, ne mazāk svarīga, ir terminoloģijas problēma. Padomju laika represīvo iestāžu tiesvedības praksē ir visdažādākie apsūdzības formulējumi un interpretācijas, kuru dziļāko semantisko būtību autoram šajā darbā tā arī nav pilnībā izdevies atklāt. Iespējams, tas būtu tālāko pētījumu uzdevums.

Trešā ir represīvo iestāžu dokumentu kā vēstures avota interpretācijas problēma.

Pieņemot, ka šis jautājums ir diskutējams, autors pagaidām tomēr ir tajā ieskatā, ka par VDK arhīva dokumentiem kā vēstures avotiem būtu uzskatāmi visi tie VDK un tās priekšteču gatavotie dokumenti, kurus radījusi VDK savas darbības mērķu un uzdevumu īstenošanā, un kuri atradušies glabāšanā VDK arhīvā.

Piektkārt, kā avotpētnieciskās pieejas šāda veida avotu analīzei varētu būt: to ārējā un iekšējā kritika, kurā par dokumentos esošās informācijas ticamības pakāpes noteikšanas kritēriju var kalpot pašos dokumentos fiksētās pretrunas.

Otra pieeja ir faktu izmantošanas interpretācijas atbilstība šajos dokumentos atbilstoši padomju “tiesu–izmeklēšanas scenārijam”. Lai gan, jāatzīst, ka šī metode varēs sniegt pozitīvus rezultātus tikai tad, kad plašākai pētnieku atklātībai tiks nodoti izvērtēšanai visi padomju laika augstāko valsts varas un pārvaldes institūciju slepenie nolēmumi, tajā skaitā PSKP CK dokumenti. Tie, kas publicēti jaunākajos dokumentu krājumos Krievijā

nesniedz pilnvērtīgu ainu par lēmumus pieņemšanas procedūru PSRS komunistiskā totalitārā režīma varas vertikālē.

Pagaidām šādu iespēju nav.

Neskatoties uz to, var izdarīt vismaz trīs secinājumus:

- 1) šos avotus nedrīkst pētīt izolēti, atrauti no padomju tiesu izmeklēšanas prakses;
- 2) pašās tiesu–izmeklēšanas un tiesvedības lietās esošie dokumenti jāpēta kompleksi, visi kopā, pretējā gadījumā zūd iekšējo pretrunu salīdzināšanas iespējas;
- 3) šo avotu sniegtās informācijas ticamības pārbaudei nepieciešama dažādu avotu sniegtās informācijas salīdzināšana.

Sestkārt, VDK arhīva dokumenti kā vēstures avots paver iespēju pētīt PSRS represīvā režīma darbību Latvijā 1940.–1941. gadā un pēckara posmā. Tas ir jauns informācijas avots, kas ļauj pētīt Latvijas vēstures mazpētītus jautājumus: padomju represīvā režīma darbību, represijas, nacionālo pretošanās kustību, kolaborāciju utt. Šis avots paver iespējas biogrāfiska rakstura pētījumiem un lokālās vēstures pētījumiem.

Kā vēstures avots tas ir saistošs padomju speciālās lietvedības sistēmas avotu pētniecībai.

Šie tiesu–izmeklēšanas un tiesvedības dokumenti vairumā gadījumu ir tipveida, vienvēidīgi, standartizēti, kas paver iespējas to izmantošanai socioloģiskajos pētījumos, tajā skaitā izmantojot kontentanalīzes (content analysis) metodes.

Ņemot vērā, ka šie vēstures avoti satur personu privātās dzīves datus, to izmantošanu reglamentē Latvijas Republikas likumdošana, tajā skaitā “Fizisko personu datu aizsardzības likums” un „Arhīvu likums”

Bijušās Latvijas PSR VDK arhīva dokumenti ir salīdzinoši jauns vēstures avots, kura izvērtēšana vēl turpinās.

SAĪSINĀJUMI

AP – Augstākā Padome
APP – Augstākās Padomes Prezidijs
apr. – apraksts
ASM – augstākais soda mērs
ATK – Aizsardzības tautas komisariāts
AVPP – Apvienotā valsts politiskā pārvalde
BKA – Baltijas kara apgabals
BSKA – Baltijas sevišķais kara apgabals
CK – Centrālā komiteja
f. – fonds
GULAG – PSRS IeTK Galvenā noietņu pārvalde
IeM – Iekšlietu ministrija
IeTK – Iekšlietu tautas komisariāts
IK – Izpildu komiteja
KF – Krievijas Federācija
KK – Kriminālkodekss
KGB – Valsts drošības komiteja
KP – Komunistiskā partija
KPFSR – Krievijas Padomju Federatīvā Sociālistiskā Republika
LKOK – Lāčplēša kara ordeņa kavalieris
LKP – Latvijas Komunistiskā partija
LK(b)P – Latvijas Komunistiskā (boļševiku)partija
ps – pilnīgi slepeni
LPSR – Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika
LR – Latvijas Republika
LVA – Latvijas Valsts arhīvs
LVVA – Latvijas Valsts Vēstures arhīvs
MP – Ministru Padome
OGPU – Apvienotā valsts politiskā pārvalde
PA – Partijas arhīvs
PSKP – Padomju Savienības komunistiskā partija
PSR – Padomju Sociālistiskā Republika
PSRS – Padomju Sociālistisko Republiku Savienība

SAB – Satversmes aizsardzības birojs
SMERŠ – PSRS Sarkanās Armijas Pretizlūkošanas daļa
s. – slepeni
SS – Vācijas aizsardzības vienība
TKP – Tautas Komisāru Padome
TSDD – Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs
UNESCO – Apvienoto Nāciju Organizācija izglītības, zinātnes un kultūras jautājumos
VDK – Valsts drošības komiteja
VDM – Valsts drošības ministrija
VDP – Valsts drošības pārvalde
VDTK – Valsts drošības tautas komisariāts
VK(b)P – Vissavienības komunistiskā (boļševiku) partija

AVOTU UN LITERATŪRAS SARAKSTS

I NEPUBLICĒTIE AVOTI:

1. Latvijas Republikas arhīvi

1. Latvijas Valsts arhīvs (LVA):

1.1. LVA, 270.f. Latvijas PSR Ministru Padome un Latvijas Republikas Ministru Padome (1940–1991), 1.–s apr., 14.l.

1.2. LVA, 290.f. Latvijas PSR Augstākā Padome un Latvijas Republikas Augstākā Padome (1940–1941.; 1944–1993), 1.–s apr., 109.l. “Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas sarakste notiesāto un izsūtīto personu jautājumos”.

1.3. LVA, 2669.f., Latvijas PSR Iekšlietu ministrija. (1944.-1990.), 1.apr. LPSR Iekšlietu ministrijas pavēles (1944.-1990.).

1.4. LVA, 1221. f., Latvijas PSR Prokuratūra (1940.-1991.)

1.5. LVA, 856. f., Latvijas PSR Augstākā Tiesa (1940.-1941.;1944.-1990.), 1., 1a.,2.,2a., 3., 4., 4a., 4b., 4c., 5., 6., 6a., 7.- 9., 11.apr.

1.6. LVA, 2420.f., Ārvalstu arhīvu dokumentu kopijas par 20.gs. politiski represētajiem Latvijas iedzīvotājiem (1937.- 2009.), 1.-4.apr.

1.7. LVA, 1821.f. PSRS pārbaudes – filtrācijas punktos un nometnēs ieslodzīto Latvijas iedzīvotāju personas lietas (1944.–1952.), 1.–2.apr.;

1.apr., 2804. l.; 4920. l.; 5390 l.; 7736. l.; 11913. l.; 11145. l.; 11950. l.; 11193. l.; 12030. l.; 12039. l.; 42296. l.; 46296. l., 58800. l, uzskaites kartīte; 60570. l.; 60570. l., uzskaites kartīte; 66338. l., 67258. l.; 2.apr., 2744. l.; 2862. l., uzskaites kartīte; 6695. l.; 8526. l.; 11181. l.; 37160. l.; 37169. l.; 43832. l.; 48393. l.; 49308. l. LVA, 1821. f., 1. apr., reģistrācijas žurnāls Nr. 26, Turpat, 2. apr., reģistrācijas žurnāls Nr. 1.; Fonda uzskaites lieta, Vēsturiskā izziņa.

1.8. LVA, 1822.f. Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljoni (1944.–1956.[1991]), 1.–2.apr. (Fonda uzskaites lieta, Vēsturiskā izziņa).

1.9. LVA, 1825.f. Latvijas PSR VDK dokumentu kolekcija (1940.-1991), 1.–4.apr.; Fonda uzskaites lieta, Vēsturiskā izziņa.

1.10. LVA, 1846.f. Latvijā apglabāto vācu karagūstekņu kapu grāmatas (1945–1950), 1. apr. Fonda uzskaites lieta, Vēsturiskā izziņa.

1.11. LVA, 1847.f. PSRS Iekšlietu (Valsts drošības ministrijas) ministrijas Iekšlietu karaspēka 5.strēlnieku divīzija (1944.–1956.), 1. apr.; Fonda uzskaites lieta, Vēsturiskā izziņa.

1.12. LVA, 1894.f. 1949.gada 25.martā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju personas lietas (1949–1954[1992]), 1.–4.apr.; Fonda uzskaites lieta, Vēsturiskā izziņa. Turpat. 2.apr., 1.–11. l.

1.13. LVA, 1986.f. Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (1919 – 1991[2000]), 1.apr., 1. l.; 14281.l.; 16741. l., uzraudzības lieta krimināllietā; 25682. l.; 38874. l. ; 42966. l.; 42621. l.; 42977. l.; 43908. l.; 44772. l.; 44900. l. Turpat. 2.apr., P– 512. l.; P–1679. l.; P–2180. l.; P–2218. l.; P–2238. l.; P–2512. l.; P–3004. l.; P–3016. l.; P–3295. l.; P–5324. l.; P–3578. l., uzraudzības lieta; P–3597. l.; P–5406. l.; P–4702. l.; P–4471. l.; P–5468. l.; P–5622. l.; P–6722. l.; P–6686. l.; P–7409. l., uzraudzības lieta krimināllietā, ieslodzītā personas lieta; P–7616. l.; P–7657. l.; P–7705. l.; P–7701.l.,personas lieta; P–8117. l.; P–8651. l.; P– 9317. l.; P– 9418. l., ieslodzītā personas lieta; P–10153. l. Turpat. Fonda uzskaites lieta, Vēsturiskā izziņa.

1.14. LVA, 1987.f., 1941.gada 14.jūnijā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju personas lietas (1941–1956 [2000]), 1.apr., 496–R.l. ; 1770. l.; 11053. l.;13160.l.; 13653. l.; 13662. l.; 14243. l.15428. l.; 15798. l.;16652. l.; 16671. l.; 16892. l.; 17503. l.; 17537. l.; 17553. l.; 17576. l.; 17583. l.; 17712. l.; 19289. l.; 17704. l.; 20236. l.; 18740. l.; 19711, l.; 19711. l.; Turpat. Fonda uzskaites lieta, vēsturiskā izziņa.

1.15. LVA, 1994.f., 1945.–1955.gadā no Latvijas izsūtīto vācu tautības iedzīvotāju, bezvalstnieku, reliģisko sektu dalībnieku un antisociālu elementu personas lietas (1945–1955 [2001]), 1.apr.; Fonda uzskaites lieta, Vēsturiskā izziņa.

2. Latvijas Valsts Vēstures arhīvs:

2.1. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 5601.f. Latvijas Armijas štāba personu lietu kolekcija (1918–1940), 1.apr., 5945. l.; 5130. l.; 3412. l.; 4287. l.; 4754. l.; 3096. l.; 3437. l.

2.2. LVVA, 1304. f., Lāčplēša kara ordeņa dome. Apbalvoto personu lietas (1920–1940). – 1 –3. apr.

2.3. 1640. f., Aizsargu štābs. Personu lietas (1930–1937). – 1.–2. apr.

2.4. 1373. f., Robežsargu brigādes štābs. Personu lietas. (1935–1940). – 1.–2. apr.

2.5. 2574. f., Latvijas Ārlietu ministrija. Personu lietas (1918–1940). – 1.–4. apr.

3. LR Iekšlietu ministrijas Informācijas centra arhīvs:

3.1. LR Iekšlietu ministrijas Informācijas centra arhīvs, 28. f.,1.apr., “Latvijas PSR IeTK Pavēles par 1940.-1941.g.” 1–5. l.;

3.2.. 12.f., 1.apr.,” “Latvijas PSR IeTK Pavēles personālsastāvam par 1940.- 1941. g.”., 12.1.

4. LR Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra arhīvs un bibliotēka.

4.1. PSRS un Latvijas PSR VDK pavēles un instrukcijas VDK arhīva

(10.daļa) darba organizācijas jautājumos:

4.1.1. Приказ Председателя Комитета Государственной безопасности при Совете Министров Союза ССР. [Совершенно секретно]. № 0015 от 28 января 1971 года «О мероприятиях органов КГБ по выполнению постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по усилению режима секретности» – 23. с.

4.1.2. Приказ Председателя КГБ при Совете Министров СССР. [Секретно]. № 0454 от 9 августа 1977 года «Об утверждении Инструкции по учету в органах КГБ уголовных дел и лиц привлеченных по ним к уголовной ответственности.– 21. с.

4.1.3. Приказ Председателя КГБ СССР. [Секретно].№ 080 от 8 февраля 1980 года «Об утверждении Положения о Центральном оперативном архиве КГБ СССР и оперативных архивах органов КГБ СССР, Положения о Центральной экспертно–проверочной комиссии при Десятом отделе КГБ СССР и ее составе. – 7 с.

4.1.4. Приказ председателя КГБ СССР от 4 ноября 1987 года № 0555. Секретно. «Об утверждении и введении в действие Инструкции по секретному делопроизводству в органах государственной безопасности СССР – 7 с.

10. Приложение № 1 к приказу Председателя КГБ СССР от 4 ноября 1987 года № 0555 Секретно.] «Инструкция по секретному делопроизводству в органах государственной безопасности СССР».– 156 с.

4.2. Bibliotēka.

4.2.1. Контрразведывательный словарь.Совершенно секретно. Высшая Краснознаменная школа КГБ при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. – Москва: Научно издательский отдел, 1972 – 371 с.

2. Ārvalstu arhīvi.

2.1. Igaunijas Valsts arhīvs (IVA, Eesti Riigi arhiiv)

2.1.1. IVA, 129.f., Igaunijas PSR VDK arhīva krimināllietu pamatfonds, 1.apr.

2.1.2. 129.f., Igaunijas PSR VDK arhīva pārtraukto krimināllietu fonds, 2.apr.

2.2. Lietuvas Sevišķais arhīvs (LSA, Lietuvos Ypatingos Archyvai)

2.2.1. LSA, K-1.f. Lietuvas PSR VDK pavēles (1940.-1991.), 3.apr.

II PUBLICĒTIE AVOTI.

1.LIKUMI, NORMATĪVIE AKTI, INSTRUKCIJAS.

1.1. PSRS likumi, normatīvie akti, instrukcijas.

1. KPFSR Kriminālkodekss. Ar grozījumiem līdz 1940. gada 15. novembrim.– Rīga: Latvijas PSR Tieslietu tautas komisariāta izdevums, 1940.–184 lpp.
2. Основные правила работы государственных архивов СССР. – М, – 1984, – 239 с.
3. Основные правила работы ведомственных архивов. –Москва. – 1986 – 173 с.
4. Инструкция по обеспечению режима секретности в Министерствах, ведомствах, на предприятиях, в учреждениях и организациях СССР. [Секретно.] (С изменениями и дополнениями в соответствии с постановлением Совета Министров СССР от 9 декабря 1987 г. № 1419 354).[b.i.v.] – 328 с.
5. Перечень сведений, запрещенных к опубликованию. –Москва. – 1990 – 96 с.; 6. Инструкция о работе государственных архивов СССР с секретными материалами. – Москва. – 1966 – 14 с.

1.2. Latvijas Republikas likumi, normatīvie akti, instrukcijas

1. Likums Par bijušās Valsts drošības komitejas dokumentu saglabāšanu, izmantošanu un personu sadarbības fakta ar VDK konstatēšanu.// Latvijas Vēstnesis.– 1994.gada 2.jūnijs.
2. Likums Par politiski represētās personas statusa noteikšanu komunistiskajā un nacistiskajā režīmā cietušajiem.// Latvijas Vēstnesis.– 1995. gada 26. aprīlis.
3. Informācijas atklātības likums. // Latvijas Vēstnesis.–1998.gada 29.novembris.
4. Fizisko personu datu aizsardzības likums. // Latvijas Vēstnesis. –2000.gada 6.aprīlis.
5. LR Augstākās Padomes lēmums “Par Valsts drošības komitejas darbības izbeigšanu Latvijas Republikas teritorijā.” // LR AP un Valdības Ziņotājs – 1991. – Nr. 35/36. – 1655.–1656. lpp.
6. Latvijas Republikas Augstākās Padomes lēmums 23.08.1991. “Par Latvijas Komunistiskās partijas antikonstitucionālo darbību Latvijā // LR AP un Valdības Ziņotājs. – 1991. – Nr. 35/36.– 1655.–1656. lpp.
7. Likums par politiski represētās personas statusa noteikšanu komunistiskajā un nacistiskajā režīmā cietušajiem.// Latvijas Vēstnesis. – 1995. – 26. aprīlis.
8. Likums par arhīviem. – 1991. – 26.marts. –Rīga : Latvijas Republikas Valsts arhīvu ģenerāldirekcijas izdevums, 1992. –12 lpp.

9. Arhīvu likums. // Latvijas Vēstnesis. Nr. 35 (4227), 03.03.2010.) [stājās spēkā 01.01.2011.]

10. Likums par mieru ar Krieviju // Likumu un valdības rīkojumu krājums. 1919.–1921. – 1920. – Nr. 7. – 204. lpp.

11.LR Ministru Kabineta noteikumi Nr.151. Pieņemti 13.06.1995 “Noteikumi par Totalitārisma seku dokumentēšanas centra rīcībā esošo Valsts drošības komitejas dokumentu izmantošanas kārtību”.// Latvijas Vēstnesis. – 1995.gada – 20.jūnijs.

1.3. Ārvalstīs izdotie likumi, normatīvie akti, instrukcijas

1. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий - Курск, ГУИШ « Курск»1999.-часть 1.- 408 с.
2. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий - Курск, ГУИШ « Курск»1999.-часть 2.- 510 с.

IV PERIODISKIE IZDEVUMI.

1. PSRS izdotie periodiskie izdevumi

1.1. LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs. –1940. – Nr. 29; 1941. – Nr. 75; 1946. – Nr. 71; 1953. – Nr. 15; LPSR Augstākās Padomes Prezidija un Valdības Ziņotājs. –1960. – Nr. 6; 1962. – Nr. 36; 1968. – Nr. 50; 1978. – Nr. 37.

1.2. PSRS AP Prezidija Ziņotājs, 1989. g. 18. janv., Nr.3, 36.

2. Ārvalstīs izdotie periodiskie izdevumi

1. Janus: Archival review. – 1998. – Nr. 2. – p. 7–25.
2. Lietuvos Archyvai (Ka byloja KGB dokumentai. Straipsniu ir dokumentu rinkinys Eina nuo 1988 metu). – 1997. Nr. 8 – 136 L.
3. Lietuvos Archyvai (Ka byloja KGB dokumentai). 1999. – Nr. 13. – L.184 .
4. Вопросы истории. 1998 – 2004.
5. Источник. 1999 – 2003
6. Отечественные архивы. 1992–2011.
7. Отечественная история. 2000 –2009.

3. Latvijas Republikā izdotie periodiskie izdevumi

1. Latvijas Vēstures institūta žurnāls. – 2003. – Nr. 3. – 91.–111. lpp.
2. Latvijas Arhīvi. 1994. – 2010.
3. Latvijas Vēstnesis. 1995.– 2011.
4. Neatkarīgā Cīņa. – 1992. – 25. augusts.
5. Diena. – 1993. gada 12., 14.jūnijs; – 1994.gada 14.jūnijs.

6. Lauku Avīze. – 1995.gada 4. augusts.
7. Latvijas Vēsture. – 2010. – 47. – 58.lpp.

V ATMIŅAS

1. Npublicētās atmiņas

1. J. Papardes atmiņas. – 86 lpp. (A. Bambala privātais arhīvs).
2. V. Veldres atmiņas. – 97 lpp. (A. Bambala privātais arhīvs).

2. Publicētās atmiņas

- 2.1. Es sapni par dzimteni pagalvī likšu: atmiņu un dok. krāj. Sast. G. Freimanis. 1.– 3.sēj. – Rīga: Liesma, 1993–1996.
- 2.2. Gabris R. Latvju virsnieks Nr. 35473. – Rīga: Karogs, 1990. – 256. lpp.
- 2.3. Liguts V. Virsotnes ēnā. Latviešu virsnieka stāsts. – Rīga: Aplis, 2002. – 349. lpp.
- 2.4. Via dolorosa: staļinisma upuru liecības. Sakārt. A. Līce. 1.– 4. sēj. – Rīga, 1990–1995.
- 2.4. Vidnere M. Ar asarām tas nav pierādāms... (represēto cilvēku pārdzīvojumu pieredze). – Rīga: LU, 1997. – 312 lpp.
- 2.5. Vanaga M. Dvēseļu pulcēšana. – Rīga: Karogs, 1999. – 599 lpp.
- 2.6. Ozoliņš J. Mani sājpu ceļi. – Rīga: Letonia, 1991. – 79 lpp.
- 2.7. Via dolorosa: staļinisma upuru liecības. Sast. A. Līce. – 5.grāmata. Latvijas Okupācijas muzejs. – Rīga: Nordik, 2007. – 501 lpp.
- 2.8. Via dolorosa: staļinisma upuru liecības. Sast. A. Līce. – 6.grāmata. Latvijas Okupācijas muzejs. – Rīga: Nordik, 2008. – 589 lpp.
- 2.9. 1949.gada 25.martā izvesto balsis.Dažu Daugavpils un Ilūkstes apriņķa deportēto ģimeņu likteņi mutvārdu vēstures avotos un arhīva dokumentos. DU apgāds SAULE, Daugavpils, 2008. – 399 lpp.

VI DOKUMENTU KRĀJUMI

1. Latvijas Republikā izdotie dokumentu krājumi

- 1.1. Okupācijas varu politika Latvijā 1939 – 1991. –R.1996.– 590 lpp.
- 1.2. Latvija padomju režīma varā. 1945. – 1986: Dokumentu krājums / Atb.redaktore I.Šneidere. – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2011. – 463 lpp.

2. Ārvalstīs izdotie dokumentu krājumi

- 2.1. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Том 1. Накануне. Книга первая (ноябрь 1938 г.-декабрь 1940 г.) – Москва. 1995. – 452 с.

- 2.2. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Том 1. Накануне. Книга вторая (1 января–21 июня 1941 г.) – Москва. 1995. – 398 с.
- 2.3. Реабилитация: как это было, 1953.03. – 1956.02. Документы. (Сост. А. И. Кокурин и др.). т. 1. – Москва, 2000.
- 2.5. Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960. Под. ред. акад. А. Н. Яковлева, сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. (Россия. XX век. Документы). – Москва: МФД, – 2002 – 888 с.
- 2.6. Специальные лагеря НКВД /МВД, СССР в Германии 1945–1950 гг. Сборник документов и статей. Под. ред. С. В. Мироненко, отв. составитель Ю. Г. Орлова. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 376 с.
- 2.7. Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 1. Дело по обвинению академика С. Ф. Платонова. – СПб., 1993
- 2.8. Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 2. Дело по обвинению академика Е. В. Тарле. –СПб., 1998.
- 2.9 Архив ВЧК: сборник документов / Отв. ред. В.Виноградов, А.Литвин, В.Христофоров,; Сост. В.Виноградов, Н.Перемышленникова. Москва: Кучково поле, 2007.- 719 с.
- 2.13. Возвращение « Смоленского архива»: Сб.статей.- . - Москва: РОССПЭН, 2005.- 352 с.
- 2.14. Доклад народного комиссара внутренних дел СССР Л.П.Берия И.В.Сталину и В.М.Молотову о деятельности войск НКВД по охране тыла Действующей Красной Армии в 1943 г.// НКВД – МВД – СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, Западной Белоруссии и Прибалтике (1939-1956): Сборник документов/ Сост.Н.Владимирцев, А.Кокурин, Объединенная редакция МВД России, Москва.- 116 с.
- 2.15. История сталинского Гулага. Конец 1920-х годов – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.1. Массовые репрессии в СССР / Отв. ред. Н.Верг, С.В.Мироненко. Отв. сост. И.А.Зюзина. – М.: « Российская политическая энциклопедия » (РОССПЭН), 2004. – 728 с.
- 2.16.История сталинского Гулага. Конец 1920-х годов – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.2. Карательная система: структура и

кадры / Отв. ред. и сост. Н.В.Петров. Отв. сост. Н.И.Владимирцев.–М.: « Российская политическая энциклопедия » (РОССПЭН), 2004. – 696 с.

2.17. История сталинского Гулага. Конец 1920-х годов – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.3. Экономика Гулага /

Отв. ред. и сост. О.В.Хлевнюк. – М.: « Российская политическая энциклопедия » (РОССПЭН), 2004. – 624 с.

2.18. История сталинского Гулага. Конец 1920-х годов – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.4. Население Гулага: численность и условия содержания / Отв. ред. А.Б.Безбородов, В.М.Хрусталёв. Сост.

И.В.Безбородова (отв.сост.), В.М.Хрусталёв – М.: « Российская политическая энциклопедия » (РОССПЭН), 2004. – 624 с.

2.19.История сталинского Гулага. Конец 1920-х годов – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.5. Спецпереселенцы в СССР /

Отв. ред. и сост. Т.В.Царевская-Дякина – М.: « Российская политическая энциклопедия » (РОССПЭН), 2004. – 824 с.

2.20. История сталинского Гулага. Конец 1920-х годов – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.6. Восстания ,бунты и забастовки заключённых. / Отв. ред. и сост. В.А.Козлов. Сост. О.В.Лавинская. – М.: «

Российская политическая энциклопедия » (РОССПЭН), 2004. – 736 с.

2.21. История сталинского Гулага. Конец 1920-х годов – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.7. Советская репрессивно-карательная политика и пенитенциарная система в материалах Государственного архива

Российской Федерации: Аннотированный указатель дел /Отв. ред. В.А.Козлов, С.В.Мироненко. Отв. сост. А.В.Добровская. Сост. Б.Ф.Додонов, О.Н.Копылова,

В.П.Наумов, В.И.Широков. – М.: « Российская политическая энциклопедия » (РОССПЭН), 2004. – 712 с.

2.22. Гулаг: Главное управление лагерей. 1918–1960. Под. ред. акад. А. Н. Яковлева, сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. (Россия. XX век. Документы). – Москва: МФД, –

2002 – 888 с.

2.23. Специальные лагеря НКВД /МВД, СССР в Германии 1945–1950 гг. Сборник документов и статей. Под. ред. С. В. Мироненко, отв. составитель Ю. Г. Орлова. –

Москва: РОССПЭН, 2001. – 376 с.

VII LITERATŪRA

1. Uzziņu literatūra

1.1. PSRS izdotā uzziņu literatūra

1. Rokasgrāmata arhīvu darbiniekiem. – Rīga: Avots, 1983. – 67 lpp.
2. Svešvārdu vārdnīca. Rīga: Liesma, 1969. – 192. lpp.
3. Перечень мест хранения документальных материалов спецлагерей, проверочно-фильтрационных пунктов, осуществлявших в период Великой Отечественной войны и послевоенное время проверку и фильтрацию бывших военнослужащих Советской армии, находившихся в плену и окружении противника, а также советских граждан, вывезенных гитлеровцами на работу в Германию и другие страны Европы. – Москва, 1976 – 16 с.

1.2. Latvijas Republikā izdotā uzziņu literatūra

1. Es viņu pazīstu. Latviešu biogrāfiskā vārdnīca / Ž. Unāma red. – Rīga: Biogrāfiskā archīva apgāds, 1939 . – 563 lpp.
2. Lāčplēša kara ordeņa kavalieri. Biogrāfiska vārdnīca/ / Autoru kolektīvs. Latvijas Valsts Vēstures arhīvs. – Rīga: Jāņa sēta, 1995. – 605 lpp.
3. Latvijas ārlietu dienesta darbinieki 1918–1940. Biogrāfiska vārdnīca. Sast. Ē. Jēkabsons, V. Ščerbinskis. – Rīga: Zinātne, 2003. – 435 lpp.
3. Latvijas armijas augstākie virsnieki 1918–1991. Biogrāfiska vārdnīca. Sast. Ē. Jēkabsons, V. Ščerbinskis. Latvijas Valsts Vēstures arhīvs. – Rīga: Nordik, 1998. – 527 lpp.
4. No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā. 1940.–1986.: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R. Vīksnes un K. Kangera redakcijā. – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 1998. – XVIII lpp. + 975 lpp.
5. Piemiņas grāmata: AIZVESTIE (1941. gada 14. jūnijs), (autoru kolektīvs: Bambals A., Kalnciema A., Kļaviņa D., Lase I., Pelkaus E., Riekstiņš J., Vītola L.), Latvijas valsts arhīvs, Nordik, R., 2001., -804 lpp.
6. Piemiņas grāmata: AIZVESTIE (1949. gada 25. marts) I. daļa, (autoru kolektīvs: Āboliņa Ā., Kalnciema A., Kārklīšs Z., Kļaviņa D., Pelkaus E., Riekstiņš J., Strazdiņa L., Zemļanskis I., - Latvijas valsts arhīvs, Nordik, R., 2007., -814 lpp.; II. daļa, Latvijas valsts arhīvs, Nordik, R., 2007., -870 lpp.

1.3. Ārvalstīs izdotā uzzīņu literatūra

1. Dictionary of Archival Terminology (2–end edit.) by Peter Walne. –Munchen–New–York–London–Paris, –1988.–212 p.
2. A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe.1944-1989. Edited by Krzysztof Persak and Lukasz Kaminski.-Warsaw: Institute of National Remembrance, -2005.- 360 p.
3. Political arrests in Estonia 1940–1988. Repressed persons records Vol.1.–Tallinn, 1996. –757 p.
4. Система исправительно–трудовых лагерей в СССР, 1923–1960; Справочник, Москва. – 1998. – 600 с.
5. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под ред.Н.Г.Охотина, А.Б.Рогинского. – Москва: Звенья, 1999 –504 с.
6. С.Ю.Кабашов, И.Г. Асфандиярова.Делопроизводство и архивное дело в терминах и определениях : Учебное пособие. – Москва: Издательство Флинта; Наука, 2009. – 296 с.
7. Российский государственный архив социально-политической истории: Краткий справочник / Справочно-информационные материалы к документальным и музейным фондам РГАСПИ. – Москва: РОССПЭН, 2004.Вып.3. – 352 с.
8. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Общество «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под ред.Н.Г.Охотина, А.Б.Рогинского. – Москва: Звенья, 1999 –504 с.
9. Архивы России. Москва и Санкт–Петербург. Справочник – обозрение и библиографический указатель. Москва: Археографический центр, 1997 – 1070 с.

VIII LITERATŪRA

1. Pētījumi

1. Anušauskas A. KGB Lietuvoje.Slaptosios Veiklos bruožai / Arvydas Anušauskas. – Vilnius: Asociacija” Atvažiavo meška”, 2008. -252 p.
2. Bambals A. Staļinisma genocīds pret Latvijas armijas karavīriem Baigajā gadā // Komunistiskā totalitārā un genocīda prakse Latvijā: Konferences materiāli. – Rīga: Zinātne, 1992. – 74.–86. lpp.

3. Bambals A. Latviešu artilērijas virsnieku piemiņai [par Noriļaga Lāmas nometnē ieslodzīto Latvijas armijas augstāko artilērijas virsnieku likteņiem] // Diena.– 1993.gada 12., 14.jūnijs.
4. Bambals A. Ģenerāļa Goppera Golgātas ceļš [VDK dokumenti par ģenerāļa likteni] // Diena.– 1994.gada 14.jūnijs.
5. Bambals A. Baltijas valstu arhīva darbinieku seminārs “ PSRS VDK arhīvu mantojums Baltijas valstīs” // Latvijas Arhīvi.– 1994.– Nr.4. – 6.–12.lpp.
6. Bambals A. “Vjatlags–Usoļlags ‘95” // Lauku Avīze. – 1995.gada 4. augusts.
7. Bambals A. Izstāde “PSRS VDK arhīvu mantojums Baltijas valstīs” // Latvijas Arhīvi.– 1995.–Nr.4 – 83. –84.lpp.
8. Bambals A. 1940./41. gadā represēto latviešu virsnieku piemiņai // Latvijas okupācijas muzeja gadagrāmata 1999. Pirmais gads. Genocīda politika un prakse. – Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2000. – 92.–158. lpp.
9. Bambals A.1941. gada 14. jūnijā deportēto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietu dokumenti kā vēstures avots // 1941.gada 14.jūnija deportācija– noziegums pret cilvēci. Starptautiskās konferences materiāli 2001.gada 12.–13.jūnijs, Rīga. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.) – Rīga.; Latvijas Vēstures institūta apgāds. – 2001. – 373.–379. lpp.
10. Bambals A. Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots. 1944.–1953. gads. // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959.gadā: politika un tās sekas. Starptautiskās konferences referāti. 2002.gada 13.–14.jūnijs, Rīga. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.) – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. – 2003. – 193.–202. lpp.
11. Bambals A.Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljoni:1944-1956,-277.-320.lpp. (-320.-322.p.Summary)[raksts krājumā: Okupētā Latvija 1940-1990. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005.gada pētījumi] / LVK raksti, 19.sēj. –Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2007. -507 lpp.;
12. Bambals A. Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošais sastāvs (1944 -1953). Struktūranalīze. – 374.- 398.lpp.(- 399.- 400.p.Summary) raksts krājumā: Okupētā Latvija 1940-1990. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006.gada pētījumi] / LVK raksti, 21.sēj. –Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2007.
13. Beika A. Filtrācijas dokumenti liecina // Latvijas Arhīvi. – 1994. – Nr. 1. – 48.–54. lpp.
14. Bleijere D. Tiesas un prokuratūras sistēma un tās darbinieki 1940. – 1941. un 1944. – 1953.gadā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940–1956: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.) – 368.–404. lpp. – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds – 2002. – 494 lpp.

15. Bubnys A. Buves Lietuvos SSR KGB archyvas: dokumentu sudetis, kiekis ir tvarkimas // Lietuvos Archyvai – 1997. – Nr. 8. – L. 7–16;
16. Figes O. Čukstētāji: privātā dzīve Staļina Krievijā / Orlando Faidžiss; no angļu valodas tulkojusi S.Brice. Rīga:Zvaigzne ABC, 2010. - 1000 lpp.
17. Ērglis Dz. Represēto Latvijas Centrālās Padomes dalībnieku un viņu atbalstītāju krimināllietas bijušajā LPSR MP VDK arhīvā // Latvijas Vēstures institūta žurnāls. – 2003. – Nr. 3. – 91.–111. lpp.
18. Ērglis Dz. Latvijas Centrālās Padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2003. – 26.–27. lpp.
19. Gavriļins A. Staļina režīma laikā represēto Latvijas pareizticīgo mācītāju krimināllietas kā vēstures avots // Latvijas Vēsture. – 2010. – Nr. 4. – 47. – 58.lpp.
20. Gečiauskas G., Masiulionyte R. Lietuvos Ypatingosis archyvo fondu ir apyrašu sarašas. // Lietuvos Archyvai. – 1999. – Nr. 13. – L. 133–147.
21. Hornfeldt T. The Concept of Record being Digital. // The Concept of Record. Second Stockholm Conference on Archival Science and Concept of Record. –Stockholm, 1998. – p. 63.–69.
22. Jansons R. Latvijas komunistiskās (boļševiku)partijas ietekme uz Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta darbību (1944 – 1945) // Okupētā Latvija 20.gs. 40.gados Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 16. sēj.) – 395.–414. lpp. – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds – 2005. – 450 lpp.
23. Jēkabsons Ē., Bambals A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941.gadā. [raksts krājumā: Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956.gadā.] Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000.gada pētījumi. / Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3.sējums, Latvijas Vēstures institūta apgāds, R., 2001., – 120.–168.lpp.,
24. Jēkabsons Ē. Dokumentu krājums par okupācijas varu politiku Latvijā. // Latvijas Arhīvi. – 1999. - Nr. 4. – 131. – 136. lpp. – Recenzija grām. Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991: Dokumentu krājums. // Latvijas Valsts arhīvs. – Rīga: 1999. – 590 lpp.
25. Jūrjo I. Leedu KGB vālisluure dokumendid kui lāhijaloo allinas (Lietuvas VDK dokumenti kā jaunākās vēstures avots): // Ajalodise Tõe otsinguil. 20 januaril 1999 Tallinastoomund konverrentsi “Eesti lāhijaloo allikakriitilisi probleme materjalid”– Tallinn, 1999.– lk.– 7–24.

26. Kaup E. Sōjavangilaagrite dokumendid ajalooallinana (Karagūstekņu nometņu dokumenti kā vēstures avots): // *Ajalodise Tōe otsinguil*. 20 januaril 1999 Tallinastoimund konverrentsi “Eesti lāhijaloo allikakriitilisi probleme materjalid” – Tallinn, 1999. – lk. 25–39.
27. Kļaviņa D. Represīvo iestāžu dokumentu saglabāšana un izmantošana // *Starptautiskā konference “Cenzūra, vārda brīvība, bibliotēkas”* 14.10.–17.10.1998. Rīga. (Konferences materiālu krājums). – Rīga, [b.i.] 1998. – 90.–94. lpp.
28. Menne–Haritz A. What can be achieved with archives? // *The Concept of Record. Second Stockholm Conference on Archival Science and Concept of Record*. –Stockholm, 1998. – p. 11.–12.
29. Ohmann V. Nōvkgude periodi ajaloo allikalise baasi Avardumine 1990. aastail (Padomju perioda vēstures avotu bāzes paplašināšana): // *Ajalodise Tōe otsinguil*. 20 januaril 1999 Tallinastoimund konverrentsi “Eesti lāhijaloo allikakriitilisi probleme materjalid” – Tallinn, 1999. – lk. 53–67.
30. Ozola L. LK (b)P dokumenti par padomju okupācijas režīma represīvo darbību (1940. gada jūnijs–1941. gada jūlijs)// *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956.gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001.gada pētījumi. (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.)* – 57.–79. lpp.
31. Par pretpadomju elementu deportācijas procedūru Lietuvā, Latvijā un Igaunijā // *Latvijas Vēstnesis*. – 1994.gada 11. jūnijs.
32. Riekstiņš J. Sveša darba klausās. // *Neatkarīgā Cīņa*. – 1992.gada 25. augusts.
33. Riekstiņš J. Par staļinisko noziegumu dubulto grāmatvedību // *Latvijas Vēstnesis*. – 2000. gada 14. jūnijs
34. Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā. // *Aizvestie*. 1941. gada 14. jūnijs (sast. Bambals A., Kalnciema A., Kļaviņa D., Lase I., Pelkaus E., Šķiņķe I., Vītola L.), *Latvijas Valsts arhīvs*. – Rīga: Nordik, 2001. – 6.–19. lpp.).
35. Riekstiņš J. 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā.// 1941.gada 14.jūnija deportācija–noziegums pret cilvēci. *Starptautiskās konferences materiāli 2001.gada 12.–13.jūnijs*, Rīga. (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.) – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2002.–21.–31. lpp.
36. Ronis I. Kārlis Ulmanis Latvijas brīvvalsts likteņa stundās un viņa Golgātas ceļš // *Kārlis Ulmanis trimdā un cietumā: Dokumenti un materiāli*. – Rīga: LVI apgāds, 1994. – 28.–31. lpp.

37. Spridzāns B. Tā sākās Latvijas iedzīvotāju masveida represijas.Represēto saraksts. – 1941. // Latvijas arhīvi.– 1996.– Nr.1 – 2 – 3. lpp.;
- 38.Strods H. Apsūdzības pierādījums. Rec. grām.: No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā, 1946–1980. // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 1999.Pirmais gads. Genocīda politika un prakse. – Rīga: Latvijas 50 gadu okupācijas muzeja fonds, 2000. – 278.–279. lpp.
39. Strods H. Latvijas nacionālo partizānu karš.1944.-1956. – Rīga: a/s Preses nams , 1996.- 576 lpp.
40. Strods H. Nacionālo partizānu karš. Dokumenti un materiāli.1944 – 1956. - Rīga: a/s ”Preses nams”, 1999. – 660 lpp.
41. Strods H. Nacionālo partizānu karš. III [daļa] Dokumenti, apcerējumi un atmiņas.1944 – 1956. - Rīga: LU žurnāla “Latvijas vēsture” fonds, 2003. – 388 lpp.
42. Šneidere I. Padomju okupācijas pirmais gads: kolaborācijas priekšnosacījumi.// Latvija Otrajā pasaules karā. Starptautiskas konferences materiāli 1999.gada 14.–15.jūnijs, Rīga. (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 1.sēj.). – 95–106. lpp.;
43. Šneidere I. Padomju režīma represijas pret Latgales civiliedzīvotājiem 1941. gada jūnijā–jūlija sākuma // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940–1956: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.) – 15.–23. lpp. – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds – 2003. – 743 lpp.
44. The Post–Soviet Archives. Organization, Access, and Declassification. RAND./ by Theodore Karasik.– Santa Monica: National Defense Research Institute, 1993.– 68 p.
45. Turčinskis Z. Ziemeļvidzemes mežabrāļi:Latvijas nacionālo partizānu cīņas Valkas apriņķī un Alūksnes apriņķa rietumu daļā, 1944. – 1953.gads – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2011. – 399 lpp.
46. Vilciņš T. Latviešu leģionārs 50 gadus pēc kara. Socioloģisks aspekts. // Latvijas Arhīvi.–1994. – Nr. 2. – 26.–48. lpp.
47. Vilciņš T. PSRS (Latvijas PSR) Valsts drošības komitejas dokumenti Latvijas Valsts arhīvā kā vēstures avots // Latvijas arhīvi Nr. 1/2, 1996., –5–6 lpp.
48. Vilciņš T. Skolu jaunatne nacionālajā cīņā (1940–1941). – Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 1997.–80 lpp.
49. Vīksne R. Politiskās prāvas Latvijā – avots vācu okupācijas režīma izpētei // Vēsturnieks, profesors Dr. phil. LZA ārzemju loceklis Andrievs Ezergailis. Bibliogrāfija.

- Darba biedru veltījumi 70 gadu jubilejā. – Rīga.: Latvijas Vēstures institūta apgāds. – 2000. – 322.–333. lpp.
50. Vīksne R. Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1940.–1941. un 1944.–1945. gadā: kopējais un atšķirīgais. // Latvija otrajā pasaules karā: Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2000. – 288.–294. lpp.
51. Zālīte I. Valsts drošības komitejas dokumentu komplekss Latvijā un vienotas informācijas sistēmas nepieciešamība tā izmantošanai // Starptautiskā konference “Cenzūra, vārda brīvība, bibliotēkas”. 14.10 –17.10. 1998. Rīga.(Konferences materiālu krājums.) – Rīga :[b.i.], 1998. – 95.–97. lpp.
52. Karner S. Geheime akten des KGB „Margarita Ottilinger”.Graz: Leykam, 1992. – 237 s.
53. Quintana A. Archives of the security services of former repressive regimes. Report prepared for UNESCO on behalf of the International Council of Archives. // Janus: Archival review. – 1998. – Nr. 2. – p. 7–25.
54. Ананьич Б. В., Папях В. М. «Академическое дело» как исторический источник // Исторические записи. –Москва, 1999.– т. 2 (120). – с. 338 – 350.
55. Бамбалс А. Документальное наследие бывшего КГБ Латв. ССР в Латвийском государственном архиве: хранение, использование и перспективы. (Сборник докладов научной конференции стран Балтии “Архивы КГБ в Балтийских странах” – Таллин, 27.–28. октября 1994. г.) – Таллин. – 1996 –17–26 с.
56. Бердинских В. Вятлаг.–Киров: Кировская областная типография, 1998–336 с.
57. Бернгейм Э. Введение в историческую науку. –СПб., 1908. –369 с.
58. Бернгейм Э. Философия истории, ее история и задачи.– Москва, – 1910. –112 с.
59. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора 1929–1953. – С.–Петербург. –2000, –312 с.
60. Борисова Л. Делопроизводственные документы советской эпохи: историография и источниковедение (20– 80–е годы). // Отечественные архивы. – 1994. – № 2. – с. 19–26.
- 61.Бубнис А. Бывший архив КГБ Литовской ССР: состав, количество и упорядочение документов. (Сборник докладов научной конференции стран Балтии “Архивы КГБ в Балтийских странах” – Таллин, 27.–28. октября 1994. г.) – Таллин. – 1996 –с. 34.–40.
- 62.Бугай Н. О депортации народов из Прибалтики в 40–50–е годы // Молодая гвардия. – 1993. – № 4. – с. 214.

63. Гурьянов А. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае–июне 1941 г. // Даугава. – 1997. – № 3 (203) – с. 130.
64. Елпатьевский А. В. Следует ли публиковать документы фальсифицированных дел? // Отечественные архивы. – 2000. – № 5. – с. 120–121.
65. Кабанов В. Источниковедение истории советского общества: Курс лекций. Москва.: Российск. госуд. гумат. ун–т, 1997. – с. 309–321.
66. Кабанов В. Исторические источники Советского периода. // Советская историография. Москва.: Российск. госуд. гумат. ун–т, 1996. – ч. 3. – с. 505–630.
67. Кабанов В. В. Исторические источники советского периода // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – Москва: Российск. гос. гуманит. ун–т, 1998. – с. 505–666.
68. Копылова О.Н. В поисках спецкартотеки ГАУ НКВД СССР. // Отечественные архивы. – 2000. – № 1. – с. 31–37.
69. Корнеев В., Копылова О. Архивы на службе тоталитарного государства (1918 – начало 1940–х гг.) // Отечественные архивы. – 1992. – № 3. – с. 21.
70. Ланглуа Ш. В., Сеньобос Ш. Введение в изучении истории. – Москва, 1898. – 275 с.
71. Лобанов В. Я. О работе с документами КГБ в ЦДНН Саратовской области. // Отечественные Архивы. – 1996, – № 36. – с. 90.–92.
72. Молодова И. Ю. Проверочно – фильтрационные дела в Госархиве документов новейшей истории Калужской области. // Отечественные Архивы. – 2003, – № 1. – с. 49–56.
73. Охманн В. Процесс передачи архивных документов КГБ ЭССР в филиал Госархива Эстонии и материалы, связанные с репрессиями граждан. (Сборник докладов научной конференции стран Балтии “Архивы КГБ в Балтийских странах” – Таллин, 27.–28. октября 1994. г.) – Таллин. – 1996 – с. 8.–16.
74. Отчет о работе 2–го Контрразведывательного отдела Комитета Госбезопасности при СМ ЭССР за период 1954 – 1955 гг. Документальное издание осуществлено при участии изд. Умара. Ред. М. Похомова. Предисловие И. Юрьё. – Филиал Государственного Архива Эстонии (Парт–архив)ю – Таллинн, 1998 – 127 с.
75. Папях В. М. О следственном деле Б. Д. Грекова. 1930 – 1931 гг. // Отечественная история. – 2001. – № 4. – с. 208–210.
76. Петров Н.В. По сценарию Сталина. Роль органов НКВД – МГБ СССР в советизации стран Центральной и Восточной Европы. 1945 – 1953 гг. / Петров Н. –

- М.: «Российская политическая Энциклопедия (РОССПЕН); Фонд «Президентский центр Б.Н.Ельцина» , 2011. – 351 с. – (История сталинизма).
77. Пиллак П. Об архивах КГБ в Балтийских странах. (Сборник докладов научной конференции стран Балтии “Архивы КГБ в Балтийских странах” – Таллин, 27.–28. октября 1994. г.) – Таллин. – 1996 – с. 4–7.
78. Поликарпов В. В. [Предисловие] // Из следственных дел Н. В. Некрасова. Подгот. В. В. Шелохаев, В. В. Поликарпов // Вопросы истории. –1998. –№ –11/12. – с. 14.
79. Потапова Н. Д. Академическое дело 1929–1931 гг. Документы и материалы следственного дела, сфабрикованного ОГПУ. Вып. 2. Дело по обвинению академика Е. В. Тарле. Ч. 1–2. –СПб., 1998. – 746 с. // Отечественная история. –2000. – № 2. – с. 196
80. Ремейка К. Архивы репрессивных органов в Литве. Проблемы рассекречивания архивных документов и роль архивов в реабилитации жертв политических репрессий в 1990 – 2000 гг.// Accessibility of Archival materials in compliance with the Law and General Practices of the States of Central and East European Countries: Materials of the International Conference, October 15 – 16, Madralin, 1999.(Edited by W.Stepniak) – Warszawa, 2000. – p. – 136.–143.
81. Ремейка К. Архивы репрессивных органов в Литве. Проблемы рассекречивания архивных документов и роль архивов в реабилитации жертв политических репрессий в 1990 – 2000 гг. // Доступ к информации – права человека и интересы государства: Архивы России, СНГ, Балтии и Восточной Европы – посттоталитарная трансформация: Материалы дискуссии в рамках семинара, проведенного Архивным тренинговым центром при Европейском Университете в Санкт–Петербурге 16–17 марта 2000. – СПб.: М'АРТ, 2000. – с. 67– 72.
82. Рогинский А. Б. «Без указания причины смерти...» Комментарий к документу. // Мемориал – Аспект. Специальный выпуск информационного бюллетеня Московского Мемориала. –1992. – с. 4.
83. Февр Л. Бои за историю./ Памятники исторической мысли. – Москва: Наука, 1991.– 629 с.
84. Ананьев В.Г. Из истории дискуссий 1920-х гг. Об архивном документе как музейном предмете. // Отечественные архивы. - 2010 - № 5.-с. 3-11.
85. Ланской Г.Н. Фонды архива РАН как источники по истории советской исторической науки . // Отечественные архивы. – 2009. - № 3.-с. 47-56.
86. Пожаров А.И. Современная источниковая база по истории советских спецслужб 1950 – 1960-х гг. // Отечественные архивы. - 2009 - № 5.-с. 29-36.

87. Рыжкова С.А. Политические репрессии первой половины XX в. В судьбах технической интеллигенции России. // Отечественные архивы. - 2009 - № 1. - с. 116-117.
88. Водопянова З.К., Кондрашина В.В. «...Наша деревня опустошена до последнего зернышка» Из дневников литературного критика К.Л.Зелинского и информационных сводок ОГПУ о голоде в СССР.1933 г. // Отечественные архивы. – 2009. – № 1. – с. 87–95.
89. Зубова О.В. Репрессии в архивной службе Средневолжского края в 1920 – 1930 – е гг. // Отечественные архивы. –2009. – № 6. – с. 14–18.
90. Жданова Г.Д. Документы Архивного фонда Алтайского края как источник для изучения национальных операций НКВД СССР (1937 – 1938 гг.). // Отечественные архивы. – 2009. - № 6. - с. 67-74.
91. Хлевнюк О.В. Хозяин Сталин и утверждение сталинской диктатурыю / / Хлевнюк О. – М.: “Российская политическая Энциклопедия» (РОССПЕН); Фонд «Первого президента России Б.Н.Ельцина , 2010. – 479 с. – (История сталинизма).
92. Христофоров В.С. Документы российских архивов о советских военнопленных в лагерях на территории Финляндии и Норвегии.1941 – 1944 гг. // Отечественные архивы. – 2009. - № 3. - с. 65-72.
93. Христофоров В.С. Архивные документы Федеральной службы безопасности Российской Федерации о советских военнопленных. // Отечественные архивы. – 2001. - № 6. - с. 11-16.
94. Павлова Т.Ф. Формирование нормативной базы обеспечения доступа пользователей к архивным документам с конфиденциальными сведениями о гражданах. 1991 – 2007 гг. // Отечественные архивы. – 2008. - № 2. - с. 40-45.
95. Бикметов Р.С. Спецконтингент в экономике Кузбасса (1930-1940 –е гг.): состояние источниковой базы. // Отечественные архивы. – 2008. - № 6. - с. 53-62.
96. Голанд Ш.М. Трудности доступа к прекращенным судебным делам: взгляд пользователя. // Отечественные архивы. – 2008. - № 2. - с. 46-49.
97. Лавинская О.В. документы прокуратуры о процессе реабилитации жертв политических репрессий в 1954 – 1956 гг.// Отечественные архивы. – 2007. - № 3. - с.38 – 46.
98. Макеев Б.В. Прекращенные уголовные дела по обвинениям в контрреволюционных преступлениях 1937 -1938 гг. Из архива УФСБ РФ по Смоленской области. // Отечественные архивы. – 2007. - № 5. - с.45 – 53.

99. Бердинских И.В. Архив Вятлага НКВД – МВД СССР и его история. // Отечественные архивы. – 2007. - № 3. - с.13 – 18.
100. Виноградов В.К. Документы следственных дел Е.А.Керсновской как отражение трагедии депортации 1941 г. // Отечественные архивы. – 2007. - № 3. - с.47 – 55.
101. Павлова Т.Ф. Архивы закрылись? // Отечественные архивы. – 2006. - № 1. - с.3 – 16.
102. Елпатьевский А. В. О доступе к документам архивов. // Отечественные архивы. – 2006. - № 1. - с.8 – 11.
103. Бувеч Т.В. Из истории формирования Архивного фонда КПСС документами областных организаций Компартии Белорусии (1940-1991 гг.). // Отечественные архивы. – 2006. - № 2. - с.24 – 31.
104. Мякушев С.Д. Возвращение « Смоленского архива»: Сб.статей. – М.: РОССПЕН, 2005.- 352 с. // Отечественные архивы. – 2006. - № 2. - с.99 – 105.
105. Булюлина Е.В. Сталинградские архивы в 1941 -1945 гг. // Отечественные архивы. – 2006. - № 3. - с.28 – 33.
106. Голиков А.Г. Архивоведение отечественной истории: Учебное пособие.- Москва: Издательство МГУ (Труды Исторического факультета МГУ, Вып.33.Сер.III. Instrumenta udiorum: 13) , 2005.- 188 с.
107. Костанов А.И. Архивы сахалинской каторги: история формирования, состав документов. // Отечественные архивы. – 2005. - № 1. - с. 34-44.
108. Всеволодов В.А. Документы архивов организаций о судьбах угнанных в Германию советских граждан. // Отечественные архивы. – 2005. - № 3. - с. 50-57.
109. Павлова Т.Ф. Документы федеральных архивов по истории Второй мировой войны: рассекречивание и использование в научных исследованиях и документальных публикациях. // Отечественные архивы. – 2005. - № 4. - с. 3-10.
110. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебное пособие. / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, В.В.,Медушевская, Н.М. Румянцева. М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2004.– 702 с.
111. Источниковедение новейшей истории России: Теория, методология, практика: Учебник / А.К.Соколов, Ю.П.Бакарев, Л.В.Борисова и др. Под ред. А.К.Соколова. – М.: Высшая школа, 2004.– 687 с.
112. Таннберг Т. Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы

(1944 – 1956). Исследования и документы / Т.Таннберг – М.: “Российская политическая Энциклопедия» (РОССПЕН); Фонд «Президентский центр Б.Н.Ельцина» , 2010. – 431 с. – (История сталинизма).